

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18-20. században” doktori program

Lovaš Eldina

**ESZÉK TÁRSADALMA AZ 1814. ÉVI
NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSBAN**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

Dr. habil Gózszy Zoltán PhD, egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem

Pécs, 2021.

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás.....	5
1. Bevezetés.....	7
1.1. <i>A témaválasztás indoklása és célkitűzések .....</i>	7
1.2. <i>Források.....</i>	11
1.2.1. Népszámlások a korszak forrásaiban	11
1.2.2. A kutatáshoz felhasznált források	15
1.3. <i>A téma historiográfiája .....</i>	19
1.3.1. Eszék a szakirodalom tükrében	23
1.4. <i>A kutatás módszertana .....</i>	26
2. A vizsgált terület: Eszék szabad királyi város	34
3. Várostartörténet	40
3.1. <i>Az oszmánok kiűzésétől Verőce vármegye megalapításáig (1687–1745).....</i>	40
3.2. <i>Verőce vármegye megalapításától a kamarai városok egyesítéséig (1745–1786).....</i>	51
3.2.1. <i>Az első egyesülési kísérletek – a három eszéki kamarai város Mária Terézia korában.....</i>	51
3.2.2. <i>Az egységes város megteremtése – Eszék II. József uralkodása idején.....</i>	59
3.2.3. <i>Eszék a napóleoni háborúk korában (1792–1804).....</i>	64
3.3. <i>A szabad királyi városi rang elnyerésének körülményei és a privilégiumok.....</i>	67
3.3.1. <i>A felszabadító oklevél határozatai és az elnyert jogok.....</i>	70
3.3.2. <i>A beiktatási ünnepség és az első magisztrátus megalakulása.....</i>	72
4. A városrészek és jellemzőik.....	75
4.1. <i>A Belső Város és az Újváros (Mayerhof).....</i>	76
4.2. <i>A Felső Város.....</i>	79
4.3. <i>Az Alsó Város.....</i>	82
4.4. <i>A kamarai városok jellemzőinek rövid összefoglalása.....</i>	84
5. Eszék népessége az 1814-es összeírás előtt keletkezett forrásokban.....	87
5.1. <i>Az állami szervek által lebonyolított összeírások.....</i>	87
5.2. <i>Az egyházi személyek által keletkeztetett népességadatok.....</i>	97
6. Az 1814-es népességösszeírás körülményei.....	100
7. A sikeres összeírás előfeltétele – az <i>Instructiones</i>.....	106
7.1. <i>A háztartások összeírása – Familiae Tabella.....</i>	107
7.2. <i>A népességadatok összesítői – Summarium Loci és Summarium Comitatus.....</i>	112

8. Az 1814-es eszéki népességösszeírás jellemzői.....	114
9. Eszék általános demográfiai jellemzői az 1814-es összeírás adatai tükrében.....	117
9.1. <i>A teljes népességszám és jellemzői.....</i>	117
9.2. <i>Honosok, távollevő helybeliek és jelenlevő idegenek.....</i>	119
9.3. <i>A teljes lakosság nem és kor szerinti megoszlása.....</i>	132
9.4. <i>A férfi lakosság felekezeti megoszlása.....</i>	137
10. Háztartásszerkezet és háztartásrekonstrukció.....	141
10.1. <i>A háztartás és a család definíciója.....</i>	141
10.2. <i>A háztartások nagysága.....</i>	143
10.3. <i>A háztartásrekonstrukció.....</i>	146
10.4. <i>Az egyének feltételezett életciklusai és a rokonnal élés jelensége az eszéki háztartásokban.....</i>	162
11. Eszék társadalma az 1814-es összeírás tükrében.....	167
11.1. <i>Az eszéki férfiak minősítése az 1814-es összeírásban.....</i>	169
11.2. <i>A nem nemes férfiak foglalkozás szerinti elkülönülése.....</i>	173
11.2.1. <i>Hivatalnokok és honoráciorok.....</i>	173
11.2.2. <i>Az iparosok.....</i>	181
11.2.3. <i>A kereskedők.....</i>	196
11.2.4. <i>Szolgák, legények, inasok.....</i>	204
11.2.4.1. <i>Szolgák.....</i>	205
11.2.4.2. <i>Inasok és legények.....</i>	211
11.2.5. <i>A mezőgazdaságban tevékenykedők.....</i>	217
11.2.6. <i>Fegyverviselők.....</i>	225
11.2.7. <i>Egyháziak.....</i>	228
11.2.8. <i>A társadalom peremén: koldusok és szegények.....</i>	229
12. Az eszéki polgárság.....	231
12.1. <i>A polgárjog és elnyerésének feltételei.....</i>	231
12.2. <i>Az eszéki polgárok az 1814-es összeírásban és a polgárkönyvekben.....</i>	234
12.3. <i>Az eszéki polgárok általános demográfiai jellemzői és foglalkozás szerinti elkülönülésük.....</i>	236
13. Összegzés.....	242
14. Mellékletek.....	246
15. Bibliográfia.....	274
16. Térképek, táblázatok és ábrák jegyzéke.....	296

Köszönetnyilvánítás

Jelen disszertáció elkészülte kapcsán szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik segítséget nyújtottak a munka során. Mindenekelőtt hálás köszönettel tartozom témavezetőmnek, Gózsy Zoltánnak szakmai támogatásáért és segítőkészségéért, hogy a dolgozat megírása során felmerült kérdéseimmel bizalommal fordulhattam hozzá. Köszönöm Gyimesi Rékának, hogy végigkövette a kutatásomat, és tanácsaival hozzájárult a dolgozat történeti demográfiai részének a megírásához.

Köszönetet szeretnék mondani a műhelyvita résztvevőinek is: Géra Eleonóranak, Simon Katalinnak, Tóth Árpádnak, Sokcsevits Dénesnek, Csibi Norbertnek, Szilágyi Adriennek, Nyári Denisznek és Gyimesi Rékának, hogy elolvasták a dolgozatomat, és tanácsaikkal, jobbitó szándékú megjegyzéseikkel hozzájárultak annak jelenlegi formájához.

Köszönettel tartozom az Eszéki Állami Levéltár igazgatójának, Dražen Kušennak és a levéltár munkatársainak is. A levéltárban eltöltött idő alatt segítőkészségükkel megkönnyítették a kutatási folyamatot, és minden kérésemnek eleget tettek. Köszönöm Vértesi Lázárnak a munkáját, hogy lektorálta és megszerkesztette a dolgozatomat.

Végül, de nem utolsó sorban köszönöm családom támogatását.

Pécs, 2021. május 03.

Lovaš Eldina

1. Bevezetés

1.1. A témaválasztás indoklása és célkitűzések

Doktori értekezésem tárgya Eszék szabad királyi város népessége és társadalma az 1814-es összeírás tükrében. A témaválasztás több okból is adott volt. A disszertáció megírása előtt is a történeti demográfiai és társadalomtörténettel kapcsolatos források és kutatások álltak érdeklődésem homlokterében. Egyetemi tanulmányaim során a mai horvátországi Baranya 18. és 19. századi népességét kutattam elsősorban az egyházi anyakönyvek feljegyzéseinek tükrében. A feldolgozott anyagnak köszönhetően a szakdolgozatomban Vörösmart református népességéről írtam a 19. század első felének (1827–1850) időszakát vizsgálva, majd a jó forrásadottságnak köszönhetően kutatásomat kibővítettem az úgynevezett baranyai „háromszög” többi, reformátusok lakta településére is (Csúza, Karancs, Sepse, Hercegszőlős, Kő, Laskó, Várdaróc, Bellye), amelynek eredményeit egy monográfiában és több tanulmányban is közzétettem.¹ Mivel az akkori kutatásaim alapjául szolgáló forrásanyag zöme az Eszéki Állami Levéltárban volt fellelhető, az ott eltöltött idő alatt lehetőségem adódott az intézményben őrzött, és társadalomtörténeti elemzésekre alkalmas többi újkori forrás megismerésére is. Ezúttal elsősorban az újkori népességösszeírásokra koncentráltam.

A levéltár akkori munkatársa, Danijel Jelaš hívta fel a figyelmemet Eszék szabad királyi város 1814-es népességösszeírására.² Az általa említett forrásanyag rögtön felkeltette az érdeklődésemet, ugyanis nemcsak a forrás, de a város is fontos relevanciával bírt a korszakban. Fontossága már az oszmánok alóli felszabadulása után kezdett megmutatkozni, miután több fontos funkciót is ellátott a régióban. Először védelmit, majd közigazgatásit, kereskedelmit, oktatásit és kulturálisit is. A 18. századi és 19. század eleji magyarországi és horvátországi városhálózatban Eszék azon kevés városok közé sorolható (Győr, Komárom, Zombor, Újvidék, Szabadka, Pécs, Temesvár és Arad mellett), amelynek sikerült elnyernie a szabad királyi városi rangot.³ A városi rangú települések közé történő későbbi felvétele mellett a Horvát–Szlavón–Dalmát Királyság legnagyobb népességszámú városává nőtte ki magát, maga mögé utasítva Zágrábot és Varasdót is. Annak ellenére, hogy a 19. század elejére vonatkozóan nem tudjuk megállapítani Eszék pontos népességszámát, mert nem rendelkezünk kellő

---

¹ Božić–Bogović–Lovaš 2014., Lovaš 2015., Lovaš 2016., Božić–Bogović–Lovaš 2019.

² Az 1814-es összeírás összesen 3 kötetből állt, mert városrészenként készítették el őket. Mivel a városrészeket 1786-ban egyesítették, én az összeírások helyett az összeírás kifejezést fogom használni. Ennek oka, hogy a Magyar Helytartótanács körlevele is egy népességösszeírás elkészítését rendelte el. Továbbá az összeírást a teljes város területén ugyanazok az emberek készítették el, így a városrészek szerinti felvétel praktikus okokat is szolgálhatott (az összeírás köteteinek a nagysága, az adatok feldolgozása stb.).

³ Bácskai 2002. 89.

forrással minden társadalmi csoportjáról, mégis a városban állomásozó katonasággal, egyháziakkal és nemesekkel együtt lakosságát tízezer főre becsülhetjük.⁴ Ez a lélekszám azonban a magyar szabad királyi városok népességszámának rangsorolása tekintetében Eszékét annak a rangsor aljára helyezi, ugyanis magyarországi viszonylatban közöttük többen már 1787-ben elérték vagy meghaladták a tízezer fős lélekszámot (pl. Komárom, Zombor, Győr, stb), nem beszélve azokról a szabad királyi városokról, amelyek már a 18. század második felében húszezer főnél is több lelket számláltak (pl. Szabadka, Szeged, Pest, Buda, Debrecen, stb.).⁵

A horvátországi és szlavóniai szabad királyi városok közül Eszék emeltetett a legkésőbb a szabad királyi városi, aminek oka a város 18. századi közigazgatásában keresendő, ugyanis 1786-os egyesítésük előtt, a várost alkotó három városrész egy-egy önálló kamarai városként működött. Annak ellenére, hogy a városegysítésre, majd a szabad királyi városi rang elnyerésére is sor került, a városi vezetőség percepciójában a három részre tagoltság továbbra is fennállt, amit a magisztrátus által keletkezett források is jól igazolnak, többek között az említett összeírás is. A város társadalmának szempontjából ez az eszéki „specialitás” abban nyilvánul meg, hogy külön és együtt is érdemes vizsgálni a városrészeket, ugyanis a 18. század során különböző funkciókat láttak el, és a területükön élő népesség sem volt egységes etnikai, felekezeti hovatartozásuk és foglalkozásuk szempontjából sem. Ez okból kutatásom során arra is választ kerestem, hogy az összeírás adatai szerint változott-e a városrészek társadalmi összetétele a szabad királyi városi rangra emelés után, vagy stagnálást mutatnak a 18. századhoz képest, továbbá, hogy az egyes városrészek mennyiben tértek el a teljes város társadalmáról kirajzolódott általános képtől.

Eszék kiemelkedő szerepének ellenére, társadalmának a vizsgálata eddig elkerülte a kutatók figyelmét, akik inkább a hagyományos várostörténet-írásra támaszkodva a várossal kapcsolatos politikai eseményeket sorolták fel vagy a közigazgatásban végbemenő folyamatokat jellemezték. Ezekben a kutatásokban a város társadalmának a bemutatására kisebb (al)fejezeteket szántak. Ez okból a történetírás „adós” volt egy olyan kutatással, amelynek fókuszában kizárólag a város népessége és társadalma állt, és amely mikroszinten betekintést nyújthat a szlavóniai szabad királyi városok társadalmába, amit e kutatás pótolni kíván. Mivel a horvát historiográfiában a szlavóniai és horvátországi szabad királyi városok társadalmának az alapos és rendszeres kutatása még várat magára, ez a kutatás kiindulópontja lehet azoknak

---

⁴ Mažuran 1996d. 91.

⁵ Bácskai 2002. 90.

a jövőbeli kutatásoknak is, amelyek hozzájárulhatnak a kontinentális városi társadalmak lokális és regionális jellemzőinek a feltáráshoz, és a köztük lévő analógiák bemutatásához.⁶

Az 1814-es összeírás fontossága a város társadalomtörténeti vizsgálatának a szempontjából abban nyilvánul meg, hogy az első olyan forrásanyagot jelenti, ami közvetlenül a szabad királyi városi rang elnyerése után készült. Tartalmát tekintve teljes, minden városrész kötete fennmaradt, így a róluk készült adatok lehetővé tették a város nem nemes társadalmának a teljes rekonstrukcióját, és a városrészek társadalmának és népességének az összehasonlítását egyaránt. A forrásadottságnak köszönhetően a városi társadalom kutatható volt mezo- és mikroszinten egyaránt. Keletkezési idejére való tekintettel, mivel a napóleoni korszak idején készült, egyfajta kuriózumnak számít az eddigi népességösszeírások kutatásában, nemcsak a mai Horvátországon, hanem Magyarországon is.⁷ Az összeírás fókuszpontja Eszék történetének, amellyel több, korábbi folyamat is kutatható, mert a 18. századi városi társadalom kutatására alkalmas források – egyes kamarai összeírások és az egyházi anyakönyvek kivételével – megsemmisültek, így ez az első olyan forrás a város újkori történetében, amelybe a város minden nem nemes lakója felvételre került. Egyben ez az oka annak is, hogy a város történeti demográfiai és társadalomtörténeti jellemzőinek a bemutatása az 1814-es évre korlátozódik.

A dolgozat elkészítése során az volt a célom, hogy minél több, a város népességével kapcsolatos forrást felhasználjak a dolgozat megírásához. Az említett összeírás mellett kutattam a város Prothocollumait, a hozzájuk fűződő iratanyagot és a város polgárkönyveit is. Kutatásomba bevontam a városi lakosságtól fennmaradt kisszámú végrendeletet is, amelyek a többi forráshoz képest igen fragmentáltak, de általuk betekintést nyerhettem a háztartásfői státusz öröklésének rendszerébe a férfi háztartásfő halálának bekövetkezése után.⁸ Az állami szervektől származó források mellett kutattam az egyháziakat is. Elsősorban a katolikus püspökök által keletkeztetett kánoni látogatások feljegyzéseit és a városban tevékenykedő szerzetesrendek évkönyveit.⁹ A népességre vonatkozó adatokat tartalmazó források mellett fontos megemlíteni az összeíráshoz készült tájékoztatót (*Instructiones*) is, amely által megismerhe-

---

⁶ Más a helyzet a tengeremléki és dalmáciai városok kutatásával, illetve a Dubrovnikai Köztársasággal. Ezek a területek mindig érdekelték a horvát kutatókat és több tucat tanulmány és monográfiai készült társadalmukról is. Lásd pl. Harris 2006. Hasonló a helyzet a Határőrvidék városainak a kutatásával. Lásd: Buczynski 1997a., Buczynski 1997b.

⁷ A tanulmányok többsége a 18. század második felében készült II. József-féle összeírást dolgozza fel, míg a 19. századi összeírások többsége az 1828-as gazdasági összeírást, majd az 1857-ben készült általános összeírást taglalja.

⁸ Levéltári kutatásaim során Eszékkel kapcsolatban több tanulmányom és egy kötetem is publikálásra került: Lovaš 2017., Lovaš 2019., Lovaš 2020a., Lovaš 2020b., Lovaš–Jelaš 2020.

⁹ Sajnos az általam vizsgált korszakból teljes lélekösszeírások nem maradtak fenn. A kutatók rendelkezésére állnak a városban működő felekezetek (római katolikusok és ortodoxok) egyházi anyakönyvei, amelyek kutatása szintén várat még magára.

tóv   váltak az összeírás jogi kategóriái, de r vill gított arra a tényre is, hogy a rendi státuszt alapján történő csoportosítás nem alkalmas a város teljes lakosságának a bemutatására. Ez utóbbi probléma leginkább a rendi kiváltságokkal nem rendelkező csoportokat érinti.

A relatíve jó forrásadottság ellenére, az elemzést a források tartalma is befolyásolta. Az 1814-es népességösszeírás elsősorban a Birodalomban lévő hadk oteles férfi lakosság adatainak az összegyűjtését szolgálta,  gy a felvételi  vekb l kimaradtak a nemesek, az aktív szolgálatban álló katonák és az egyházi szolgálatot teljesítő személyek. Az utóbbi inkább a szerzetesrendekre vonatkozik, mert a város világi papjainak a neveit feljegyezték, aminek hátterében az állhatott, hogy az ő feladatuk volt az összeírás hitelesítése. Az összeírók az aktív katonákkal kapcsolatban is tettek kivételeket. Azokban az esetekben lajstromozták őket, ha az egyének háztartásfők vagy a családok fiai voltak katonai szolgálatban, m g a belső- és felső-városi kaszárnyákban állomásozó katonákat nem  rt k össze.¹⁰ A városban  l  női lakosságot ugyan nevük és a háztartáson belül betöltött szerepük szerint feljegyezték, de semmilyen más egyéni adatot (születési  v, felekezeti hovatartozás) nem hoznak róluk, ami a korszak többi n pess g ssze r s ra is jellemző volt.  gy a kor, felekezeti és foglalkoz scsoport szerinti vizsgálat a város férfi lakosságára korlátozódott. Mivel a korszakból nemes- és katonai összeírások nem maradtak fenn, az összeírásban nem szereplő rendi kategóriák általuk nem pótolhatók,  gy nem adható totális kép a város társadalmáról. Az  ssze r s által azonban megismerhetővé v lt a rendi kiváltságokkal rendelkező két csoport (polgárok, honor ci rok), a rendi kiváltságokkal nem rendelkező (többi városlakó)  s a városi társadalom peremén lévő (koldusok) csoportok. Rajtuk kívül, az adatok alapján bemutatatható m g k t kategória: az egyházi szolgálatot teljesítő világi papok, és az az aktív katonai szolgálatban lévő néhány katona, akik nem az eszéki kaszárnyákban  llom soltak. Az utóbbiaknál az összeírók feljegyezték azt is, hogy milyen ezredben szolgáltak.

A módszertan alkalmazása során, a dolgozat elkészítésekor törekedtem az interdiszciplináris megközelítésre, ami a várostörténet- r s egyik fő jellemzője.¹¹ A város népességével kapcsolatos adatokat (népességszám, kor és nem szerinti feloszlás, felekezeti hovatartozás, migráció, háztartásszerkezet és háztartásrekonstrukció) a történeti demográfiai eszközeivel és módszereivel elemeztem, m g a város társadalmát (jogi státuszt, foglalkozáscsoportok) a legújabb lokális társadalomtörténeti vizsgálatok eredményei szerint mutatom meg, amelynek legnagyobb el ny e, hogy lehetővé teszi a lokális szintű mikroelemz seket. Mivel az effajta

---

¹⁰ A katonaság által használt épületek szerepelnek az összeírásban. Az összeírók a fejlécben feljegyezték, hogy milyen létesítményről van szó (kaszárnya, katonai istálló), és fel rt k az épületek h zsorsz m t is, de a bennük lévő egyénekről nem közöltek semmilyen adatot.

¹¹ Bácskai 2006. 245.

kutatások már nem a makroszintű elemzésekből indulnak ki, eredményeik által árnyaltabbá tehető az egyes társadalmi csoportokról alkotott általános kép.¹²

A forrásadottságból kiindulva úgy döntöttem, hogy először a város népességére vonatkozó történeti demográfiai adatokat mutatom be, amit egy társadalomtörténeti elemzés követ. Az adatok bemutatását először mezoszinten végeztem el, tehát a város teljes egészére vonatkozóan, majd felülről lefelé haladva, a kapott eredményeket leszűkítettem a városrészekre és a városlakók egyes csoportjaira. Kutatásom során a következő kérdésekre kerestem a választ:

- 1.) Mekkora volt Eszék népességszáma?
- 2.) Milyen felekezeti és korcsoportok szerinti eloszlás jellemezte a férfi lakosságot?
- 3.) Mekkora volt a városban lévő idegenek (extraneusok) aránya, honnan és milyen céllal érkeztek a városba?
- 4.) A várost elhagyó helybeliek milyen céllal vándoroltak el Eszékről és hova mentek?
- 5.) Milyen háztartásszerkezet dominált a városlakók körében?
- 6.) Mi jellemezte Eszék társadalmát a szabad királyi városi rang elnyerése idején? Milyen társadalmi csoportok jelentek meg a városban?
- 7.) Milyen foglalkozáscsoportok különíthetők el a városban, és egyes gazdasági ágak milyen arányban jelentkeztek?
- 8.) Kik voltak az eszéki polgárok, és mi jellemezte őket?

1.2. Források

1.2.1. Népszámlálások a korszak forrásaiban

A 18. század második feléből, és a 19. század elejéről különböző típusú források állnak a kutatók rendelkezésére, melyek segítségével vizsgálható egy adott terület történeti demográfiája és társadalomtörténete. A protostatisztikai korszak legjelentősebb forrásai az egyházi anyakönyvek és népszámlálások, melyek a legtöbb népességadatot tartalmazzák, míg más típusú összeírások (adóösszeírások, urbáriumok, dézsmajegyzékek stb.) csak részleges adatokat közölnek az egyes társadalmi csoportokról.¹³ Az egyházi anyakönyvek egy adott felekezethez tartozó népesség adatait (születés, házasság, halálozás) tartalmazzák. Rendszeres vezetésük elterjedése a katolikus egyházon belül a 16. században megtartott tridenti zsinat

---

¹² Berecz 2019. 4.

¹³ Faragó 2006. 307.

határozatával függ össze.¹⁴ A népszámlálások és a népességösszeírások meghirdetése az állam törekvéseivel áll szoros összefüggésben. Megjelenésük a Habsburg Birodalom területén a 18. század második feléhez, Mária Terézia és II. József uralkodásához köthető.¹⁵

Az állami szervek által keletkeztetett összeírások nemcsak a népesség számának a meghatározását tűzték ki célul, mely az esetek többségében katonai célokat szolgált, hanem gazdasági jelleggel is bírtak. Ezt jól igazolják a Szlavóniára vonatkozó, a 16. és 18. század között keletkezett források is.¹⁶ A felszabadítást követő időszakban a Birodalom népességpolitikával kapcsolatos ügyei az Udvari Kamara fennhatósága alá kerültek.¹⁷ Az általuk lebonyolított három szlavóniai kamarai összeírást (1698., 1702., 1736.) adóztatás céljából készítették. Az összeírások alapegysége a háztartás volt. A háztartásfők neve mellett ismertetik még az adott háztartásban élő felnőtt férfiak számát és vagyoni helyzetét, de már nem térnek ki a háztartás többi tagjára. Ez okból alkalmatlanok a teljes népességszám pontos megállapításához.¹⁸

A Birodalom gazdaságpolitikájával függnek össze az urbáriumok is,¹⁹ melyek az állam tekintélyével a földesúr és a jobbágyok közötti viszonyt és kölcsönös kötelezettségeiket szabályozták. Horvátországra vonatkozóan az úrbéri viszonyok rendezésére először 1737-ben, III. Károly uralkodásának idejében tettek kísérletet (*Carolina urbarialis regulatio*), ez azonban végül meghiúsult, mert az urbáriumot nem törvényesítették. Mária Terézia, apjával ellentétben, két urbáriumot is közzétett.²⁰ 1755-ben a Krizsevciben kitörő parasztfelkelés következtében még ugyanazon év november 8-án elrendelte egy ideiglenes horvát urbárium kidolgozását. A központi hatalom ugyanis úgy vélte, hogy a felkelés mögött a földesurak jobbágyokkal szemben tanúsított helytelen bánásmódja, illetve azok rossz szociális és gazdasági

---

¹⁴ Az egyházi anyakönyvek mint történeti forráscsoport a 20. század közepétől kerültek a történeti demográfusok vizsgálatának fókuszába. A keresztelési, házassági és halotti anyakönyvek adatai, a megfelelő módszertan alkalmazásával, egy adott terület népességét jellemző demográfiai trendek bemutatására alkalmasak. Az egyház 1563-ban tette kötelezővé a keresztelési és házassági anyakönyvek vezetését, 1614-től pedig a halotti anyakönyveket is. Az első egyházi anyakönyvek a tridenti zsinat előtti korszakból származnak. Itáliában és Burgundiában már a 14. századtól vezették őket, Franciaországban a 15-iktől. Az anyakönyvek vezetése a katolikus egyházon belül a 17. században vált általánossá. Stipetić–Vekarić 2004. 28., Božić–Bogović 2013. 17., Božić–Bogović–Lovaš 2019. 19., Faragó 2006. 307.

¹⁵ Faragó 2006. 308.

¹⁶ A háztartásfők neveit tartalmazó összeírások fennmaradtak az oszmán korból is. Szerémség összeírása 1566 és 1574 közöttre tehető. Szlavónia területén a legrégebb adóösszeírás a Pozsegai szandzsákban volt 1579-ben. Njari 2019. 13., Sršan 2001a., McGowan 1983., Hafizović 2016.

¹⁷ Skenderović 2013. 53., Mažuran 1993.

¹⁸ Skenderović 2013. 55–56.

¹⁹ Urbárium: „Olyan feljegyzést értettek, melyben a feudális földesúr birtokát, mindenekelőtt paraszti használatban álló, „úrbéres” – nem allodiális – birtokát, az ott lakó s az úrral „úrbéres” kapcsolatban álló népeket, valamint a birtokból s a népektől befolyó jövedelmeket, hasznokat vették számba, abból a célból, hogy megkönnyítsék az úrnak a földhöz, népéhez és jövedelméhez való jogai gyakorlását.” Maksay 1957. 119.

²⁰ Karaman 1958. 52.

helyzete állt.²¹ 1756-ban érvénybe is lépett a szlavóniai urbárium, mely csak a területén lévő három vármegyére (Pozsega, Verőce, Szerém) terjedt ki. 1780-ban Mária Terézia életbe léptette a végleges horvát urbáriumot is, mely Horvátország három megyéjének (Zágráb, Krizsevci, Varasd) úrbéri viszonyait rendezte.²²

A 18. században a Habsburg Birodalom területén az első népesség összeírási kísérletek Mária Terézia uralkodása alatt történtek meg, aki több mint két évtizeden át (1753–1777) próbált számszerű adatokat gyűjteni alattvalóiról. Az összeírások lebonyolításában a papság, a közigazgatási szervek és a katonaság is részt vett. 1754-ben ez a papok és a közigazgatási szervek közös feladata volt, míg 1762-ben külön, egymástól független összeírásokat készítettek. 1770-től a conscriptiók lebonyolításában a katonaság is szerepet kapott.²³ Az egyház bevonása a népességösszeírásokba jó döntésnek bizonyult, mert a papok, az egyházi anyakönyvek vezetése miatt már rendelkeztek népességadatokkal, és az ő feladatkörükbe tartozott a *Numerus Animarum*ok elkészítése is.²⁴

Horvátországban és Szlavóniában az első népességösszeírási kísérlet az 1754-es évre tehető.²⁵ Horvátország területén már 1750-ben készítettek egy adóösszeírást, de annak minőségével az Udvar nem volt megelégedve. Ezért elrendelte, hogy 1754-ben ismételjék meg a procedúrát. Az összeírás több okból is kudarcot vallott. Elsősorban nem támogatták a horvát rendek. Másodsorban az 1755-ben kirobbanó parasztfelkelés okozta társadalmi nyugtalanság, és az alattvalók újraéledő elégedetlensége is akadályozta a folyamatot. 1765-ben ismét megkíséreltek egy népességösszeírást, de a horvát rendek azt is igyekeztek megakadályozni, így adatai fragmentáltak lettek.²⁶ Ugyanerre a sorsra jutott az 1766-ban készült összeírás is.²⁷

1770-től megjelentek a lélekösszeírások (*Conscriptio Animarum*), melyek alapját az egyházi anyakönyvek adatai adták.²⁸ Mária Terézia elrendelte, hogy a főispánok minden évben táblázat formájában, vármegyei összesítőket készítsenek a területükön élő népességről. A lélekösszeírások készítésébe nemcsak a katolikus, hanem más felekezetek papjait is bevonták, s ezek segítségével a Birodalom pontosabb adatokat nyerhetett alattvalói tényleges számát illetően.²⁹ Az ilyen típusú összeírások elkészítése az egyházi és a közigazgatási szervek sikeres koordinációján alapult, előfeltétele pedig az egyházi anyakönyvek pontos és lelkiismeretes

---

²¹ Karaman 1958. 53–54. Mária Terézia úrbéri rendezéséről lásd: Felhő 1957.

²² Karaman 1958. 52.

²³ Dányi 1985. 75.

²⁴ Dányi 1985. 75.

²⁵ Skenderović 2010. 75.

²⁶ Skenderović 2010. 76.

²⁷ Skenderović 2010. 77.

²⁸ A lélekösszeírások megjelenésének történetét, lásd: Fügedi 1966.

²⁹ Skenderović 2010. 79., Dányi 1985. 75.

vezetése volt.³⁰ Horvátország és Szlavónia mind a hat megyéjére vonatkozóan az 1773-as évből maradt fenn egy teljes nem nemesi táblázat (*Tabella Impopulationis*), mely különböző demográfiai vonatkozású adatokat tartalmaz. Kiterjed a lakosságszámra, nem és kor szerinti elkülönülésre, felekezeti hovatartozásra. Tartalmazza a házasságkötések, születések és halálások számát, a népesség természetes szaporulatára vonatkozó adatokat, a be- és elvándorlás adatait stb. Az összeírás csak a nem nemes lakosságra terjedt ki, így a conscriptióból kimaradtak a nemesek, az egyháziak és a katonák.³¹

Az első, a Birodalom teljes népességére kiterjedő összeírás II. József uralkodása alatt készült el (1785–1787).³² A népességösszeírás végrehajtása a katonaság és közigazgatási szervek közös feladata volt, és több célt szolgált. Mindenekelőtt azt, hogy az uralkodó „*kormányzati munkájához és az elképzelt reformjaihoz a népesség nagyságáról és bizonyos szempontokból megfogható szerkezetéről konkrét adatokkal rendelkezzen, sőt, ha lehet, a népességet és társadalmat jellemző változások tendenciáiról is kapjon valamelyes információkat. (...) Vagyis a népszámlálás fontossága számára messze túlment az újoncozás megalapozására alkalmas adatbázis létrehozásán.*“³³ Az előző összeírásoktól eltérően, II. József ezúttal nem hagyott ki belőle egyetlen társadalmi csoportot sem, így a conscriptio a nemességre és a papságra is kiterjedt.³⁴ Ez természetesen ellenkezést és elégedetlenséget váltott ki a nemesek körében, akik a népszámlálást az adókivetéstől való félelem miatt nehezményezték.³⁵ Horvátországi viszonylatban a II. József-féle összeírást Szlavónián belül csak az eszéki körzetben végezték el, a fennmaradt források pedig nem egyéni, hanem összesített adatokat tartalmaznak.³⁶ A II. József-féle népszámlálás után, egy általános, az egész ország nem nemes lakosságára kiterjedő összeírás szükségességéről az 1802-ben üléselő országgyűlés rendelkezett, amelynek körülményei és határozatai az 1814-es eszéki népességösszeírás kapcsán kerülnek bemutatásra.

A népesség vizsgálata szempontjából érdemes még megemlíteni a kánoni látogatások feljegyzéseit, a lélekösszeírásokat, örökösödési szerződéseket, végrendeleteket, naplófeljegyzéseket vagy más narratív forrásokat, melyek a teljes népességszám megállapítására ugyan nem alkalmasak, de egyes társadalmi és demográfiai kérdésekre választ adhatnak.³⁷

---

³⁰ Fügedi 1966. 373.

³¹ Skenderović 2010. 80.

³² A népességösszeírásról lásd: Thirring 1931., Thirring 1935a., Thirring 1935., Thirring 1935c., Thirring 1938., Acsádi 1957., Dányi 1980., Dányi 1985., Dányi–Dávid 1960., Dávid–Farágó–Fügedi 1975., Faragó 2002., Faragó 2003a., Faragó 2003b., Óri 2002., Óri 2003., Faragó–Óri 2008.

³³ Faragó–Óri 2008. 2.

³⁴ Dányi 1985. 77.

³⁵ Dányi 1985. 77.

³⁶ Njari 2019. 13.

³⁷ Faragó 2006. 309.

1.2.2. A kutatáshoz felhasznált források

Eszék 18. századi, illetve a 19. század első felére eső történetére vonatkozó források zöme az Eszéki Állami Levéltárban található.³⁸ A város 18. századi iratanyaga, mely Eszék kamarai városi múltjára vonatkozik, igen fragmentált. Ennek oka, hogy az oszmánok alóli felszabadulás és a szabad királyi rang elnyerése között keletkezett iratok (1690–1809) nagy része a 19. század második felében megsemmisült. Antun Stojanović polgármestersége alatt (1868–1869) a város előljárósága zömüket öreg papírként eladta a helyi mészárosoknak.³⁹ A fennmaradt forrásanyag legértékesebb részét a kamarai városok jegyzőkönyvei alkotják, amelyek Stjepan Sršan⁴⁰ és Ive Mažuran⁴¹ munkásságának köszönhetően forráskiadvány formájában is elérhetőek a kutatók számára. Tartalmuk alapján rekonstruálható a három eszéki városrész belső igazgatása, gazdasági és társadalmi helyzete, valamint a közöttük fennálló majdnem egy évszázados kapcsolat alakulása. 1786-tól, a városrészek egyesítésétől, a városi jegyzőkönyvek feljegyzései által nyomon követhető a magisztrátus harca a szabad királyi városi rangért. Sršan Eszék szabad királyi városi múltjából is közzétett jegyzőkönyveket, melyek a város 1809 és 1812 közötti időszakából származó ügyeket tartalmazzák. Közülük kettőt, az 1809-es és az 1812-es protokollumot horvát nyelvre is lefordította.⁴²

A korszak forrásainak egy része megtalálható az Osztrák Állami Levéltár – Finanz- und Hofkammerarchivumában is, ugyanis a felszabadítást követő időszakban a város az Udvari Kamara fennhatósága alá került.⁴³ Az ott található iratanyag legértékesebb része a Szlavóniára és Eszékre vonatkozó különböző, elsősorban gazdasági jellegű összeírások és rendeletek, amelyek az 1687-ben felszabadított területek feloszlását és berendezkedését tartalmazzák. Közzétételük Ive Mažuran több évtizedes kutatásainak eredménye, ami Eszék történeti közigazgatási, gazdasági és társadalmi viszonyainak megismerését szolgálja.⁴⁴ A bécsi források mellett olyan iratanyagokat is közzétett, amelyek az Eszéki Állami Levéltár tulajdonát képezik. Ide sorolandó a Belső Város első anyakönyve és jegyzőkönyvi feljegyzései is.⁴⁵

³⁸ Horvátul: Državni arhiv u Osijeku. Rövidítés: DAOS.

³⁹ Božić-Drljača–Jelaš 2016. 9. Mažuran összesen 48 különböző forrást sorolt fel, amelyek a polgármesternek köszönhetően megsemmisültek. Mažuran 1965. 45–46.

⁴⁰ Sršan 1987., Sršan 1992., Sršan 1996., Sršan 2000., Sršan 2004., Sršan 2011a.

⁴¹ Mažuran 1956.

⁴² Sršan 2009e., Sršan 2011b., Sršan 2012.

⁴³ A mai Horvátország és Szlavóniára vonatkozó iratanyag egy része kutatható a magyarországi levéltárakban is. Többségük a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található.

⁴⁴ Mažuran 1989.

⁴⁵ Mažuran 1965., Mažuran 1974.

A korszakból fennmaradtak egyházi szervek által keletkeztetett források is. Közülük elsősorban a három eszéki szerzetesrend (ferencesek, jezsuiták, kapucinusok) évkönyveit és a városi katolikus plébániák kánoni látogatásainak feljegyzéseit érdemes kiemelni, amelyeket a város jegyzőkönyveihez hasonlóan, forráskiadványként is publikáltak.⁴⁶ Az elsők, a rendházak története mellett, tartalmazznak a korszak politikai és társadalmi viszonyaira vonatkozó adatokat is, amelyek a helyi egyházi, igazgatási és társadalmi viszonyok feltárásához járulnak hozzá. Az egyházi források közé sorolandók Turković belsővárosi plébános naplófeljegyzései, amelyek – a ferences évkönyv mellett – a napóleoni korszakról és a francia jelenlétről számolnak be. A kánoni látogatások jegyzőkönyvei a világi egyház és a szerzetesrendek közötti kapcsolatra világítanak rá, de tartalmazznak adatokat a városrészek népességszámáról, felekezeteiről és a köztük lévő viszonyról is.⁴⁷

A felsorolt világi és egyházi forrásoknak köszönhetően bemutatható Eszék 1687 és 1809 közötti történelme, a városrészek kamarai városokká való fejlődése, s azok II. József-kori egyesítése, valamint a szabad királyi városi rang elnyerésért folytatott két évtizedes harc is. Az egyházi források felhasználásával rekonstruálhatók a városban érvényesülő egyházi struktúrák, valamint a szerzetesrendek szerepe a város történeti múltjában. A források a város-történet mellett rávilágítanak a kor társadalmi viszonyaira, de közölnek a népességszámra vonatkozó adatokat is.

Eszék szabad királyi város iratanyaga szintén az Eszéki Állami Levéltárban található, és a 18. századi forrásoktól eltérően bőséges iratállományt tartalmaz. A szabad királyi városi múlttal kapcsolatos teljes forrásanyag az *Eszék szabad királyi város magisztrátusa 1809–1850.* (Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1850.) című fondban került összegyűjtésre.⁴⁸ Az iratanyag a város történetét a szabad királyi városi rang elnyerésétől a város feudális közigazgatásának a megszűnéséig öleli fel (1809–1850). A forráscsoport leginkább a városi vezetés megszervezésére és működésére ad rálátást, de olyan típusú dokumentumokat is tartalmaz, melyek alkalmasak a korszak politikai, demográfiai, társadalmi, gazdasági, oktatási és mentalitástörténeti jellemzőinek a megvilágítására is.

Az értekezés megírásához használt primer források is ebben a fondban találhatóak. A disszertáció elkészítéséhez a *Közigazgatási és gazdasági ügyek (Upravni i gospodarski poslovi)* című széria iratanyagát használtam. Azon belül is *A központi szervek munkája az*

---

⁴⁶ Sršan 1993a.

⁴⁷ Sršan 1997., Sršan 2007.

⁴⁸ A fondjegyzék jelzete: HR-DAOS-6. A fondjegyzékhez 2016-ban kiadtak egy levéltári segédletet is, mely megkönnyíti a kutatók munkáját. Božić-Drljača–Jelaš 2016.

igazgatási és gazdasági ügyeken (Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva)⁴⁹ és az *Összeírások és népességnyilvántartások* (Popisi i evidencije stanovništva)⁵⁰ című alszériát. Az elsőben található a magisztrátus politikai és gazdasági jegyzőkönyvei⁵¹ és a korszak dokumentumainak kikereséséhez nélkülözhetetlen segédletei, a tárgymutatók,⁵² illetve a hozzájuk tartozó iratanyag.⁵³

Az 1809 és 1814 közötti időszakból 14 kötetnyi jegyzőkönyv és 56 doboznyi iratanyag maradt fenn. A jegyzőkönyvek latin nyelven íródtak, míg a dobozokban fellelhető iratanyag nyelvezete eltérő. Olvashatunk közöttük latin, német, horvát és magyar nyelven keletkeztetett forrásokat is. Ez nem meglepő, hiszen a források nemcsak a magisztrátus által kiállított dokumentumokból tevődnek össze, hanem a hozzá intézett különböző nyelvű (német, latin, magyar, horvát) körlevelekből és a lakosság által megfogalmazott kérelmekből is. A források kutatását megkönnyíti, hogy a fond állományát 2016-ban rendezték, a dokumentumokat pedig regiszteri számuk alapján sorba rakták. Segítségükkel megválaszolható és nyomon követhető az eszéki magisztrátus 1809 és 1814 közötti megszervezése, összetétele, működése és tevékenysége. A jegyzőkönyvek és a fennmaradt iratanyag segítségével fény derül az 1814-es eszéki népességösszeírás körülményeire, illetve a városban akkor uralkodó politikai és társadalmi viszonyokra. A jegyzőkönyvek ezeken túl rávilágítanak a polgárjog megszerzésének a folyamatára, a városban lévő idegenekkel szemben tanúsított bánásmódra, illetve a várost elhagyó személyek sorsára is.

Az *Összeírások és népességnyilvántartások*⁵⁴ című alszériában található az 1814-es nem nemes összeírás (*conscriptio popularis ignobilium*) és a polgárkönyvek is, amelyek alapul szolgálnak a város népesedési viszonyainak és társadalmának a bemutatásához a szabad királyi városi rang elnyerését követő időszakban. Az 1814-es összeírásról fontos kiemelni, hogy ez a város történetében az első olyan fennmaradt nyilvántartás, amely kiterjedt a város teljes nem nemes lakosságára, míg a katonákat, a nemeseket és a papokat nem kellett számba vennie. Az utókorra három típusú összeírás maradt fenn. A legfontosabbak az egyéni számlálólapok (Formular A – *Familiae Tabella*),⁵⁵ amelyek az összeírás szempontjai szerinti individuális adatokat közölnek az egy háztartásban élő egyénekről. A város múltjából ez az első olyan összeírás, amely által betekintést nyerhetünk az eszéki háztartások összetételébe. Ennek

⁴⁹ Az alszéria jelzete: HR-DAOS-6.1.1

⁵⁰ Az alszéria levéltári jelzete: HR-DAOS-6.1.6

⁵¹ HR-DAOS-6.1.1.1.1, knj. 1–18. (1809–1814), HR-DAOS-6.1.1.1.2, knj. 19./1815.

⁵² HR-DAOS-6.1.1.4, knj. 136–142. (1809–1815)

⁵³ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 21–89. (1809–1815)

⁵⁴ HR-DAOS-6.1.6.

⁵⁵ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

a forrásnak köszönhetően készült el ez az értekezés is. A második forrástípusba a háztartások összesítői (Formular B – *Summarium Loci*) tartoznak,⁵⁶ amelyek egy vízszintes sorban, előre megadott kategóriák szerint, kizárólag számszerű adatokat közölnek minden háztartásról. Az összesítőket az egyéni számlálólapok alapján készítették el. A harmadik típusú forrás a város összesítője (Formular C – *Summarium Comitatus*), ami a magisztrátus iratanyaga közé lett elhelyezve 1815-ben, és amit be kellett küldeni a vármegyének. Az összeírást és az összesítőket is városrészenként készítették el, tehát Eszék esetében összeírásokról beszélhetünk. Az egyéni számlálólapok és a városrészek összesítői kötetek formájában maradtak az utókorra – mindkét típusból 3-3 könyv (Felső Város, Belső Város és Újváros, Alsó Város).

Az 1814-es népességösszeírást alapvetően jó karban sikerült megőrizni, de a levéltár gondoskodott a szükséges helyreállításról is. Az Alsó Város összeírását kivéve a többi városrészre vonatkozó állományt restaurálták. A Belső Város és Újváros népességét tartalmazó kötet adatai teljeseek. Az összeírásból nem hiányzik egyetlen oldal sem. A Felső Város népességösszeírásának utolsó oldala megrongálódott, ezért nem lehet elolvasni a rajta lévő adatokat. Hasonló a helyzet az alsóvárosi összeírással is, melynek utolsó két oldala elszakadt, a hiányzó részek pedig elvesztek. E két városrész hiányzó adatait részben pótolni lehetett az összesítőik alapján. Adataik választ adtak az egyes háztartásokban lévő egyének számáról, neméről, felekezeti hovatartozásukról, és a férfiak (különböző) kategóriák szerinti besorolásáról is, míg neveik és a háztartáson belül betöltött szerepük ismeretlen maradt.

Az összeírásokat pontosan és lelkiismeretesen vezették. Utólagos törlések és javítások ritkán fordulnak elő. A források űrlapjai és az összeírók bejegyzései is latin nyelven íródtak. A Belső Város esetében egy helyen német nyelvű bejegyzés is található. Az összeírók munkáját egy latin nyelvű *Instructiones* is segítette. Magát az összeírást, annak tartalmi szempontjait és az utasítást is külön fejezetben fogom tárgyalni.

Az eszéki polgárság kutatása kapcsán két forrás maradt az utókorra. Az egyik a *Polgárok nyilvántartása (Conotatio Individuorum in Libera et Regia Civitate Eszekiensi)*,⁵⁷ a másik pedig a *Polgárkönyv (Elenchus Civium Liberae Regiaeque Civitatis Eszekiensis)*.⁵⁸ A két forrás közötti alapvető különbség az, hogy az utóbbi 1850 után is használatban maradt. Az első világháborúig abba jegyezték fel a város díszpolgárainak nevét. A forrás nem az említett fondjegyzékben található, és a *Polgárok nyilvántartásától* eltérően a másik polgárkönyv csak négy adatot közöl: a beírás sorszámát (*Numerus serialis*), a polgári eskü keltezését (*Datum*

---

⁵⁶ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 444–446.

⁵⁷ HR-DAOS-6.1.6.5, knj. 460.

⁵⁸ Az Eszéki Állami Levéltárban a *Diszpolgárok könyve* címet viseli.

depositi iuramenti), a polgárok nevét és vezetéknevét (*Nomen et cognomen*) és azok státuszát, vagyis foglalkozását (*Conditio*).⁵⁹

Az eszéki polgárok kutatása szempontjából a *Polgárok nyilvántartása* című forrás jóval több adatot tartalmaz. A bejegyzéseket latin nyelven vezették, de 1821 és 1838 között megjelent a gót írás is. Az idők során – a borítójától eltekintve – a forrás nem rongálódott meg. A polgárok bejegyzése vezetéknevük ábécé sorrendjében történt. Az adatokat táblázat formájában vezették. A forrás a következő összeírási szempontokat tartalmazza: sorszám (*Numerus serialis*), név és vezetéknev (*Nomet et cognomen*), felekezeti hovatartozás (*Religio*), kézművesség vagy státusz (*Opificium aut subsistencia status*), nemzetiség – amely alatt inkább a származási helyet kell érteni – (*Natio*), családi állapot (*Caelebs aut uxoratus*), kötvényekben való törlesztés (*Solvis in schaedis banca libus*), polgárdíj (*Titulo taxe concivitatis*) forintban és krajcárban. Ha valaki polgár fia volt, akkor nevéhez odaírták ezt a megjegyzést. Feltehetőleg ez a polgárdíjjal függött össze, mert az előírások szerint a polgárok fiainak, mivel az apjuk már rendelkezett a polgári státusszal, kevesebb taxát (4 forintot) kellett befizetniük.⁶⁰ A polgárkönyv adatait a városi tisztújításhoz is felhasználták, amiről az 1812-es jegyzőkönyv bejegyzése tanúskodik.⁶¹ 2020-ban a két polgárkönyv forráskiadványként is napvilágot látott.⁶² A felsorolt források mellett a háztartáson belüli viszonyok jobb megértése érdekében szekunder forrásként az eszéki lakosság végrendeleteit is bevontam a vizsgálatba.⁶³ E forráscsoport egyrészt rávilágított a háztartásfőség átadásának a hagyományára az eszéki lakosság körében, amelyre a férfi háztartásfő halála után került sor, másrészt, a bennük lévő adatok kiegészítették a háztartásrekonstrukciós vizsgálat alapján kapott eredményeket, főleg a női háztartásfőséget illetően.

1.3. A téma historiográfiája

Az 1960-as években megjelenő új várostörténet-írás szembehelyezkedett a hagyományos várostörténet-írással, amely a diszciplínán belül megjelenő új irányzat felbukkanásáig elsősorban a városok biográfiájának a megírását tűzte ki célul.⁶⁴ Az effajta kutatási szemlélet a városban zajló események leírását szorgalmazta, és a várost, mint egy izolált területet vizsgálta. A hagyományos várostörténet-írás művelőinek figyelmét elkerülte a város társadalmának a kutatása, de a

⁵⁹ HR-DAOS-10. Gradsko poglavasrtovo Osijek, Zbirka isprava, br. 37/1898, knj. 1187.

⁶⁰ HR-DAOS-6.1.6.5, knj. 460., Lovaš 2020a. 20–21.

⁶¹ Sršan 2012. 345.

⁶² Lovaš 2020a. A polgárokról előtte egy rövid tanulmány jelent meg. Lásd: Sršan 2009c. 117–126.

⁶³ HR-DAOS-6.2.3.1, knj. 606–607. HR-DAOS-2.3.2, kut. 1037–1038.

⁶⁴ Gyáni 1997. 55.

városban zajló gazdasági folyamatok vizsgálatára se helyeztek nagy hangsúlyt. Az előbbi esetben jobbra a városi elit, a magisztrátus és a tisztviselők élete és tettei keltettek érdeklődést, míg az utóbbinál a városban működő céhekre és működésükre korlátozódott a figyelem.⁶⁵

Az új várostörténet-írás a felsoroltakkal szemben máshogy pozícionálta magát.⁶⁶ Nemcsak az eddigi kutatások szemléletét és módszertanát kérdőjelezték meg, hanem kitértek a történeti város definíciójának a problémakörére is. Megkérdőjelezték a város kizárólag jogi szempontból vett értelmezését, és több szempontú városdefiníciót fogalmaztak meg: a statisztikai, a közigazgatási, a szociológiai és a funkcionális városszemléletet. A felsoroltak mellett feltették azt a kérdést is, hogy definiálható-e a történeti város a modern város kritériumrendszerére alapozva.⁶⁷ Ezeket figyelembe véve megkezdődött a komplex várostörténeti kutatás, amely a várost már nem önmagában, hanem vidékével, vonzáskörzetével és a többi várossal való kapcsolatrendszerében vizsgálta.⁶⁸ Ezt a szempontrendszert követve megszületett az új várostörténet-írás feladatának a meghatározása is, amely Dyos szerint az, „*hogy magával a várossal foglalkozzon, és nem az ott lejátszódó történeti eseményekkel, amelynek véletlen színhelye volt*”.⁶⁹ Az új áramlat követőinek kutatási tárgya a város társadalmára helyeződött át, interdiszciplináris megközelítésre törekedtek és a kvantifikálható források összegyűjtésére, elemzésére.⁷⁰ A források hatalmas adatmennyiséget tartalmaztak, így azok vizsgálata csak számítógép segítségével volt elvégezhető. Viszont általuk választ lehetett kapni a városlakók vagyoni és foglalkozási összetételére, lehetővé vált a városban lévő foglalkozáscsoportok elemzése és osztályozása. A források jellegének köszönhetően a modern várostörténet-írás kedvelt vizsgálati területe a koraujkori város lett, míg a hagyományosban a középkori város kutatása dominált.⁷¹

A magyar várostörténet-írás az 1960-as években indult el intenzívebb fejlődésnek, tárgyát pedig először a magyarországi városhálózat vizsgálata képezte. Az első ezzel kapcsolatos kutatás Dávid Zoltán nevéhez fűződik, aki a magyar városhálózat-állományt vizsgálta a 18. század végén és a 19. század elején. Vizsgálatának alapját a népességadatok adták. Dávid a szabad királyi városok mellett a központi szerepet betöltő mezővárosokat is a városok közé sorolta, ha azok 2000 főnél nagyobb népességszámmal rendelkeztek.⁷² Beluszky Pál, Dávid-

---

⁶⁵ Bácskai 2006. 246.

⁶⁶ Az új várostörténet-írás „születése” két történész személyhez köthető: H. J. Dyoshoz és Stephan Thénstromhoz. Czoch 1997. 7–8.

⁶⁷ Bácskai–Nagy 1984. 14–15. Bácskai 2006. 246–248.

⁶⁸ Gózszy 2008. 18.

⁶⁹ Összefoglalta: Bácskai 2006. 247.

⁷⁰ Gyáni 1978. 588.

⁷¹ Bácskai 2006. 253.

⁷² Dávid 1963.

tól eltérően, a települések városias voltát nem a bennük koncentrálódó népességszámban, hanem az alapfunkciójuk bizonyos mennyiségű koncentrálódásában kereste.⁷³ Gyimesi Sándor a 18. század végi és 19. század eleji magyarországi városhálózat vizsgálata során a funkcionális városszemléletből indult ki. A központi funkció vizsgálata során a népességszámot, az iparosok számát, az igazgatási és a központi funkciójú intézményeket vette figyelembe, míg felhagyott a városok jogi szempontú definíciójával.⁷⁴

Bácskai Vera és Nagy Lajos a magyarországi piacközpontokat vizsgálva a gazdasági szerepkört helyezte előtérbe. Az 1828-as összeírásra támaszkodva – figyelembe véve a város és a vidék kapcsolatát – a piacközponti funkciót betöltő településeket nyolc csoportba sorolták: Pest–Buda, elsőrendű kereskedelmi központok, másodrendű kereskedelmi központok, gyűjtő- és elosztó központok, közvetítő központok, elsőrendű regionális központok, másodrendű regionális központok, hanyatló külkereskedelmi központok.⁷⁵ A felsoroltak mellett a magyar kutatók érdeklődését is felkeltette a különböző régiók városhálózatának a vizsgálata. Az effajta összehasonlító vizsgálat alapját a sorrend-méret (rank-size) módszer adta, amit szívesen alkalmaztak a magyar kutatók is. Közülük kiemelendő Granasztói György, aki a dunai térség városodását kutatta az újkorban, és Sonkoly Gábor, aki a 18. és a 19. századi erdélyi városokat választotta kutatási tárgyául.⁷⁶

Az új várostörténet-írásban a városhálózatok vizsgálata mellett kiemelt szerepet kapott a városi társadalom, a városlakók és foglalkozás-vagyoni eloszlásuk tanulmányozása. Előtérbe került a rendi kategóriák tartalmi változásának a kutatása, a városok szerepkörének, hierarchiájának módosulása következtében beinduló, a városok társadalmát érintő átalakulás, aminek kiemelt kutatója Bácskai Vera.⁷⁷ Nevéhez fűződik a dunántúli városok (Győr, Kaposvár, Fehérvár) 18. és 19. századi társadalmának a kutatása, illetve a városokhoz köthető migrációs folyamatok elemzése.⁷⁸ Ide sorolandó Benda Gyula átfogó, Keszthely társadalmát tárgyaló monografikus műve is, amely különböző forráscsoportokat felhasználva mutatta be a keszthelyi társadalom majdnem egy évszázadon átívelő jellemzőit.⁷⁹ Buda város 18. századi társadalmának és mindennapjainak bemutatására Géra Eleonóra tett kísérletet, ahol részletesen kitért a városban megjelenő összes társadalmi csoportra, a rendi státusszal rendelkezőkre és az

---

⁷³ Beluszky 1965.

⁷⁴ Gyimesi 1975., Bácskai–Nagy 1984. 26.

⁷⁵ Bácskai–Nagy 1984.

⁷⁶ Granasztói 1984., Sonkoly 2001., Bácskai 2006. 252.

⁷⁷ Bácskai 2002.

⁷⁸ Bácskai 2007.

⁷⁹ Benda 2008.

azokat nélkülözőkre egyaránt.⁸⁰ Szekszárd társadalmának a hagyatéki leltárakon alapuló kutatása során Tóth Zoltán kívánta bemutatni a társadalmi mobilitás és a társadalmi átrétegződés jelenségét.⁸¹ Faragó Tamás Pest és Buda társadalmának bemutatására tett kísérletet a 18. századtól a 20. századig.⁸² A városi lakosság, illetve társadalom egészét bemutató munkák mellett megjelentek olyanok is, amelyek a városban élő egyes társadalmi csoportokra koncentráltak. Közülük kiemelendő a városi polgárság kutatása, és a rendi polgár fogalmának változása, amelyre a 18. század végétől került sor. E téren Bácskai Vera mellett Tóth Árpád és Czoch Gábor munkássága emelkedik ki, akik Pozsony és Kassa polgárságának a vizsgálatát végezték.⁸³ Ide sorolandó Gyáni Gábor városi cselédségről írt műve is, akiket a társadalomtudományi-szociológiai megközelítés alapján mutatott be.⁸⁴

A társadalomtörténészek mellett a magyar kutatók között meg kell említeni azokat a történeti demográfusokat is, akik definícióik, módszertani ismereteik, és az általuk megfogalmazott szempontrendszerek segítségével jelen dolgozat történeti demográfiai részének a megírásához, a népességösszeírásban megjelenő adatok elemzéséhez járultak hozzá. Közöttük kiemelkedő helye van Faragó Tamásnak, aki megírta a történeti demográfiai historiográfiáját, és elkészítette a történeti demográfiában használatos fogalmak és folyamatok részletes leírását is.⁸⁵ Andorka Rudolfval való közös kutatásai során vizsgálta a magyarországi családok és háztartások szerkezetét,⁸⁶ kitért a magyarországi háztartáskeletkezési módszerek leírására, kutatta az egyének életciklusát és a családmodellek keletkezési módját is.⁸⁷ Óri Péter a magyarországi háztartásokat vizsgálta a 18. század végének időszakában,⁸⁸ míg az 1857-es és 1869-es népességösszeírás adatai alapján bemutatta a demográfiai adatbázisok nyújtotta kutatási lehetőségeket (MOSAIC-adatbázis), és azok eredményeit.⁸⁹ Kutatásai kiterjedtek a 19. századi magyarországi háztartások szerkezetére és jellegzetességére is, amelynek eredményeit Pakot Leventével közösen publikálta.⁹⁰ Pakot a székelyföldi falusi társadalmakat kutatta a 19. század második felére vonatkozóan. Többek között vizsgálta Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva háztartásainak a nagyságát és szerkezetét, az egyének életciklusait és a háztar-

---

⁸⁰ Géra 2014.

⁸¹ Tóth 1989.

⁸² Faragó 2008.

⁸³ Tóth 2009., Czoch 1997.

⁸⁴ Gyáni 1983.

⁸⁵ Faragó 2006., Faragó 2011.

⁸⁶ Andorka-Faragó 2001.

⁸⁷ Faragó 1997., Faragó 2001., Faragó 2005.

⁸⁸ Óri 2008.

⁸⁹ Óri 2012.

⁹⁰ Óri-Pakot 2016.

táson belül kialakult rokon kapcsolatokat is.⁹¹ Pozsgai Péter a 19. századból fennmaradt népegyösszeírások alapján (1857, 1869) Torna megye társadalmát vizsgálta, amelyből több tanulmánya is született. Kutatásai fókuszában a megye paraszti családjainak és háztartásainak a szerkezete állt, de kitért a háztartásfőség megöröklésének a problematikájára is.⁹²

1.3.1. *Eszék a szakirodalom tükrében*

Eszék múltja többször is a kutatók figyelmének központjába került. A tanulmányok zöme a város koraujkori és újkori történelmére terjed ki. Időrendben az oszmánok alóli felszabadulás és a szabad királyi városi rang elnyerése közötti korszakot dolgozza fel. Ha a városról eddig megjelent publikációk tematikáját vizsgáljuk, akkor szembeűnő, hogy többségük a város politikai és közigazgatási múltjára tekint vissza. A kutatók érdeklődése elsősorban az oszmánok alóli felszabadulást követő időszakban a közigazgatás helyreállítására és a városrészek fejlődésére, majd a kamarai városok 1745-ös meghiúsult egyesítési kísérletére, illetve a II. József féle 1786-os városegyesítésre összpontosult.⁹³ A harmadik témacsoport a szabad királyi városi rang elnyerésével függ össze, ami a kiváltságlevél és az elnyert privilégiumok kérdésköre köré összpontosult, de az új jogi státusz megszerzésének a folyamatára már nem tért ki.

A publikációk sokasága ellenére a szakirodalmat olvasva azzal a ténnyel szembesűltem, hogy a város múltjáról fennmaradt források feldolgozása nem volt szisztematikus, így egy komoly várostörténettel foglalkozó monográfia megírása még várat magára. Ennek ellenére érdemes kiemelni két publikációt, amelyek több aspektusból is tárgyalják a város múltját. Az egyik Mažuran és munkatársainak munkásságához fűződik, akik *Az oszmán Eszéktől napjainkig* című kötetben témakörökre bontva tettek kísérletet a város utolsó háromszáz évének a bemutatására.⁹⁴ A másik átfogó munka Darko Vitek 2004-ben írt doktori értekezése, amelyben bemutatta Eszék történetét az oszmánok alóli felszabadulástól a kamarai városok egyesítéséig. Az értekezés nagymértékben hozzájárul a városi közigazgatás kialakításának, a kamarai városok egyesítésének és önállósulásuk folyamatának a megértéséhez.⁹⁵ Ide sorolható még a város múltbeli térvizsnyainak a megértéséhez nélkülözhetetlen, Sonja Gaćina és Grgur

---

⁹¹ Pakot 2012.

⁹² Pozsgai 2000., Pozsgai 2001., Pozsgai 2006., Pozsgai 2008.

⁹³ Sršan 1992., Sršan 1989., Sršan 2002., Sršan 2007., Mažuran 1965.

⁹⁴ Mažuran 1996.

⁹⁵ Vitek 2004a.

Marko Ivanković által írt *Eszék tervrajzai és vedutái* című kötete, amelyben a két szerző összegyűjtötte a város összes kartográfiai forrását.⁹⁶

Eszék törökkori múltjával kapcsolatban Nenad Moaćanin, Ive Mažuran és Varga Szabolcs munkásságát érdemes kiemelni, míg a felszabadítást követő időszakot, a közigazgatás helyreállítását, a kamarai városok önállósulását és jellemzőiket Josip Bösendorfer,⁹⁷ Kamilo Firinger,⁹⁸ Rudolf Horvat,⁹⁹ Stjepan Sršan,¹⁰⁰ Ive Mažuran¹⁰¹ és Darko Vitek¹⁰² is tanulmányozta. Ebben a kontextusban Bösendorfer és Mažuran nemcsak Eszékre fókuszáltak, hanem az Eszékkal kapcsolatos történéseket regionális szintéren is elhelyezték, ami nélkülözhetetlen a térség történelmi viszonyainak a megértéséhez, főleg Szlavónia viszonylatában. Sršan és Mažuran tanulmányai gyakran az általuk közzétett források előszavaiként jelennek meg, amelyek segítségével rávilágítanak a korszak különböző történelmi aspektusaira. Eszék és Szlavónia Mária Terézia és II. József kori, 18. századi történetéről Tade Smičiklaš, Ivana Horbec, Stjepan Sršan, Igor Karaman, Ivan Erceg és Darko Vitek publikációiban olvashatunk.

A szabad királyi városi rang elnyerése és az azzal járó privilégiumok gyakori témaként bukkannak fel a várossal kapcsolatos szakirodalomban. A szerzők közül érdemes kiemelni Sršant, Bösendorfert, Vrbošićet, illetve a Szlavón Múzeum munkatársát, Antun Grubišićet is. A publikációk többsége a kiváltságlevél leírására és tartalmi elemzésére terjed ki, de magát a forrást is többször közzétették, illetve horvát nyelvre is lefordították. Az 1809-es és 1812-es év közötti időszakra vonatkozó publikációk közül meg kell említeni a Sršan által közzétett magisztrátusi ülések gazdasági és politikai jegyzőkönyveinek előszavait, amelyek rávilágítanak az első magisztrátus megalakulásának körülményeire, összetételére és működésére.

A korszak társadalmi és népesedési viszonyairól, illetve Eszék népességéről is megjelent néhány tanulmány, azonban fontos megjegyezni, hogy az erre vonatkozó kutatások a szakirodalomban igen fragmentáltak, és nem szisztematikusak. Többségük a 18. század során keletkezett adóösszeírások (Bösendorfer, Erceg, Vitek)¹⁰³ és részben az anyakönyvi bejegyzések alapján (Mažuran, Vitek) íródott.¹⁰⁴ Kutatásom során azt tapasztaltam, hogy a város 19. századi történelmi demográfiai és társadalomtörténelmi múltja a jó forrásadottság ellenére is elkerülte a kutatók figyelmét. Így például az 1814-es összeírással kapcsolatban csak három tanul-

---

⁹⁶ Gaćina-Ivanković 1996.

⁹⁷ Bösendorfer 1911.

⁹⁸ Firinger 1971.

⁹⁹ Horvat 1936.

¹⁰⁰ Sršan 1984., Sršan 1993b., Sršan 2000., Sršan 2011a.

¹⁰¹ Mažuran 1996b.

¹⁰² Vitek 2004a.

¹⁰³ Bösendorfer 1948a., Erceg 1974., Vitek 2004a.

¹⁰⁴ Vitek 2004a., Mažuran 1965.

mány született. Az 1814-es összeírást mint forrást először Kamilo Firinger mutatta be.¹⁰⁵ Az összeírás összesítői alapján eddig két tanulmány született. Ive Mažuran¹⁰⁶ és Dubravka Božić Bogović¹⁰⁷ írt egy-egy publikációt róluk, amelyben csak az egyes összeírási szempontok szummáris adatait közölték. Az összesítőkből szereplő adatokat az egyéni számlálóivek adataival nem hasonlították össze, így a teljes népességszám közlésénél nem vették figyelembe a távollevő helybelieket, a városban tartózkodó idegeneket, a kiszolgált katonákat, illetve az összeírásban narratív formában megjelenő fegyverviselőket és egyházi személyeket sem. Ennek oka, hogy az első három csoportot külön rubrikában vezették, az utolsók pedig az összesítők elkészítésénél nem lettek figyelembe véve. Mindkét tanulmányban úgy jelenik meg az összeírás, mintha elkészítése két évbe (1814–1815) telt volna, ami a levéltárban található források és az összeírás bejegyzései alapján is téves feltevésnek bizonyult.

A polgárok is elkerülték eddig a kutatók figyelmét. Az eszéki polgárkönyvekről Stjepan Sršan írt egy tanulmányt. Jómagam a *Polgárok nyilvántartása* adataira támaszkodva először az 1809 és 1814 közötti időszakra vonatkozóan vizsgáltam az eszéki polgárság demográfiai és társadalomtörténeti jellemzőit. Ezt követően az Eszéki Állami Levéltárral együttműködve forráskiadványként megjelent az *Eszék szabad királyi város polgárai (1809–1850)* című kötetem is, amelynek előszavában feldolgoztam a rájuk vonatkozó adatokat. Az említett fond állományán belül vizsgáltam még a horvát nyelvű végrendeleteket is. Az a tény, hogy Eszék társadalomtörténete eddig elkerülte a kutatók figyelmét, és hogy a szisztematikus kutatások eddig elmaradtak, megnehezítette a disszertáció megírását, hiszen hiányoztak a viszonyítási pontok. Ezt a hiányosságot az eddig a társadalomtörténészek által megjelentetett részben várostörténeti, részben társadalomtörténeti munkáikkal kívántam pótolni. Közülük kiemelendő Bácskai Vera, Benda Gyula, Horváth Gergely Krisztián, Gözsy Zoltán, Tóth Árpád, Tóth Zoltán, Czoch Gábor, Géra Eleonóra és Snježana Sikirić munkássága. Publikációik példaként szolgáltak a disszertáció megírásánál.

A háztartásrekonstrukció, a család, a foglalkozások elkülönülése és a társadalmi rétegződés módszertani kérdésének tárgyalásánál nélkülözhetetlenek bizonyultak a magyar kutatók eddigi tapasztalatai és kutatási eredményei. A népességösszeírásokkal és azok feldolgozásával kapcsolatban kiemelendők Thirring Gusztáv, Dányi Dezső, Faragó Tamás, Benda Gyula, Őri Péter, Husz Ildikó, Pakot Levente, Pozsgai Péter, Horváth Gergely Krisztián és Gyimesi Réka publikációi. A társadalmi viszonyok bemutatása és kutatása kapcsán pedig Tóth

---

¹⁰⁵ Firinger 1948. 277–278.

¹⁰⁶ Mažuran 1996d.

¹⁰⁷ Božić–Bogović 2009. 201–216.

Zoltán, Benda Gyula, Bácskai Vera, Géra Eleonóra és Faragó Tamás munkásságát emelném ki. Az iparosokra és a korszak iparára jellemző fejlődés megértéséhez nagyban hozzájárultak a *Kézművesipartörténeti Szimpóziumok* tanulmánykötetei, melyek különböző aspektusokból világítanak rá a témakörre.

1.4. A kutatás módszertana

Egy adott terület városi vagy falusi közösségének népesedési, társadalmi viszonyainak és jellemzőinek a megismeréséhez a legtöbb adattal a kvantitatív történeti források szolgálnak. Ezeknek az adathalmazai a kvantifikáló módszerek felhasználásával táblázatok és grafikonok formájában is kimutathatók.¹⁰⁸ Az egyházi anyakönyvek, népességösszeírások és adójegyzékek az Annales iskola által fejlődésnek indult történeti demográfia és társadalomtörténet primer forrásai lettek. Ezek kiaknázása a megfelelő módszerek alkalmazásával lehetővé tette a városi és falusi közösségek népesedési és demográfiai jellemzőinek ismertetését, az adott közösségek családjainak és háztartásainak rekonstruálását, foglalkozásszerkezetének bemutatását.¹⁰⁹ Ezeknek a forrásoknak az értékét felismerte a várostörténet-írásen belül kialakuló társadalomtörténeti megközelítésre építő irányzat is.¹¹⁰ A nagy adathalmaz lehetővé tette, hogy a kutatók fókuszába az elitek helyett a kisemberek és családjaik kerüljenek, a kutatások pedig elsősorban a mikroszintű elemzéseket preferálták.¹¹¹ E disszertáció primer forrása is egy népességösszeírás, melynek felvételi szempontjai nemcsak Eszék népességszámának és népesedési jellemzőinek vizsgálatát tették lehetővé, hanem a város társadalmának bemutatását is, illetve szekunder források bevonásával az így nyert kép árnyalását is. Ennek oka, ahogy Benda is leszögezi, hogy a vizsgált demográfiai jellemzők a „*társadalomtörténeti vizsgálatba is beleépülnek*”,¹¹² a népességösszeírási anyag pedig „*önmagában is átfogó és adatgazdag keresztmetszeti képet adhat egy adott társadalom viszonyairól*”,¹¹³ amit az Eszékről végzett kutatás is alátámaszt.

A történeti demográfiai és társadalomtörténeti jelenségek vizsgálatára a kutatók számára több módszer áll rendelkezésre attól függően, hogy a források feldolgozása során milyen kutatói kérdéseket tartanak szem előtt, az adott forrásanyagból milyen kutatói kérdésekre sze-

---

¹⁰⁸ Pozsgai 2006. 38., Bácskai 2006. 253.

¹⁰⁹ Pozsgai 2006. 38-40., Bácskai 2006. 253.

¹¹⁰ Bácskai 2006. 253.

¹¹¹ Pozsgai 2006. 39.

¹¹² Benda 2008. 101.

¹¹³ Őri 2012. 293.

retnének választ kapni. A kvantitatív módszerek elsősorban a történeti demográfia terén dominálnak. A módszerek használata előtt, magát a vizsgálatot többlépcsős munkálatok előzik meg. Az elemzést egy népességösszeírásra, lélekösszeírásra vagy az egyházi anyakönyvek adataira alapuló adatbázis létrehozása előzi meg, amely egyben a „mikrodemográfiai elemzések előfeltétele”.¹¹⁴ Segítségével válasz kaphatunk egy közösség kor, nem és felekezeti hovatartozás szerinti eloszlásáról, de vizsgálható annak társadalmi, vagyoni és foglalkozás szerinti elkülönülése, illetve család- és háztartásszerkezete is.¹¹⁵ Az utóbbi évtizedekben a kutatások fókuszában a családok és háztartások szerkezeti elemzése állt, ami nem meglepő. Ezt Óri Péter és Pakot Levente is igazolják, amikor azt írják, hogy: „a múltbeli társadalmakban, ahol a népességreprodukció elsősorban a házasság intézményéhez kapcsolódott, és ahol a háztartások (a ténylegesen együtt élő és együttműködő emberek csoportjai, akár rokonai ezek egymásnak, akár nem) a demográfiai reprodukció mellett a munka és a fogyasztás alapegységeit is jelentették, a házasodási szokásoknak és a háztartás-kialakítás szabályainak közvetlen hatása volt a népességfejlődésre.”¹¹⁶

A háztartások szerkezetéről és összetételéről szóló hazai és külföldi szakirodalom igen gazdag. Elemzésük során Benda Gyula két trendet vélt felfedezni bennük: komparatív tanulmányok, illetve esettanulmányok publikálását. Az elsőt a modellalkotás és klasszifikáció jellemzi, a másodikat pedig a mikroszintű vizsgálatok, amelyek nem a társadalmak és kultúrák közötti különbségekre és hasonlóságokra fókuszálnak, hanem a háztartások sokszínűségének bemutatására törekednek.¹¹⁷ Jelen disszertációban nem teszünk kísérletet a teljes szakirodalom bemutatására. Csak azoknak a külföldi és hazai történészeknek a munkáit említjük, melyek módszertani ismerete nélkül e dolgozat sem készülhetett volna el.

A disszertáció megírásához használt egyik módszer a Laslett és Hammel nevéhez fűződő háztartásszerkezeti vizsgálat módosított klasszifikációja.¹¹⁸ Az angol történészek a vizsgálati rendszert a *Household and Family in Past Time* című kötet bevezető tanulmányában tették közzé, 1972-ben.¹¹⁹ Az általuk végzett kutatások alapjául olyan források szolgáltak, ahol a háztartások tagjainak neve mellett feljegyezték az egy háztartásban élő személyek ro-

---

¹¹⁴ Óri 2012. 292.

¹¹⁵ Óri 2012. 292–293.

¹¹⁶ Óri–Pakot 2016. 164.

¹¹⁷ Benda 2002. 109., Óri–Pakot 2016. 166.

¹¹⁸ A francia történészek körében a családrekonstrukciós módszer vált ismertté, melynek módszertani alapjai Louis Henry nevéhez fűződnek. Az effajta elemzések az egyházi anyakönyvek adataira támaszkodnak. A módszer magyar nyelvű ismertetése, illetve a családrekonstrukciót ért kritikák bemutatásához lásd: Pakot 2010., Pakot 2013., Benda 2006.

¹¹⁹ Laslett–Hammel 1972. 1–89. Magyar fordítás: Laslett 1979. 6–37., Husz 2002. 14.

koni kapcsolatait is.¹²⁰ Ezáltal a klasszifikációjuk alapja a családon belül megjelenő rokoni viszony volt, amelynek segítségével a háztartásokat hat különböző csoportba különítették el, amelyeken belül különböző alosztályok jelennek meg. Alapegysége az egy háztartásban élő családmagok száma volt. Ennek oka, hogy Laslett és Hammel feltevése szerint a nem családos elemek, akik közülük is a szolgákat emelték ki, nem befolyásolják a háztartások struktúráját, ezért „*az együtt élő csoportok legjellegzetesebb típusainak leírása a szóban forgó család típusa szerint történik, és ezután jön a háztartás szerinti. Így jönnek létre olyan elnevezések, mint 'egyszerű családi háztartás' (simple family household), 'összetett családi háztartás' (extended family household), és a 'többszörös háztartás' (multiple family household)*”.¹²¹ Ezt a klasszifikációt alkalmazva Laslett cáfolta azt a feltételezést, miszerint a 17. és 19. század közötti Angliában a nagy létszámú háztartások (törzscsaládok, nagycsaládok) domináltak volna. Ellenkezőleg, a nukleáris családok, tehát az esetek többségében az egy családmagból álló háztartások dominanciáját állapította meg.¹²² A vizsgálatban szereplő 100 angliai falu átlagos háztartásnagysága 4,75 fő volt.¹²³ Az általuk alkalmazott módszer lehetővé tette a komparatív tanulmányok megírását, a vizsgálatok többsége pedig azt igazolta, hogy Nyugat- és Észak-Európában az egyszerű családok háztartások, azon belül is a nukleáris családok uralkodtak.¹²⁴

A klasszifikáció elterjedtebb használatával viszont az említett módszert több kritika is érte. Többek között nem lehetett vele kimutatni a háztartásban uralkodó hierarchiát (alá- és fölérendeltséget), nem ismerte a házas szolgák és szolgálók jelenségét, illetve későbbi kutatások is cáfolták a kontinens szintjén érvényesülő nukleáris családok dominanciáját.¹²⁵ Több tanulmány bizonyította, többek között a magyarországiak is, hogy egy országon belül a háztartásösszetételeket regionális különbségek jellemzik.¹²⁶ Ezek közé sorolhatók az eddigi horvátországi kutatások is, melyek közül Jasna Čapo-Žmegač kutatásait érdemes kiemelni, aki a középszlavóniai plébániákat kutatva a 18. és a 19. században arra az eredményre jutott, hogy ezen a területen egyenlő arányban voltak jelen az egyszerű és az összetett háztartások is.¹²⁷ A nukleáris családok alulreprezentáltságát az oroszországi és a Balkán területek kutatásai is megerősítették, ahol a nagycsaládos együttélési forma domborodott ki.¹²⁸ A Balkán speciális együttélési formá-

---

¹²⁰ Andorka 2001. 148.

¹²¹ Laslett 1979. 11., Husz 2002. 15–16., Gyimesi 2014. 185.

¹²² Laslett 1977. 270., Laslett 1979. 28., Andorka–Faragó 2001. 182.

¹²³ Laslett 1979. 28.

¹²⁴ Magyar fordítás: Mitterauer 1979. 38–39. (Eredeti szöveg: Mitterauer 1975. 226–256.)

¹²⁵ Gyimesi 2014. 185–186., Husz 2002. 17., Pozsgai 2001. 266.

¹²⁶ Hasonló eredmények jelentek meg a franciaországi és itáliai háztartásszerkezetek összehasonlításakor. Husz 2002. 17.

¹²⁷ Čapo 1991.

¹²⁸ Husz Ildikó Czap 1983-as kutatásaira hivatkozik. Husz 2002. 18.

ja a zadruga volt, amelyet a nagycsaládos, többgenerációs együttélés jellemzett.¹²⁹ Ez a jelenség a mai Horvátország egy részére is érvényes volt, annak ellenére, hogy a kisebb számú kutatások miatt a zadruga intézményét sokszor szerb jelenségként tartották számon.¹³⁰ A horvátországi zadrugák átlagos nagyságáról a 19. század végéből ismerünk adatot. Akkor átlagosan 7 főt tettek ki.¹³¹ A nagy létszámú háztartások, amelyek az összetett családos háztartásformák kialakításához járultak hozzá, például Lika térségét jellemezték, ahol egy 1712-es összeírás szerint a háztartások átlagos létszáma 11 fő körül mozgott.¹³² Az ennél is több főt számláló háztartási modell a bunyevácok között volt elterjedt, ezek átlagosan 15 főt számláltak.¹³³

Laslett és Hammel klasszifikációját a legélesebb kritikával Lutz Berkner illetve, aki alkalmatlannak találta nemcsak a módszert, de az általuk felhasznált forrásokat, definíciókat és elméleteket is. Állítása szerint egyetlen népességösszeírás nem tudja visszaadni a háztartások szerkezetének változását, mert csak egy adott időben dokumentálja őket. Szerinte az egyszerű háztartásformák dominanciája abban rejlik, hogy a háztartások összeírásánál a háztartás éppen abban a fázisban volt. A háztartások ciklikusságának bemutatására hosszabb intervallum kutatása szükséges, amelyhez több, különböző időintervallumban keletkezett összeírás vizsgálata szükséges. Berkner a háztartásokban a törzscsaládok különböző megjelenési formáit látta, és cáfolta Laslett téziséét, miszerint Nyugat-Európában a nukleáris háztartásforma dominált volna.¹³⁴

Figyelembe véve a módszer hiányosságait, az általam használt rekonstrukcióhoz a módosított lasletti háztartásrekonstrukciót alkalmaztam. A módszer hiányosságait a magyar történeti demográfusok által felvetett javaslatok szerint módosítottam, amelyek a kiterjesztett és többcsaládos háztartásokat érintették. A felfelé kiterjesztett (4a) és a többcsaládos háztartásokat, azon belül is a *másodlagos család(ok) lefelé* (5b) típust érintették, „*ahol a második és többedik családmagok az első házaspár lemenői, legtöbbször a szülőcsaládnak házas gyermekei*”.¹³⁵ Az elsónél két újabb altípus került bevezetésre, attól függően, hogy ki állt a háztartás élén. Abban az esetben, ha az idősebb családtag volt, rendszerint a megözvegyült szülők (*pater familias/mater familias*) egyike, akkor az 4a.1-gyel lett jelölve, ha pedig

¹²⁹ A zadruga jelenségről több tanulmány is született, többek között lásd: Hammel 1972. 335–373., Hammel 1975. 141–151. A 18. század végén és a 19. század elején a Határőrvidék területén a zadrugák széteséséhez több tényező is hozzájárult: a pénz- és áruforgalom fellendülése, és az extrém militarizáció, amelynek következtében megszűnt a tradicionális férfi és női munkamegosztás. Roksandić 1988. 100–102.

¹³⁰ Hammel időpocskolásnak nevezi a zadruga etnikai csoporthoz való kötését. Čapo–Žmegač 1996. 114–115., 179.

¹³¹ Zoričić 1896.

¹³² Skenderović 2013. 65.

¹³³ Skenderović 2013. 65.

¹³⁴ Berkner 1972. 405–406., Husz 2002. 19–20., Gyimesi 2014. 186.

¹³⁵ Faragó–Andorka 1984. 406.

az idősebb szülő átadta a családfői pozíciót házas gyermekének, akkor a 4a.2-es jelzés került használatra.¹³⁶ Ezzel vizsgálható lett a háztartáson belüli hierarchia is, ugyanis a magyarországi kutatások is igazolták, hogy a háztartásfői pozíció átadása az esetek többségében mindkét szülő halálával történik meg.¹³⁷ A felfelé kiterjesztett háztartástípussal kapcsolatos problémákra Pozsgai Péter is kitért, főleg azokban az esetekben, amikor az élükön özvegyasszonyok álltak, mert ezt a lasletti háztartástipológia nem ismerte. Laslett az özvegyeket kizárólag a nukleáris családok háztartásainak élén látta.¹³⁸ Ahogy Pozsgai írja, „*a különbség az özvegyasszonnyal 'fölfelé kiterjesztett' családmag és az özvegyasszony-háztartásfő 'fennhatósága' háztartásfősége alatt élő fiatal pár között nyilvánvaló*”, ugyanis nem mindig, hogy a megözvegyült szülő családfőként vagy eltartottként van jelen a háztartásban.¹³⁹ Ehhez mérten változnak a kiterjesztett családok háztartásainak kombinációi (4d) is, és bevezetésre kerülnek a 4d.1 és a 4d.2 kategóriák. A többcsaládos, másodlagos családok lefelé (5b) típuson belül, Faragó és Andorka javaslatai szerint, két altípust különböztetünk meg, attól függően, hogy a szülők egy vagy több házas gyermekükkel éltek egy fedél alatt – a törzscsaládot (5b.1), ha a szülőkkel egy házas gyermek élt, és a nagycsaládot/patriarkális családost (5b.2), ha a szülőkkel több házas gyermekük alkotott egy háztartást.¹⁴⁰ Sajnos a módosítások ellenére sem tudtam mit kezdeni a házas szolgálókkal és munkáltatójuk háztartásában éltek, így őket, Őri és Pakot módszertani javaslatai alapján elkülönítettem, és külön háztartásként tekintettem rájuk.¹⁴¹ Az özvegyek, akik gyermekeikkel éltek együtt a többcsaládos háztartásokban, nukleáris családként lettek számba véve.¹⁴² A módosított háztartások besorolása a következő módon történt:

---

¹³⁶ Őri–Pakot 2014. 16.

¹³⁷ Faragó 2001.

¹³⁸ Laslett 1979. 11.

¹³⁹ Pozsgai 2001. 277.

¹⁴⁰ Andorka–Faragó 1984. 406., Őri–Pakot 2016. 172., Őri–Pakot 2014. 16–17.

¹⁴¹ Őri–Pakot 2016. 171.

¹⁴² Őri–Pakot 2016. 172.

<i>Háztartás típus</i>	
1. Egyedül él	
1a	özvegy férfi/özvegy nő
1b	nőtlen, hajadon, ismeretlen
2. Nem család háztartás	
2a	együtt élő testvérek
2b	egyéb együtt élő rokon
2c	együtt élő nem rokon
3. Nukleáris családi háztartás	
3a	házaspár gyermek nélkül
3b	házaspár gyermekkel
3c	özvegy férfi gyermekkel
3d	özvegy nő gyermekkel
4. Kiterjesztett családi háztartás	
4a.1	felmenő rokonnal (idősebb háztartásfő)
4a.2	felmenő rokonnal (fiatalabb háztartásfő)
4b	lelenő rokonnal
4c	oldalági rokonnal
4d.1	az a-c kombinációi (idősebb háztartásfő)
4d.2	az a-c kombinációi (fiatalabb háztartásfő)
5. Többszalados háztartások	
5a	csalados felmenő rokon(ok)
5b.1	csalados lemenő rokon(ok) (törzscsalád)
5b.2	csalados lemenő rokon(ok) (nagy család)
5c	csalados oldalági rokon(ok)
5d	házas testvérek (<i>frérech</i>)
5e	egyéb többszalados háztartások
6. Besorolatlan	

A felsoroltak mellett, a háztartások kialakítása szempontjából a szakirodalom fontos részét képezik a John Hajnal és Peter Laslett által kidolgozott, az európai kontinens feloszlásáról szóló javaslatok. Európa eltérő házassági minták (*marriage pattern*) alapján történő két

részre tagolását először John Hajnal javasolta 1965-ös írásában.¹⁴³ Az általa elképzelt vonal a Trieszt-Szentpétervár vonal volt, amely kettéosztotta a kontinenst aszerint, hogy milyen háztartásszerkezeti rendszer dominált területükön. Az elképzelt vonaltól nyugatra lévő területeken az egyszerű családos háztartás-rendszert vélte felfedezni, amelynek háttérében a kései házasságkötés, a neolokalitás és a házasságkötés előtti szolgálatba állás húzódott meg. Ezt a mintát nevezte Hajnal nyugat-európainak. Ettől eltérően, a keleti modellt az összetett családos háztartás-rendszer jellemezte, amelynek okát a fiatalok korai házasodásában, a szülői házban maradásban és az új háztartások későbbi kialakításában látta, amelyre az esetek többségében a háztartásfő halála után került sor.¹⁴⁴ A Hajnal által javasolt „kétpólusú” Európa-képet is kritikák érték, elsősorban a peremvidékek elhanyagolása miatt. Hajnal tézisével kapcsolatban ismert Faragó Tamás tanulmánya is, amelyben összefoglalja Hajnal nézeteit, illetve az őt érő kritikát, egyszersmind példákat hoz magyarországi viszonylatban is.¹⁴⁵ 1983-ban a Hajnal által javasolt modellt, illetve az őt ért kritika miatt, Laslett finomított a tézisein, és az addigi háztartás- és családkutatások tanulságai alapján egy úgynevezett „négyrégió-koncepció” elvet javasolt.¹⁴⁶ Javaslatai szerint az európai kontinenst négy nagy régióra kellene felosztani (Észak-nyugat; Közép-nyugat vagy Közép; Mediterránium; Kelet), aszerint, hogy területeiken milyen háztartáskialakítási módok léteztek.¹⁴⁷

A háztartásrekonstrukciós módszer mellett a dolgozat megírásához a társadalomtörténetben kiemelkedően fontos szerepet játszó kvantitatív módszereket használtam. A módszerek előfeltétele egy számítógépes adatállomány létrehozása volt. Az általam kutatott népességösszeírás adatait MS Excel-be vittem be, először az összeírásban szereplő harminc kategória szerint mind a négy városrésze vonatkozóan, majd az adatok elemzése előtt a könynyebb szűrés és feldolgozása érdekében egyes kategóriákat összevontam, míg másokat felbontottam, illetve a táblázatot új kategóriákkal bővítettem.¹⁴⁸ Így a doktori disszertáció megírásához szükséges adatbázis összesen 25 szűrésre alkalmas oszlopot tartalmazott. Ezek a következők: 1.) megye, 2.) városrész, 3.) házszám, 4.) háztulajdonos, 5.) háztartásban élő személyek neve és vezetékneve, 6.) az egyének neme, 7.) a férfiak életkora, 8.) az egyének háztartásban betöltött szerepe, 9.) a háztartásban betöltött szerep kódja, 10.) a háztartás típusa a

---

¹⁴³ Hajnal 1965.

¹⁴⁴ Faragó 2001. 22–23.

¹⁴⁵ Faragó 2001. 19–63.

¹⁴⁶ Husz 2001. 20.

¹⁴⁷ Laslett 1983. 525., Laslett négyrégiós koncepcióját lásd Husz összefoglaló táblázatában: Husz 2001. 142.

¹⁴⁸ A forrásból a következő kategóriákat hagytam meg: megye, városrész, házszám, háztulajdonos, háztartásban élő személyek neve és vezetékneve, az egyének háztartásban betöltött szerepe, a férfiak családi állapota, felekezeti hovatartozása és jogi státusza az összeírás kategóriái szerint, a városban tartózkodó idegenek státusza, az összeírásban szereplő távollevők tartózkodási helye.

Laslett–Hammel féle klasszifikáció szerint, 11.) a háztartás tagjainak száma, 12.) a férfiak állapota (egyedülálló, házas, özvegy, ismeretlen), 13.) a férfiak felekezeti hovatartozása (római katolikus, ortodox, református, evangélikus, zsidó, ismeretlen), 14.) a férfiak foglalkozása (értelmiségi, iparos, kereskedő, legény, inas, szolga), 15.) a férfiak foglalkozásának pontos minősítése egy gazdasági ágon belül (milyen iparos, kereskedő, értelmiségi), 16.) a férfiak jogi státusza az összeírás kategóriája szerint, 17.) a városban tartózkodó idegenek státusza, 18.) a városban tartózkodó idegenek származási helye ország, 19.) megye és 20.) település szerint, 21.) az összeírás során a városból távol levő eszékiek státusza, 22.) tartózkodási helye ország, 23.) megye és 24.) település szerint és a 25.) megjegyzések. Az összeírás adatait utólag kiegészítettem a polgárkönyv „*natio*” rovatával is, amelynek segítségével megválaszolhatóvá vált az eszéki polgárok származási helye is, ugyanis a lakosság származására vonatkozó adatok az összeírásban csak az idegeneknél lettek feltüntetve.

Az összeírás nem különítette el a lakosokat sem nemük, sem foglalkozásuk szerint. Ezt utólag pótoltam. A férfiakat csak jogi státusz alapján sorolta be az őket legjobban megillető rubrikába. A férfiak kora helyett születési évüket vette fel az összeírás, amiből az Excel segítségével könnyen ki lehetett számolni az egyének korát, majd egy korfa segítségével meg is lehetett rajzolni azt. A háztartásban betöltött szerepet kódok segítségével jelöltem, ugyanezt alkalmaztam a háztartás-típusok megállapításánál is.¹⁴⁹ A statisztikai módszert a kvantitatív adatok eredményeik megjelenítésénél alkalmaztam. Segítségével a város népességéről kapott adatokat az Excelben készített táblázatok és függvények által mutattam be. Az adatállomány összesen 9360 egyént és 1859 háztartást tartalmaz. Mivel Eszék 1814-es népességét városrészek szerint írták össze, a komparatív módszert a városrészek adatainak összehasonításánál alkalmaztam, hogy be tudjam mutatni a városban uralkodó általános trendeket, illetve a városrészekben megjelenő esetleges egyediségeket. A főszövegben a teljes város népességére vonatkozó adatokat foglaltam össze, illetve a városrészek közötti különbségekre és hasonlóságokra helyeztem a hangsúlyt. A városrészek egyéni adatai (táblázatok, korfák, ábrák) a mellékletekben találhatóak.

---

¹⁴⁹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Gyimesi Rékának e téren nyújtott önzetlen segítségéért.

2. A vizsgált terület: Eszék szabad királyi város

A vizsgált terület stratégiai és történelmi háttérének a megértéséhez elkerülhetetlen az adott terület földrajzi viszonyainak az ismertetése, illetve a megye és a város határainak a bemutatása. Eszék szabad királyi város Szlavónia civil részében helyezkedett el. 1745-től az újonnan megalapított Verőce vármegye része, majd megyeközpontja lett.¹⁵⁰ Szlavónia legnagyobb területű vármegyéjének határai földrajzi vonatkozásúak voltak. Az északi megyehatár a Dráva folyóig terjedt ki, délen pedig a Papuk és Krndija hegységig húzódott,¹⁵¹ és a Szlavónia határőrvidékéhez tartozó Brodi Regimenttig terjedt ki, délnyugaton pedig Pozsega vármegyéig.¹⁵² Nyugati szomszédságában a horvát Határőrvidék területe volt, azon belül a Szentgyörgyi vár-erred. Keleti határai Szerém vármegyéig¹⁵³ húzódtak, ahol a természetes határ a Duna folyó volt.¹⁵⁴ Horvátországon kívül a vármegye a Magyar Királyság területeivel is határos volt. Északon Baranya vármegyével, északnyugaton Somogygal, északkeleten pedig Bácsal, amit jól ábrázol a mellékelt térkép is.¹⁵⁵

---

¹⁵⁰ Verőce vármegye területe 4603 km², Pozsega vármegye 2474 km², Szerém 2359 km². Szlavónia civil területe összesen 9436 km². Valentić 2001. 46.

¹⁵¹ Fényes 1839. 6., Valentić 2001. 44.

¹⁵² Pozsega vármegye központja Pozsega szabad királyi város volt. Fényes 1839. 6., Valentić 2001. 44.

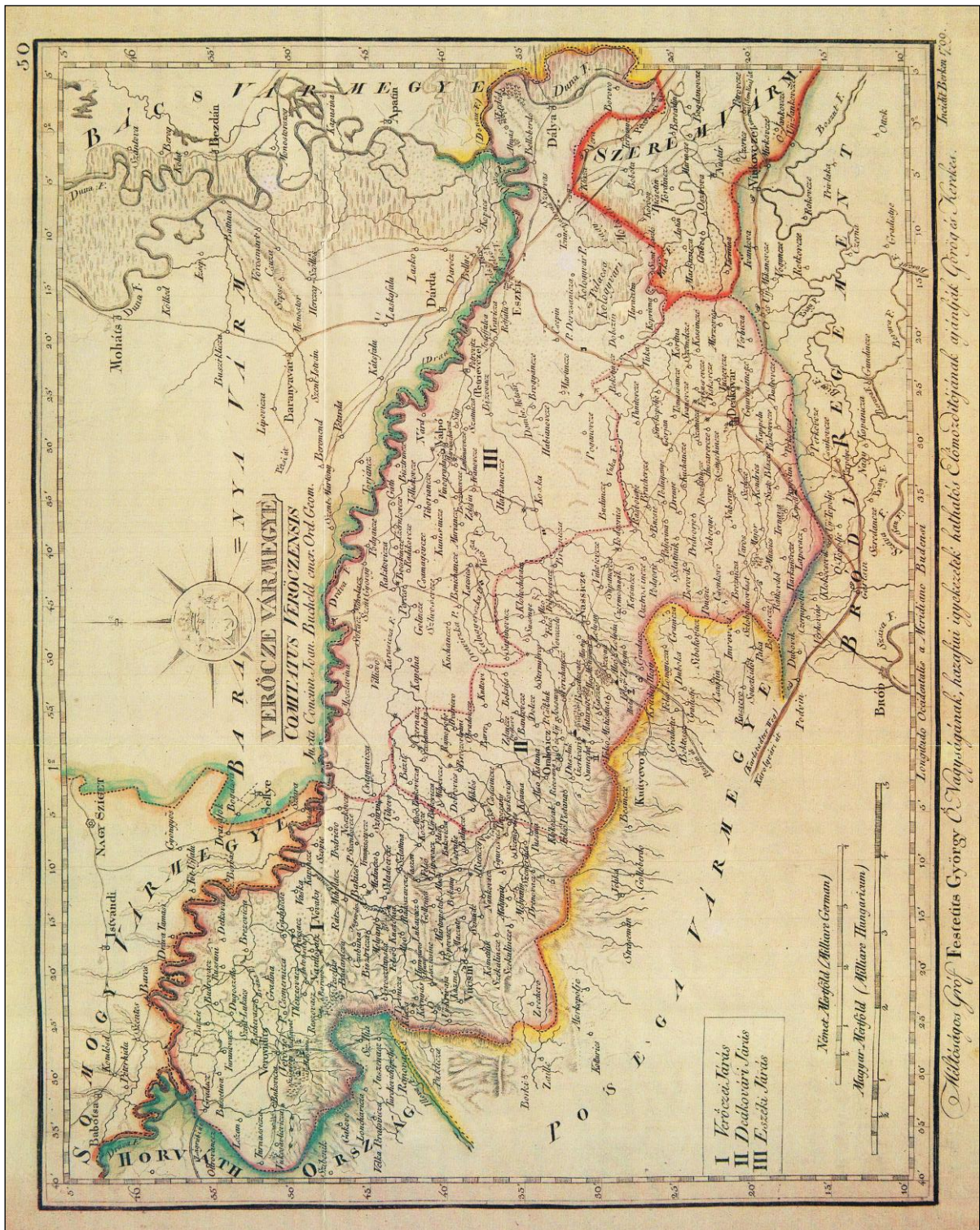
¹⁵³ Szerém vármegye központja Vukovár volt.

¹⁵⁴ Valentić 2001. 44., Fényes 1839. 6.

¹⁵⁵ A Habsburg Birodalom kartográfiájáról lásd: Slukan–Altić 2001. 9–15.

Térkép 1.

Verőce vármegye (Comitatus Veröczensis) határai¹⁵⁶

¹⁵⁶ Forrás: Horbec-Jukić 2002.

A vármegyét három körzet (diakovári, eszéki, verőcei) alkotta. Területén 16 különböző nagyságú uradalom volt. Birtokainak egy része az Udvari Kamara tulajdonát képezte, melyet különböző célokra (adomány, anyagi terhek kielégítése) használt.¹⁵⁷ Területének legnagyobb része erdő borította sík vidék volt. Nyugati részét hegyek, a keletit (Erdőd környékét) dombok tarkították.¹⁵⁸ II. József igazgatási reformjainak következtében – a megyerendszer eltörlésével – Verőce vármegye Eszékkel együtt a Pécsi körzetbe került. Ez a területi felosztás az uralkodó 1790-ben bekövetkezett haláláig volt érvényben, ami után ismét bevezették a vármegyrendszer.¹⁵⁹

A város az 1687-es felszabadítás után a Kamara fennhatósága alá tartozott. Északon természetes határa a Dráva folyó volt, mely nemcsak a város határvonalait szabta meg, de elválasztotta Baranya vármegyétől is, amely már a Magyar Királyság részét alkotta.¹⁶⁰ A Dráva folyón egy átkelőhely volt, ami összekötötte Eszéket Baranyával.¹⁶¹ A folyó fontos stratégiai pontnak számított. Nemcsak a város védelmét szolgálta, hanem a vízi úton történő kereskedelemhez is hozzájárult, amit elősegített, hogy mindössze kb. húsz kilométerre volt a Dráva és Duna folyó torkolatától.¹⁶² A Mária Terézia féle megyerendezés következtében, 1745-től a vármegye közigazgatási és jogi központja lett. Belső igazgatását vizsgálva, 1786-ig három kamarai városból tevődött össze, majd 1786-ban a városrészeket egyesítették. 1809-ig kamarai jogú város volt, majd a szabad királyi rang elnyerésével a vármegye első szabad királyi városi rangú települése lett.

A város területének nagyságát Radoslav Franjetić számolta ki egy 1756-ból fennmaradt forrás alapján. Számításai szerint Eszék és a hozzá tartozó összes terület együttesen 9840 kataszteri holdat tett ki. Ebből 4148 holdnyi terület a Felső, 1631 holdnyi a Belső, 4061 holdnyi terület pedig az Alsó Városhoz tartozott.¹⁶³ Eszék részletes leírása a II. József-féle katonai felméréssel függ össze.¹⁶⁴ Szomszédságában négy település volt: Csepin, Rétfalu, Szarvas és Tenya, amelyekkel másod- és harmadosztályú utak kötötték össze, és amelyek nagyobb, városias központokba vezettek tovább.¹⁶⁵ Így például a Csepinen keresztül vezető út Diakovárra

---

¹⁵⁷ Valentić 2001. 44.

¹⁵⁸ Fényes 1839. 6–7.

¹⁵⁹ Sršan 2002. 9.

¹⁶⁰ Fényes 1839. 27.

¹⁶¹ Bácskai 1984. 69.

¹⁶² Vitek 2004a. 10.

¹⁶³ Franjetić 1947. Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (nsk.hr) (2021. 01. 12., 15.21)

¹⁶⁴ A mai horvát területekre vonatkozó felmérésről lásd: Rill 2001. 25–29. Horvátország a 18. században és a 19. század első felében nem volt egységes terület. Horvátországból, Szlavóniából, Dalmáciából, Isztriából és a Hátörvidék tevődött össze. Dalmácia II. József uralkodása alatt még Velence fennhatósága alatt állt, Isztria pedig fel volt osztva Velence és a Habsburg Birodalom között. Rill 2001. 27.

¹⁶⁵ Horbec–Jukić 2001. 261–262.

vitt, Szarvason át a szomszédos Szerém vármegyében lévő Vukovárra lehetett eljutni, a harmadik út pedig Rétfalun keresztül Verőcébe vezetett.¹⁶⁶ Az 1786-os egyesítéséig a Felső és az Alsó Város negyedórányi távolságra volt a Belső Várostól. A városhoz tartozó majorok is negyedórányi távolságra voltak a városfalaktól.¹⁶⁷ Eszék sík területen fekszik, ezért természetes védelemmel nem rendelkezett, viszont lehetővé tette a földművelést. A város közelében egy Csesna nevezetű mocsár feküdt, mely egészen az erődítményig húzódott. Szárazság idején kiszáradt, így nem veszélyeztette a város területét.¹⁶⁸

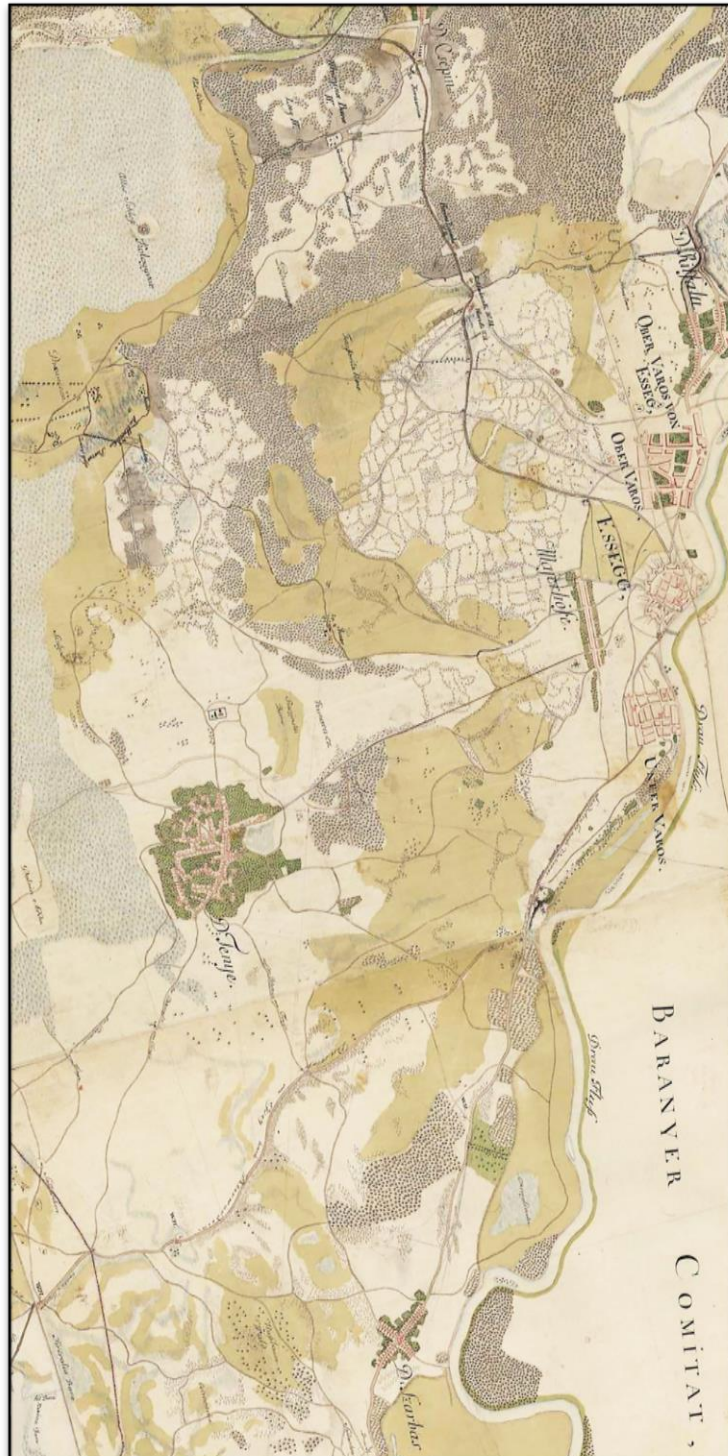
¹⁶⁶ Horbec–Jukić 2001. 262.

¹⁶⁷ Horbec–Jukić 2001. 261.

¹⁶⁸ Horbec–Jukić 2001. 262.

Térkép 2.

*Eszék és a szomszédságában lévő települések:
Rétfalu, Csepin, Tenya¹⁶⁹*

¹⁶⁹ Forrás: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-slavonia/?layers=155&bbox=2055412.5913463505%2C5698757.989958486%2C2113466.5143289417%2C5717867.2470297795> (letöltés 6. 5. 2021., 9. 15). Felhasználása az Osztrák Állami Levéltár hozzájárulásával.

A város ereje erődítményében is megmutatkozott. A Belső Város jól erődített terület volt, amelynek fontossága az oszmánok elleni harcokban is megmutatkozott.¹⁷⁰ Ezt országleírásában felismerte Teleki Domonkos is, aki Eszék erődítményét az ország legerősebb erődítményei közé sorolta Temesvár, Arad és Pétervár mellé.¹⁷¹ A Bécsi Udvar, a város geostratégiai fontossága miatt folyamatosan támogatta fortifikációját. Eszék kedvező földrajzi fekvését – a város oszmánok alóli felszabadítása után – folyamatosan ki is használták. Ezt jól illusztrálja, hogy visszafoglalása után Szlavónia és a Szerémség védőbástyája lett az újabb oszmán támadások elhárításában, majd az ellenük indított támadásokban is fontos szerepet kapott. A városfalak megépítése után az említett régió legvédehetőbb városává vált. Geostratégiai szempontból, mivel Szlavónia peremén és a Dráva folyó mentén helyezkedett el, fontos szerepe volt a Habsburg Birodalomnak az oszmánok ellen megindított támadásaiban – Savoyai Jenő is Eszékről indult az 1697-es boszniai hadjáratába, de ugyanez a szerep maradt jellemző II. József oszmánok ellen vívott harcainak esetében is.¹⁷² A kamarai adminisztráció bevezetésével Eszék Szlavónia katonai és közigazgatási központja lett, ami hozzájárult 18. századi gazdasági fejlődéséhez is.

A 18. század közepétől az újonnan megalakult Verőce vármegyéhez tartozott, és a vármegye központja lett. A Belső Város továbbra is katonai, városi igazgatási, oktatási és kulturális célokat szolgált, a Felső Város megyei igazgatási funkciókat látott el – területén volt a megye székháza –, az Alsó Város pedig a gazdaság szempontjából bírt kiemelkedő fontossággal. A felsorolt szempontokat figyelembe véve arra következtethetünk, hogy a város a Bécsi Udvar számára védelmi, közigazgatási és kereskedelmi szempontok miatt is fontos volt, s ezt a pozíciót a város ki is használta.

---

¹⁷⁰ Horbec–Jukić 2001. 261.

¹⁷¹ Teleki 1796: Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmértetésével együtt (balassikiado.hu) (2021. 01. 23. 10.06)

¹⁷² Mažuran 1965. 12., 16. Savoyairól lásd: Oross 2019.

3. Várostörténet

Eszék újkori fejlődése és a szabad királyi városi rang elnyerése három történeti mérföldkőhöz köthető. Az első a város oszmán uralom alóli 1687-es felszabadulásához, a második Verőce vármegye 1745-ös megalakulásához, a harmadik pedig a három eszéki kamarai város 1786-ban bekövetkezett egyesítéséhez kapcsolódik. Ezekre az évszámokra támaszkodva, az eddig megjelent szakirodalom alapján azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy Eszék fejlődésének jobb megértése érdekében a település történetét a szabad királyi városi rang¹⁷³ elnyeréséig célszerű három nagyobb időintervallumban tárgyalni.

Az első fejlődési szakasz 1687 és 1745 közé tehető, amit az oszmánok kiűzése,¹⁷⁴ a városi igazgatás kialakulása, a városrészek megalakulása és fejlődése, és a vallási élet megszervezése jellemez. A második az 1745 és az 1786 közötti időszakot foglalja magába, amelyet Verőce vármegye megalapítása és a kamarai városok egyesítése határozott meg. A harmadik 1786 és 1809 között az egységes városi igazgatás megteremtésével lehetővé tette a szabad királyi városi rang elnyerését. A felsoroltakat figyelembe véve Eszék újkori történelmét három szakaszra bontva mutatom be.

3.1. Az oszmánok kiűzésétől Verőce vármegye megalapításáig (1687–1745)

Eszék¹⁷⁵ oszmánok alóli felszabadítására¹⁷⁶ az 1687-es belgrádi hadművelet kapcsán került sor. A Szent Liga¹⁷⁷ hadvezére, V. Károly lotaringiai herceg úgy vélte, hogy Belgrád visszafoglalásában Eszéknek és Szlavóniának kulcsfontosságú szerepe van. A Dráva folyó partján elhelyezkedő város kiváló földrajzi fekvésében jó stratégiai pontot látott nemcsak a jövőbeli, oszmánok

---

¹⁷³ A definíció szerint a szabad királyi város „királyi kiváltsággal a nemes ember jogaival bíró, fallal körített település közössége, a magyar önkormányzati rendszer egyik alapeleme”. <http://lexikon.katolikus.hu/S/szabad%20királyi%20város.html> (2019. 08. 26., 12.00). A szabad királyi városok történetének, fejlődésének és gazdaságának nagy szakirodalma van, többek között lásd: Babics 1931., Babics 1937., Bak 1980., Berkeszi 1900., Csáky 1999., Farkas 2012., Iványi 1991., Szücs 1872., Kállay 1972, Klaić 2015., Mihalović 1994.

¹⁷⁴ A Szlavónia területén folyt oszmánok elleni küzdelmet már részletesen feldolgozták a horvát történészek. Többek között lásd: Mažuran 1991c. 17–66., Moačanin 1982. 35–40. Az oszmánkori Eszékről lásd: Mažuran 1994., Moačanin 2001., 25–29., Moačanin 1997. 33–56., Moačanin 2016. 83–106., Varga 2010. 567–580., Mažuran 2000. 25–36.

¹⁷⁵ A 17. században Eszék alatt az egykori Belső Várost értjük. A Belső Város kifejezés csak később alakult ki, amikor a 17. század végén és a 18. század elején megalakult még két városrész, a Felső és Alsó Város, amelyek között az erődítménnyel körbevett Belső Város elhelyezkedett.

¹⁷⁶ Eszék első visszafoglalását Lesli generális kísérelte meg 1685-ben, de a kísérlet kudarcba fulladt. Ekkor még Szlavónia visszafoglalása sem volt lehetséges, hiszen az oszmánok kezében voltak a fontosabb magyar erődítmények is. Erről lásd: Mažuran 1991b. 101–131., Mažuran 2000. 37–42.

¹⁷⁷ Szent Liga: keresztény országok szövetsége, amelyet az oszmánok legyőzése céljából létesített 1684. március 5-én a Lengyel–Litván Unió, a Velencei Köztársaság, a Habsburg Birodalom és a Pápai Állam.

elleni hadműveletek elindításához, hanem a keresztény haderő utánpótlásának biztosítása és védelme szempontjából is.¹⁷⁸ A bécsi Haditanács támogatásával a lotaringiai herceg megkezdte az oszmánok elleni felszabadító hadműveletek megszervezését. Egy pontonhíd felépítése után szeretett volna átkelni a Dráván. Eszéknél tervezte az oszmán haderőkkel való nyílt ütközetet, de az 1687-es év első felében történő összetűzésekben a keresztény csapatok nem jártak sikerrel.¹⁷⁹ Annak ellenére, hogy Valpónál a császári és a bajor seregek egyesültek,¹⁸⁰ a jól megszervezett oszmán haderő és a rossz környezeti feltételek miatt a keresztényeknek mégis vissza kellett vonulniuk.¹⁸¹

Eszék második felszabadítási kísérletére az 1687-es nagyharsányi csata után került sor, amit a győzelmet arató császári seregek sikerei alapoztak meg.¹⁸² Az oszmán csapatok Nagy-harsánynál elszenvedett veresége és seregük szétesése lefhetővé tette Eszék és Szlavónia visszafoglalását. A keresztény csapatok sikeres hadművelete következtében a meggyengült oszmán haderők a szlavóniai települések egy részét megsemmisítették, egy részüket pedig elhagyták. Helyüket a Habsburg Birodalom katonái töltötték be, amit Eszék példája is jól tükröz, hiszen a város Johann Heinrich von Dünnewald tábornagy vezetésével 1687. október 12-én a Bécsi Udvar irányítása alá került.¹⁸³

Az eszékieknek az oszmánok alóli felszabadulásuk feletti örömről legjobban Caprare generális titkára, Bonini leírása tanúskodik. Beszámolója a városban megtartott 1688-as ünnepélyes úrnapi körmenetre való felkészülésről és magáról az eseményről tudósít: *„Eszéken a katolikusokkal ortodox lakosság is élt, de a városban jelen volt sok oszmán fogoly is. A körmenetre meghívást kapott az egész katonaság, a marsall pedig elrendelte az utcák megtisztítását, zöldellő gallyakkal feldíszítette őket, és négy helyre oltárokat emeltetett. Az énekelt mise után elkezdődött a körmenet, amelyen részt vett a marsall, a parancsnokok, minden katona és az átláthatatlan tömeg. Leírhatatlan volt a katolikusok vallásossága, de az ortodoxoké is, akik térdre borultak az Oltáriszentség előtt. Az oszmánok elképedtek, és le voltak nyűgözve. Ezt a szent cselekedetet a háztetőkre és a fákra felmászva szemlélték. A katolikusok eddig egyszerű misékhez voltak szokva, titkos helyeken, gyakran az erdőben is, egyszerű papok által. Most amikor újra hallották a már elfelejtett harangok és trombiták hangját, a szép éneklést, gyö-*

---

¹⁷⁸ Szita 1991. 189–190., Kljajić 2001. 195.

¹⁷⁹ Szita 1991. 196.

¹⁸⁰ A bajor sereget II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem vezette. Az ő feladata volt a bajor és a császári sereg egyesítése Valpónál. Szita 1991. 190.

¹⁸¹ Szita 1991. 198.

¹⁸² Bösendorfer 1910. 336.

¹⁸³ Szita 1991. 201–203.

*nyörük és vallásosságuk még nagyobb lett.*¹⁸⁴ A lakosság lelkesedése nem sokáig tartott, ugyanis az oszmán jelenlétet az osztrák és német csapatok váltották fel, akik nagyban megnehezítették életüket. Többek között kötelezték őket a katonák és lovaik élelmezésére és a katonák elszállásolására.¹⁸⁵ Stratégia célokat szolgált a város védelmének a megszilárdítása is, amiben kiemelt szerepet kapott a városfalak megjavítása, de kellő anyag és szakember hiányában ez is gondokat okozott.¹⁸⁶

A Bécsi Udvar politikája egész Szlavóniában éreztette hatását. Ezt igazolja I. Lipót hátaozata is, aki 1687-ben tett ígéretével ellentétben a felszabadított Szlavóniát – s vele Eszéket – nem a bán fennhatósága alá helyezte, hanem az Udvari Kamara¹⁸⁷ alá rendelte.¹⁸⁸ Döntésének hátterében gazdasági és pénzügyi okok álltak. A Habsburg Birodalom anyagi forrásait nagyban kimerítette az oszmánok ellen vívott háborúk finanszírozása, így a visszaszerzett területek közigazgatásának a helyreállítása lehetővé tette az adórendszer bevezetését, ami a kincstárnak új anyagi forrásokat biztosíthatott.¹⁸⁹ Az újonnan visszaszerzett területek újjászervezésével Kollonich Lipót bíboros volt megbízva, akinek az 1688-ban kidolgozott tervében a tulajdonviszonyok rendezése mellett a különböző típusú összeírások elkészítése is szerepelt.¹⁹⁰ A birtokok egy részét visszaadták régi tulajdonosaiknak, ha azok be tudták bizonyítani tulajdonjogukat. A tulajdonosok nélkül maradt területek az Udvari Kamara fennhatósága alá kerültek.¹⁹¹ Kollonich elrendelte a gazdasági hasznot hozó területek összeírását és klasszifikációját, illetve megállapította az utánuk fizetendő adó nagyságát. Jegyzéket készítettek a megszűnt és még létező településekről is.¹⁹² Az oszmán uralom következtében anyagilag kimerült szlavóniai lakosságra háruló terhek túl súlyosnak bizonyultak. Erről Bádeni Lajos örgróf is említést tett I. Lipótnak írt beszámolójában. Véleménye szerint Szlavónia lakossága „*török földre fog szökni, hogy megszabadulhasson a Kamara terheitől*”.¹⁹³ A Szlavóniában

---

¹⁸⁴ Bösendorfer 1910. 337–338.

¹⁸⁵ A katonák elszállásolásának a kérdése részben 1691-ben oldódott meg, amikor a városon belül fa kaszárnyát létesítettek. Mažuran 2000. 115–116., Mažuran 1996a. 3.

¹⁸⁶ Mažuran 2000. 44.

¹⁸⁷ Németül *Hofkammer* a Habsburg Birodalom pénzügyigazgatási szerve volt. 1526 és 1848 között működött. A mai Horvátország területén működő intézményekről, azok megalakulásáról, működéséről és jogkörükről lásd: Beuc 1969.

¹⁸⁸ *Zaključci Hrvatskog Sabora 1631–1693*. 501.

¹⁸⁹ Vitek 2004a. 18. Ez a folyamat nem csak Szlavónia területére volt jellemző. Hasonló volt a helyzet Baranyában és a déli magyar területeken is. A Kamara a terepszemle után összeírta a háztartásokat is, hogy a felszabadított területeken lévő lakosságot bekapcsolhassa a Birodalom adórendszerébe. Baranyát például 1695-ben, Dárdát pedig 1698-ban írták össze. Lásd: Mažuran 1991a. 11–35., Mažuran 1989. 15.

¹⁹⁰ Ez az úgynevezett *Einrichtungswerk*, vagyis az *Einrichtungswerk des Königreichs Hungar (A Magyar Királyság berendezésének műve)*. Horbec 2010. 181.

¹⁹¹ Horbec 2010., 181.

¹⁹² Horbec 2010., 181., Sršan 2001b. 9–10., Mažuran 1989. 15.

¹⁹³ Bösendorfer 1910. 341.

fennálló helyzetről hasonlóan vélekedett Kollonich is, aki felháborítónak találta a Kamara tisztségviselőinek magatartását.¹⁹⁴

A kamarai közigazgatás bevezetésére 1689-ben került sor az eszéki székhelyű Kamarai Felügyelőség megalakulásával. Élére Maximilian Heinrich Gerold von Ley került. A Kamarai Bizottság élére ugyanakkor Martin Zemljakot nevezték ki, aki azonban csak 1695-ben érkezett Szlavóniába.¹⁹⁵ Az újonnan megalakult intézmények hatásköre a még mindig fennálló oszmán veszély miatt csak Eszékre és a hozzá közel eső területekre (Diakovára, Valpóra, Verőcére, Pozsegára) terjedt ki, míg Szlavónia más részén a katonai igazgatás dominált. Ez főképp a Száva menti településekre volt jellemző, mert az Udvar számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti természetes határ a Száva folyó lesz.¹⁹⁶ Ennek következtében Szlavóniában két hatalom érvényesítette befolyását: az Udvari Kamara és a katonaság.

A 17. század végén és a 18. század elején a Bécsi Udvar több kamarai bizottságot delegált Szlavóniába. Mindegyikük feladata az újonnan visszafoglalt területek feltérképezése és újjászervezése volt – köztük Eszéké is. Az elsők között érkezett a Tullio Miglio von Bomberg báró által vezetett delegáció, aki a várossal kapcsolatban több döntést hozott.¹⁹⁷ A legfontosabb az 1690-ben meghozott, a magisztrátus működéséhez nélkülözhetetlen instrukció,¹⁹⁸ amely a városi vezetőség hatáskörét és a lakosság jogkörét szabályozta. A városi közigazgatás élén a városi bíró állt, akit távolléte során a szindikus¹⁹⁹ helyettesített.²⁰⁰ A közigazgatás helyreállítása azonban Eszéknek nem hozott autonómiát. A magisztrátus korlátozott jogkörrel bírt, egyes ügyekben pedig megtiltották neki a döntéshozatalt, megteremtve ezzel a több pólusú hatalmi rendszer kialakulását. A hatalom egyrészt a Királyi Adminisztráció kezében koncentrált, aminek jogkörébe a pénzügyek intézése és a polgári státusz megvonása tartozott, másrészt pedig a városfalakon belül állomásozó katonaság kezében volt, akiknek szerepe a kétes bírósági ügyekben és a súlyosabb bírósági ítéletek meghozatalában mutatkozott meg.²⁰¹ A civil és katonai kettős hatalom érvényesülése ezzel nemcsak Szlavónia igazgatására vált

---

¹⁹⁴ Bösendorfer 1910. 341.

¹⁹⁵ Horbec 2010. 181., Mažuran 1989. 16., 20.

¹⁹⁶ Mažuran 1989. 19.

¹⁹⁷ Vitek 2004a. 19.

¹⁹⁸ Az instrukció német nyelven íródott, s 15 pontból állt össze. Több kiadást is megért. Firinger 1971. 161–167. Erről említést tesz Lopasić is, aki helytelenül Miglisch báró nevéhez fűzi az instrukció kiadását. Lopasić 1902. 143.

¹⁹⁹ Latinul *syndicus*. Jelentése jegyző, az írásbeliségért volt felelős, és a városi tanácsi apparátus tagja volt. Ismert tisztség más városokban is, így Budán és Pesten is, amit a korabeli források is igazolnak. Lásd: Bónis 1974. 44.

²⁰⁰ Vitek 2004a. 22.

²⁰¹ Vitek 2004a. 23.

jellemzővé, hanem Eszékére is. Ennek megfelelően a 17. század utolsó évtizedétől Eszék fejlődését mind a két hatalom egyenlő mértékben befolyásolta.²⁰²

A von Bomberg által vezetett bizottság távozása után, a város felszabadítását követő harmadik évben, 1690-ben Eszékét újabb oszmán támadás érte. A hadműveletet a bosnyák beglerbég, Huszein pasa vezette, célja pedig a város visszafoglalása volt.²⁰³ Eszék védelméért Charles du Croy herceg volt felelős, aki az átmeneti sikert hozó belgrádi hadjáratából érkezett Eszékre.²⁰⁴ A város Habsburg kézen maradt, de az újabb, oszmánok elleni győzelem megváltoztatta a benne uralkodó erőviszonyokat. Az eddig együtt kormányzó magisztrátus és katonaság viszonya megromlott, ami egyrészt a katonaság befolyásának erősödését, másrészt pedig a civil és a katonai hatalom összetűzését eredményezte.²⁰⁵

A második bizottság öt évvel később, 1695-ben érkezett a városba. Élén Martin Zemljak kamarai biztossal, akinek a feladatai közé tartozott az udvar bevételeinek gyarapítása, és hatalmának megszilárdítása is. A Kamara jövedelmeit a mezőgazdaságra alkalmas földterületek ideiglenes bérbeadásával gondolták gyarapítani, hatalmát pedig a katonaság befolyásának a csökkentésével szerették volna elérni. Ennek érdekében minden bírósági pert és pénzügyi döntést a kamarai hivatalnokok jogköre alá rendelték. Természetesen a katonaság a hatalom megvonást nem nézte jó szemmel, amit az is bizonyít, hogy Zemljak munkáját a katonai parancsnokok igyekeztek megnehezíteni, amiben kezükre játszott a 17. század utolsó évtizedében érvényesülő nagyszámú katona jelenlét Szlavóniában. A jelentések számukat 6000 főre becsülik. Ottlétük nemcsak az Udvari Kamarának jelentett gondot, hanem a civil lakosságnak is, mert ellátásuk elviselhetetlen anyagi terheket rótt rájuk.²⁰⁶

A harmadik bizottság 1698-ban érkezett Eszékre, élén Don Ferdinand Carl Graff Caraffa di Stigliano gróffal.²⁰⁷ A bizottság elsődleges feladata Szlavónia civil és katonai részre osztása volt.²⁰⁸ Caraffa szerint a felosztást egy település, népesség- és földösszeírásnak kellett megelőznie, ami által belátása nyílhatott a terület népesedési és gazdasági viszonyaiba.²⁰⁹ A bizottság munkája meghatározta Eszék további fejlődését is. A város igazgatása szempontjára

---

²⁰² Vitek 2004a. 22–24., Mažuran 1981. 42–43., 49.

²⁰³ Mažuran 1981. 43.

²⁰⁴ Mažuran 1965. 12.

²⁰⁵ Mažuran 1981. 43–44.

²⁰⁶ Mažuran 1989. 22–23.

²⁰⁷ I. Lipót Caraffát másodszer 1702-ben küldte Szlavóniába, akkor a Határőrvédelmi vidék rendezése volt a feladata. 1702-ben elrendelte a háztartások összeírását is, aminek célja az ingó és az ingatlan összeírása, valamint a háztartásokként fizetendő adó összegének a megállapítása volt. Mažuran 1996b. 20–21. A Caraffa bizottságot Szigetvár példáján lásd: Gözsy 2012.

²⁰⁸ Mažuran 1981. 48.

²⁰⁹ Mažuran 1989. 24.

ból fontossá vált az 1698-ban közzétett 25 pontból álló instrukció,²¹⁰ amely a város statútuma lett. Ebben megfogalmazódott a magisztrátus jogköre, a tisztségviselők feladatköre és a polgárok jogai. A város hivatalosan is elismerte az Udvari Kamarát földesurának.²¹¹ Eszék szabad királyi város rangra emelését elvetették, azzal a magyarázattal, hogy ebben a privilégiumban a múltban nem részesült.²¹²

A statútum²¹³ mérföldkő volt a városi vezetés számára, és több folyamatot is szabályozott. Megszabta a magisztrátus üléseinek a gyakoriságát. Elrendelte, hogy az üléseket rendszeresen, hetente három alkalommal kell megtartani. Helyszínükként a városi tanácsstermet rendelte el. A tagoknak az elrendelt napokon délelőtt 9 és 11 óra között kellett ülésezniük.²¹⁴ A magisztrátus elé terjesztett ügyek kimeneteléről szavazással döntöttek, tiszteletben tartva a *iuxta senium* elvet.²¹⁵ A statútum megteremtette a városi vezetőség tagjai közötti hierarchiát is. A legnagyobb tekintéllyel a városi bíró rendelkezett: előtte senki sem foglalhatott helyet a tanácssteremben, az ülés után pedig senki sem állhatott fel előtte vagy hagyhatta el a tanácsstermet. A napirendi pontokról szóló vitát ő is nyitotta meg, és a szavazás eredményének a kihirdetése is az ő feladatkörébe tartozott. A statútum 24. pontja a városi bíróval kapcsolatban elvárt habitust érintette. Erényei között szerepelnie kellett a példamutatásnak, az igazságosságnak, a higgadtságnak, a megvesztegethetetlenségnek és a megvásárolhatatlanságnak. A magisztrátus többi tagjának is felkészültnek kellett lennie. Ismerniük kellett a statútum tartalmát. Ennek érdekében havonta egyszer felolvasták az eredeti szöveget német nyelven vagy a szöveg hiteles horvát fordítását. Minden döntéshozatal kapcsán titoktartás kötelezte őket, a határozataikról pedig jegyzőkönyvet kellett vezetniük.²¹⁶ A városi bíró felé felelősséggel tartoztak, de együtt is kellett működniük vele. Az instrukció 20. pontja kimondta, hogy „*egyetlen tanácsstag sem utazhat el a városból vagy maradhat távol kettőtől három hétig, ha ezt előtte nem jelentette be a város bírójának*”.²¹⁷ A polgárok megárvult gyerekeiről és özvegyeiről közösen kellett gondot viselniük a város bírójával.²¹⁸ A statútum a városi bíró és a pénztárnok mellett említést tesz egy külső és egy belső tanács működéséről is. A forrás csak a külső ta-

---

²¹⁰ A statútum német nyelvű szövegét többen is közzétették. Bösendorfer 1910. 378–386., Lopašić 1902. 152–161. Mažuran pedig horvát nyelvre is lefordította. Mažuran 1996a. 12–15.

²¹¹ Mažuran 1989. 25–26.

²¹² Mažuran 1996a. 12–17.

²¹³ Darko Vitek összehasonlította Eszék statútumát a verőceivel és a pozsegaival, és a szakirodalom alapján arra a következtetésre jutott, hogy a verőcei statútum mindössze annyiban tér el az eszékitől, hogy latin nyelven íródott, a pozsegait pedig a verőcei alapján fogalmazták meg. Vitek 2004a. 31.

²¹⁴ A magisztrátusnak indokolt esetben engedélyezték, hogy a városi bíró házában, 12 óráig és az instrukcióban megfogalmazott napokon kívül is tanácskozhasson. Farkaš 1997. 159.

²¹⁵ Vitek 2004a. 27.

²¹⁶ Farkaš 1997. 159–162.

²¹⁷ Mažuran 1965. 39.

²¹⁸ Farkaš 1997. 159–162.

nács összetételét és feladatait írja le, eszerint a tanács nyolc tagot számlált, feladatkörébe pedig a polgárok érdekeit szolgáló ügyek tartoztak.²¹⁹

A dokumentum elrendelte a város pecsétjének, iratanyagának és jövedelmének őrzési módját is. A jegyzőkönyveket például egy két lakattal ellátott ládában tárolták, amelynek kulcsait a városi bíró és a pénztárnok őrizte. A magisztrátus feladatkörébe tartozott az utcák tisztán tartásának, a tűzoltó szolgálat, részben pedig a vásárok megszervezése is. Az előljárásság azonban nem élvezett teljes autonómiát. Jogi kérdésekben a Kamarai Felügyelőség alá volt rendelve. Ha a polgárok elégedetlenek voltak a magisztrátus által meghozott végzésekkel, akkor az említett intézménynél fellebbezhetek, mert a végső döntést a Felügyelőség hozta meg. Ide sorolandó a halálos ítéletek végrehajtása is, amit lehetetlen volt a felsőbb szerv engedélye nélkül véghezvinni.²²⁰

Az 1698-as instrukció pontjait olvasva szembetűnő, hogy célja nemcsak a városi igazgatás megteremtése volt, hanem a városban lévő katonaság befolyásának a csökkentése, és a Kamarai Felügyelőség jogkörének a megszilárdítása is. Így a város autonómiájának a kérdése a statutum meghozatala után elveszítette aktualitását. A magisztrátus korlátozott jogkörrel bírt, és az Udvar felé lojalitással tartozott. A városi bíró és a pénztárnok az egyéves mandátumok lejárta után, meg kellett köszönniük a Felügyelőségnek, hogy szolgálhattak.²²¹ Az új városi tisztviselők megválasztását – akik rendre a tanácstagok köreiből kerültek ki – a Felügyelőség bonyolította le. A tanács tagjainak maguk közül kellett három személyt javasolniuk a bírói és a pénztárnoki funkció betöltésére. Ha a javasolt személyeket megerősítette a Kamara is, akkor lebonyolíthatták a választásokat. Az új tisztviselőket a polgárság választotta meg, de munkájukat addig nem kezdhették meg, míg a Felügyelőség meg nem erősítette a választások eredményeit, s a kiválasztottak le nem tették az esküt.²²²

Az instrukció²²³ pontjaiból érdemes kiemelni néhány tilalmat is, amelyek az esetek többségében a marginális társadalmi csoportokra és a nem katolikusokra vonatkoztak, illetve a munkavállalással függtek össze. A forrás katolikus jellege abban nyilvánul meg, hogy tiltja a hitetlenek, tehát minden nem katolikus letelepedését. Ellenzi a semmittevők és munkanélküliek városban tartózkodását. A Kamarai Felügyelőség vizsgálata és engedélye nélkül senki

---

²¹⁹ Mažuran 1965. 39.

²²⁰ Farkaš 1997. 159–162.

²²¹ Mažuran 1965. 40.

²²² Mažuran 1965. 40., Vitek 2004a. 28.

²²³ Az instrukciót három személy látta el kézjeggyével és pecsétjével: Don Ferdinand Carl Graff Caraffa di Stigliano, Andre Theobaldt von Mayern és Rudiger Gosswin von Fürstenburch.

sem szerezhették polgárjogot, de nem is veszíthette el azt. Polgárjog nélkül senki sem foglalkozhatott se iparral, se kereskedelemmel.²²⁴

A város belső igazgatásának a megszervezése mellett, a 17. század végétől, sor került Eszék fortifikációjára is. Ennek alapját a város erődítményének a megerősítése adta, amihez az anyagi háttérrel az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara biztosította.²²⁵ A város védelmi rendszerének fejlesztése a Bécsi Udvari érdekeit is szolgálta, ugyanis az oszmánok a pozsareváci békéig²²⁶ állandó veszélyt jelentettek Szlavónia lakosságára. A 17. század végére datálhatóan több tervrajz is tanúskodik arról, hogy a munkálatokat már a város visszafoglalásának az évében, 1687-ben megkezdték, és több ciklusban bonyolították le.²²⁷ A munkálatok kellő anyagi erőforrás, építőanyag és munkaerő biztosításával történtek. A városfalak tervei-
nek kidolgozásánál a tervezőknek két szempontot kellett szem előtt tartaniuk: az egyik a védelmi célt szolgálta, a másikkal pedig a város falain belüli zavartalan lakhatási és biztonsági feltételeket kellett szolgálnia.²²⁸ Az építkezés utolsó ciklusa a 18. század első évtizedében kezdődött. Ebben az időszakban oldódott meg a városban lévő katonaság elszállásolásának a kérdése is, akiket addig sokszor a lakosságnál helyeztek el. Az építkezési munkálatok során 1714-ben és 1715-ben a katonaság számára öt laktanyát és egy lőszertárat is felépítettek, az erődítményen folytatott munkálatok végül 1719-ben fejeződtek be.²²⁹

A 18. század első felében újabb közigazgatási változásokra került sor Szlavónia területén. Ennek előfeltétele az 1699-ben megkötött karlócai béke volt. Így 1702-ben sor került Szlavónia felosztására: civil részét az úgynevezett provinciál alkotta, a katonait pedig a Hátárvidék.²³⁰ További közigazgatási változások léptek érvénybe az 1718-as pozsareváci béke megkötése után. 1723-ban a Szlavóniai Kamarai Felügyelőséget III. Károly *Oberdirection* rangra emelte, feladata pedig a visszafoglalt területek közigazgatásának helyreállítása lett. A rend helyreállítása során a legnagyobb elégedetlenséget a földterületek felvásárlása,²³¹ és a parasztek földterületeinek elkobzása váltotta ki.²³² A visszaélések megfékezése érdekében az

---

²²⁴ Farkaš 1997. 158.

²²⁵ Vitek 2004a. 97.

²²⁶ A karlócai békével (1699) a Habsburg Birodalom visszaszerezte egész Szlavóniát és a Szerémség egy részét. A Szerémség teljes területe csak a pozsareváci békével (1718) kerül a Bécsi Udvar fennhatósága alá.

²²⁷ Vitek 2004a. 97.

²²⁸ Mažuran 1996a. 28–29. Az építkezési munkálatok részletes leírását és háttérét lásd: Mažuran 2000. 69–90., Vitek 2005a. 161–172., Vitek 2004a. 95–121.

²²⁹ Mažuran 2000. 116., Vitek 2004a. 117. A városban 1714 és 1730 között spanyolokból és szicíliaiakból álló alakulat is állomásozott. Bösendorfer 1942a. 55–56.

²³⁰ Mažuran 1989. 37.

²³¹ Az új birtokviszonyok berendezéséről és azok tulajdonosairól, lásd: Vitek 2013. 288–290.

²³² Mažuran 1996b. 31–32.

uralkodó több bizottságot is kiküldött, de a gyakorlatban a helyzet változatlan maradt.²³³ Ezek hatással voltak Eszék lakosságára is, amelynek egy része szintén földművelésből élt. 1740-ben Eszék a Magyar Udvari Kamara fennhatósága alá került.²³⁴

***

A 17. század végére és a 18. század elejére tehető Eszék egyházi életének újrászervezése is. A felszabadított város területén először a szerzetesrendek jelentek meg. 1687-ben ferencesek és jezsuiták érkeztek a Belső Városba. 1701-ben őket követték a kapucinusok, akik 1703-ban a Felső Városban telepedtek le.²³⁵ Mindhárom rend története, pasztorális tevékenysége, illetve a rendek közötti viszony jól feltérképezhető az utókorra maradt évkönyveikből.²³⁶

A ferencesek²³⁷ a keresztény felszabadító sereggel együtt érkeztek meg a városba. A szakirodalom név szerint először egy Bácsi Simon nevezetű barátot említ, aki az érkezése után egy fa kápolnát és egy keresztet állított az egykori Szulejmán-dzsámi közelében.²³⁸ I. Lipót engedélyével és Rámai Pál atya közbejárásával, 1699-ben megkezdődött rezidenciájuk megépítése. A munkálatok 1705-ben fejeződtek be, majd az épületet 1706-ban kolostori rangra emelték. Jövendő templomuk alapkövét 1709-ben Patachich György püspök áldotta meg.²³⁹ A ferencesek pasztorális tevékenységük mellett magas szintű oktatást is biztosítottak. A hívek lelki gondozását nemcsak Eszék területén látták el, hanem kiterjesztették a környező területek plébániáira is. Ennek oka a világi papok hiánya volt, hiszen az oszmán hódoltság alatt a számuk jelentősen megcsappant.²⁴⁰ Ami az oktatást illeti, 1707-től filozófiai, majd 1724-től teológiai fakultást működtettek. 1735-ben kolostoruk már *studium generale*ként mű-

---

²³³ A szlavóniai és szerémségi parasztok nehéz helyzetét az 1720-as és 1730-as években tárgyalta Sršan, Stjepan is. Véleménye szerint a nehéz helyzethez Szlavónia felosztása, a földek elajándékozása és a nehéz terhek kirovása vezetett. Erről lásd: Sršan 1987. 77–97. A témának nagy szakirodalma van, többek között lásd: Karaman 1958., Gavrilović 1986., Sršan 1986., Sršan 1984.

²³⁴ Mažuran 1996b. 32.

²³⁵ Sršan 1993a. 10–11., Šuljak 1987. 29.

²³⁶ A ferences, jezsuita és kapucinus évkönyvet Sršan, Stjepan fordította le horvát nyelvre, és publikálta őket. Sršan 1993a. A szakirodalom összegyűjtése során megtaláltam az említett évkönyvek eredeti szövegeit is, amiket Josip Bösendorfer publikált. A kapucinusok évkönyve latin és német nyelven íródott, a feljegyzések 1702 és 1859 közötti időszakból származnak. Lásd: Bösendorfer 1916a. 199–238. Ugyan ez a helyzet a ferencesek évkönyvével is. A forrás latin nyelven, 1686 és 1851 között íródott, és túlnyomó részben a gvardiánok vezették. Lásd: Bösendorfer 1916b. 2–198.

²³⁷ Az eszéki rend történetéről két kisebb monográfia is napvilágot látott. Bösendorfer 1933., Cvekan 1985.

²³⁸ Hoško 1987. 61., Sršan 1993a. 25.

²³⁹ Hoško 1987. 61., Sršan 1993a. 10.

²⁴⁰ Ez a helyzet egészen a 18. század közepéig állt fenn, utána Mária Terézia különböző intézkedéseivel a szerzeteseket ismét „visszarendeli” a kolostorok falai közé, a plébániák élére pedig ismét világi papok kerültek. A hódoltság időszakában az oszmán fennhatóság alatt lévő területeken a ferencesek már korábban is engedélyt kaptak a vallási feladatok elvégzésre. Boszniában például II. Mehmet 1453-ban úgynevezett *ahdname*-val biztosította ezt a jogot a ferenceseknek. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=924> (2019. 9. 10., 15.24)

ködött, amelyen hároméves filozófiát és négyéves teológiát lehetett tanulni. Ugyanebben az évben nyomdát is létesítettek.²⁴¹

A jezsuiták,²⁴² a ferencesekhez hasonlóan, szintén 1687-ben telepedtek le Eszéken, de három szerzetesük már az oszmán hódoltság alatt is járt a városban.²⁴³ A negyedik Eszékre érkezett jezsuita egy Dirik Gáspár nevű szerzetes volt, aki a felszabadító hadsereg tábori káplánja volt. Feladatkörébe a katonák, sérültek és a betegek, illetve az árvaságra jutott gyermekek gondozása tartozott. Mivel a sok feladat ellátására egyedül már nem volt képes, 1688-ban két rendtársa csatlakozott hozzá a misszióban.²⁴⁴ 1701-ben hivatalosan is kormányzásuk alá került Eszék egyetlen plébániája,²⁴⁵ amelyet az esztergomi érsek és hercegprímás, Kollonich Lipót saját fennhatósága alá rendelt.²⁴⁶ Nevükhöz fűződik az eszéki plébánia anyakönyvvezetésének 1693-as megkezdése is.²⁴⁷ Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hivatalos rendezést megelőzően, már a 17. század utolsó évtizedében is kormányozhatták azt.²⁴⁸ Rendházukat 1719-ben kezdték el építeni, új templomuk alapkövét pedig 1724-ben szentelték fel.²⁴⁹ A ferencesekhez hasonlóan ők is foglalkoztak oktatással. Először általános iskolákat, majd gimnáziumot alapítottak, amelyen belül négy grammatikai osztály működött.²⁵⁰

A kapucinusok 1701-ben jöttek Eszékre Budáról. Érkezésük célja az alamizna gyűjtése volt.²⁵¹ A lakosság és a német katonák kérésének eleget téve, 1703-ban telepedtek le a Felső Városban. Eggendorff Jakab generális szerint, aki 1704-ben kápolnát is építtetett, „*a kapucinusok letelepedése a nagyobb keresztény-katolikus hit kiépítése*” miatt vált szükségessé.²⁵² 1706-ban megkezdték rendházuk felépítését, s templomuk építkezési munkálatait 1727-ben fejezték be.²⁵³ Fő feladatuk a betegek és a szegények gyámolítása és gondozása volt, de jelen voltak a halálra ítélték kivégzésénél is.²⁵⁴ Évkönyvük²⁵⁵ bejegyzéseiből kitűnik, hogy feladataik közé

---

²⁴¹ Sršan 1993a. 10–11.

²⁴² A jezsuita évkönyvek vezetése tehető a legkésőbbre. Az első bejegyzés 1763-ból származik.

²⁴³ Mijo Korade az első eszéki jezsuita látogatást Bartol Kašić nevéhez fűzi, aki két ízben járt Eszéken (1613, 1618/1619). Utána említést tesz két jezsuita szerzetes 1665/1666-os látogatásáról, de név szerint nem említi őket. Korade 1987. 49.

²⁴⁴ Korade 1987. 49., Sršan 1993a. 13.

²⁴⁵ A Szent Mihály arkangyal plébániának két filiája volt, az alsó és a felsővárosi.

²⁴⁶ Korade 1987. 50.

²⁴⁷ Mažuran 1974. 21., Sršan 1993a. 13., Korade 1987. 49.

²⁴⁸ Korade 1987. 49. Ezzel a nézettel szemben Emanuel Hoško úgy véli, hogy az eszéki plébánia megalapítása a ferencesek nevéhez fűződik, és hogy azok is kormányozták azt, míg ezt a feladatot át nem adták a jezsuitáknak. Hoško 1987. 64. Az 1732/33-as kánoni látogatás feljegyzéseibe az lett bejegyezve, hogy az anyakönyvek vezetése 1704-ben kezdődött. Vö. Sršan 1997. 9.

²⁴⁹ Korade 1987. 52.

²⁵⁰ Korade 1987. 55.

²⁵¹ Borak, 1987. 69. Az eszéki kapucinusokról és rendházukról lásd: Criscuolo 2004. 25–32., Škafar 2004. 118–139., Čokolić 2004. 47–86., Frkin 2004. 33–41.

²⁵² Sršan 1993a. 303.

²⁵³ Sršan 1993a. 17.

²⁵⁴ Borak 1987. 70.

tartozott az evangélikusok és a reformátusok katolikus hitre való áttérése is. 1731 és 1738 között név szerint feljegyezték azokat a személyeket, akik általuk tértek át a katolikus hitre. A legtöbb áttérés 1738-ban volt, amikor is név szerint több mint húsz személyt jegyeztek fel.²⁵⁶

Az évkönyvek feljegyzéseiből rekonstruálható a három rend viszonya. A jezsuiták és a ferencesek közötti kapcsolat a letelepedésükkor konfliktusokkal terhelt volt. Ez azzal is magyarázható, hogy mind a két rend a Belső Városon belül telepedett le, és fennmaradásuk nagy részben a hívek adományaitól függött. A ferences diárium a következőképpen írja le a jezsuitákat: „Ők rögtön rossz szemmel néztek a mieinkre, sőt, azon gondolkodtak, hogy el kellene onnan zavarni a szerzeteseinket. Na, de hiába gyötrődtek. Nem tudták megtűrni a rezidenciánkat, és azt sem, hogy megosszák velünk azt. Egy nagyon rossz döntést hoztak. Eldöntötték, hogy csalással eltávolítják a ferences keresztet, fejszével gondolták kivágni. 1688-ban kardokkal, fejszékkal és egy bírói határozattal felszerelve jöttek. És így, nem törődve semmivel, kivágták a keresztet, és magukkal vitték.”²⁵⁷ A két felekezet kapcsolata nem javult a 18. század első felében sem, amit az 1732/33-as kánoni látogatás feljegyzései bizonyítanak. A jezsuiták a ferencesek viselkedésére panaszkodtak. Elmondásuk szerint „nem adják oda nekik a temetések negyedét, ugyanabban az időben prédikáltak, amikor a plébániai templomban is, nem jelennek meg mindig a körmeneteken, továbbá egy bizonyos stólában jelennek meg a betegeknél valamilyen áldás miatt”.²⁵⁸ A ferenceseknek viszont a kapucinusokkal volt gondjuk. Elleneztek az Eszékre való letelepedésüket. Ezt a nép szegénységével indokolták, úgy vélték ugyanis, hogy a lakosság nem tud mind a két rendnek kellő alamizsnát biztosítani. Elleneztek a kapucinusok alamizsna gyűjtését, és azon fáradoztak, hogy e tevékenységüket megtiltsák. Mivel azonban a kapucinusok a Szentszéktől kaptak rá engedélyt, ez ellen nem tehetek semmit.²⁵⁹

Eszéken a város felszabadítása óta a katolikus egyházi struktúra mellett az ortodox is fejlődött.²⁶⁰ Az oszmánok kiűzését követően az ortodoxok csak kis számban voltak jelen a város területén. Számuk a 18. század első felében történő bevándorlásukkal gyarapodott, aminek következtében fontossá vált a megfelelő vallási gyakorlat lehetőségét biztosítani a számukra, majd

---

²⁵⁵ Az évkönyv részletes ismertetésére lásd: Kušen 2004. 33–41.

²⁵⁶ Sršan 1993a. 316–317.

²⁵⁷ Sršan 1993a. 25.

²⁵⁸ Sršan 1997a. 13.

²⁵⁹ Sršan 1993a. 305., 311–312.

²⁶⁰ Az ortodox lakosság a Habsburg Birodalom katonaságának védelme által kelt át a Száva folyón 1690-ben III. Crnojevich Arszen vezetésével, majd telepedett le a délmagyar területekre és Szerémségbe. A betelepültek privilegizálásáról I. Lipót határozatai is tanúskodnak, többek között kivonta őket a földesurak hatalma alól. Šanjek 2009. 184–185.

idővel az egyházi struktúrájukat is kiépíteni.²⁶¹ Ami a vallás gyakorlását illeti, először egy fa kápolnában mutatták be a miséket, majd 1743-ban megkezdtek új templomuk felépítését, amit 1750-ben fejeztek be.²⁶² Az egyházi igazgatás szempontjából Eszék a 18. század első felében több egyházkerülethez is tartozott – először a Szerémségi és Pákrác-Szlavóniaihoz, majd a Mohács-Szigetvárihoz, végül pedig a Károlováci Metropóliához.²⁶³ Ehhez a szakaszhoz kapcsolódik a három városrész kialakulása is, amelyet külön fejezetben tárgyalok.

3.2. Verőce vármegye megalapításától a kamarai városok egyesítéséig (1745–1786)

3.2.1. Az első egyesülési kísérletek – a három eszéki kamarai város Mária Terézia korában

Mária Teréziának 1740-es trónra kerülését²⁶⁴ követően hatalma megtartásáért kellett harcolnia. Uralkodását végül a nyolcéves osztrák–porosz háború²⁶⁵ megnyerésével sikerült stabilizálnia. A helyzet konszolidációja után kezdhette meg reformtevékenységét az úgynevezett „jóléti állam” megteremtése érdekében. Reformjai Szlavóniában is éreztették hatásukat. Az uralkodó először a közigazgatást és az úrbéri viszonyok rendezését célozta meg.²⁶⁶ A horvát rendek kívánságának eleget téve, 1741-ben elrendelte Szlavónia és a Szerémség egyesítését a Horvát, Szlavón és Dalmát Királysággal.²⁶⁷ E célból 1743-ban egy öttagú bizottságot nevezett ki, amely két évvel a megalakítása után, 1745-ben érkezett Eszékre. A bizottság elnöke Engelshofen Ferenc báró volt, tagja volt továbbá Patacsich Sándor gróf, aki a horvát bánt képviselte, Vayay László udvari tanácsos, Buzsan János tanácsnok és Pernica de Saich János Krizsevci vármegye alispánja.²⁶⁸

A vármegyék megalakulása előtt véghez kellett vinni Szlavónia felosztását is. Egyik része katonai terület lett. Azon belül három ezredet alapítottak: a Gradiscsánit, a Péterváradit és a Bródit.²⁶⁹ A másik részét civil övezet alkotta, amelynek területén három új vármegyét

---

²⁶¹ Az ortodox népesség a városba három hullámban érkezett, 1703 és 1739 között. Az első a Rákóczi-féle szabadságharc idejére tehető, a második a pozsáreváci béke, a harmadik pedig a belgrádi béke megkötése idejére. Bösendorfer 1948., 64., Vitek 2004a. 203.

²⁶² Marijanović 1996. 81., Bösendorfer 1948. 80. Az eszéki ortodox templomok harangjairól lásd: Mišković 1979. 244–261.

²⁶³ Vitek 2004a. 205.

²⁶⁴ Mivel III. Károlynak nem volt férfi örököse, a *Pragmatica Sanctio* által tette lehetővé a női ágon való trónöröklést is. A *Pragmatica Sanctio*t a Horvát Sabor (Szábor) 1713-ban fogadta el, míg a Magyar Országgyűlés 1723-ban. Klaić 1915.

²⁶⁵ A szakirodalomban osztrák örökösödési háborúként ismert, s 1740 és 1748 között zajlott.

²⁶⁶ Erről részletesen lásd: Bösendorfer 1950. 82–89.

²⁶⁷ Bösendorfer 1910. 343., Vitek 2013. 293.

²⁶⁸ Bösendorfer 1910. 343.

²⁶⁹ Sršan 2009a. 16. Erről többet lásd: Šišić 1896., Gavrilović 1968.

létesítettek: Szerém,²⁷⁰ Pozsega és Verőce vármegyét. Ezzel a határozattal Szlavónia Caraffa gróf idejében megkezdett területi rendezése több évtized után végre befejeződött.²⁷¹ A terület a horvát bán²⁷² fennhatósága alá került,²⁷³ de egyes ügyekben a hatalma mégis korlátozott maradt.²⁷⁴ A szlavóniai vármegyék a katonaság fenntartására szánt adó (*kontribúció*) és más adóügyek tekintetében nem követték a horvát adózási rendszert, hanem a pozsonyi országgyűléstől függték. Ennek következtében Szlavóniában kettős, horvát–magyar uralom alakult ki. A vármegyék az adózás tekintetében a Magyar Helytartótanács és a Civil Bizottság alá lettek rendelve. Eszéken is létesítettek egy ilyen Civil Bizottságot, amely a szlavón vármegyékért felelt, és a Helytartótanács fennhatósága alatt állt. Az említett rendelet nagy felháborodást váltott ki a Horvát Száborban.²⁷⁵ Ivana Horbec úgy tartja, hogy a három szlavóniai vármegye megalakítása nem Mária Terézia horvátok felé tanúsított hálájának eredményeként,²⁷⁶ hanem egy több évtizedes lobbizás révén született meg. A horvát rendek ugyanis még I. Lipót idejében a szlavón területeket a horvát bán fennhatósága alá szerették volna helyezni.²⁷⁷

Eszék szempontjából Verőce vármegye megalakulása kulcsfontossággal bírt, hiszen a város nemcsak hogy a vármegye területén belül helyezkedett el, de az új ispán és a tisztségviselők beiktatására is a városban került sor. Verőce vármegye első főispánjának Mária Terézia Patacsich Lajost nevezte ki.²⁷⁸ Engelshofen Eszéken tartózkodása felvetette a három kamarai város egyesítésével kapcsolatos kérdést is, ami problémásnak bizonyult a kamarai városok privilégiumainak megtartása miatt. Az egyesítésről az uralkodónőt is értesítették, aki az egyetemes város megteremtését a helyi adminisztráció segítségével szerette volna lebonyolítani. E célból 1746-ban Verőce vármegyét bízta meg az egyesítési tervek kidolgozásával.²⁷⁹ Az uralkodónő ezen fáradozásai nem meglepőek, hiszen a Bécsi Udvar a városokban gazdasági és politikai hasznot is látott. Ahogy Kállay István is leszögezi: „*a városok pénzügyi erejének*

---

²⁷⁰ Szerém vármegye jegyzőkönyveit lásd: Sršan–Dobrica 2014.

²⁷¹ A horvát területek közigazgatásának a reformja ezzel nem ért véget. 1759-ben megreformálták a megyéket, 1776-ban megalapították Szeverin vármegyét, és még az évben a fiumei Kormányzóságot is. Katusić 2013. 13.

²⁷² A horvát bán teljes jogköréről Mária Terézia korában lásd: Horbec 2009. 283–315.

²⁷³ Sršan 2009a. 16.

²⁷⁴ Vitek 2013. 294.

²⁷⁵ Horbec 2010. 185–186.

²⁷⁶ A horvátok az uralkodónőt támogatták az osztrák örökösödési háborúban. Ebből az időből a horvát historiográfiában ismert Franz Seraphicus von der Trenck báró neve (legtöbbször csak Trenck Franjo báróként szerepel), aki az úgynevezett pandúrokkal vett részt a háborúban. A báró memoárjait publikálták. Lásd: *Memoari baruna Franje Trencka* 2015.

²⁷⁷ Horbec 2010. 180–181.

²⁷⁸ Mažuran 1996c. 34., Sršan 2009a. 16. A beiktatási ünnepségről lásd: Bösendorfer 1910. 343–344., Sršan 1993a. 320.

²⁷⁹ Sršan 2009a. 17.

*növelése, a tőlük várható nagyobb állami bevételek, az abszolutizmus számára olyan anyagi bázist jelentettek, melyekre politikai törekvéseiben támaszkodhatott”.*²⁸⁰

A vármegye eleget tett Mária Terézia felkérésének, de az ügyben ki szeretne volna kérni az érintett kamarai város magisztrátusainak a véleményét is. A felkérésnek a három kamarai város eleget is tett. Válaszaikat a Kamarán keresztül juttatták el a vármegye tisztségviselőinek. Részletesen kitértek benne az egyesítésüket gátló okokra. Fogalmazványukban a legkülönbözőbb ürügyeket sorolták fel a határozat elvetése céljából.²⁸¹ A Belső Várost a multikonfesszionális és a különböző népcsoportok jelenléte aggasztotta, a Felső Város a majdnem fél évszázados önállóságára, és a városi bíró jelenlétének szükségességére hivatkozott.²⁸² A Felső Városhoz hasonlóan az Alsó Város sem szeretett volna lemondani a városi bíróról, akinek – véleményük szerint – fontos szerepe volt a katonaság elszállásolásában és a városi tüzek megfékezésében. Aggasztónak találták azt is, hogy a városi bíró székhelye a Belső Városban legyen. Ennek elvetését három dologgal indokolták: a két városrész közötti távolsággal, a városkapuk este 9 órai bezárásával, valamint az évszakok által előidézett rossz terepviszonyokkal (ősszel és télen nagy volt a sár, illetve a hó), amelyek megnehezítették a Belső Városba való bejutást.²⁸³

1746-ban azonban a három kamarai város közül a Belső Város mégis kiemelkedett. Ennek háttérben a korábban elnyert privilégiumok megtartása állt. Annak ellenére, hogy nem szorgalmazta a másik két kamarai várossal az egyesítést, mégis készített egy tíz pontból álló javaslatot a Bécsi Udvar számára, amelyben az általa elfogadhatónak tartott egyesítési feltételeket fogalmazta meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a belsővárosi magisztrátus nagyon is valószínűnek tartotta a kamarai városok elkerülhetetlen egyesítését, és annak esetleges bekövetkezésekor továbbra is birtokolni szeretne volna privilégiumait, akár a másik két város kárára is. A javaslat minden területet érintett, de a legfontosabb határozatai a közigazgatásra és a pénzügyekre terjedtek ki. A magisztrátus véleménye szerint a bírót és az öt tanácsost a belsővárosi katolikus lakosság soraiból kell megválasztani, illetve a pénzügyeket – a bevételeket és a kiadásokat – a Belső Város pénztárán keresztül kell lebonyolítani. Jogot formáltak az út-, bor- és kompadóból begyűjtött javakra, illetve hatáskörükbe tartozott volna az adóregiszterek vezetése is.²⁸⁴ Az általuk felvázolt tervből kitűnik, hogy az egységes város esetleges megteremtése után is meg szeretnék volna őrizni a közigazgatás és a pénzügyek monopóliu-

---

²⁸⁰ Kállay 1972. 17.

²⁸¹ Sršan 2009a. 17.

²⁸² Sršan 2009a. 17–18., Mažuran 1996c. 34.

²⁸³ Sršan 2009a. 18., Vitek 2004a. 54–55.

²⁸⁴ Sršan 2009a. 17–18.

mát a Belső Városnak. A magisztrátus az említett javaslatban kitért a városrészek jövőbeli felekezeti összetételére is. E téren a katolikus lakosságot részesítette előnyben, és továbbra is tiltotta volna az ortodox lakosságnak a Felső és a Belső Városba való letelepedést.²⁸⁵

A bizottság a kamarai városok jelentéseinek áttanulmányozása után az uralkodónőnek küldött fogalmazványban nem szorgalmazta az egyesítésüket. Abban azonban nem voltak biztosak, hogy Mária Terézia ennek ellenére nem fogja elrendelni a városrészek egyesítését. Emiatt – javaslatuk elvetése esetére – kidolgoztak egy hat pontból álló egyesítési javaslatot. Ennek megírásánál a bizottság tagjai szem előtt tartották mind a három kamarai város érdekeit a városi közigazgatás és a pénzügyek terén is. Az esetleges viszályok elkerülése érdekében a bizottság azt javasolta, hogy a városi bíró megválasztásánál vegyék figyelembe a jelöltek származását. Így esélyt adtak arra, hogy mind a három kamarai város mandátumról-mandátumra adhasson egy-egy bírót, és meg lehetett volna fékezni az egyes városrészek túlzott dominanciáját. Biztonsági okokra hivatkozva a bizottság a városi bíró székhelyét az Alsó Városba helyezte volna.²⁸⁶ Javaslatuk szerint a Belső Városban egy kisbíró székelt volna, akinek a feladatkörébe kisebb ügyek tartoztak, munkáját pedig egy jegyző segítette volna. A fontos ügyekben való döntéshozatal kizárólag a magisztrátust illette meg, ami hetente kétszer ülésezhetett. A bizottság javaslata szerint a pénzügyek terén minden város autonómiát élvezett volna, a városi hivatalnokok fizetésének terhére pedig közösen viselték. A javaslatban is érvényre jutott a katolikus jelleg, ugyanis a városi bíró kizárólag katolikus vallású lehetett, a Felső Város területére pedig továbbra is csak katolikus lakosság telepedhetett volna le.²⁸⁷

Az első sikertelen próbálkozás után, 1746-ban – tehát egy éven belül kétszer – ismét kikérték a kamarai városok véleményét egyesítésükről. A Magyar Királyi Helytartótanács ugyanis elvetette a Verőce vármegye által leadott első jelentést, és kérelmezte az ügy újbóli lebonyolítását, aminek az elvégzésével újra csak a vármegyét bízta meg.²⁸⁸ A három kamarai város a második jelentésben is elvetette az egyesülés lehetőségét, de az első jelentésüktől eltérően ebben most többnyire gazdasági okokra hivatkoztak. Jelentésükben felsorolták az összes olyan sérelmüket, amelyek vagy a Kamara által érték őket, vagy a városok közötti konfliktusokból eredtek.²⁸⁹

A Felső Város felsorolta az Udvari Kamara által kirótt összes adót, továbbá, hogy a kötelezettségeiknek nem tudtak eleget tenni a pestis miatt, amely két év alatt (1737–1739)

---

²⁸⁵ Sršan 2009a. 17.

²⁸⁶ Bösendorfer 1910. 389.

²⁸⁷ Bösendorfer 1910. 389.

²⁸⁸ Sršan 2009a. 17.

²⁸⁹ Sršan 2009a. 18.

hatalmas pusztítást végzett a városban, és megtizedelte annak lakosságát. Sérelmezték a katonák és a sóbánya hivatalnokainak ingyenélését, a városhoz tartozó erdő kivágását, a haszonlatok elkobzását (ha azok a Belső Város területére barangoltak), és a katonaság által kirótt különböző terheket, köztük az eltartásukat is.²⁹⁰ A Belső Város a hídadó fizetése és a városban tartózkodó külföldi kereskedők ellen emelt panaszt, akik napi szinten folytattak gazdasági tevékenységet, veszélyeztetve ezzel az eszéki kereskedők megélhetését.²⁹¹ Az utolsó jelentésben az Alsó Város csak a különböző rá háruló terheket sorolta fel.²⁹² Sršan szerint a városok egyesítését nagyban nehezítették a köztük fennálló különbségek is, amelyek a társadalmi viszonyaikban és eltérő történeti múltjukban keresendők: *„a belsővárosiak mind kereskedők és előkelő iparosok voltak, akik németül beszéltek és egy primitív közegben, egyfajta előkelő rétegnek tartották magukat, akiket a Kamara és a katonai körök is favorizáltak. Ezért a többi lakosság gúnyosan „uraknak” nevezte őket. A felsővárosiak saját magukról, mint őslakosokról vélekedtek, míg az alsóvárosiakat „répáknak” nevezték, mivel a felsővárosiak a később megalakult Alsó Várost répának nevezték el.”*²⁹³ Így a második egyesítési kísérlet is kudarcra fulladt, és ezt a kérdést 1780-ig nem is tárgyalták a továbbiakban.

Mária Terézia megerősítette a Belső Város magisztrátusának jogkörét is. Mentésítette a vármegye hatalmától, mert a Kamara fennhatósága alá tartozott. A feudális jog értelmében 1746-ban megalakult az Eszéki Kamarai Földesúri Bíróság is, amely a polgári ügyek másodfokú ítéleteinek a meghozatalában volt illetékes.²⁹⁴ A közigazgatáshoz fűződő reformokon kívül,²⁹⁵ amelyek többé-kevésbé sikeresek voltak, a három kamarai város területén más, az uralkodónő által meghozott, körlevelek formájában meghirdetett határozatok is érvényben voltak. 1749-ben a katonai szökevények ellen rendelkezett, akik sokszor magánszemélyeknél, templomokban és kolostorokban megbújva kerestek menedéket. Hogy ennek a végére járjon, kétféle gyakorlatot vezetett be: pénzjutalommal illette azokat a személyeket, akik feljelentették a szökevényeket, illetve büntetéssel és kényszermunkával sújtotta a szökevényeket és az őket megsegítő személyeket. A nemesek és az egyháziak a kényszermunka helyett pénzbüntetésben részesültek.²⁹⁶

---

²⁹⁰ Sršan 2009a. 18–19.

²⁹¹ Sršan 2009a. 19.

²⁹² Sršan 2009a. 20.

²⁹³ Sršan 2009a. 20.

²⁹⁴ Mažuran, 1996c. 33.

²⁹⁵ 1751-ben a közigazgatás terén újabb változások léptek érvénybe. Verőce vármegye alispánjának a javaslatára Alsó Szlavónia a magyar nádor fennhatósága alá került. A megyék a pénzügyek terén a Magyar Helytartótanács alá voltak rendelve. Sršan 2009a. 16.

²⁹⁶ Sršan 1993a. 321–322. Kamilo Firinger szerint az egészségügyi ellátás egyik fordulópontja az 1739-ben ki-robbanó pestis járvány volt, amely két évig tombolt Eszéken. Ennek következménye lehetett az 1741-es civil kórház megalapítása is, ugyanis a katonai kórházat már 1730-ra felépítették. Kamilo–Utvić 1970. 5–6. Hogy a

Mária Terézia egészségügyi reformjai is éreztették hatásukat Szlavóniában és Eszéken is. A népesség egészségügyi ellátására irányuló törekvések Eszéken már 1730-ban, III. Károly uralkodása idején formálódni kezdtek a Szlavóniai Egészségügyi Bizottság megalakulásával, aminek a fennhatósága alá kerültek az 1745-ben újonnan megalakult vármegyék és ezredek is.²⁹⁷ Ezt a határozatot az 1770-ben kiadott *Generale Normativum Sanitatis* is megerősítette.²⁹⁸ Szlavónia területén, így a három eszéki kamarai városban is, a rendelet meghozatala előtt az egészségügyi ellátás a borbélyok és az egyházi rendek (ferencesek, jezsuiták) kezében volt, akik a kolostoraikban gyógyszertárakat is működtettek,²⁹⁹ amit az eszéki jezsuiták évkönyveinek bejegyzései is igazolnak.³⁰⁰

Az egészségügyi reformok tükrében nagy figyelmet szenteltek a bábaképzésnek is, ugyanis a szakképzetlenség sokszor a csecsemő, illetve az anya halálát okozta, erre pedig a 18. században akadt bőven példa.³⁰¹ Az eszéki kamarai városokban a bábákról a legtöbb információt a kánoni látogatások feljegyzései tartalmazzák, ami nem meglepő, hiszen a kuruzslás elkerülése érdekében a katolikus egyház szorgalmazta a keresztény bábák alkalmazását, akik életveszély esetén keresztelhettek is.³⁰² Így az 1732/33-as eszéki vizitációs anyag szerint a három kamarai városban összesen öt bábaasszony állt a várandós nők rendelkezésére. A Belső Városban egy bába volt, de egy „*másikat is betanítanak a sok halálos eset miatt*”.³⁰³ A Felső Városban a vizitáció név szerint három bábát említ: Barbara Benzlint, Anastazia Mallazt és Katarina Seghinacot, akik mind letették az esküt, és szükség esetén keresztelni is tudtak. Az Alsó Városban csak egy bábasszony tevékenykedett, aki a felsoroltakhoz hasonlóan szintén letette az esküt, és tudott keresztelni is.³⁰⁴

***

Mária Terézia uralkodása alatt a három kamarai városban egyházi téren is történtek változások. A városok életében bekövetkező fontos egyházi és világi eseményeket a szerzetesrendek

---

Belső Városban, az 1730-as években még csak katonai kórház létezett, alátámasztják az 1732/1733-as kánoni látogatások feljegyzései is. Sršan 1997. 12.

²⁹⁷ Skenderović 2005. 130.

²⁹⁸ Skenderović 2005. 139–140.

²⁹⁹ Skenderović 2005. 116., Bösendorfer 1936. 57.

³⁰⁰ Az eszéki jezsuita évkönyvben az olvasható, hogy 1764. október 23-án „*délután két órakor Pozsegából Kanižlić atya egy gyógyszerész atyával együtt látogatott el a kolostorba, hogy kellő egészségügyi ellátásban részesüljön és betegségéből felépüljön*”. Sršan 1993a. 236.

³⁰¹ Skenderović 2005. 121.

³⁰² Skenderović 2005. 121–122.

³⁰³ Sršan 1997. 13.

³⁰⁴ Sršan 1997. 17., 26.

továbbra is feljegyezték évkönyveikbe. A jezsuiták 1763 és 1771 között többnyire a pasztorális és oktatási tevékenységüket írták le, de az évkönyvükben lehet találni olyan bejegyzéseket is, amelyek a Habsburg uralkodókhöz fűződnek. Így az 1764. október 15-i bejegyzésnél az olvasható, hogy Szent Teréz ünnepén Summa érsek által celebrált szentmisével ünnepelték meg Mária Terézia névnapját a Belső Városban, 1767-ben pedig az uralkodónó egészségi állapotának javulásáért mutattak be hálaadó szentmisét.³⁰⁵

XIV. Kelemen pápa dekrétuma alapján 1773-ban feloszlatták a jezsuita rendet. Ezt a határozatot, mind a kapucinusok, mind a ferencesek feljegyezték. Az utóbbiak kitértek a felosztatás okaira is, amelyek között I. József portugál király meggyilkolása és a jezsuiták kereskedelmi tevékenysége is szerepelt.³⁰⁶ A rend felosztatása hatással volt az eszéki egyházi igazgatás kialakítására is. Mivel a belsővárosi plébánia és a hozzá tartozó felső- és alsóvárosi filiák a jezsuiták fennhatósága alatt voltak, felosztatásukkal a kormányzásukban is változások következtek be. Mária Terézia javaslatára Eszéket 1776-ban a Boszniai-Diakovári és Szerémségi Püspökséghez csatolták,³⁰⁷ az alsó és a felsővárosi filiák pedig plébánia rangra emeltettek.³⁰⁸ A kapucinus diárium szerint a hívők örömmel fogadták az uralkodónó ezen határozatát. Ellene csak a Pécsi Püspökség³⁰⁹ vikáriusa és kanonokja Agyich István szólalt fel,³¹⁰ ugyanis úgy vélte, hogy az említett plébániák a Pécsi Püspökség részét képezik.³¹¹

A kapucinus rend, a jezsuitáktól eltérően, továbbra is folytathatta pasztorális tevékenységét. Diáriumuk feljegyzései továbbra is bővelkednek a katolikus hitre áttérők névsorával. Szám szerint közülük a protestáns hitről áttértek emelkedtek ki. 1750-ben elhunyt a rendház gvardiánja, 1751-ben pedig tűz ütött ki a kolostorban, amelyet csak nagy nehézségek árán, a

---

³⁰⁵ Sršan 1993a. 236., 249. A jezsuiták rendszeresen feljegyezték II. József Eszékre jöveteleit is, amelynek körülményeit, illetve a városban való tartózkodását is részletesen leírták. A társuralkodó jelenléte nagy örömet váltott ki az eszéki lakosságban, amelyet az 1770. május 6-án keltezett bejegyzés is alátámaszt. A vasárnap reggeli szentmisén, amelyen II. József is jelen volt kíséretével, a nagy tömeg miatt a szokásos prédikáció is elmaradt, ugyanis az egybegyűlt sokaság az uralkodót szerette volna megszemlélni. (Sršan 1993a. 255–256.)

³⁰⁶ Sršan 1993a. 70–71.

³⁰⁷ Az egyesítés előtt a két említett püspökség megújulására is sor került. A Szerémségi Püspökséget 1678-ban, a Boszniai-Diakovárit pedig 1703-ban újították meg. 1776-ban XIV. Kelemen pápa pontifikációja idejében került sor a Boszniai-Diakovári Püspökség és a Szerémségi Püspökség egyesítésére. Az egyesített püspökség központja Diakovár lett, első püspöke pedig Matija Krtica. Az újonnan egyesített püspökség a Száva–Dráva–Duna folyók közötti területeket ölelte fel. Baranya területe kivételt jelentett, ugyanis az egyházi-adminisztráció szempontjából a Pécsi Püspökséghez tartozott. Novak 2013. 169–170.

³⁰⁸ Sršan 2007. 75.

³⁰⁹ A Pécsi Püspökséggel több vita is kialakult, többek között a felszabadított szlávön területeken való egyházi adó beszedése is. A vita 1761-ig állt fenn, aminek a rendezésében Mária Terézia is közreműködött. Lásd: Vrbanus 2009. 430–464. A Pécsi Püspökség szlávöniai határaitól a 18. században lásd: Skenderović 2009. 407–429.

³¹⁰ Sršan 1993a. 326.

³¹¹ Sršan 1993a. 78.

hívók segítségével sikerült megfékezni.³¹² 1769-ben Klimó György pécsi püspök átengedte nekik a rétfalusi plébánia kormányzását is.

Ebből a korszakból a kapucinus évkönyvhöz hasonló feljegyzéseket tartalmaz a ferences diárium is. Bejegyzéseik többségét a pasztorális és oktatási tevékenységeiknek, a hallgatók névsorának, és a rendházban történő eseményeknek szentelték. A rendház feljegyzései tartalmaznak két Mária Terézia-féle dekrétumot is. Az egyik 1751-ből származik, amikor az uralkodónő a Katonai Határőrvidék területén levő plébániákat a bécsi katonai főparancsnok fennhatósága alá rendelte, a másik pedig 1752-ből, amelyben Mária Terézia megfosztotta őket a mitrovicei rezidenciájuktól, és a plébániakormányzást egy világi papnak engedte át.³¹³

A ferences diáriumban fellelhetők olyan feljegyzések is, amelyek a városban menedéket kereső gyilkosokról, vagy a halálraítéltek kivégzéseiről számolnak be. 1751-ben a tempomukban egy Josip Željezni nevezetű spanyol katona kért menedéket, miután megölt egy mészáros.³¹⁴ Feljegyzéseikből kiderül az is, hogy Eszéken nem volt ismeretlen jelenség a csecsemőgyilkosság sem. 1770. január 4-én egy nő újszülöttje meggyilkolásával szerette volna eltitkolni a törvénytelen ágyból született gyermekét. Tervét ugyan végrehajtotta, de a gyilkosságra fény derült, tettét pedig csak kínzás árán vallotta be, majd halálbüntetésre ítélték (lefejezték és levágták a jobb kezét).³¹⁵

Az egyházi élet nyomon követhető a kánoni látogatások feljegyzéseiből is. 1754-ben Klimó György pécsi püspök vizitációs anyagából, 1761-ben Agyich István pécsi kanonok, 1776-ban pedig Krtica diakovári püspök feljegyzéseiből rekonstruálható a belsővárosi plébániában és filiáiban zajló egyházi élet.³¹⁶ A belsővárosi plébánia kormányzása a jezsuiták fennhatósága alatt volt a rend feloszlásáig. 1754-ben öten (3 plébános és 2 káplán) végeztek szolgálatot. A plébánián és a filiákban rendszeres volt a szentségek kiszolgáltatása és a matrikulák vezetése.³¹⁷ Rendszeres volt a szentmisék bemutatása is: a Belső Városban horvát és német nyelven prédikáltak, a Felső Városban csak horvátul, mert az utóbbiért a kapucinusok feleltek, az Alsó Városban pedig ritkák voltak a horvát nyelvű misék a káplán rossz horvát nyelvismerete miatt.³¹⁸ Ez a helyzet azonban változott az 1761-es vizitációig, ugyanis az Alsó Városban rendszeressé váltak a kétnyelvű prédikációk, míg a Felső Városban ritkábbak let-

---

³¹² Sršan 1993a. 322.

³¹³ Sršan 1993a. 36–37.

³¹⁴ Sršan 1993a. 36.

³¹⁵ Sršan 1993a. 59–61.

³¹⁶ Sršan 2007. 11.

³¹⁷ A felsővárosi filia anyakönyveit a 17. század elején kezdték vezetni (1701-ben a keresztelest és a házasságit, 1721-ben a halottit), az alsóvárosi filiában lévő anyakönyv 1743-tól tartalmazott bejegyzéseket, míg az ennél öregebb matrikulákat a belsővárosi plébánián őrizték. Sršan 2007. 21., 25., 17.

³¹⁸ Sršan 2007. 21., 25–26.

tek.³¹⁹ Az előző feljegyzésektől eltérően az 1776-os vizitációs anyag csak a vizitátorok határozatait közli.³²⁰

3. 2. 2. Az egységes város megteremtése – Eszék II. Józsefuralkodása idején

II. József Eszékhez fűződő kapcsolata már Mária Terézia uralkodásának ideje alatt formálódni kezdett. Mint anyja társuralkodója többször a városba látogatott, ezen kívül pedig olyan rendeleteket is hozott, amelyek hatással voltak Eszék fejlődésére kereskedelmi, katonai és közigazgatási szempontból is. Az első ilyen direktívája 1772-höz köthető, az úgynevezett „orientális” útvonal kiépítéséhez. A munkálatok 1777-ben fejeződtek be. Az említett beruházás a Bécsi Udvar számára két célt szolgált – egyrészt katonait, másrészt pedig a két nagyhatalom, a Habsburg és az Oszmán Birodalom között folyó kereskedelem lebonyolítását.³²¹ Földrajzi fekvésének köszönhetően Eszék az út kiépítése által kapott gazdasági lehetőséget felismerte és kihasználta, aktív résztvevőjévé válva a birodalmak között folyó árukereskedelemnek.³²² A gazdasági fejlődés egyik látható következménye a külföldi iparosok és kereskedők letelepedése volt, akik között a német területekről érkezők domináltak.³²³

Az uralkodó második határozata Eszék kapcsán ismét a város katonai és védelmi funkcióját erősítette. Ez részben a Habsburgok hadpolitikai törekvéseivel is magyarázható, amelyekben az 1770-es évektől változások észlelhetők. Míg Mária Teréziának politikai szempontból a közép-európai csatatereken kellett harcolnia, fia figyelme egyre inkább a birodalom déli területeire összpontosult. Ezt a politikát folytatta az 1780-as trónra lépése után is, ugyanis azokról a területekről újabb oszmánok elleni támadásokat lehetett indítani. Ennek következtében a katonaság ismét visszatért Szlavóniába.³²⁴ Katonai célokat szolgált az 1782-ben Eszéken alapított kadétiskola és hajógyár is. A hadpolitikai színtéren más változások is éreztették hatásukat. Ilyen volt például, amikor a Szlavóniáért és a Szerémségért felelős Legfelsőbb Katonai Vezetőség központja 1783-tól Eszékről Pétervárra került.³²⁵ 1788-ban az oszmánok elleni háború miatt Eszéknek ismét fontos szerep jutott. Az 1786-ban alapított bellyei Királyi Katonai Kórházban eszéki ferences és kapucinus szerzetesek végeztek szolgálatot, az épületet pedig az eszéki erődítménnyel együtt 1788-ban megszemlélte a leendő trónörökös, I. Ferenc

---

³¹⁹ Sršan 2007. 47., 57.

³²⁰ Sršan 2007. 75–96.

³²¹ Bösendorfer 1929. 37.

³²² Bösendorfer 1929. 37., Bösendorfer 1910. 393.

³²³ Bösendorfer 1910. 394.

³²⁴ Bösendorfer 1929. 37.

³²⁵ Bösendorfer 1910. 394., Mažuran 1996b. 51.

is. A háború során hadifoglyokat is szállítottak a városba. 402 oszmán katonát szállásoltak el a Felső Városban, akiket később Szigetvárra vittek.³²⁶

II. József uralma alatt a három eszéki kamarai város több sikertelen kísérlet után végre egyesülni tudott. 1780-tól ismét aktuálissá vált ugyanis az őket érintő egyesítés kérdése, amely ugyan most is hosszadalmas procedúrának bizonyult, de kisebb kihagyások után 1786-ban lezárult. Az egységes város megteremtéséről szóló többéves tárgyalás részletei a Belső Város jegyzőkönyvében található, igaz a feljegyzések erősen fragmentáltak. Az első gyűlésre 1780. augusztus 3-án került sor, amelyen mindhárom kamarai város képviseltette magát. Megállapodtak arról, hogy a három kamarai várost egy szabad királyi várossá egyesítik.³²⁷ Hogy a tervet megvalósíthassák, egyes kérdésekben konszenzusra kellett jutniuk, ami nem bizonyult egyszerű feladatnak. A tárgyalás során a közöttük levő nézeteltérést leginkább a vásártartás joga váltotta ki. Először csak az Alsó Város agitált az évi két vásártartás jogának a megszerzése mellett, utána viszont a két másik kamarai városnak is akadtak kifogásai az egyesítés feltételeivel kapcsolatban, ezeket azonban a forrás nem tartalmazza. A további nézeteltérések elkerülése és az egyesítésről szóló tárgyalások folytatása érdekében a kamarai városok képviselői leszögezték, hogy papírra vetik észrevételeiket, és azokról az augusztus 8-ára tervezett gyűlésen fognak tárgyalni.³²⁸ Ezúttal tényleg az egységes magisztrátus megteremtésén fáradoztak, ugyanis a szabad királyi városi rang elnyerésével Eszék mentesült volna földesurától, s kizárólag a királynak lett volna alárendelve, így pedig a három városra háruló addigi terhek csökkentek volna.

A második gyűlésére 1780. augusztus 9-én került sor, egy nappal később az augusztus 3-án tervezett dátumnál. Egyhangúan elfogadták az egyesítést, de a vásártartás kérdésében továbbra sem tudtak egységes döntés hozni. Ezzel kapcsolatban mindhármuknak voltak kifogásaik: a Felső Város az ellen tiltakozott, hogy az évi négy vásárt a központba (a Felső és Alsó Város közé) helyezték át, az Alsó Város pedig csak akkor lett volna hajlandó lemondani az évi két vásár jogának a megszerzéséről, ha a másik két város beleegyezik a vásárok áthelyezésébe. Tőlük eltérően a Belső Város azt az álláspontot képviselte, hogy a vásárok áthelyezésével kapcsolatos kérdéseket, továbbá az ahhoz fűződő döntéseket magasabb állami szervekkel kell megtárgyalniuk. Ami a vásártartást illeti, ők sem voltak hajlandók lemondani az évi két vásárukról, ha az Alsó Város továbbra is igényt tart a vásártartás megszerzésének jogára.³²⁹

---

³²⁶ Sršan 1993a. 110., 112., 328.

³²⁷ „(...) *geschahe eine Verabredung wegen Vereinparung der drei Essegger Städte en eine privilegierte königliche Freystadt*”. Sršan 1992. 315., Mažuran 1996b. 49–50.

³²⁸ Sršan 1992. 315., Mažuran 1996b. 50.

³²⁹ Sršan 1992. 316., Mažuran 1996b. 50.

A harmadik gyűlést négy évvel később, 1784. július 30-án hívták össze. Újból nézeteltérések merültek fel, de most nem a vásártartás miatt, hanem az egyesítési folyamat mielőbbi lebonyolítását illetően. A Felső és Alsó Város szerint az egyesítést úgy lehetett volna sürgetni, ha a szerződésük gyorsabb ratifikációja érdekében képviselőt küldenek Pozsonyba. A Belső Város ezt ellenezte, és képviselői azzal érveltek, hogy a dokumentumot már több intézménynek is eljuttatták: a Magyar Kamarának, a Királyi Tanácsnak és a császárnak is. Ezért úgy tartják, hogy egyrészt túl költséges valakit Pozsonyba küldeni, másrészt pedig ki kell várni az említett intézmények válaszát, és a delegáltak felső beleegyezés nélküli kiküldését nem tartják tanácsosnak.³³⁰

1786. január 30-án a Magyar Helytartótanács is bekapcsolódott a városok egyesítésének folyamatába. Ugyanis az általuk kiadott, 1785. december 20-án keltezett felhatalmazás alapján Verőce vármegye alispánja, Jankovich de Csalma György személyesen kérte ki a városok véleményét az esetleges egyesítésükről. Mindhárom városnak véleményeznie kellett az egyesítésük hasznát és kárát. Ki kellett fejteniük az egységes magisztrátus megteremtésének a következményeit is.³³¹ A városrészek a feltett kérdésekről nem igazán tudtak véleményt alkotni, mert egyiküknek sem volt rálátása a másik belülegeire. A Belső Város ettől függetlenül támogatta az egységes magisztrátus megteremtését, de azt szerette volna, ha a külön működő városok még az egyesítés előtt közös megállapodásra jutnak.³³²

1786. szeptember 25-én az évi négy vásártartás jogáról tárgyaltak. A Belső és az Alsó Város abban állapodott meg, hogy az említett négy vásárt a Felső Városhoz a középpontba (*Mittelpunct*) helyezik át, figyelembe véve ezzel a kamarai városok érdekeit. A döntéssel kapcsolatban a Felső Városnak meghagyták a fellebbezés jogát.³³³ Az egységes magisztrátus megteremtésére végül 1786. december 2-án került sor. Egyesítésük II. József uralkodói dekrétumának a következménye volt, nem pedig a városok közötti konszenzus eredménye.³³⁴ A ferences évkönyv a következőképpen írja le az eseményt: „*Ma a három eszéki kamarai város: a Belső, a Felső és az Alsó Város, a saját magisztrátusaikkal, a királyi rendelet szerint egyesültek. Számukra, felhatalmazást kapva, a méltóságos alispán Jankovich de Csalma György úr kinevezett egy bírót, öt szenátort és egy jegyzőt. Az első bírói szolgálatot Blažević Franjo viselte, aki belsővárosi kereskedő volt.*”³³⁵ Mažuran szerint a városok egyesítése Eszéknek nem hozott autonómiát, mert az továbbra is két intézménytől függött – a Kamarától és a Hely-

---

³³⁰ Sršan 1992. 381.

³³¹ Sršan 1992. 416.

³³² Sršan 1992. 416., Mažuran 1996b. 51.

³³³ Sršan 1992. 440., Mažuran 1996b. 51.

³³⁴ Mažuran 1996b. 51–52.

³³⁵ Srsan 1993. 108.

tartótanácsból.³³⁶ Ez azzal magyarázható, hogy a királyi dekrétum csak az egységes város létrejöttét rendelte el, nem pedig a szabad királyi városi rangra emelést, annak csak az előfeltételét teremtette meg. Bár a város nem vívta ki függetlenségét, az egyesítés után a rá háruló anyagi terheket már egységes korpuszként fizette.

II. József közigazgatási reformjai nem csak Eszék belső igazgatására voltak hatással. 1785-ben eltörölték a vármegyét és bevezették a kerületi igazgatási rendszert.³³⁷ A horvát, szlavón és magyar területeket összesen 10 kerületre osztották fel.³³⁸ A kerületek élén a kerületi biztosok álltak.³³⁹ Az uralkodó úgy tartotta, hogy „*a kerületi rendszer megteremtését az ország területi nagysága és a megyei szervezet hiányossága indokolja*”.³⁴⁰ Szántay Antall szerint az új igazgatási rendszer bevezetésének más volt a célja – egy „*olyan egységes és egyformán szervezett igazgatási szervezet kialakítása, amely egyrészt a bécsi központból a legtávolabbi kis településig képes eljuttatni és végrehajtani a központ akarátát, másrészt pedig képes informálni a bécsi központot a helyi állapotokról*”.³⁴¹ Az új közigazgatási reform következtében Verőce vármegyét a pécsi körzetbe sorolták, és ezzel Eszék is ide tartozott. A körzetek kisebb területi egységei a járások voltak.³⁴² Az eszéki járás határait az 1786-os összeírás ismerteti: a járást két folyó (Dráva, Duna), három vármegye (Baranya, Bács, Szerém) és két járás (diakovári, verőcei) határolta.³⁴³ A három eszéki kamarai város a Pécs központú Királyi Kamarai Igazgatóság fennhatósága alá tartozott.³⁴⁴ A Felső Város adott otthont a körzeti biztosnak, a vármegye bírónak és egyikük helyettesének is.³⁴⁵ Az említett igazgatási reform csak 1790-ig volt érvényben, ami után újra bevezették a vármegye rendszert.

***

---

³³⁶ Mažuran 1996b. 52.

³³⁷ II. József a vármegyék felé kritikával viseltetett, és ezt összefoglalta a *Gondolatok a Magyar Királyság alkotmányáról, s annak jelenlegi állapotáról* című 1784-es tanulmányában is: „*Az alkotmány legnagyobb hibája, hogy mindent – legyen az gazdasági, igazgatási feladat, de részben még az igazságszolgáltatási kérdéseket is – a generális kongregációkon intetnek el, és hogy az úgynevezett közösség (monnumitas Statuum et Ordinarium) minden dologban kritizál, megvizsgál, fenntartásokkal él, így tehát minden megye egy önálló országnak és a megyei gyűlés valamiféle zavaros országgyűlésnek képzele magát.*“ Fattuska 2001. 66.

A II. József féle igazgatási reformokról lásd: Hajdú 1982., Hajdú 1983., Hajdú 2013. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/305/1/hajdu_delvidek_2013.pdf (23. 2. 2020., 10.21)

³³⁸ Az új igazgatási rendszer alapján a valamikor horvát és szlavón vármegyét két körzetbe tömörítették – a zágrábiba és a pécsibe, míg a magyar területeket nyolc körzetre osztották fel. Cvitanović–Pastović 2018. 887.

³³⁹ Szántay 2010. 467.

³⁴⁰ Fattuska 2001. 67.

³⁴¹ Szántay 2010. 467.

³⁴² Sršan 2002. 9.

³⁴³ Sršan 2002. 33.

³⁴⁴ Sršan 2002. 33.

³⁴⁵ Sršan 2002. 35.

II. József reformjai éreztették hatásukat az egyházi élet és a vallás terén is.³⁴⁶ Az eszéki ferencesek rendszeresen bejegyezték évkönyvükbe az uralkodói határozatokat. A direktívák ugyanis nemcsak az eszéki klerikusokat – elsősorban a rendházakat –, de a városban élő ortodox és protestáns laikusokat is érintették. 1781-től a laikusok számára a türelmi rendelet biztosította a szabad vallásgyakorlatot.³⁴⁷ Ez a következő módon fogalmazódott meg: „*Minden nem katolikusnak, a helvét és az ágostai hitvallásúaknak éppúgy, mint a görög szertartású nem egyesülteknek, mindazon helységekben, melyekben a nyilvános vallásgyakorlat az ország törvényei avagy a kegyesen kiadott kiváltságok s az e rendeletet megelőzően megjelent királyi közérvényű elhatározások alapján nem illette meg őket, mint fentebb már érintettük, a magán vallásgyakorlatot – tekintet nélkül arra, hogy az adott helyen az valaha is szokásban volt-e vagy sem – kegyesen engedélyezzük.*”³⁴⁸ Eszéken mindez 1809-től éreztette hatását leginkább, mert a szabad királyi városi kiváltságlevelében megfogalmazódott, hogy a görög és római katolikusok mellett az ortodox lakosság is részesülhet a polgárjogban.

1781-től a rendházak is az uralkodó fókuszába kerültek. Megtiltotta nekik a birodalom határain kívül lévő tartományfőnököktől való függést és a velük való levélváltást, miközben folyamatosan vonta ki fennhatóságuk alól a plébániákat, és engedte át őket a világi papoknak. Ezeket az eseteket az eszéki ferencesek rendszeresen feljegyezték. Csak 1781-ben öt plébániát vettek el tőlük – a marjancsecit, brodjanit, koskait, miholjacit és zomborit.³⁴⁹ Az utóbbiaknál megjegyezték, hogy „*nemcsak az oszmán uralom alatt, hanem kiűzésük után is kormányozták őket*”,³⁵⁰ ebből arra lehet következtetni, hogy a barátok, bár nem tüntettek ellene, de nem értettek egyet az uralkodó határozatával. 1782-ben egyes egyházi rendeket feloszlattak, de az eszéki ferencesek ennek ellenére fennmaradtak. Ebben az évben rendházuk ideiglenes otthont adott a Boszna Szrebrena rendtartomány papnövedékeinek, akiknek a legújabb uralkodói rendelet miatt meg kellett szakítaniuk külföldi tanulmányaikat, és vissza kellett térniük tartomá-

---

³⁴⁶ Az uralkodó több határozatot hozott az egyházi adminisztrációt illetően is. 1781-ben az egyházi anyakönyveket nyilvános dokumentumokká nyilvánította, 1784-ben kötelezővé tette a matrikulák vezetését, de megszüntette a keresztelezési anyakönyv beírási szempontjait is. Skenderović 2012. 27., Sršan 1989. 90. Az egyházi határozatok közé sorolhatók az új plébánialapítások is. Ezek oka a rossz terepviszony (a templom nehéz megközelítése), a túl nagy távolság, a hívek száma és a hagyomány. Nimac 2012. 247. A pápai határozatokat csak a Helytartótanács véleménye után lehetett kihirdetni, II. József betiltotta az Unigentius és a Coenae bullákat. Katus 2010. 81., Sršan 1993a. 96.

³⁴⁷ „*Meggyőződésünk szerint minden kényszer, amely az emberek lelkiismeretére erőszakkal hat, mindennél ártalmasabb, ezzel szemben az olyan helyes türelem, amelyet a keresztényi szeretet javall, mind a vallásra, mind az államra igen nagy haszon forrása, ezért elhatároztuk, hogy e türelmet valamennyi császári és királyi örökös tartományunkban világos törvényekkel megerősítjük.*” Forgó 2013. 155. A türelmi rendeletről lásd még: Mályus 1933., Meszlényi 1934.

³⁴⁸ Tusor: <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/02/turelmi.pdf>, 1. (2020. 2. 24., 16.27)

³⁴⁹ Sršan 1993a. 95–96.

³⁵⁰ Sršan 1993a. 96.

nyukba.³⁵¹ Az újabb uralkodói direktíva a nők öltözködését célozta meg, és tiltotta a lovagló ruhában való templomba járást, a híveknek pedig a kutyával való szentmise látogatást. A vonatkozó rendeletet a belsővárosi templomban ismertették.³⁵²

1783-ban az eszéki ferencesek értesítést kaptak rendházuk elkobzásáról. Innentől az épület katonai célokat szolgált.³⁵³ Kárpótlásul a rend szolgálatába bocsátották a jezsuiták egykori rezidenciáját, amelybe a barátok három évvel később költöztek be. 1784-től a rendeknek be kellett számolni a jövedelmükről is. November 18-án sor került a népszámlálásra, amelyen „mindenkinek személyesen kellett részt venni, minden házat sorszámoztak, és hogy senki el ne bújhasson, küldötteket küldtek házról házra, mégpedig a helyi plébánost a matriculával, a vármegye bíróját, a helyi notariust és egy magasabb rendű köztisztviselőt egy neki alárendelt katonával”.³⁵⁴ Mivel a direktíva egyaránt vonatkozott a laikusokra és klerikusokra is, az eszéki rendház tagjait is összeírták. 1788-tól az uralkodó megtiltotta a templomkriptákba való temetkezést. Ennek függvényében a gyakorlatot be kellett szüntetniük az eszéki ferenceseknek is, akik évkönyvükben többször feljegyezték, ha kimagasló személyek vagy azok hozzátartozói temették el náluk.³⁵⁵

3. 2. 3. Eszék a napóleoni háborúk korában (1792–1804)

A francia forradalom, majd Napóleon hatalomra jutása is nagyban megváltoztatta az Európában uralkodó, és addig stabilnak mutató nagy hatalmi rendszert. Az európai uralmi rendszerek sorra francia irányítás alá kerültek. A mai Horvátország területén ez legjobban a tenger melléket, Dalmáciát, és az akkor még független Ragúzai Köztársaságot érintette, amely 1808-ban szűnt meg létezni. A Velencei Köztársaság 1797-es megszűnésével a birtokában lévő dalmáciai területek átkerültek a Habsburgok irányítása alá, akiknek az 1805-ben megkötött pozsonyi béke következtében át kellett engedniük ezeket a területeket a franciáknak.

---

³⁵¹ Sršan 1993a. 100.

³⁵² Sršan, *Osječki ljetopis*, 100. „Szokatlanabb” rendeletei közé sorolható a temetkezési rend meghatározása is, amelyet 1785-ben szeretett volna bevezetni. Úgy vélte, hogy a fakoporsók helyett az alattvalókat zsákban kellene eltemetni, így ezzel megspórolnák a deszkákat, ami azonban komoly felháborodást keltett a nép körében. II. József a következőképpen vélekedett az ügyről: „Ha az emberek ragaszkodnak ahhoz, hogy minél lassabban rothadjanak el a földben. Ám legyen. Adja ön tudtára birodalmam népeinek, hogy én ugyan az egyszerűbb temetkezés hasznos voltát megokoltam, de senkit nem akarok kényszeríteni, hogy ésszerűen cselekedjék, tehát ezen túl mindenki maga rendelkezhetik a hullájával, akár koporsóban kívánkozik a földbe, akár anélkül.” Fattuska 2001. 63–64.

³⁵³ A városban lévő katonai épületek és kaszárnyák javítása, az új löportárolók megépítése, az ágyúk és a többi hadifelszerelés Eszékre szállítása egy oszmánok elleni újabb háborúra engedtek következtetni, amire végül 1788-ban sor is került. Sršan 1993a. 102–103., 107.

³⁵⁴ Sršan 1993a. 105.

³⁵⁵ A kapucinus diáriumban továbbra is a katolikus hitre való áttéréseket jegyezték fel.

1809-ben megalapították az Illír tartományokat, amelyeknek részei lettek a Szávától délre fekvő horvát területek is.³⁵⁶ A napóleoni korszak Szlavóniában új közigazgatási és területi felosztást nem eredményezett, de az európai események kihatottak a lakosság mindennapjaira és gazdasági következményei is voltak.

Eszék történelme a francia forradalmat követő időszakban és Napóleon uralkodása idején eddig jobbra elkerülte a kutatók figyelmét. Ennek oka valószínűleg a forráshiányban rejlik,³⁵⁷ mert a franciák elleni háborúban való részvételt, és a városban lévő francia jelenlétet alig néhány forrás dokumentálja. A korszakból két egyházi évkönyv és a belsővárosi plébánia halotti anyakönyve maradt fenn, melyek alkalmasak a francia jelenlét igazolására.³⁵⁸ Az újra beköszönő háborús viszonyok következtében ismét előtérbe került a város katonai és stratégiai fontossága. A városban megerősítették a katonaságot, a városfalakat fortifikálták, a lakosságra pedig új terheket róttak, amelyek elsősorban a franciák elleni háború finanszírozására és a katonák elszállásolására vonatkozott. A fegyverviselők egy részét a belsővárosi katonai komplexumban helyezték el, míg a magasabb rangot viselőket a civil lakosság otthonaiban szállásolták el.³⁵⁹

Az eszékiek a háború terheit már az 1792-es évtől megérezték, amikor a franciák hadat üzentek a Habsburg Birodalomnak. Az anyagi támogatás mellett a városba folyamatosan érkeztek francia hadifoglyok is, akiknek az ellátásáról és elszállásolásáról egyaránt gondoskodni kellett. Sršan becslése szerint a város 1792 és 1797 között 8 ezer forinttal járult hozzá a franciák elleni háború finanszírozásához.³⁶⁰

Az említett források nemcsak a háborúban való részvételtől és az Eszékre érkező hadifoglyokról számolnak be, hanem a különböző frontokra induló katonák és önkéntesek számáról is. Ők 1792 és 1796 között Szlavónia és a Határőrvidék területeiről indultak a Habsburg csapatok megsegítésére. A város is figyelemmel kísérte a Birodalom sikereit, amit egy 1792-es feljegyzés is tanúsít, miszerint a belsővárosi plébániatemplomban szentmisével ünnepelték meg Belgium visszafoglalását.³⁶¹ Ami a frontokra induló katonák és önkéntesek számát illeti, a ferences diárium 1792 és 1796 között a számukat több ezerre becsüli. Az önkéntesek Belgi-

---

³⁵⁶ Perić 2005. 345–349., Goldstein 2007. 227–228.

³⁵⁷ Eszéktől eltérően a napóleoni korszakot Dalmáciára, Dubrovnikra és a tengermellékre nézve jól feldolgozták, többek között lásd: Tominac 2011. 167–191., Tominac 2010. 99–118., Piplović 2012. 75–102., Čosić 2000. 103–142., Ficović 1990. 87–93.

³⁵⁸ A Belső Város halotti anyakönyvét Kamilo Firinger tanulmányozta részletesen. Erről lásd: Firinger 1942. 29–34.

³⁵⁹ Božić-Drljača–Jelaš 2016. 11.

³⁶⁰ Sršan 2009a. 24.

³⁶¹ Sršan 1993a. 116.

umban, Olaszországban és a Rajna vidéken harcoltak.³⁶² Turković belsővárosi plébános naplófeljegyzéseiben a későbbi időkről számolt be. Feljegyezte, hogy 1799-ben és 1800-ban összesen 1100 katona indult el Eszékről az osztrák csapatok megsegítésére.³⁶³

A francia foglyok eszéki jelenlétéről a ferences diárium számolt be először. Hajókon érkeztek a városba. 1793-ban 1630-an jöttek, közülük sokan betegen. 440 beteg hadifoglyot érkezésük után kórházi ellátásban kellett részesíteni.³⁶⁴ A második csoportot 1797-ben szállították a városba. Összesen 2000 főt szállásoltak el a városban.³⁶⁵ Turković feljegyzései szerint 1799-ben is érkeztek hadifoglyok, számukat 494-re becsülte.³⁶⁶ A létszámukra való tekintettel nagy terheket róhattak a városra, mert gondoskodni kellett az elszállásolásukról, étkeztetésükről, betegség esetén pedig a kórházi ellátásukról is.

Néhány bejegyzésnek köszönhetően rekonstruálható a foglyok származása és társadalmi státusza is. Közöttük katonák, újoncok, tisztek, tábornokok és civilek is voltak. Börtönökben, laktanyákban, de előfordult az is, hogy a lakosság otthonaiban leltek szállásra. Elszállásolásuk társadalmi rangjuktól függött.³⁶⁷ Voltak köztük svájciak és elzásziak is.³⁶⁸ Mind egyikük részesülhetett a szentségek kiszolgáltatásában (gyónás, házasság, betegek kenete). A civilek mellett a városban jelen voltak francia szerzetesek is, akik lelkipásztori szolgálatot is végeztek, nevük megtalálható a ferences rendház névjegyzékében is. Firinger szerint az egyháziak nem hadifoglyok, hanem emigránsok voltak.³⁶⁹ Az ő köreikben is történetek tragédiák: 1800-ban Balduin atya elmezavar következtében abban a hitben sebesítette meg magát, hogy az angol királlyal végez. A kilenc késszúrás okozta seb halálosnak bizonyult.³⁷⁰ 1800 januárjában egy lázzal járó betegség is sújtotta a várost. A belsővárosi plébános feltételezése szerint a betegséget a franciák hozták az eszéki kórházba, és onnan terjedhetett tovább: *„mindenütt hallani lehet, hogy láz uralkodik, rosszindulatú, fertőző és rothasztó hideglelés, amelyben*

---

³⁶² 1792-ben: 1784 katona és 2400 önkéntes, 1793-ban: 410 katona és 730 önkéntes, 1794-ben: 1050 katona és 1150 önkéntes, 1795-ben: 900 katona és 1920 önkéntes, 1796-ban: 3800 katona és 300 önkéntes. Sršan 1993a. 115–122.

³⁶³ Sršan 1993a. 261., 263., 267. Az említett plébános naplóját 1797-ben kezdte el vezetni. 1797-ben lett az óvárosi plébánia első világi papja a Magyar Királyi Kamara kinevezése folytán. Sršan 1993. 259.

³⁶⁴ Sršan 1993. 116–117. Firinger Kamilo tanulmányában azt írja, hogy a francia hadifoglyokról szóló első hír 1797-ből származik, azaz három évvel későbből, mint ahogy az a forrásban van. Lásd: Firinger 1942. 29.

³⁶⁵ Sršan 1993a. 122., Sršan 1996c. 59.

³⁶⁶ Sršan 1993a. 264.

³⁶⁷ Sršan 1993a. 116–117.

³⁶⁸ Sršan 1993a. 118.

³⁶⁹ Firinger 1942. 30.

³⁷⁰ Firinger 1942. 30., Sršan 1993a. 266.

sokan fekszenek”.³⁷¹ Firinger kutatásai is alátámasztják Turković feltételezéseit, ugyanis a halotti könyvben csak az 1800-as évben 159 francia halálát jegyezték be.³⁷²

Az Eszékre szállított foglyok gyakran szolgáltak a franciák fogságában lévő habsburg katonák kiváltására. Így sorsuk, de a városban való tartózkodásuk is a nagyhatalmak hadisikerétől függött: 1795-ben 1280 francia hagyta el Eszéket. Többségüket Ausztriába szállították. Két évvel később Eszéken már egyetlen francia sem tartózkodott, de mint Turković is feljegyezte, 1799-ben újakat hoztak a helyükre.³⁷³ A városban maradt utolsó ezer francia 1801-ben szabadult, őket hazaengedték.³⁷⁴ A városnak az 1805-ös évben is fontos szerep jutott. Bécs elfoglalása után a Habsburgok, hogy megmenthessék a császári kincstárat, a drágaságokat kimenekítették, és hajókkal Eszékre szállították. A kincs november 29-én érkezett meg. Később a Monarchia területéről más értéktárgyakat, dokumentumokat és hadifelszerelést is hoztak.³⁷⁵

3. 3. A szabad királyi városi rang elnyerésének körülményei és a privilégiumok

Az 1786-ban megteremtett egységes Eszék jogi státusza a kamarai városok egyesítésével még nem rendeződött véglegesen. A városi jegyzőkönyvek bejegyzései szerint az 1800-as években a kérdés ismét a magisztrátus törekvéseinek fókuszába került, és az ügy sikeres lezárása további hat évet vett igénybe, amelyek során hosszú tárgyalások folytak a város küldöttségei és az Udvar között. 1802. november 23-án a belsővárosi polgárság azzal a céllal gyűlt össze, hogy megtárgyalja a város jövőbeli státuszát. Két opció közül választhattak: örökös szerződést (*Perenal Contract*) köthettek, vagy megvásárolhatták a szabad királyi városi ranggal járó kiváltságjogokat, amelyet a Bécsi Udvar ügynökével és referensével kellett megtárgyalniuk.³⁷⁶ 1802. november 24-én egy újabb ülésre került sor, és a három eszéki városrész egységes álláspontot képviselt. Miután Novakovich és Moller tanácskoztak a Bécsi Udvar ügynökével és referensével, a városrészek írásban a szabad királyi városi rang elnyerése mellett döntöttek. Ezúttal a döntést a Felső Város is támogatta. Feltehetőleg az ügy gyorsabb lebonyolítása érdekében a várost egy háromtagú küldöttség (Novakovich, Katzhaller és Moller) képviselte az Udvar előtt. A jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy Novakovich egészségügyi gondokkal küzdött, ugyanis a fentiek mellett olyan javaslat is született, hogy megbetegedése esetén egy másik alsóvárosi polgárt nevezzenek ki a helyére. A delegáltak kinevezése ellenére a közös-

³⁷¹ Sršan 1993a. 266.

³⁷² Firinger 1942. 31.

³⁷³ Sršan 1993a. 120., 122.

³⁷⁴ Sršan 1993a. 269.

³⁷⁵ Sršan 1993a. 295–296., Božić-Drljača–Jelaš 2016. 11.

³⁷⁶ Sršan 2000. 349.

ség nem mondott le minden jogáról. A küldöttektől és az udvari ügynököktől érkező leveleket meg kellett osztani a polgársággal, és minden kérdésben ki kellett kérni, és meg kellett várni hozzájárulásukat is. A küldöttség munkáját öt gulddal honorálták.³⁷⁷ Egy hónappal később, december 29-én megváltozott a küldöttség összetétele, mert Katzhaller megbetegedett. Helyét von Ducca töltötte be.³⁷⁸

A szabad királyi városi ranggal kapcsolatos tárgyalások két évig szüneteltek. 1804. július 5-én a magisztrátus úgy határozott, hogy a szabadságjogok megvásárlása céljából összegyűjtött önkéntes anyagi támogatást Antonius Ioannovich Bekes és Michael Hermann Budán keresztül Bécsbe szállítsa. Az utazás során a két küldött biztonságáról Anton Spoliarich pandúrnak kellett gondoskodnia, míg a városi bírót távolléte idején Fatz helyettesítette.³⁷⁹

1805. március 25-én³⁸⁰ a szabad királyi városi ranggal kapcsolatos döntéshozatalba a városban élő nemesek is bekapcsolódtak. Szorgalmazták az új jogi státusz elnyerését, de támogatásukat feltételekhez kötötték. Továbbra sem szerettek volna lemondani a törvény által biztosított kiváltságjogaikról. Ezért a magisztrátus és a közösség felé a privilégiumaikkal kapcsolatban tettek fel kérdéseket, amelyek az adómentesség jogának biztosítását, az elszállásolás kötelezettsége alóli mentességet és a város által kirótt bármilyen rendkívüli adó alóli mentességet tartalmazzák. A magisztrátus a nemesek küldöttjeinek (Adam von Gludovacz, Stephan von Novakovics, Johann von Jurkovics) megígérte, hogy a kérésüknek az addigi jó viszonyokra hivatkozva törekszik eleget tenni.³⁸¹ Április 1-jén a tehetősebb eszéki polgárok arra kötelezték magukat, hogy állják a kiváltságjogokért fizetendő összeg különbségét, ha a szegényebb polgárok a rájuk rótt összeget nem tudják kifizetni.³⁸²

1805. május 28-án a három küldött (Ioannovich, Duka és Hermann), aki a közösséget képviselte, von Schikmayer május 12-én keltezett levele után úgy döntött, hogy az Udvar ügynökét 1500 forinttal honorálja a város szabadságjogainak megvásárlásával kapcsolatos erőfeszítése miatt. Az ügy gyorsabb lebonyolítása érdekében az említett személyek napidíjat is ajánlottak von Schikmayernek, ha emiatt Bécsbe kellene utaznia.³⁸³

1805. szeptember 26-án ismét egy háromtagú delegáció utazott Budára, Antonius Ionanovich bíróval az élen, hogy ott von Schikmayer ügynökkel előrébb mozdítsák és befe-

---

³⁷⁷ Sršan 2000. 349–350.

³⁷⁸ Sršan 2000. 353.

³⁷⁹ Sršan 2000. 421.

³⁸⁰ Sršan ezt az eseményt 1804. március 9-ére teszi. Lásd: Sršan 2009b. 30.

³⁸¹ Sršan 2000. 451.

³⁸² Sršan 2000. 453., Sršan 2009b. 30.

³⁸³ Sršan 2000. 460.

jezzék a „kiváltságjogokért folyt üzletet” (*Elibertations Geschäft*).³⁸⁴ 1807-ben az említett ügynök összeállított a magisztrátus számára egy hétpontos javaslatot, amelyről július 2-án tárgyaltak. A javaslat a következő pontokból tevődött össze: 1. a határozatban megjelölt kiváltságjogokért fizetendő járadék kifizetésének módja; 2. a magisztrátus gondviselés vállalása a javaslatról; 3. megbeszéltek szerinti vásártartási jog (a Felső Városban hétfőn, az Alsó Városban szerdán, a Belső Városban szombaton); 4. a határvonalak változatlansága az új statutum meghozataláig; 5. az országos jogrend szerint a városban telekkel rendelkező nem katolikusok megtűrése; 6. kizárólag az 1790. január 1. előtt letelepedett zsidók megtűrése; 7. a várterület fenntartása.³⁸⁵

Egy évvel később, 1806. augusztus 13-án a magisztrátus azt a határozatot hozta, hogy az összeg kifizetéséhez a város polgárai is járuljanak hozzá, akik a befizetésükről egy bizonylatot is kapnak. Továbbá a magisztrátus arról is határozott, hogy ha az összegyűjtött összeg nem lesz elegendő a privilégiumok megvásárlására, akkor a hiányzó pénzt külső forrásból biztosítsa, amiből arra következtethetünk, hogy a közösség nevében szükség esetén kölcsönt vett volna fel.³⁸⁶

Az 1807. október 9-én keltezett bejegyzésből kitűnik, hogy az udvar által kiállított határozatban Eszéknek a szabad királyi városi rangért 183.723 forintot és 20 krajcárt kellett fizetnie. E mellett volt egy 30.723 forintos és 20 krajcáros elmaradása is, amit a magisztrátus magára vállalt.³⁸⁷ A szabadságjogok megvásárlásáért fizetendő magas összeg a Birodalom helyzetével is magyarázható. Ugyanis, a Napóleon elleni háborúk kimerítették az államháztartást, így a Habsburgoknak minden bevétel jól jött. A kiváltságlevélben az összeget az 1687-ben keletkezett törvény 17. cikkelyére hivatkozva szabták meg.³⁸⁸ Október 22-én az a határozat született, hogy a szabad királyi városi rang gyorsabb elnyerése érdekében a közösség nevében Georgius Liggatich Budára és Bécsbe is elutazik. A magisztrátus a ráruházott tejhatalmával élve eldöntötte, hogy begyűjti a felmentési összegeket, a visszamaradt 30.723 forintot és 20 krajcárt. Az összeg befizetésére egy éves határidőt szabtak meg.³⁸⁹

1808-ban a városi magisztrátusra újabb terhek hárultak. Január 2-án a szabadságjogok megvásárlásának lebonyolítása érdekében Liggatichnak 1000 guldent fizettek ki. Jutalomban részesült a két udvari ügynök is az említett üzlet során tett fáradozásaiért: Kisselnek 1000

---

³⁸⁴ Sršan 2000. 475.

³⁸⁵ Sršan 2000. 505–506.

³⁸⁶ Sršan 2000. 512.

³⁸⁷ Sršan 2000. 554.

³⁸⁸ Grubišić 2010. 84.

³⁸⁹ Sršan 2000. 556.

guldent, míg Schikmayernek 600 Ft-ot küldtek.³⁹⁰ Szeptember 13-án pedig a város bírója Lekiccsel együtt Bécsbe utazott, hogy lebonyolítsák az ügyet, és a felszabadítási dokumentumok díjait kifizessék.³⁹¹ Minden részlet megtárgyalása után I. Ferenc végül 1809. március 24-én írta alá a kiváltságlevelet.³⁹²

3. 3. 1. A felszabadító oklevél határozatai és az elnyert jogok

A kiváltságlevél 1809. március 24-i aláírásával Eszék felvételét a Birodalom szabad királyi városai közé.³⁹³ Az okirat az I. Ferenc által jóváhagyott és Eszék szabad királyi városnak adományozott privilégiumokat, a határozatokat és a városnak a Birodalom felé tanúsítandó kötelességeit tartalmazza.³⁹⁴ Az uralkodó a szabad királyi városi rang odaítélését a három kamarai város lakosságának a kérésével indokolta, bár ő maga is megjegyezte a forrás arengájában, hogy a városok a Birodalom javát szolgálják, az ott folyó kereskedelem és ipar által hozzájárulnak a jóléti állam megteremtéséhez.³⁹⁵

Az oklevél narrációjában I. Ferenc több olyan érdemet is felsorolt, ami miatt a várost és az ott élő közösséget méltónak találja a szabad királyi városi rang odaítélésére. Ezek között kiemelte a magyar korona és a Habsburg Birodalom felé tanúsított hűségét, az oszmánok, poroszok és franciák ellen vívott háborúkban biztosított segítséget úgy a katonák számában, mint az anyagi terhek viselésében, de nem feledkezett meg a háborúk emberáldozatairól se. Az uralkodó külön kiemelte a II. József idejében folyó oszmánok elleni háborút. Eszék akkor naponta 170 őrrel biztosított, gondot viselt a katonák ellátására, az állami szükségletek elraktározására, a hadifelszerelés, élelmiszer és fegyverek ingyenes szállítására. 1789/1790-ben az előljáróság munkásokat és nyersanyagot biztosított a hadihajók felépítéséhez. 1787-ben részt vett a Bellyénél lévő töltés megmentésében, 1795-ben pedig a Szerém vármegyében kitért pestis elleni küzdelemben. A napóleoni háborúk során a város anyagi segítséget nyújtott a Birodalomnak, gondoskodott a katonaság ellátásáról, az osztrákoknak és a cseheknek pedig gyűjtést is szervezett. Az uralkodó kiemelte Eszék töretlen hűségét, és fáradozásait, amit az

---

³⁹⁰ Sršan 2000. 564.

³⁹¹ Sršan 2000. 588.

³⁹² Sršan 2009b. 30.

³⁹³ Eszék kiváltságjogait 25 pontban foglalták össze. A kiváltságlevél ugyanazokat a határozatokat tartalmazta, amelyeket a Birodalom többi szabad királyi városa is birtokolt. A kiváltságjogok horvát fordítását lásd: Grubišić 2010. 76-102.

³⁹⁴ A kiváltságlevelet többször publikálták, és több nyelvre is lefordították. Bőséges a szakirodalom is a forrással kapcsolatban. Többek között lásd: Sršan–Stojčić 1989., Sršan 2009b., Grubišić 2010., Sršan 1996., Bösendorfer 1909., Mažuran 1996d. 87–91., Sršan 1989., Vrbošić 2010. 9–20.

³⁹⁵ Grubišić 2010. 7., 76.

oszmánok kiűzését követően az erődítmény és a városban lévő épületek felépítésével kapcsolatban vállalt.³⁹⁶

A diplomában megfogalmazódnak azok az előnyök is, amelyeket a szabad királyi városi rang elnyerése biztosít a város és az uralkodóház számára. Ezek elsősorban az ipar és a kereskedelem fejlődésére és a népességnövekedésre vonatkoznak, továbbá az egységes piac kialakítására, amely a környezetben lévő települések fejlődéséhez is hozzájárul. Különös hangsúlyt nyer a Dráva folyó fontossága az import és export szempontjából. A kereskedelem fejlődése népességnövekedést eredményez, aminek a jelentősége az újabb esetleges háborúk bekövetkezése során mutatkozna majd meg.³⁹⁷ Tehát a város prosperitása ismét az állam érdekét és hasznát szolgálja.

A kiváltságlevél használatához Mailath 1809. szeptember 1-jén és szeptember 11-én kiadott két utóiratot is. Mindkettőt a magisztrátushoz intézte. Ezek elsősorban a város által fizetendő terhekre és kötelezettségekre vonatkoztak (6 palatinus porta adó fizetése; a Verőce vármegyében lévő lovasság ellátása és elszállásolása; a városfalakon kívül levő gyalogság ellátása; a városban lévő egyes épületek megyével történő közös használatának módja; a katonaság elszállásolása; a város térképének az őrzése). A városnak a Belső Városban továbbra is erődítményként kellett szolgálnia, és a katonaság tudta nélkül egy épületet sem lehetett területén emelni, mert az védelmi célokat szolgált. Megfogalmazódtak a város területeire vonatkozó határozatok, az akasztófa helyének kijelölése, az idegenek ellenőrzése és igazoltatása, az utcák tisztántartása, illetve a hidak és utak fenntartása.³⁹⁸

A második utóiratban a város anyagi terhei fogalmazódnak meg. Az elsődleges 183.723 forint és 20 krajcár mellett a városnak ki kellett fizetnie még 50.000 forint adót is, amit a Kamara a városban lévő házak klasszifikációja által számolt ki. Ezzel a városnak a szabad királyi rangért összesen 233.723 forintot és 20 krajcárt kellett kifizetnie az udvarnak. A magisztrátusnak erre összesen három éve volt. Minden évben be kellett fizetnie az összeg 1/3-át. Az udvar elrendelte a városi tisztségviselők évi fizetését, de határozott azzal kapcsolatban is, hogy a város jövedelmét ezentúl rendszeresen kell vezetni.³⁹⁹

A kiváltságlevelet két évvel később a Dalmát, Horvát és Szlavón Királyság általános ülésén 1811. augusztus 17-én kiáltották ki. A határozat ellen egyetlen ellenszavazat sem volt.

---

³⁹⁶ Grubišić 2010. 76–80.

³⁹⁷ Grubišić 2010. 82–84.

³⁹⁸ Sršan 2009b. 69–75.

³⁹⁹ Sršan 2009b. 77–82.

Annak ellenére, hogy az említett országgyűlés csak két évvel később ratifikálta a diplomát, az már a beiktatási ünnepség által jogerőssé vált.⁴⁰⁰

3. 3. 2. *A beiktatási ünnepség és az első magisztrátus megalakulása*

A többéves alkudozás, az elhúzódó tárgyalások és a magisztrátus által küldött delegációk Pozsonyba és Bécsbe történt látogatásai után Eszék szabad királyi városi rangra emelésére végül egy ünnepélyes beiktatási ceremónia keretében került sor 1809. augusztus 28-án. Magáról az ünnepségről Verőce vármegye főispánja, Mailath de Székely József beszámolójában olvashatunk, amelyben felsorolta az esemény résztvevőit, és részletesen leírta magát a ceremóniát is.⁴⁰¹ Mailath az ünnepségen királyi küldöttként vett részt, és ő volt megbízva az esemény lebonyolításával is.⁴⁰² A királyi küldött beszámolója azért is fontos számunkra, mert ismerteti Eszék szabad királyi város magisztrátusának megválasztását.

Hogy egy város életében a szabad királyi város rang elnyerése fontos eseménynek számított, azt az Eszékre meghívottak névsora is igazolja, ugyanis az eseményen képviseltette magát az akkori világi és az egyházi elit egyaránt. A Bécsi Udvar és a Magyar Udvari Kamara képviselői mellett a meghívottak között jelen voltak a szomszédos vármegyék politikai életének prominensei, a nemesség, a katonai élet kiemelt alakjai és az egyház képviselői is, Antun Mandić diakovári püspökkel az élen.⁴⁰³ A beiktatási ceremónia reggel nyolc órakor kezdődött a városi vezetőség tagjainak találkozásával. Mailath a delegációt a Felső Városban lévő megyeszékházban várta, és velük együtt részt vett a Mandić püspök által celebrált szentmisén a belsővárosi plébániatemplomban.⁴⁰⁴

Eszéknek a Birodalom szabad királyi városai közé való beiktatására a magisztrátus épületében került sor, amit Mailath királyi küldött végzett el. Ő a beiktatási ceremónia előtt latin nyelvű beszédet tartott, míg a város ügyvédje, Matković horvát nyelven méltatta a várost és addigi tetteit. Az esemény legvégén a városháza előtt várakozó lakosság is elmondta a hűségküvet német és horvát nyelven. Mivel a beiktatási ceremónia időigényes volt, az új magisztrátus megalakulására egy nappal később, augusztus 29-án került sor, a reggel kilenc órára

---

⁴⁰⁰ Grubišić 2010. 8., 106.

⁴⁰¹ A királyi küldött beszámolóját Stjepan Sršan horvát nyelvre fordította és publikálta, lásd: Sršan 2009b. 35–44., Sršan 2009a. 25–31.

⁴⁰² Sršan 2009b. 35.

⁴⁰³ Sršan 2009b. 35–36.

⁴⁰⁴ Sršan 2009b. 37.

összehívott ülésen. A tagok megválasztása során a királyi küldött mindenben a Magyar Királyi Helytartótanács utasításait követte.⁴⁰⁵

A város jegyzőkönyvéből ismert, hogy a kamarai város magisztrátusa 1809. július 22-én ülésezett utoljára, utolsó városi bírója pedig Antonius Joannovich volt, de arról, hogy a hatalom átadása a két magisztrátus között valójában hogyan zajlott, nem rendelkezünk semmilyen adattal.⁴⁰⁶ Ettől eltérően, Mailath királyi biztos beszámolójából tudjuk, hogyan zajlott Eszék szabad királyi város belső igazgatásának a helyreállítása. Mint minden szabad királyi város esetében, úgy Eszéken is a város élén a magisztrátus állt, amely hét tagot számlált, a városi bírót és hat szenátort. Az eszéki magisztrátus struktúrája hasonló volt Pozsega és Karlovac szabad királyi városokéhoz, amelyek szintén a városi bíróból és hat szenátorból tevődtek össze.⁴⁰⁷ Eszék szabad királyi város bírójának Joannes Baranyayt nevezték ki, aki addig Verőce vármegye jegyzője volt, s akinek a bíróvá választását maga a város lakossága kérte. A magisztrátusba hat szenátort választottak, és minden helyre hárman pályáztak. A következő személyeket választották meg: Josephus Kermptich, Alexandar Csavrak, Ludovicus Vrabec, Antonius Ioannovich, Josephus Fatz és Martinus Moller. A tagok közül legalább háromnak iskolázottnak és a jogi kérdésben is jártasnak kellett lennie. A szenátorok közül került ki a városi kapitány is. Ezt a funkciót, a szavazatok többségével Alexandar Csavrak tölthette be.⁴⁰⁸

A magisztrátus mellett működött egy 40 tagból álló választott közösség is, amely 30 katolikus és 10 ortodox képviselőből tevődött össze. Élén a néptribunus volt.⁴⁰⁹ Erre a helyre a szavazatok többségével Paulus Fesmayert választották. A képviselők nem állhattak rokoni kapcsolatban, és a hivatalba állásuk előtt le kellett tenniük az esküt. Mailath beszámolója szerint a kinevezésük során több szempontot is figyelembe kellett venni: iskolázottsági szintjüket, eddigi érdemeiket és a habitusukat. A városi elöljárók munkáját több magasabb státuszú hivatalnok is segítette. A város jegyzője, pénztárnoka, az árvák gyámja, az aljegyző, az őrség elöljárója és a börtönőr, akiket a királyi küldött nevezett ki. A város jegyzője Petrus Bogoevich lett, pénztárnoka Karlo Breyer, az árvák gyámja Michael Czach, a város aljegyzője Georgius Filkovich, az őrség elöljárója Augustinus Moeke, a város börtönőre pedig Antonius

---

⁴⁰⁵ Sršan 2009b. 37. 37–38.

⁴⁰⁶ Sršan 2000. 617., Sršan 2009d. 83.

⁴⁰⁷ A szabad királyi városok magisztrátusában lévő szenátorok száma városonként eltérő volt. Varasd, Újvidék, Zombor és Szabadka 12 szenátorral rendelkezett, míg Gradecban nyolcan voltak. Bačić–Mačković 2009. 405. Bačić–Mačković <https://suistorija.wordpress.com/diploma-slobodnog-kraljevskog-grada-maria-theresopolis-od-1779-godine/>. (2020. 6. 20., 13.30.) A magisztrátus működéséről lásd: Jelaš 2009. 65–79.

⁴⁰⁸ Sršan 2009b. 39–42.

⁴⁰⁹ A választott közösség száma is szabad királyi városonként eltért. Pécsen 90 képviselő volt, akik élén három néptribunus állt – egy német, egy magyar és egy horvát, ami arra utal, hogy a választások során Eszékhez hasonlóan Pécsen is fontos volt a nemzetiségi kritérium. Csizmadia 1982. 34–35.

Bacsay. A városi földhivatal élére Basilius Nikolichet választották. A magisztrátusnak három, a pénztárnak pedig egy jegyzője volt.⁴¹⁰ A királyi biztos jelentéséből az a következtetés vonható le, hogy a városi vezetés megválasztása, ahogy ezt a kiváltságlevél is előírja, a királyi küldött jelenlétében történt. Ez azt igazolja, hogy a város – autonómiája ellenére – az Udvar felügyelete alatt állt. A városi vezetőségbe és a város igazgatása alatt álló intézmények élére olyan egyéneket szavaztak meg, akik már az udvar számára is ismertek voltak, mert többségük már részt vett a kamarai városi igazgatásban is. Tehát az udvar érdeke is az volt, hogy a jogi kérdésekben jártas és hű embereket szavaztasson meg. Ezt legjobban a városi bíró kinevezése tükrözi, akit az eddigi munkája alapján ajánlottak a posztra. Mailath beszámolójából végül az a következtetést vonhatjuk le, hogy Eszék szabad királyi város első magisztrátusát nem igazi választások útján, hanem inkább ajánlások alapján választották meg.

---

⁴¹⁰ Sršan 2009b. 37–44.

4. A városrészek és jellemzőik

Az oszmánok 1687-es kiűzését követően a birodalmi védelmi rendszer megerősítése kifejtette hatását Eszék urbanizációjában, a város fejlődésében és strukturális átalakulásában is. Az újabb oszmán támadások elhárítása érdekében a Bécsi Udvar úgy döntött, hogy a Belső Város területét fortifikálja. A 17. század végén elkezdett fortifikációs munkálatok elsődleges feladata Eszék védelmi funkciójának a biztosítása volt, de az építkezések kihatással voltak a város kinézetére és további fejlődésére is.⁴¹¹ Ahogy Moaçanin és Mažuran is írja, majd rájuk hivatkozva Vitek is megállapítja, az oszmánkori Eszék két részből állt: az erődített városból és a város falain kívüli külvárosból, az úgynevezett palánkból, amely a várostól nyugatra és délre terült el.⁴¹² A város a 17. század végéig egy urbanisztikai egységet alkotott, ami a Belső Város Habsburgok általi erődítésével felbomlott.⁴¹³

Az 1691-ben elkezdett fortifikációs munkálatokhoz, amellyel Mathias von Kaiserfeld volt megbízva, az oszmánok elleni 1690-es hadisikerek elmaradása járult hozzá: elsősorban Belgrád törökök általi visszafoglalása, majd Gazi Husein pasa Eszék ellen indított ostroma.⁴¹⁴ Az erődítés terveinek kivitelezését (bástyák és a Horwerk megépítése, földgátak megerősítése) a palánk területe nehezítette. Ezért az ott élő lakosságot a külvárostól 1,5 km-re nyugatabbra telepítették át, majd a külvárost lerombolták.⁴¹⁵ Az ott élők áttelepítésére 1692-ben került sor, a lakosság két részre osztásával: egy részüknek a városfalaktól nyugatra, másikkal pedig a Dráva jobb partján biztosítottak új otthont. Ezzel a „manőverrel” a város egysége felbomlott, és az úgynevezett Felső Város önálló fejlődésnek indult.⁴¹⁶ Az áttelepítésről szóló adatok az 1697-es összeírás során kerültek feljegyezve.⁴¹⁷ A városrészek fejlődésének és karakterének megismerése érdekében érdemes a három városrészt külön bemutatni.

---

⁴¹¹ Sršan 2011a. 13.

⁴¹² Moaçanin 2016. 84., Mažuran 1965. 14., Vitek 2004a. 34–35. Ezt a tényt alátámasztják a 17. század végén keletkezett kartográfiai források is, amelyeket a Belső Város fortifikációja miatt készítettek. Az erre vonatkozó forrást többen is közzétették, többek között lásd: Vitek 2004a. 227., Gačina-Grubišić 1996. 17–18.

⁴¹² Mažuran 1965.14., Vitek 2004a. 15.

⁴¹³ Mažuran 1965.14.

⁴¹⁴ Uzelac 2017. 33–34. A szerző tanulmányban összehasonlította Eszék és Pétervár erődítését, és arra a következtetésre jutott, hogy a két város fortifikációja sok tekintetben megegyezik. Ez annak is köszönhető, hogy mindkét város tervét Mathias von Kaiserfeld készítette. A tanulmány végén ide sorolja Szeged fortifikációs munkálatait is. Uzelac 2017. 29–37.

⁴¹⁵ Uzelac 2017. 35., Mažuran 1974. 17.

⁴¹⁶ Mažuran 1974. 17.

⁴¹⁷ Vitek 2004a. 35.

4. 1. A Belső Város és az Újváros (Mayerhof)

A Belső Város neve a forrásokban nyelvek szerint eltérő formákban is szerepel: *Interior Civitas Eszek*, *Inner Kameral Stadt Esseg*, *Grad Osik*, *Belső Város Eszék*.⁴¹⁸ Ez a mai Eszék legrégebbi múlttal bíró városrésze.⁴¹⁹ Az oszmánok kiűzését követően jogi szempontból az Udvari Kamara fennhatósága alá tartozott.⁴²⁰ A városi közigazgatás helyreállításával nemcsak védelmi, hanem egyházi és közigazgatási funkciókat is ellátott. A városfalakon belül tevékenykedő jezsuita és ferences szerzetesek újból felébresztették a hitéletet.⁴²¹ A kolostorok és templomok építése mellett megalakult az első eszéki plébánia is, ami alá a két másik városrész filiái kerültek. A 17. és a 18. században a város területére, fejlődésére és kinézetére a Habsburg Birodalom hadi törekvései és az oszmánok elleni védelem megerősítése hatott. A 17. század utolsó évtizedében megkezdett fortifikációs munkálatok következtében a város falain kívüli terjeszkedés, illetve a falakon belüli terület urbanizációja is korlátozva volt.⁴²² Az erődítmény megerősítése következtében, a városfalak fizikailag is elválasztották a Belső Várost a később kamarai várossá (*Kameralstädte*) alakuló másik két városrésztől – a Felső és az Alsó Várostól.⁴²³ Ezt jól illusztrálja egy kartográfiai forrás is, amely keletkezését az 1715-ös évtájjára datálják.

---

⁴¹⁸ Sršan 2002. 90.

⁴¹⁹ A valamikori Belső Város ma Eszék egyik városrészeként, *Tvrđaként* ismert.

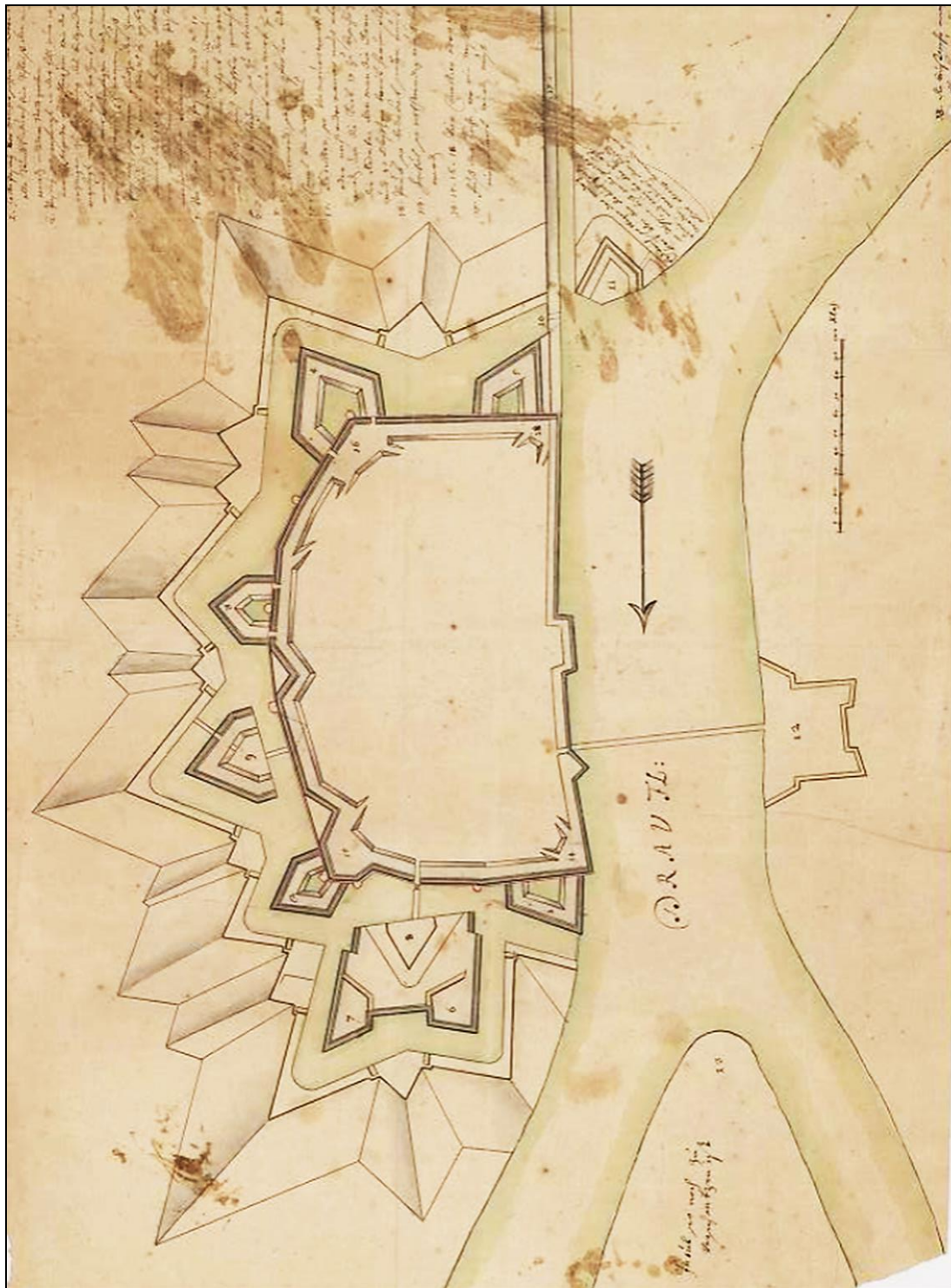
⁴²⁰ Sršan 2002. 90.

⁴²¹ Vitek 2004a. 199.

⁴²² Vitek 2004a. 41–42.

⁴²³ Vitek 2004a. 95., Mažuran 2000. 47.

Térkép 3. A Belső Város területe és fortifikációja az erődítményekkel (1715)⁴²⁴

⁴²⁴ TK 1212, Országos Széchényi Könyvtár, Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkepar/1208/view/?bbox=-2427%2C-5094%2C9750%2C-139> (2020. 05. 08., 12.53). Felhasználva az OSZK hozzájárulásával.

Ami a Belső Város igazgatását illeti, Vitek doktori értekezésében felhívta a figyelmet arra, hogy a városfalakon belül érdemes megkülönböztetni a katonai erődítményt és a kamarai várost.⁴²⁵ A hadügy és az erődítmény a katonai hatalom kezében volt, míg a civil városi vezetőség csak a kamarai városért felelt, de korlátozott jogkörrel bírt.⁴²⁶ Nagyban függött az Udvartól, főleg a pénzügyek kérdésében.⁴²⁷ A kettős belső igazgatás kialakítása a katonai és a városi vezetőség összetűzését eredményezte, aminek tárgya a városi vezetés monopóliumának a megszerzése volt.⁴²⁸ A Belső Város az első instrukciót 1690-ben, a statutumot pedig 1698-ban kapta meg. A 18. század során a magisztrátus többször megpróbálta kivívni önállóságát az Udvari Kamara befolyásával szemben, de kísérletei nem jártak sikerrel.⁴²⁹

Ez a kamarai város az egyházi és hadi funkció mellett közigazgatási, egészségügyi, oktatási és kulturális funkciókat is ellátott.⁴³⁰ 1692-től királyi postával is rendelkezett. A városfalakon belül több fontos közintézménynek is otthont adott. Itt volt a Szlavóniáért felelős Legfőbb Katonai Igazgatóság (1735–1782), de a Szlavóniáért felelős Országos Biztosság (*Landesdeputation für Slavonien*) központja is 1735 és 1745 között.⁴³¹ Itt székelt a kamarai adminisztráció (*Kameral Direktion*), a harmincadhivatal (*Zolamt*) és az építészeti iroda (*Baumtsleitung*). Területén nyomda (1735), katonai kórház és gyógyszertár (1736) működött, de itt tartózkodott az Egészségügyi Bizottság is (*Comissio sanitatis*), amelynek fontos feladat adódott a járványok kitörésekor.⁴³² 1750-től német színházzal, 1764-től gimnáziummal, de ezek mellett teológiai és filozófiai fakultással is bírt. Az utolsó kettő a ferencesek joghatósága alá tartozott.⁴³³ A 18. század második felétől szennyvízcsatorna rendszerrel és nyilvános vízvezetékrendszerrel is rendelkezett, ami az akkori Szlavóniában egyedinek számított.⁴³⁴

Lakosságának többségét bevándorlók alkották, akik több hullámban érkeztek a városba. Az első bevándorlási hullám katonai, a második pedig gazdasági okok miatt érkezett, majd telepedett le. Többségük német nyelvterületről származott, de jöttek itáliai, francia, magyar és cseh területekről is.⁴³⁵ Az első bevándorlási hullám Eszék felszabadításakor, a 17. század utolsó negyedében érkezett a városba. Többségében katonai feladatokat ellátó személyekből állt. A második hullám a 18. századra tehető, az orientális út megépítésének az idejére. Akkor

---

⁴²⁵ Vitek 2004a. 42.

⁴²⁶ Vitek 2004a. 42.

⁴²⁷ Vitek 2005b. 104.

⁴²⁸ Mažuran 2000. 48., Vitek 2004. 42.

⁴²⁹ Vitek 2004a. 42.

⁴³⁰ Erről lásd Vitek doktori disszertációját. Vitek 2004a.

⁴³¹ Bösendorfer 1948a. 52.

⁴³² Bösendorfer 1948a. 52.

⁴³³ Sršan 1987. XI–XII., XIX–XX., Bösendorfer 1948a. 52.

⁴³⁴ Sršan 1987. XI.

⁴³⁵ Mažuran 1965. 26.

a nagyobb gazdasági haszon érdekében kereskedők és iparosok telepedtek le a területen.⁴³⁶ Mažuran úgy fogalmazott, hogy az „*Oszták Örökös Tartományokból érkező bevándorlók megszállták az öreg városrészt, többségük pedig a katonaságnál végzett szolgálatot*”.⁴³⁷

A német ajkú lakosság erősödő jelenlétének következtében a város területén a német nyelv vált dominánssá. Ami a lakosság foglalkozási összetételét illeti, a belvárosiak zöme iparral és kereskedelemmel foglalkozott, de itt éltek azok is, akik a közigazgatásban és a katonaságnál végeztek szolgálatot.⁴³⁸ Ez az elkülönülés azzal magyarázható, hogy kevés volt a városrész tulajdonában lévő, földművelésre alkalmas terület (az 1753-as összeírás szerint mindössze 316 hold szántófölddel rendelkezett), így a lakosság figyelme a különböző iparágak és a kereskedelem felé irányult.⁴³⁹

A lakosságszám növekedésével a városfalakon belüli terület kicsinek bizonyult. Már a 18. század elején a városfalaktól délre allódiумok létesültek, amelyeken olyan munkások éltek, akik belsővárosi polgárok földjeit művelték.⁴⁴⁰ Az itt élő népességnek köszönhetően a terület 1753-ra már egy 12 házból és 16 háztartásból álló *Mayerhof* településsé formálódott. A württembergiek betelepülésének következtében a 18. század második felében városrészévé nőtte ki magát, és az Újváros nevet kapta.⁴⁴¹ Azt mondhatjuk, hogy ez a terület lett Eszék negyedik városrésze, de az előző háromtól eltérően nem élvezett semmilyen autonómiát, mert közigazgatási szempontból teljes mértékben a Belső Városnak volt alárendelve.⁴⁴²

4. 2. A Felső Város

A Felső Város neve a forrásokban a következő formákban szerepel: *Superior civitas Eszek*, *Ober Stadt Esseck*, *Gornja Varos* és *Felső Város Eszék*.⁴⁴³ Jogi szempontból az Udvari Kamara fennhatósága alá tartozott.⁴⁴⁴ Létrejött a Palánk lakosságának 1692-es, a városfalaktól nyugatra történt átköltöztetésével áll összefüggésben.⁴⁴⁵ Először a *Város* nevet viselte, de – mint azt Mažuran kutatásai is alátámasztják – a forrásokban 1699-ig más nevek alatt is szerepelt: *Suburbium*, *Grad*, *Civitas Rascianica*, *Rascianica civitas*, *Exterior urbs*, *Suburbium*

⁴³⁶ Mažuran 2000. 43., Mažuran 1965. 26., Bösendorfer 1910. 394.

⁴³⁷ Mažuran 2000. 45.

⁴³⁸ Sršan 2009a. 20., Sršan 1987. XIII.

⁴³⁹ Sršan 1987. XIV–XV.

⁴⁴⁰ Mažuran 1996c. 38

⁴⁴¹ Az Újváros a szakirodalomban megjelenik a Mayerhof és az Allódiум név alatt is.

⁴⁴² Mažuran 1996c. 38., Vitek 2004. 45.

⁴⁴³ Sršan 2002. 45.

⁴⁴⁴ Sršan 2002. 45. A Felső Város a mai Eszék egyik városrésze, *Gornji grad*ként ismert.

⁴⁴⁵ Vitek 2004a. 36

rascianicum. A Felső Város kifejezés csak 1699-ben jelent meg a forrásokban.⁴⁴⁶ A megnevezések arra engednek következtetni, hogy ez a terület először a Belső Város külvárosaként működött. Ezt támasztja alá az is, hogy 1702-ig nem rendelkezett önálló magisztrátussal, és közigazgatás szempontjából a Belső Városhoz tartozott.⁴⁴⁷ De ezt erősíti meg az 1698-ban kiadott városi statutum is, amely tartalmaz olyan határozatokat, amelyek kizárólag az akkori Városra (a későbbi Felső Városra) vonatkoznak. Így a statutum 13. pontjában megfogalmazódik, hogy „*a Város lakosságával, aki az erődítmény közelében van, és aki egyszer s mindenkorra egyetértve van az Belső Várossal, ugyanúgy kell bánni, mint a belsővárosiakkal, mert egyenlő jogokkal rendelkeznek (...)*”.⁴⁴⁸

A jogok mellett a lakosságnak kötelezettségei is voltak, elsősorban a város által előírt közteherviselés, amit a statutum igen komolyan vesz. Azt szintén a már említett 13. pont fogalmazza meg, hogy „*ha a lakosság nem hajlandó a teherviselésre, akkor a helyükre új lakosokat kell betelepíteni, akik majd eleget tesznek neki*”.⁴⁴⁹ Az ott élő lakosság részt vett a közigazgatásban is. A statutum 25. pontja elrendelte, hogy a külső tanács összetételében két városi polgárnak is szolgálatot kell vállalnia. A két tanács tag közül az egyiknek a városi bírószerpét is be kellett töltenie.⁴⁵⁰ A forrásban megfogalmazott bíróválasztás Mažuran és Vitek szerint azt igazolja, hogy a Felső Város már 1698-ban önálló városrészt alkotott, továbbá, hogy a városi igazgatás is élt már valamilyen formában, annak ellenére, hogy a terület jogilag még a Belső Városhoz tartozott.⁴⁵¹ A Felső Város első bírójának személyét illetően az egyes történészek eltérő véleményen vannak: Bösendorfer úgy véli, hogy Nikola Đenčević majd testvére Matija töltötte be ezt a funkciót, Mažuran viszont Schimo Richtert véli az első bírónak, a vezetékneve miatt.⁴⁵²

A Felső Város fejlődése a 18. század elején kezdődött. Ennek előfeltétele a Belső Várostól való önállósulása volt, amire 1702-ben került sor, a Felső Város önálló magisztrátusának megalakulásával.⁴⁵³ Sršan az önállósulás szükségét a Belső Város és a Felső Város közötti negyedórányi távolsággal és városkapuk korai bezárásával magyarázta, ami szerinte megnehezítette a lakosság és a magisztrátus közötti kommunikációt és ügyintézést.⁴⁵⁴ A városi

---

⁴⁴⁶ Mažuran 1974. 61., Mažuranra hivatkozik Vitek is. Lásd: Vitek 2004. 36.

⁴⁴⁷ Vitek 2004a. 36-37.

⁴⁴⁸ Mažuran 1996a. 13.

⁴⁴⁹ Mažuran 1996a. 13.

⁴⁵⁰ Mažuran 1996a. 15.

⁴⁵¹ Mažuran 1965. 41., Vitek 2004a. 37. Vitek disszertációjában Lopašićra hivatkozik és a „*Mitbürger*” kifejezést használja. Lopašić 1902. 37.

⁴⁵² Mažuran 1965. 41., Sršan 1984. 54.

⁴⁵³ Mažuran 1996b. 26., Vitek 2004b. 332., Sršan 1984. 52., Sršan megjelentette a Felső Város jegyzőkönyveinek második részét is: Sršan 1993b. 109–146.

⁴⁵⁴ Sršan 1984. 54.

vezetőség élén a bíró állt, munkáját a jegyző és a pénztárnok segítette. A város irányítása a magisztrátus kezében volt. A pénztárnokot és a városi bírót egyéves mandátumra választották meg, és a városi tanácstagok közül kerültek ki. A Belső Városhoz hasonlóan a Felső Városban is szüksége volt a jelölteknek a Kamarai Bizottság hozzájárulására.⁴⁵⁵

A források alapján a városrész fejlődése több téren is éreztette hatását: a közigazgatásban, az egyházi élet alakulásában és a lakosságszám növekedésében is. Ami a közigazgatást illeti, 1712-ben a magisztrátus több kérelmet is benyújtott a Kamarai Bizottságnak: először a terhek és adók csökkentése miatt, majd a szabad királyi városi rang elnyerése érdekében. III. Károly egyik kérésnek sem tett eleget, helyettük azonban 1713-ban két éves vásár megtartásának jogát ítélte oda, és a város használhatta a *Superior civitas Eszek* nevet.⁴⁵⁶ A 18. század közepétől Verőce vármegye intézményeinek adott otthont, mivel 1755-től a vármegye központja Eszék lett.⁴⁵⁷ Az 1786-os összeírásból megtudható, hogy a felsővárosi laktanyákban voltak elszállásolva a Greven ezred katonái.⁴⁵⁸ Az egyházi élet fejlődéséről először a Szent Péter és Szent Pál templom felépítése – ami a 17. század végére tehető –, illetve a kapucinusok 1703-as letelepedése tanúskodik, akik 1727-ben már templommal is rendelkeztek.⁴⁵⁹ Az egyházi közigazgatás szempontjából a felsővárosi templom a Belső Város filiája volt, egészen 1776-ig.⁴⁶⁰

Ami a Felső Város lakosságát illeti, a Belső Várostól eltérően a letelepedni kívánók számát itt nem korlátozta semmi. A lakosságnak, mivel 1702-ig a Belső Városhoz tartoztak, csak a vallás szempontjából kellett eleget tenniük az előírásoknak, mert ezen város területén sem túrték meg, sőt kifejezetten tiltották a nem katolikusok letelepedését.⁴⁶¹ A városrész lakosságának növekedése 1702-től vált intenzívebbé, amit az 1737-es pestisjárvány állított csak meg. A Belső Várostól eltérően a Felső Városban élők zömét a helyi horvát lakosság alkotta, de kisebb számban jelen voltak német és olasz nyelvterületről érkező bevándorlók is. A bevándorlás első hulláma a 17. század végére tehető, a második pedig a pestisjárvány utánra (1739).⁴⁶² A helyiek többsége mezőgazdasággal foglalkozott, az iparral foglalkozók száma alacsony maradt. Ezt támasztja alá Caraffa egyik jelentése is, aki úgy fogalmazott, hogy „a

---

⁴⁵⁵ Sršan 1984. 54.

⁴⁵⁶ Mažuran 1996b. 33., Sršan 2002. 48.

⁴⁵⁷ Vitek 2004a. 150.

⁴⁵⁸ Sršan 2002. 80.

⁴⁵⁹ Mažuran 1965. 30., Sršan 1984. 53.

⁴⁶⁰ Sršan 2007. X.

⁴⁶¹ Vitek 2004a. 48.

⁴⁶² Mažuran 1996b. 23., 33–34., Sršan 1984. 53.

*Felső Város lakosságának többsége állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozik, és emiatt nem különbözik a falusi lakosságtól”.*⁴⁶³

4. 3. Az Alsó Város

Az Alsó Város a forrásokban a következő nevek alatt található meg: *Inferior civitas Eszek, Stadt Esseck, Alsó Város Eszék* és *Doljnja Varos Ossik*.⁴⁶⁴ Mažuran kutatásai azt bizonyítják, hogy a városrész a forrásokban először 1699-ben jelent meg a következő kifejezések alatt: *Inferior varos, Inferior urbecula, Perla varos*.⁴⁶⁵ Ez a városrész az úgynevezett Otok (*Insula ex altera parte Dravi prope Ezekinum*) település és a pontonhídnál lévő település lakosságának a szétköltöztetésével jött létre, és a Belső Várostól keletre helyezkedett el. Jogi szempontból az Udvari Kamara fennhatósága alá tartozott.⁴⁶⁶

Az Alsó Város önálló magisztrátusának megalakulása az 1704-es évre tehető. A városi vezetőség összetétele hasonló volt a Belső és a Felső Városéhoz. A magisztrátus élén a városi bíró állt, munkáját a jegyző és egy hat tagú városi tanács segítette.⁴⁶⁷ Az Udvari Kamarának e városrész közigazgatásában is fontos szerepe volt, ugyanis a fontosabb jogi ügyekben a városi vezetésnek hozzá kellett fordulnia, de ugyanez a gyakorlat volt érvényben a különböző hozzájárulások elnyerésénél is.⁴⁶⁸ Ezt a várost semmilyen privilégiumban nem részesítették. Ehhez nagyban hozzájárult a két másik kamarai város is, akik 1770-ben ellenezték a két éves vásár jogának odaítélését is.⁴⁶⁹ Ennek ellenére fontos gazdasági funkciója volt, ugyanis már 1704-ben e kamarai városban létesült meg a császári sóhivatalt, amelyet II. József később a Felső Városba helyezett át.⁴⁷⁰

A Belső és a Felső Várostól eltérően, az Alsó Városban a városi bíró megválasztásának gyakorlatában a 18. század közepétől változások léptek érvénybe. Az Udvari Kamara 1755-ös rendelete szerint a városi bírónak minden évben más nemzetből kellett kikerülnie, tiszteletben tartva ezzel a városrész multietnikus karakterét. Egyik évben német származású személyt, a másikban illírt (horvátot), a harmadikban pedig ortodoxot kellett javasolni a vá-

---

⁴⁶³ Mažuran 1996b. 26., Sršan 1984. 53.

⁴⁶⁴ Sršan 2002. 110.

⁴⁶⁵ Mažuran 1974. 70.

⁴⁶⁶ Mažuran 1974. 69–70. Mažuran szerint az Otok nevű település, ami magyarul Szigetet jelent, 1692-ben alakult meg. Pontos helyét nem tudni, de szerinte a mai Podravlje, a valamikori Eugén fálva területén lehetett. A forrásokban utoljára 1699-ben jelent meg. Mažuran 1974. 68–69., Sršan 2011a. 13–14.

⁴⁶⁷ Sršan 2011a. 14.

⁴⁶⁸ Sršan 2011a. 14.

⁴⁶⁹ Sršan 2009a. 21.

⁴⁷⁰ Bösendorfer 1942b. 257., Sršan 2011a. 21.

rosi bíró funkciójának betöltésére.⁴⁷¹ A bírók névsorából, amit Bösendorfer publikált, azt tűnik ki, hogy Ivan Bartolović volt az első horvát, akit a városi bírói funkcióra választottak. A funkciót 1755-ben és 1756-ban töltötte be.⁴⁷² Az első ortodox bíró, Mihail Nesković, 1760-ban került a város élére.⁴⁷³

Ami az Alsó Város lakosságát illeti, a Felső Városhoz hasonlóan a helyi szláv lakosság dominált, de a város területén jelen voltak német és ortodox vallású bevándorlók is. A másik két városrésztől eltérően, erre a városrészre nem vonatkozott egyetlen olyan határozat sem, amely bármilyen szempontból korlátozta vagy tiltotta volna a nem katolikus lakosság letelepedését, ezért a 18. század folyamán az Alsó Város a legnagyobb lakosságszámmal rendelkező kamarai várossá nőtte ki magát.⁴⁷⁴

A városrészben a katolikus vallás mellett az ortodox vált dominánssá. Az ortodox lakosság alsóvárosi letelepedése három hullámban történt meg. Az első hullám a Rákóczi szabadságharc idejére tehető (1703–1711), amikor a Magyar Királyság területéről menekülő szerb lakosság telepedett le a városban. A második hullám a pozsareváci béke után (1718), a harmadik pedig a belgrádi béke megkötését követően (1739) érkezett a városba. Az utolsó két bevándorlási hullám során az Alsó Város területére görögök és cincárok érkeztek.⁴⁷⁵ Az ortodox lakosság 1743-tól templommal, 1746-tól pedig vallási iskolával is rendelkezett.⁴⁷⁶

Az iparral és kereskedelemmel foglalkozó cincárok és görögök betelepülésének köszönhetően az Alsó Városban két gazdasági ág vált dominánssá: egyrészt az ipar, másrészt pedig a kereskedelem. Az alsóvárosi társadalom legkiemelkedőbb és leggazdagabb csoportját a cincárok alkották, akik státuszukat a foglalkozásuknak köszönhették.⁴⁷⁷ Az alsóvárosi iparágak közül specifikus városi jelenségnek számított a sajtóipar és a sózott füstölt hal készítés. A kereskedelemre a haszonállatokkal való kereskedelem is jellemző volt, amelyek közül a marha és sertéskereskedelem volt kiemelkedő.⁴⁷⁸

---

⁴⁷¹ Sršan 2011a. 14., Vitek 2004a. 50., Bösendorfer 1948b. 258.

⁴⁷² Bösendorfer 1948b. 258.

⁴⁷³ Bösendorfer 1948b. 258.

⁴⁷⁴ Sršan 2011a. 17.

⁴⁷⁵ Bösendorfer 1948a. 65. A cincár fogalom meghatározása nem egyszerű feladat, amire Dušan Popović szerb történész is felhívta a figyelmet. Ő a cincárokról a következő módon ír: „*Nem lehet egyszerű választ adni arra, hogy mit kell a cincár szó alatt érteni. A cincár származása szerint illír vagy trák, néha szláv, nyelve szerint latin, felekezete alapján ortodox, kultúrája szerint, legalábbis a városokban, görög, foglalkozása szerint állattenyésztő, kereskedő vagy kézműves; minden más, mint a neve, vezetéknéve, nemzeti érzelme, teljesen meghatározatlan. Minden meg tud változni. A cincár fő jellemzője a határozatlanság.*” (Popović 2007. 26.)

⁴⁷⁶ Sršan 2011a. 23.

⁴⁷⁷ Lásd: Bösendorfer 1948a.

⁴⁷⁸ Bösendorfer 1948a. 100.

4. 4. A kamarai városok jellemzőinek rövid összefoglalása

A három kamarai város létrejöttének és fejlődésének szükségszerű vonásai a közöttük lévő földrajzi távolsággal, és a közöttük felmerülő antagonizmusokkal is magyarázhatók. A városok közötti fizikai távolságot jól illusztrálja Szlavónia Első Katonai Felmérése is, amelyből jól látható, mint fogja közre a Belső Várost két oldalról a Felső és az Alsó Város.

Ami a kamarai városok önálló közigazgatásának a megalakulását illeti, a források és a szakirodalom alapján arra következtethetünk, hogy a leghosszabb tradícióval a Belső Város rendelkezett, azt követte a felsővárosi magisztrátus megalakulása, utoljára pedig az Alsó Város vált önállóvá. Mivel a kamarai városok földesura az Udvari Kamara volt, ezért azok a közigazgatás, a törvényviselés és a pénzügyek terén is nagyban függtek tőle.

A kamarai városok közötti különbségek megmutatkoznak funkcióik betöltésében is. A Belső Város ellátta a városi funkciók zömét: a közigazgatásit, gazdaságit, egyházit, katonait, kulturális és oktatásit is, míg a Felső Város a közigazgatás terén csak a 18. század második felében kapott szerepet, amikor Verőce vármegye központja lett. Az Alsó Városnak semmilyen közigazgatási és védelmi funkciót nem szántak, de gazdasági téren igenis éreztette hatását. Azt mondhatjuk, hogy a Belső Város mellett a 18. század során az ipar és kereskedelem központja lett. Ennek háttérében a különböző foglalkozású, főként cincár kereskedők letelepedése állt, és a népességszám növekedése az ipari cikkek utáni keresletre is ösztönzően hatott.

A három kamarai város társadalmát illetően elmondhatjuk, hogy mindhárom területére érkeztek bevándorlók német nyelvterületről, bár a számuk városonként eltérő volt. A bevándorlók a Belső Városban alkottak többséget, míg az Alsó és a Felső Városban a hazai lakosság dominált. Az Alsó Várost multietnikusság jellemezte – a németek mellett szerbek, görögök és cincárok is otthonra leltek itt.

Térkép 4. A három észéki kamarai város Szlavóni Első Katona Felmérésén (1781–1783)⁴⁷⁹

⁴⁷⁹ Forrás: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-slavonia/?layers=155&bbox=2065920.7699437165%2C5703168.406257275%2C2094947.731435012%2C5712723.0347929215> (letöltés 6. 5. 2021., 9.15), Felhasználása az Osztrák Állami Levéltár hozzájárulásával történt.

A lakosság származási helye nagyban befolyásolta a városrészekben folyó gazdasági tevékenységet is. A Belső és az Alsó Városban a lakosság zöme iparral és kereskedelemmel foglalkozott, míg a Felső Városban inkább a tradicionális gazdasági ágak, elsősorban a mezőgazdaság dominált. A Belső Város funkciójának köszönhetően a lakosság közigazgatási és katonai feladatokat is ellátott. Ami a helyi társadalom felekezeti hovatartozását illeti, a Belső és a Felső Városban a katolikus vallás dominált, míg az Alsó Városra a multikonfesszionalizmus volt jellemző, itt ugyanis katolikusok és ortodoxok éltek egymás mellett. A három kamarai város főbb jellemzőit az 1-es számú táblázat illusztrálja.

Táblázat 1.

A három kamarai város jellemzőinek összefoglalása, Eszék⁴⁸⁰

Városrész	Önálló magisztrátus megalakulása	Funkciók	Lakosság	Főbb gazdasági ágak/Éves vásártartások joga	Domináns vallás
Belső Város	instrukciók 1690, statutum 1698	katonai, közigazgatási, egyházi, egészségügyi, kulturális, oktatási	többségük betelepült, német nyelvterületről érkezők	ipar, kereskedelem, rendelkezik a vásártartás jogával	római katolikus
Felső Város	1702	megyeközpont 1755-től Verőce vármegye székhelye	hazai lakosság, kisebb számban vannak jelen külföldről betelepültek	mezőgazdaság, ipar, rendelkezik a vásártartás jogával	római katolikus
Alsó Város	1704	gazdasági	hazai lakosság, ortodox lakosság, kisebb számban németek	kereskedelem, ipar, nem rendelkezik a vásártartás jogával	római katolikus, ortodox

⁴⁸⁰ A táblázat a 4.1-es, 4.2-es és a 4.3-as alfejezet adatait foglalja össze.

5. Eszék népessége az 1814-es összeírás előtt keletkezett forrásokban

A 17. és 18. század első feléből származó, Eszék népességadatait tartalmazó források fragmentáltak, és különböző provenienciájúak, attól függően, hogy milyen szervek és milyen célból írták össze az adott terület népességét. Ebből a korszakból a kamarai összeírások és az egyházi szervek által feljegyzett kánoni látogatások közölnek adatokat. Az említett források egyik legnagyobb hátránya, hogy nem hoznak pontos népességszámot, így egyikük sem alkalmas arra, hogy általuk egy adott évben szám szerinti pontossággal rekonstruálhassuk a kamarai városokban élő lakosságot. Míg a kánoni látogatások fókuszában egy adott felekezet tagjai álltak, addig a kamarai összeírások gazdasági célokat szolgáltak – nem egyéneket, hanem háztartásokat jegyeztek fel. Az esetek többségében összeírták a háztartásban élő férfi családtagokat (fiúgyermekeket, fivéreket) is, akiket a családi állapotukra való tekintettel soroltak be. Bizonytalan adatokat közölnek, a kutatások során inkább a trendbe illeszkedés megadását szolgálják. A történeti demográfusok e nehézségek átívelésére az évtizedek során több olyan módszert is kidolgoztak, amelyek alkalmazásával megállapítható egy adott évben egy körülbelüli népességszám. Erre rávilágított Vitek is doktori disszertációjában, aki az úgynevezett mikroszimulációs módszer alkalmazásával próbálta megállapítani Eszék körülbelüli népességszámát a kamarai összeírások alapján.⁴⁸¹ A források keletkezésére való tekintettel érdemes ezeket két külön csoportban tárgyalni, attól függően, hogy állami vagy egyházi szervek készítették-e őket.

A fent említett összeírások a város közigazgatásának fejlődésével megegyező folyamatokat erősítenek meg. Míg a három városrész nem önállósult, addig a források a lakosságra egységes korpuszként tekintettek, utána viszont az ott élőket városrészenként jegyezték fel.

5.1. Az állami szervek által lebonyolított összeírások

Eszék népességéről – az oszmánok alóli felszabadulás után – az első adat 1688-ból származik, és Kollonich bíboros területi rendezéséhez köthető. Szlavónia összeírása során feljegyezték Eszék népességét, de hozzászámították a Baranyában lévő Dárda falu lakosait is. A források

---

⁴⁸¹ Vitek 2004a. 58. A mikroszimulációs módszert Hammel és Wachter dolgozta ki, és Szlavónia 1688-as összeírásán alkalmazták. A módszer segítségével meg tudták állapítani a szlavóniai családok átlagos nagyságát. Számításuk szerint ez az érték átlagosan 8,44 fő volt. Ezt a módszertant alkalmazta Vitek is az eszéki kamarai összeírások feldolgozása során, bár felhívta a figyelmet a módszer korlátjaira is. Mivel doktori disszertációjában e módszertant nem kifogásolták, Eszék lakosságáról pedig csak ő közöl adatokat az említett összeírások alapján, így az általa kapott adatokat foglaltam össze és mutattam be. Hammel–Wachter 1996a. 109–150., Hammel–Wachter 1996b. 145–166., Hammel–Wachter 1996c. 295–326.

szerint akkor Eszéken és Dárdán összesen 2819 fő élt 296 háztartást alkotva.⁴⁸² 1688-ból fennmaradt még egy népességszám adat. Egy katolikus missziót folytató jezsuita, Gaspar Franz szerint a városban 4000 lakos és 2000 katona volt. A szerzetes jelentésében kihangsúlyozta azt is, hogy 600 eszékit részesített a betegek szentségében, mert a városban dizentéria és egy meg nem nevezett lázas betegség pusztított.⁴⁸³ A két forrás különböző népességszámokat közöl. Valószínű, hogy az állami szervek által készült, hivatalos összeírás adatai bírnak nagyobb relevanciával.

A Caraffa-féle összeírásra 1698-ban került sor, és kiterjedt egész Szlavóniára. Caraffa jelentései negatív hangvételűek voltak. A depopuláció és az elszegényedés jellemezte őket. Otléte alatt elnéptelenedett településeket talált, akik pedig maradtak, nehéz körülmények között éltek. A kis létszámú lakosság életkörülményeit nagyban megnehezítették az ott állomásozó katonák is, akik különböző járulékokat szedtek be tőlük.⁴⁸⁴ Az eszéki népességet három összeíró, Andrija Labos, Martin Mileković és Mihajlo Černović jegyezte fel, míg az instrukciókat Matija Zemljak dolgozta ki.⁴⁸⁵ Az összeírás szerint Eszék területén összesen 91 ház volt. Többségük (53) a városfalakon belül helyezkedett el, a külváros területén – az úgynevezett Városban – pedig 38-at számoltak össze. Az összeírásból megtudhatjuk a háztulajdonosok foglalkozását, illetve azt is, hogy közülük kik voltak a városi tanács tagjai.⁴⁸⁶

Mažuran úgy véli, hogy Eszék lakossága 1698-ban a külvárossal együtt 600 és 800 fő közé tehető.⁴⁸⁷ Szerinte hasonló lakosságszáma lehetett Diakovónak, Verőcének és Brodnak is.⁴⁸⁸ Vitek doktori értekezésében a mikroszimulációs módszert alkalmazva arra a következtetésre jutott, hogy Eszék civil lakossága 820 fő körül lehetett.⁴⁸⁹ A városban 2000 katona is állomásozott hat különböző ezredből (Anhalt, Gschwindt, Herberstein, Lichtenstein, Mansfeld, Starhemberg).⁴⁹⁰ Ami a lakosság etnikai hovatartozását illeti, az összeírtak vezetéknéve alapján Mažurán szerint 1698-ban még a horvát lakosság dominált, bár a városfalakon belül érezhető volt már a német nyelvterületekről érkezők jelenléte is.⁴⁹¹

A következő összeírásra, amelyben már a három kamarai város szerepelt, 1702-ben került sor Maximilian Gerold von Ley vezetésével. Akkor a kamarai városok területén össze-

---

⁴⁸² Smičiklas 1891. 32., Vitek 2004a. 61.

⁴⁸³ Horvat 1936. 9.

⁴⁸⁴ Mažuran 1989. 35.

⁴⁸⁵ Mažuran 1989. 25.

⁴⁸⁶ Mažuran 1996a. 11–12.

⁴⁸⁷ Mažuran 1996a. 12.

⁴⁸⁸ Mažuran 1989. 35.

⁴⁸⁹ Vitek 2004a. 230.

⁴⁹⁰ Mažuran 1996a. 12.

⁴⁹¹ Mažuran 1996a. 12.

sen 324 házat jegyzetek fel. A legnagyobb népességszámmal az Alsó Város rendelkezett, ahol összesen 143 házat írtak össze. Ezt követte a Felső Város (91 ház), majd a Belső Város (59 ház). Az összeírás érdekessége az is, hogy először jelenik meg benne a Mayerhof, amely akkor 26 házat számlált.⁴⁹² Ha Eszék teljes lakosságát szeretnénk görcső alá venni, akkor erre vonatkozóan a szakirodalomban különböző adatokat találunk.⁴⁹³ Mažuran Eszék teljes lakosságát 1702-ben 3000 és 3500 fő közé becsüli, míg Vitek a fent említett módszer segítségével összesen 2175 főt számlált.⁴⁹⁴ A kamarai összeírás alapján az a következtetés vonható le, hogy Eszék népességszáma 1698 és 1702 között megnövekedett, a kamarai városok közül pedig lakosságában az Alsó Város dominált.⁴⁹⁵ Majdnem kétszer annyi lakosa volt, mint a Belső és a Felső Városnak, aminek okaira kitértünk a városrészek leírásánál.

Eszék lakossága a 18. század első negyedében tovább növekedett, amit alátámaszt az 1722-es kamarai összeírás is. A forrás szerint a három kamarai város területén összesen 819 háztartásfőt, 96 nős és felnőtt fivért, valamint fiúgyermeket, továbbá 218 zsellért írtak össze. Az adatokat a kamarai városokra bontva a kettes számú táblázat tartalmazza.

Táblázat 2.

Az 1722-es kamarai összeírás adatai városrészenként, Eszék⁴⁹⁶

Városrész	Háztartásfő	Házass és felnőtt fiverek és fiúgyermek	Zsellerek
Felső Város	255	38	46
Belső Város	63	7	24
Alsó Város	501	51	148
Összesen:	819	96	218

⁴⁹² Mažuran 1996b. 22.

⁴⁹³ A kutatók többsége a háztartások átlagos nagyságának segítségével próbálta megállapítani egy adott település népességszámát. A kutatók a háztartások nagyságáról különböző módon vélekednek: Hammel, Wachter és Vitek 8,44 főre becsüli, Krivošić és Gelo 7-től 12 főig, Mažuran 7 főre, míg Njari kutatásai az 1767-es összeírás alapján azt bizonyítják, hogy a háztartások nagysága településenként eltért, és 4,23–5 főtől egészen 10–16,14 fő közötti értékig variálódtak. Vitek 2004a. 23., Gelo–Krivošić 1990., Njari 2019. 30.

⁴⁹⁴ Mažuran 1996b. 25., Vitek 2004a. 230.

⁴⁹⁵ Mažuran 1996b. 24.

⁴⁹⁶ HU MNL OL E 156 - a. - Fasc. 129. - No. 015 / a.,

https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/view/hu_mnl_ol_e156_a_fasc129_no015_a/?document=1&pg=107&bbox=135%2C-4343%2C5123%2C-1397 (2020. 06. 12., 18.35)

A táblázatba foglalt adatok alapján kitűnik, hogy az 1702-es évhez viszonyítva, 1722-ben Eszék lakossága megháromszorozódott. Vitek számításai alapján mindhárom városrész együttesen körülbelül 6840 lelket számolhatott.⁴⁹⁷ Lakosságában továbbra is az Alsó Város dominált, azt követte a Felső, majd a Belső Város. Az összesített adatok azt mutatják, hogy az Alsó Város területén kétszer annyi lakos élt, mint a Felső Városban. Ha ezt a számot a Belső Város lakosságához viszonyítjuk, akkor megállapítható, hogy az Alsó Városban hétszer több civil lakos élt, mint a városfalakon belül.

A következő összeírás az 1736-os évből maradt fenn.⁴⁹⁸ A forrás jelentősége abban rejlik, hogy közvetlenül a pestisjárvány kitörése előtt közöl a népességre vonatkozó adatokat. A forrás szerint a három kamarai városban összesen 1027 háztartást írtak össze.⁴⁹⁹ Ha az összesített adatokat városrészekre bontjuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a háztartások 50,63%-a az Alsó Városban, 42,12%-a a Felső Városban, 7,20%-a pedig a Belső Városban volt. Az összeírásban szerepel az Újváros is, amelynek területén 31 zsellért jegyeztek fel.⁵⁰⁰ Vitek 1736-ban a teljes népességszámot 8665 fő körülire becsüli – eszerint 4390 fő élt volna az Alsó, 3650 a Felső és 625 a Belső Városban.⁵⁰¹ A számadatok alapján azt láthatjuk, hogy Eszék teljes népessége továbbra is növekedett, de a kamarai városok népességszámában kimutatott trendek továbbra is érvényben maradtak. A számadatok azt tükrözik, hogy továbbra is az alsóvárosi lakosság dominált, míg legkevesebben a városfalakon belül éltek.

Eszék népességszámának növekedését a 18. század első felében az 1737-ben kitört pestisjárvány állította meg.⁵⁰² A járvány nem lokális jellegű megbetegedés volt. Erdélyben kezdődött, majd a Magyar Királyság területén keresztül ért el Szlavóniáig.⁵⁰³ 1738-ban jelent meg Bácskában és a Szerémségben, majd Eszéken is. A Habsburg Birodalom mindent megtett a fekete halál megfékezése érdekében.⁵⁰⁴ Egészségügyi kordont létesítettek Pétervárad és Eszék között Bácska irányába, karanténokat vezettek be, ellenőrizték az utasokat, megpróbál-

---

⁴⁹⁷ Vitek 2004a. 230.

⁴⁹⁸ Skenderović Mažuranra hivatkozva egy tanulmányában összegyűjtötte a Szlavóniára vonatkozó három kamarai összeírás (1698, 1702, 1736) adatait. Az összeírás szerint 1698-ban egész Szlavóniában 6613 háztartást írtak össze, 1702-ben Szlavónia civil részén 357 települést és 5755 háztartást, 1736-ban pedig 509 települést. Ami a népességszámot illeti, Mažuran 1698-ban egész Szlavónia területén 70 és 80 ezer fő közé teszi a népességszámot, 1702-ben szerinte Szlavónia civil részén 45 és 47 ezer fő között alakult a népességszám, míg 1736-ban 90 és 95 ezer fő között. Ha a Szlavóniára vonatkozó adatokat összehasonlítjuk Eszék adataival, akkor arra következtethetünk, hogy a 18. század első felében Szlavónia és Eszék népessége is növekedett. Skenderović 2013. 56., Mažuran 1988. 42., Mažuran 1993. 43., 72.

⁴⁹⁹ Vitek 2004a. 67., 71., 74.

⁵⁰⁰ Vitek 2004a. 67.

⁵⁰¹ Vitek 2004a. 230.

⁵⁰² A pestisjárvány nem csak Szlavónia területén jelent meg. A 18. század első felében megjelent a mai Horvátország több városában is: 1710-ben és 1724-ben Zágrábban és környékén, 1744-ben Sisekben, 1738 és 1745 között Kutinán, Pakrácban és Kostajnicában. Jukić–Katušić 2013. 236.

⁵⁰³ Regionális jelenséggént: Bodosi 1993. 1993.

⁵⁰⁴ Skenderović 2003. 163.

ták megakadályozni a fertőzött területekkel való kapcsolatfenntartást, de az előírt rendeletek nem mutatkoztak elég hatásosnak.⁵⁰⁵ A legnagyobb mulasztás, ahogy Gavrilović és Skenderović is írják, az utasok ellenőrzésében volt, ugyanis a járvánnyal sújtott Szerémség területéről sokan eljutott egészen Ausztriáig.⁵⁰⁶ A járvány 1739 januárjában megjelent az Alsó Városban is, de legjobban a Felső Várost sújtotta, itt követelte a legtöbb emberáldozatot.⁵⁰⁷ Ami a halottak számát illeti, az adatok eltérnek. A források az elhunytak számát 672 és 3000 fő közé teszik. A kapucinus évkönyv bejegyzése szerint 1739-ben a Felső Városban 3000 embert temettek el.⁵⁰⁸ Ha a számadat hiteles, akkor a felsővárosi lakosság 82,19%-a a pestis áldozatává vált, míg Eszék teljes lakosságára nézve ez az arány 34,62%-ot tesz ki.⁵⁰⁹ Bösendorfer szerint a Felső Városban a pestisjárványban 672-en veszték oda, köztük a felsővárosi bíró, Peter Walko is.⁵¹⁰ A pestisjárvány során a felsővárosi lakosság a krízishelyzetet vagy vidéken, vagy otthonaikba zárkózva, izolációban vészelte át. A lakosok számára a karantén négytől hat hétig tartott.⁵¹¹ A kapucinus évkönyv szerint a járvány 1740. október 30-án ért véget.⁵¹²

A pestisjárvány véget érte után a három kamarai város háztartásainak az összeírására öt évvel később, 1745-ben került sor. A forrás szerint a három városrész területén összesen 713 háztartás volt.⁵¹³ Vitek a teljes népességszámot a kamarai összeírás adatai alapján körülbelül 6010 főre becsüli.⁵¹⁴ A legnagyobb változás a Felső Város lakosságszámában észlelhető – a város területén 1175 egyén élt 139 háztartásban.⁵¹⁵ Ha ezt a népességszámot az 1737-es összeírás adataihoz viszonyítjuk, akkor azt látjuk, hogy a pestisjárvány még 1745-ben is érezte hatását, ugyanis az előző összeíráshoz képest ebben a kamarai városban mind a háztartások, mind pedig a lakosságszám csökkent. 1745-ben 294 háztartással és 2475 lakossal lett szegényebb az 1736-os évhez képest.⁵¹⁶

A következő forrás nyolc évvel később, 1753-ban keletkezett, és a Passardi János Pál féle összeírásként ismert. Az előzőekhez hasonlóan ez is gazdasági célokat szolgált – a lakosságot a vagyoni cenzus és a kifizetendő járulék után írták össze. A kamarai városok háztartá-

---

⁵⁰⁵ Skenderović 2003. 163.

⁵⁰⁶ Skenderović 2003. 163., Gavrilović 1974. 242.

⁵⁰⁷ Skenderović 2003. 163.

⁵⁰⁸ Sršan 1993a. 318. Bösendorfer a pestisjárványt 1741-re teszi, és azt írja, hogy a Felső Városban 2000 ember halt meg. Bösendorfer 1911. 391.

⁵⁰⁹ A pestisjárvány Pozsegán is sok emberáldozatot követelt. 1739-ben 798-an lettek a járvány áldozatai. Ha ezt az adatot összehasonlítjuk az 1736-os összeírás adataival, amikor a városban 1327-en éltek, akkor azt láthatjuk, hogy a város több mint 60%-a odaveszett. Skenderović 2003. 165.

⁵¹⁰ Bösendorfer 1942b. 255.

⁵¹¹ Mažuran 1996b. 33.

⁵¹² Sršan 1993a. 319.

⁵¹³ Vitek 2004a. 67., 71., 74.

⁵¹⁴ Vitek 2004a. 230.

⁵¹⁵ Vitek 2004a. 71., 230.

⁵¹⁶ Az adatok a Vitek disszertációjában található számok alapján készültek.

sait három nap alatt jegyezték fel. Először a Belső Várost (január 22-én), utána az Alsó (január 24-án), majd a Felső Várost (január 26-án) írták össze.⁵¹⁷ A forrásban szereplő adatokat városrészekre bontva a hármasszámú táblázat mutatja be.

Táblázat 3. *A Passardi-féle összeírás adatai városrészekre bontva, Eszék, 1753*⁵¹⁸

Kamarai városok	Kamarai összeírás éve	Háztartások száma	Zselléres háztartások száma	Házassági és fűgyermek	Egyedülálló fűgyermek	Gazdálkodó üzvegyek	Gazdálkodó üzvegy zsellérek
Felső Város	1753	378	9	18	11	36	x
Belső Város		59	15	x	4	4	2
Belső Város –Újváros		12	x	x	x	x	x
Alsó Város		462	30	18	33	39	x
Összesen:		911	54	36	48	79	2

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a Passardi-féle összeírás során a három kamarai városban összesen 965 háztartást számláltak. Vitekek számításai alapján összesen 7825 lakos élhetett bennük.⁵¹⁹ Az összeírás adatai további népességszám növekedést mutatnak. A lakosságszám tekintetében továbbra is az Alsó Város dominanciája látható. Az összesített adatok arra is rámutatnak, hogy 13 évvel a pestisjárvány után a Felső Város demográfiai megújulása sikeres volt, ugyanis 378 háztartást, és körülbelül 3200 lakost számlált.⁵²⁰ A lakosságszám növekedését Mažuran új lakosság beköltözésével magyarázza, de azt nem említi, hogy milyen és mely vidékekről érkező bevándorlók telepedtek le a város területén.⁵²¹ A népességszám növekedéséhez indirekt módon hozzájárulhattak az 1745 után formálódó közigazgatási változások is. A Felső Város megyeközpont lett, és ezzel vonzóbbá válhatott a környéken élők

⁵¹⁷ Erceg 1981. 110.

⁵¹⁸ HU MNL OL E 156 - a. - Fasc. 173. - No. 001 / c.

https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc173_no001_c/?list=eyJxdWVyeSI6ICJlc3playJ9 (2020. 06. 12., 18.00)

⁵¹⁹ Vitek 2004a. 230.

⁵²⁰ Vitek 2004a. 230.

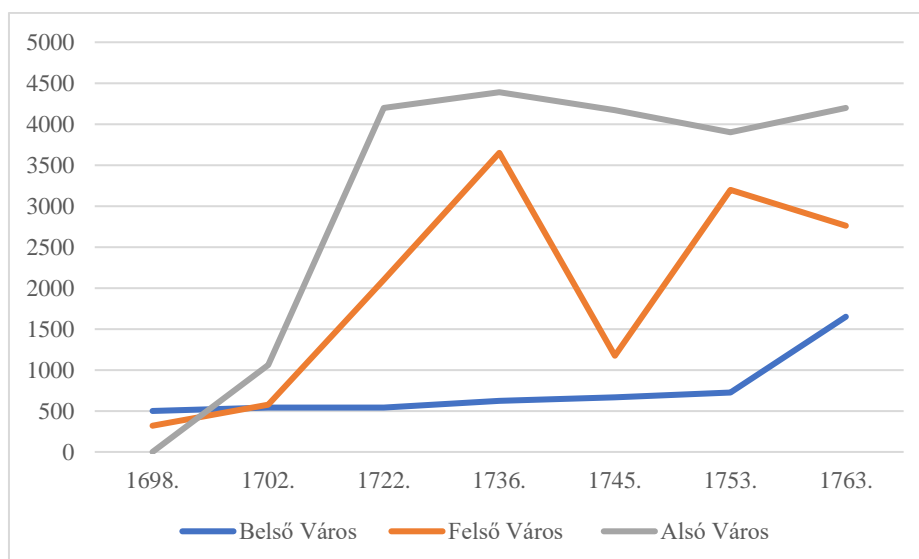
⁵²¹ Mažuran 1996b. 34.

számára. A Belső Városon belül az Újváros adatait külön tüntették fel. Összesen 12 háztartást számláltak itt. A mikroszimulációs módszer alkalmazásával arra a következtetésre jutunk, hogy területén körülbelül 101 személy lakhatott.⁵²²

1762-ban sor került egy újabb kamarai összeírásra, amelyben ismét feljegyezték a kamarai városok háztartásainak a számát. A három területen összesen 1021 háztartásban Vitek szerint körülbelül 8610-en élhettek.⁵²³ Ami a városrészek egyéni lakosságát illeti, két dolog tűnik ki. Az 1753-as összeíráshoz képest a Felső Város lakosságszáma csökkent, míg a Belső Város lakosságszáma nőtt. Ez azzal is magyarázható, hogy az Újváros területére újabb bevándorlók telepedtek le. Vitek számításai alapján 1763-ban a Belső Város népessége az Újváros lakosságával együtt 1650 egyént számlált.⁵²⁴ A legnagyobb népességszámmal továbbra is az Alsó Város rendelkezett, ott 1763-ban 4200-an élhettek.⁵²⁵ A fent említett adatok alapján 1698 és 1763 között kimutatható Eszék feltételezett népességszáma. A népességszám változását az egyes számú ábra mutatja be.

Ábra 1.

Eszék feltételezett népességszáma városrészenként a kamarai összeírások alapján (1698–1763)⁵²⁶

⁵²² HU MNL OL E 156 - a. - Fasc. 173. - No. 001 / c.

https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc173_no001_c/?list=eyJxdWVyeSI6ICJlc3playJ9 (2020. 06. 12., 18.00)

⁵²³ Vitek 2004a. 67., 71., 74., 230.

⁵²⁴ Vitek 2004a. 230.

⁵²⁵ Vitek 2004a. 230.

⁵²⁶ A grafikon Vitek adatai alapján készült. Vitek 2004a. 230.

A grafikon adatai alapján a kamarai városokra nézve a következő tanulságok vonhatóak le: a Belső Város lakosság száma 1753-ig stagnált, majd rohamosan növekedni kezdett. 1763-ra a település – az 1745-ös összeíráshoz viszonyítva – lakosságában a 2,27-szeresére növelte ki magát, ami, ahogy már korábban is említettük, a jövőbeli Újvárosba érkező új bevándorlók letelepedésével magyarázható. A Felső Város 1736-ig folyamatosan pozitív demográfiai trendeket mutatott, majd népessége a pestisjárvány következtében megféleződött. Második népességcsökkenési hulláma az 1753-as összeírást követő időszakban mutatható ki, amelynek okait Vitek egy újabb pestisjárványban látja.⁵²⁷ Az Alsó Város lakossága 1736 és 1753 között mutat csökkenést. Ennek oka, mint a Felső Város esetében is, egy pestisjárvány okozta népességcsökkenés lehet.

Eszék első, teljes népességadatát tartalmazó forrása 1786-ból származik. A II. József féle népszámlálás során a lakosságot a kamarai városok szerint jegyezték fel.⁵²⁸ Az előző forrásoktól eltérően ebben az összeírásban nem csak a házakat, háztartásokat és a háztartásokban élő férfiakat írták össze. Az uralkodó rendelete szerint készült népességösszeírás célja egy adott terület teljes népességének a feltérképezése volt, különböző kategóriák szerint. A felvételi ív arról tanúskodik, hogy a tényleges népesség szám megállapítása mellett az összeírás fókuszában a férfi lakosság állt, akiket családi állapotuk mellett a státuszuk szerint is különböző kategóriákba soroltak.

1786-ban Eszék tényleges népessége 8017 fő volt, a jogi népessége pedig 7519 fő.⁵²⁹ Az összeírás során 156-an voltak távol, a kamarai városokban összesen 654 idegen tartózkodott. A három kamarai város területén összesen 1359 házat jegyezték fel, amelyekben 1651 háztartást írtak össze.⁵³⁰ Egy házra átlagosan 1,26 háztartás jutott. A város átlagos háztartás nagysága 4,79 fő volt. Ez majdnem a fele annak, amit Vitek használt a mikroszimulációs módszer alkalmazásánál. A felsorolt adatokat városrészekre bontva a négyes számú táblázat foglalja össze.

---

⁵²⁷ Vitek 2004a. 82.

⁵²⁸ A megyei összesítőknél köszönhetően, Verőce vármegyéről is pontos adatokat tudhatunk meg a II. József féle összeírás alapján. A vármegye területe 4603 km² volt, teljes népessége 117.003 fő, a népsűrűség 25,4 fő/km² volt. A vármegyében összesen 60.235 férfit és 56.755 nőt írtak össze. Az 1000 férfira jutó nők száma 942 fő volt. A férfiak száma kategóriák szerint a következő volt: 208 pap, 175 nemes, 43 tisztviselő és honorácior, 769 polgár, 10.749 paraszt, 11.308 polgár és paraszt örököse, 9838 zsellér, szabadságolt katona 29, egyéb 2940, 19.170 fiúgyermek 1–12 év között, 5097 pedig 13 és 17 év között. Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. 1960. 55., 61–62.

⁵²⁹ A forrás Eszéket tévesen a szabad királyi városok közé sorolja. Ha összehasonlítjuk Eszék népességét a környéken lévő szabad királyi városok népességével, akkor láthatjuk, hogy népességében nem nagyon marad el tőlük: Pécsnek külvárosaival együtt 8922 fő jogi népessége volt, Újvidéknek Dörfel településsel együtt 10.265, Zombornak 13.360. A legnagyobb jogi népességszámmal Szabadka rendelkezett, 20.708 főt számlált. Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. 90.

⁵³⁰ Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. 90.

Táblázat 4.*A három kamarai városra vonatkozó népességadatok az 1786-os összeírásban, Eszék⁵³¹*

Kamarai város	Házak száma	Háztartások száma	Tényleges népességszám	Átlagos háztartás-nagyság	Egy házra jutó háztartások száma
Felső Város	548	690	3366	4,87	1,25
Belső Város	116	174	945	5,43	1,5
Újváros	69	83	340	4,09	1,20
Alsó Város	626	704	3366	4,78	1,12

Az összeírás adataiból látható, hogy a 18. század elején, a kamarai összeírások alapján bemutatott demográfiai trendek a század második felében is fennmaradtak. A házak számában és a népességszámban továbbra is az Alsó Város dominált. A legkevesebb lakossal a Belső Város rendelkezett, majdnem harmadannyian éltek itt az újvárosiakkal együtt, mint az Alsó Városban. Ami a háztartások átlagos nagyságát illeti, a számadatokból kitűnik, hogy az Újvárosban élők háztartásai voltak a legkisebbek (átlagosan 4,09 fő), míg a legtöbb tagot a belsővárosiak számlálták, háztartásonként 5,43 főt.

A II. József-féle összeírás adatai rávilágítanak a nemek arányára is. A három kamarai városban összesen 3819 nőt és 3700 férfit írtak össze.⁵³² A férfiak között – családi állapotukat tekintve – a nőtlenek domináltak, arányuk csaknem 64,60% volt.⁵³³ A férfi lakosságot, státuszukra való tekintettel tizenegy kategóriába sorolták. A három kamarai város területén összesen: 52 papot, 64 nemest, 23 tisztviselőt, 421 polgárt, 90 parasztot, 395 polgár és paraszt örökösét, 1181 zsellért, 246 szabadságolt katonát, továbbá 1215 egy és tizenhét év közötti sarjat, tehát fiúgyermeket, jegyeztek fel. Az „egyéb” kategóriába 264-en kerültek.⁵³⁴ Az említett kategóriákat városrészenként a kettes számú grafikon ábrázolja.

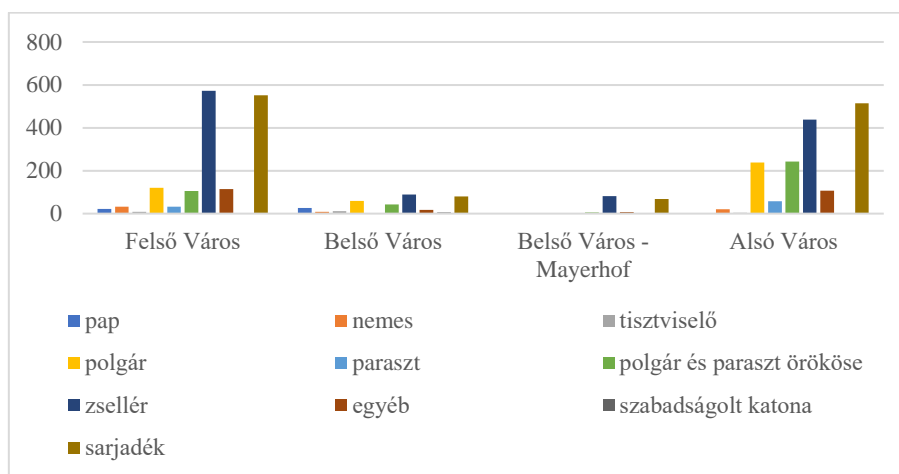
⁵³¹ Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. 90.

⁵³² Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. 91.

⁵³³ Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. 91.

⁵³⁴ Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. 91.

Ábra 2. *Férfi lakosság besorolása városrészenként az 1786-os összeírásban, Eszék*⁵³⁵

Az ábráról jól leolvasható, hogy mindhárom kamarai városban a sarjadékok kategóriába soroltak, az 1 és 17 év közötti fiúgyerekek, illetve a zsellérek domináltak, ugyanis mindhárom városrész férfi lakosságának zöme ebbe a két kategóriába lett besorolva. Őket követik a polgárok és parasztok örökösei, akik a Felső és az Alsó Városban a harmadik legnagyobb csoportot alkották. Ettől eltérően a Belső Városban a harmadik helyen a polgárok szerepelnek. Ami a papokat illeti, 94,23%-uk a Belső és a Felső Városban élt. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük azt a tényezőt, hogy e két kamarai város területén a világi papok mellett a szerzetesrendek is végeztek egyházi szolgálatot. Hasonló arányt mutat a tisztviselők kategóriája is. 82,60%-uk szintén e két városrész területén lakott. A tisztviselőktől eltérően, a nemesek túlnyomó többsége (84,37%) a Felső és az Alsó Városban élt. A város területén összesen 64 nemes, 23 tisztviselőt és 52 egyházi személyt írtak össze.⁵³⁶

A kamarai városok etnikai összetétele is különbözött. Mindhárom városrészben megtalálható volt a szláv lakosság. A Felső Városban a horvátok domináltak, Belső Városban a németek nyelvterületekről érkezők, de mellettük kisebb számban megtalálhatók voltak a horvátok is. Az Alsó Városban három népcsoport élt egymás mellett: a horvátok, a németek és a rácok. A bevándoroltak aránya a helyi lakossághoz viszonyítva a Felső és az Alsó Városban alacsonyabb volt, mint a Belsőben.⁵³⁷ Ami a lakosság felekezeti hovatartozását illeti, a belső-

⁵³⁵ Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. 91.

⁵³⁶ Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. 90–91.

⁵³⁷ A józsefkorai összeírás feldolgozását lásd: Ódor 1997. 170–183., Sršan 2002. 110–111.

és felsővárosiak katolikusok voltak, míg az alsóvárosiak 2/3-a katolikus vallású, 1/3-a pedig ortodox volt.⁵³⁸

5. 2. Az egyházi személyek által keletkeztetett népességadatok

Az egyházi személyek által keletkeztetett források közül a kánoni látogatások feljegyzései, az egyházi anyakönyvek⁵³⁹ és a status animarumok⁵⁴⁰ tartalmazzak egy adott terület népességére vonatkozó adatokat. A három kamarai város esetében csak az első két forráscsoport maradt fenn az utókor számára, mert a 18. században keletkezett status animarumok a 19. század közepén megsemmisültek. A korszak során a belsővárosi plébániát és filiáit, amelyek később plébániákká nőttek ki magukat, összesen ötször vizitálták.

Az első kánoni látogatásra 1732 szeptembere és 1733 januárja között került sor.⁵⁴¹ Berényi Zsigmond vizitációja szerint a Belső Városban kizárólag katolikus lakosság élt, és 2500 lelket számláltak meg.⁵⁴² A jegyzőkönyv megemlíti, hogy jellemző volt a katolikus hitre való áttérés. Huszonöt lutheránust térítettek meg, és egy zsidó is megkeresztelkedett. Ez arra enged következtetni, hogy a magisztrátus egyes esetekben kivételt tett a nem katolikusok letelepedésének tilalmával kapcsolatban. Ami a hívek vallási életét illeti, a plébános vallásosnak tartotta őket, mert rendszeresen részesültek a szentségek kiszolgáltatásában, és a húsvéti gyónásban is.⁵⁴³ A Felső Városban kizárólag katolikusok éltek, számuk 2600 volt. A belsővárosiakhoz hasonlóan ők is példamutató hitéletet folytattak. Ami a katolikus hitre való áttérést illeti, a vizitáció hat ortodoxot említ.⁵⁴⁴ Úgy tűnik, hogy a Felső Város területén a kapucinusok feladata volt a hittérítés. Évkönyvükben 1729 és 1739 között folyamatosan jegyzik fel azon lutheránusok és reformátusok neveit, akik áttértek a katolikus hitre. Többségük német nyelvterületről származott.⁵⁴⁵ Az Alsó Városban 1200 személyt említ a vizitáció. Minden bizonnyal csak a katoliku-

---

⁵³⁸ Sršan 2002. 31–32.

⁵³⁹ Vitek doktori értekezésében említést tesz az egyházi anyakönyvekről is. Részletesen nem dolgozza fel őket, csak összesített adatokat közöl. A jövőben érdemes lenne feldolgozni az összes rendelkezésre álló anyakönyvet, nemcsak a katolikusokat, hanem az ortodoxokat is. Így a demográfiai trendek mellett – az összehasonlító módszer segítségével – rá lehetne világítani a felekezetek közötti hasonlóságokra és különbségekre is. Az anyakönyveket az Eszéki Állami Levéltárban őrzik.

⁵⁴⁰ Status animarumok vagy lélekösszeírások: „a plébániákon és lelkészségeken vezették, a hívek nyilvántartását szolgálta, mely eredetileg személyi és pasztorációs adatokat tartalmazott”.

<http://lexikon.katolikus.hu/S/statisztikai%20adatforr%C3%A1sok.html> (2020. 11. 10., 12.45)

⁵⁴¹ Sršan 2007. XI.

⁵⁴² Ha a Belső Város népességszámát összehasonlítjuk az 1736-os kamarai összeírásból nyert népességszámmal, akkor szembetűnik, hogy a vizitációban ennek a városrésznek négyszer több lakosa van. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy a forrás nem tett különbséget a civil lakosság és a katonák között. Vitek 2004a. 68.

⁵⁴³ Sršan 2007. 5.

⁵⁴⁴ Sršan 2007. 9.

⁵⁴⁵ Sršan 1993a. 316–317.

sok számát jegyezték fel, mert az ortodoxokról a vizitáció nem tesz említést.⁵⁴⁶ A forrás adatai szerint a három városrészben összesen 6300 katolikus hívő élhetett.⁵⁴⁷

1754-ben Klimó György püspök feljegyzései nem mutatnak nagy eltérést az 1732-es látogatáshoz képest. A Belső Városban a hívek száma továbbra is 2500 volt. A vizitátor egyik bejegyzése a belsővárosi katolikus lakosság vallási intoleranciájára utal – megjegyzi, hogy a „nem katolikus újoncokat nem tűrik meg sokáig”.⁵⁴⁸ Továbbra is jellemzőek voltak a katolikus hitre való áttérések, több mint 150 embert térítettek meg az előző vizitációtól: 115 lutheránust, 49 reformátust, 5 muzulmánt és 27 ortodoxot.⁵⁴⁹ A Felső Város összesen 2428 katolikus lelket számolt. A hívek egy része német, másik része pedig dalmát. A vizitáció során kihangsúlyozták, hogy „tiltják a heretikusok vagy ortodoxok tartózkodását”.⁵⁵⁰ Ez időben az alsóvárosi katolikus lelkek száma 1785 volt. Egy részük horvát, a másik pedig német nemzetiségű volt. A vizitátor megjegyzi, hogy e kamarai városban 900 ortodox is él. A feljegyzés egy vegyes házasságot említ, egy ortodox férfi és egy katolikus nő között.⁵⁵¹ A Klimó püspök által készített vizitáció összesen 7613 lelket számol – 6713 katolikust és 900 ortodoxot.⁵⁵²

Az 1761-es kánoni látogatások lebonyolításával egy jezsuita, Franjo Ksaver Vahl volt megbízva.⁵⁵³ A hívekre vonatkozó feljegyzései, a korábban említett vizitátoroktól eltérően, részletesebbek, így említést tesz a belsővárosi lakosság etnikai összetételéről is. A belsővárosi plébánia látogatása során feljegyezte, hogy a Belső Városban 2400 katolikus hívő van. Többségük német, csak egy kisebb részük horvát származású. Klimó püspökhöz hasonlóan megjegyze, hogy a katolikus lakosság nem tűri meg más felekezetek tagjait, és hogy továbbra is vannak példák a katolikus hitre való áttérésre, az esetek többségében a katonák között.⁵⁵⁴ A Felső Város 1945 hívet számlált, és négy ortodox tért át katolikus hitre.⁵⁵⁵ Az Alsó Városban 1923 katolikus volt. Vahl megjegyzi, hogy ebben a városrészben jelen vannak az ortodoxok is. Számukat nem közli, mert azt írja, hogy „az övéik nem tűrik, hogy megszámlálják őket”.⁵⁵⁶

---

⁵⁴⁶ Sršan 2007. 13.

⁵⁴⁷ Ha a vizitációs adatokat összehasonlítjuk a hozzá időrendben legközelebb álló kamarai összeírás adatai alapján nyert népességszámmal, akkor azt tapasztaljuk, hogy az egyházi forrás 2365 személlyel kevesebbet említ. Ennek oka elsősorban az, hogy ebben a vizitációban csak a katolikus népességet írták össze, amit a forrásban is kihangsúlyoznak, míg a többi felekezet tagjairól nem közöl adatot.

⁵⁴⁸ Sršan 2007. 17.

⁵⁴⁹ Sršan 2007. 17.

⁵⁵⁰ Sršan 2007. 23.

⁵⁵¹ Sršan 2007. 27.

⁵⁵² Annak ellenére, hogy a forrás a teljes belsővárosi lakosságot továbbra is 2500 főre becsüli, a vizitáció és az 1753-as kamarai összeírás által nyert népességadatok majdnem megegyeznek. Vitek Eszék teljes népességszámát 7825-re becsülte, a vizitáció pedig 7613 egyént említ. Vitek 2004a. 230.

⁵⁵³ Sršan 2007. XI.

⁵⁵⁴ Sršan 2007. 35.

⁵⁵⁵ Sršan 2007. 55–57.

⁵⁵⁶ Sršan 2007. 45.

Az 1761-es vizitáció feljegyzései szerint a három kamarai város területén összesen körülbelül 6268 római katolikus hívő élhetett.⁵⁵⁷

Krtica, diakovári püspök 1776-os vizitációs anyaga szintén betekintést nyújt a három kamarai város népességszámába. A status animarum szerint, amelyre feljegyzéseiben hivatkozik, a Belső Város és a Mayerhof 840 lelket számlált. A vizitátorok közül Krtica említi elsőként a mayerhofiakat.⁵⁵⁸ A Felső Város katolikus lakosságszáma 3665 lélek volt, az Alsó Városé pedig 1818. A három kamarai városban összesen 982 házaspár élt.⁵⁵⁹ Az összeírás során a diakovói püspököt kizárólag a katolikus népességszám érdekelte, így az ortodoxokat nem említi. A három kamarai város katolikus lakosságának a száma Krtica feljegyzései alapján 6323 fő volt.⁵⁶⁰

A hívekről készített legrészletesebb feljegyzést Antun Mandić püspök készítette 1813-as vizitációja alkalmával.⁵⁶¹ A Belső Város területén 79 házban összesen 871 lélek élt. A kánoni látogatás tartalmazza a status animarum adatai is, amely szerint: „152 házaspár, 42 özvegy, 578 áldozni és gyónni bíró, 56 gyónni bíró, 589 megbérmált”.⁵⁶² Az Újvárosban 591 személy élt 83 házban. A lakosságra vonatkozó szám adatok a következők: „114 házaspár, 21 özvegy, 463 gyónni és áldozni bíró, 28 gyónni bíró, 403 megbérmált”.⁵⁶³ Ez a városrész továbbra is megtartotta katolikus jellegét, ugyanis csak három házban éltek ortodoxok.⁵⁶⁴ A felsővárosi plébánia status animaruma szerint 3432 lélek élt 721 házban. A plébánia „879 házaspárt, 168 özvegyet, 2869 áldozni és gyónni bírót, 87 gyónni bírót és 2696 megbérmáltat” számlált. A katolikus mellett a Felső Városban kis számban jelen voltak más felekezetek tagjai is: ortodoxok, zsidók és reformátusok.⁵⁶⁵ Az Alsó Város a status animarum szerint 2230 katolikus lelket számlált, akik 366 házban laktak. E városrész „370 házaspárt, 127 özvegyet, 1674 áldozni és gyónni bírót, 88 gyónni bírót és 1833 megbérmáltat” számlált. Mandić püspök az ortodoxok számát nem említi, csak annyit jegyzett fel, hogy 322 házban élnek.⁵⁶⁶ Ezek szerint a görögkeleti hívek száma 2000 fő körül lehetett. A kánoni látogatások alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Eszék szabad királyi város területén körülbelül 7124 katolikus és 2000 ortodox élt.

---

⁵⁵⁷ Az 1732/1733-as vizitációhoz hasonlóan ez is csak a katolikus hívők számát említi. Az 1762-es kamarai összeírás adatai alapján Eszéknek 1762-ben összesen 8610 lakosa lehetett. Ha a vizitációban említett katolikus lakosságszámhoz hozzáadjuk az ortodox népességét is, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a két népességadat megegyezhet. Vitek 2004a. 230.

⁵⁵⁸ Sršan 2007. 79.

⁵⁵⁹ Sršan 2007. 87.

⁵⁶⁰ A vizitáció tíz évvel a II. József-féle népességösszeírás előtt keletkezett. Az előző vizitációhoz hasonlóan szintén csak a katolikus népesség számát közli.

⁵⁶¹ A papok, szerzetesek és hívek kapcsolatát az 1813-as és 1833-as kánoni látogatások alapján lásd: Lovas 2017. 89–98.

⁵⁶² Sršan 2007. 137.

⁵⁶³ Sršan 2007. 137.

⁵⁶⁴ Sršan 2007. 137.

⁵⁶⁵ Sršan 2007. 197.

⁵⁶⁶ Sršan 2007. 243.

6. Az 1814-es népszázeírás körülményei

Az 1814-es népszázeírás körülményeit érdemes két szinten tárgyalni – makro- és mikroszinten egyaránt. Az első a Habsburg Birodalom teljes területére, a második pedig konkrétan Eszék szabad királyi városra vonatkozik. Az 1814-es összeírás gyökerei az 1802-ben megtartott magyar országgyűlésen keresendők, konkrétan a június 21-én tartott XIII. ülésen, amikor egy törvényrendelet által birodalmi szinten megtartandó népszázeírásról rendelkeztek. Az adatfelvétel célja, ahogy Thirring írja „*a hadsereg kiegészítésére alkalmas népesség számának megállapítása, szükséges lett volna egyrészt a katonai szolgálatnak megfelelő kor, másrészt a katonai szolgálat alól bármely okból felmentett társadalmi rétegek pontos megállapítása*”.⁵⁶⁷ A fő kérdés az volt, hogy a conscriptiót terjesszék-e ki a nemesekre is, vagy csak a nem nemes népességet írják össze. Egyesek úgy vélték, hogy ki kell terjeszteni minden társadalmi rendre, míg mások azt szorgalmazták, hogy esetleges sérelmek elkerülése érdekében, amelyek a nemesek vagyoni feljegyzéseiből keletkezhetnek, az utóbbiakat hagyják ki a lajstromozásból. A másik érvként a nemesek összeírása ellen azt hozták fel, hogy számuk nem tudja növelni a hadseregekben szolgáló katonák számát. Ezért az országgyűlés úgy határozott, hogy egy *Popularis Conscriptio Ignobilium* típusú összeírást hirdet meg, amelynek kivitelezése a lelkipásztorok jelenlétében a tisztviselők feladata lesz.⁵⁶⁸

---

⁵⁶⁷ Thirring 1903. 615.

⁵⁶⁸ Az 1802. június 21-én megtartott Magyar Országgyűlés XIII. ülésén elhangzott szöveg, amely az összeírás típusára és meghirdetésére vonatkozik: *M. Personális Ur tehát az alatt a népesség meg-számlálásának módja eránt tett vélekedést a Deputátiónak olvastatta. Ez eránt leg-először az a 'kérdés fordult-elöl: hogy ezen számlálás ki-terjesztessen-é a 'Nemes személyekre is? 's némellyek ugyan azt adván elöl: hogy régensen is ezen számlálásba az Egyházi-Rend a 'Nemes személyeit is fel-jegyezze légyen, és az 1791-ki Törvény tsak a hadi-rend által számlálás értvén el-töröltetettnek az Ország által tejendő számlálásból a Nemeseket ki-nem rekeszti. Ámbár, azt, hogy ezen Tárgy a 'Seregek pótolásával egybekaptsoltatott, helytelennek esmérnék-is; mindazonáltal szükségesnek tartván, hogy a 'Hazának egész népessége tudattasson, úgy vélekedtek: hogy a 'népesség számlálására Országos Deputátió rendeltessen 's ez mind a 'Nemeseket, mind a 'nemtelenekeket fel-jegyezze. Mások ellenbe azt állítván: hogy a 'Nemesi személyes szabadság szintén olly beteszléven, valamint a 'birtokok tulajdonsága; valamint tehát kiki sérelmesnek tartaná, ha vagyonya fej-jegyeztetne, úgy a Nemes Személyeknek meg-számlálását veszedelmesnek, sőt sérelmesnek-is lenni itéltk. A 'mint-is végre abban meg-állapodtak: hogy ezen számlálás a 'Nemesekre ne terjesztessen; a 'Nemtelenekekre-való pedig, mivel az Ország Rendei az Ó Felségének küldött Repraesentatioba is meg-ismérték: hogy a 'népesség számlálása a 'Katonák állításával szorossan egybe légyen kaptsolva, abban állapodtak-meg: hogy ezen számlálás a Dicalis Conscriptio alkalmatosságával a 'Vármegyék Tisztjei által a 'Lelki-Pásztorok jelen-létekben vitessen végbe. Erre-való nézve a 'Deputatio által készített Tabela meg-visgálván, 's azt egyéb részében helybe-hagybán, a 'tiszesebb lakosok számára, a 'kik közzé az Uraságok Tisztjei-is számláltatnak, különös hely bé-tétegett, és e' szerint a SS. És RR. végezése illy értelemmel írásba foglaltatott. Mivel a 'népesség számlálásának a 'Tárgya a 'Nemesekre-való nézve sem az Ó Felsége Feladásaival, sem pedig a 'Seregek pótolásával semmiképen egybe-kaptsolva nintsen, ettül a 'SS. és RR. általlyába el-állanak. Ami pedig a 'Nemteleneke meg-számlálását illeti, abban egyeztek-meg: hogy ez a 'Deputatio által kidolgozott rendszerént közben-férkeztetvén a 'tiszesebb személyeket, a 'Dicalis Conscriptio alkalmatosságával a 'Lelki-Pásztorok jelen-létekbe a 'Tiszt-viselő személyeket által vitessen-végbe. Reformkor előtti dokumentumok 1790–1812. Naponként való jegyzései az 1802-dik esztendőben Felséges Második Ferentz Római Tsászár, Magyar, és Tseh Ország Koronás Királya által Posony szabad királyi városában Pünkösd havának napján rendeltt, 's ugyan azon esztendőben Mind Szent havának napjában befejeztetett, 1802. 108–109.*

Azt mondhatjuk, hogy az 1802-es rendelet a 19. század első felében végzett nem nemes népességösszeírások kútfője volt, azzal a kikötéssel, hogy az összes többi conscriptio királyi rendelet által lett meghirdetve, nem pedig törvénybe iktatva.⁵⁶⁹ Ezek az összeírások több szintű folyamatnak voltak alávetve. A lokális conscriptiók összesítőit a Helytartótanácsnak kellett megküldeni. A Tanács a beküldött adatok alapján az egész országot magába foglaló főösszesítőt készített, majd azt elküldte a magyar királyi Udvari Kancelláriának, aminek az adatok alapján pontos rálátása nyílt a népességszámra.⁵⁷⁰ Az 1802-es nem nemes összeíráshoz készítettek egy részletes *Instructionest* is, amelyet december 29-én adtak ki Bécsben, ami az összeírók munkáját segítette, s melyet a későbbi összeírásoknál is használtak.⁵⁷¹

A források arról tanúskodnak, hogy helyi szinten először Verőce vármegyében, majd Eszéken is voltak népességösszeírások a 19. század első évtizedében. Így Verőce vármegye népességéről is elkészült a *Summarium respective Bilanx Accrescentio, Decrescentio juxta Josephinam et Modernam Popularum Ignobilium Conscriptioem, ad exigentiam Benignae Resolutionis Regiae* összeírás (1802. július 1. No. 6458.). Általános statisztikai adatokat közöl a településekről és a lakosságról, továbbá két conscriptio összesített adatait hasonlítja össze: a II. József-félet és az 1802-est. A második összeírás, amelyből a településre vonatkozóan szintén összesített adatok olvashatók ki a *Summarium Generale Conscriptioem Popularis Ignobilium cujuscunque Secans, Religionis, et Conditionis Personarum in Regno Hungaria. Partibusque Eidem adnexis existentium, de positivo Altissimo Jussu Regio in Sensu Diatalis Art: II 1802 e submissis Anno 1804/5 per Regni Iurisdictiones Summariis, confectum.*⁵⁷²

Az 1802-es Magyar Országgyűlés határozata alapján Eszék 1804-ben szintén kísérletet tett a területén élő népesség összeírására, de ennek a forrásnak ma csak fragmentumai találhatók az Eszéki Állami Levéltárban. Feltételezhető, hogy az összeírás befejezését a napóleoni háborúk szakították meg. A fennmaradt lajstromok azt tanúsítják, hogy a lakosságról háztartásonként egyéni adatokat írtak össze, mert a levéltárban ebből az évből semmilyen forrás nem utal arra, hogy azokat összesítették volna. A conscriptióról csak annyit lehet tudni, hogy a nem nemes lakosság összeírására szolgált, de semmilyen történeti demográfiai vagy társadalomtörténeti vizsgálatnak nem vethető alá, mert a forrásból csak néhány oldal maradt az utókorra.

---

⁵⁶⁹ Thirring 1903. 609.

⁵⁷⁰ Thirring 1903. 610.

⁵⁷¹ Thirring 1903. 619.

⁵⁷² Korunić 2013. 54. Hivatkozott: Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Banski spisi, kutija LXXXIV, 1808. godina. Ma a Horvát Állami Levéltárban kutathatók.

A 19. század első évtizedében nemcsak az eszéki népességösszeírás hiúsult meg, hanem a Birodalom többi településén elvégzendők is.⁵⁷³ Így például az 1810 júniusában kelt 12253-as számú helytartótanácsi körlevélben az olvasható, hogy 1808-ban és 1809-ben „a törvényhatóságok a háborús idők, a különböző körülmények és a velük összefüggő dolgok miatt”⁵⁷⁴ nem tudták befejezni az összeírásokat, de mivel 1810-ben helyreállt a béke, ezért „mindenhol egy időben és egyszerre kell elkészíteni”, mégpedig az 1804/1805-ös conscriptio ívei szerint. A rendeletet a helyi magisztrátusoknak kellett véghezvinni, az összeírás célja pedig az volt, hogy az uralkodó megismerhesse birodalma népességének összetételét, illetve népességszámának növekedését vagy csökkenését.⁵⁷⁵ A népességösszeírások elmaradása a törvényhatóságok ellenkezéseivel is magyarázható, ugyanis ellenezték a Helytartótanács azon határozatát, hogy 1808-tól minden évben készüljön conscriptio a települések nem nemes lakosságáról.⁵⁷⁶

Az 1811-es pozsonyi országgyűlésen is tárgyaltak az összeírásról, és több ülésen is kétségbe vonták évenkénti elkészítésének szükségességét, továbbá vita volt annak felvételi módjáról is. Többek között erről tárgyaltak a 48-ik ülésen is: „a' nép száma megtudásának nem a' Conscriptió a' legbizonyosabb módja, hanem a' politicus caiculust a' szüléiteknek és megholtaknak Lajstromából lehet kihúzni. De a' többség, nem akarta itt a' nép megszámlolásának egy altaljában való szükséges, vagy hasznos voltát kérdésbe venni, hanem tsak épen azon Conscriptióról szólam, a' melly az 1802-dik esztendőbéli Ország Gyűlésének következésébe rendeltetett. Valamint ezt akkor az Ország azon végre rendelte, mivel a' katona állítást egy időre magára vállalta volt, úgy magok a' Conscriptiónális Tábellának rubrikái- is mutatják, hogy a' mostani Conscriptió egyedül e' végre szolgál megszűnván tehát már a' katona állítás, azon Conscriptióra sints többé szükség.”⁵⁷⁷ A képviselők arra is panaszkodtak, hogy az összeírás egyrészt extra költséget hárít a törvényhatóságokra, másrészt pedig akadályozza a hivatalnokokat mindennapi feladataik elvégzésében, nagy terhet hárítva ezzel rájuk. Ezért „utasításaiknak

---

⁵⁷³ Az összeírásokat néha természeti katasztrófák is akadályozták. Erre a legjobb példa Sopron vármegye, ahol az 1814-es conscriptiót nem tudták véghezvinni, mert a szolgabírók az utak javításával voltak elfoglalva, amelyeket tönkretett az árvíz. Thirring 1903. 647.

⁵⁷⁴ „(...) nefors propter praeteritorum belli temporum, et rerum varia adjuncta, et cum his connexa negotia”. HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 26. 943/1810.

⁵⁷⁵ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 26. 943/1810.

⁵⁷⁶ Thirring 1903. 610.

⁵⁷⁷ *Reformkor előtti dokumentumok 1790–1812, Felső Ferencz austriai tsászár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének jegyző könyve (Pozsony, 1811-1812)* 1811. 606.

folytában tellyes megegyezéssel abban állapotnak meg, hogy ezen 1802-dik esztendőől fogva szokásban volt Conscriptiónak megszűnése eránt kéréseket Ő Felségének feladják’.⁵⁷⁸

Az 1811-es országgyűlés 78. ülésének egyik vitatárgya az összeírók személyét érintette. Egyesek az összeírásokat ki szeretnék volna vonni a világi hatalom, a magisztrátusok jogköréből, és teljesen átengedték volna az egyháznak, elsősorban a papságnak, hiszen ők már vezettek születési és halotti anyakönyveket, amelyek alapján követni lehetett volna a települések demográfiai trendjeit.⁵⁷⁹ Mások úgy vélték, hogy az anyakönyvek alapján a papoknak kellett volna kitölteniük az úgynevezett *Conscriptiónalis Tabellákat*, amelyeket át kellett volna adniuk a járási szolgabíróknak. Voltak olyan képviselők is, akik a járási szolgabírókat bízták volna meg az összeírással, mert az általuk készített *dicalis conscriptiókat* alkalmasnak találták a népesség összeírására is.⁵⁸⁰ Az 1814. január 4-én kelt körlevél arról tanúskodik, hogy a pozsonyi országgyűlés vitái ellenére a népességösszeírások lebonyolítása továbbra is a magisztrátusok jogkörében maradt, de arról is tanúskodik, hogy az 1810-es körlevél óta, a conscriptiók végrehajtásának kérdésében nem volt jelentős előrelépés – továbbra is csak csekély számú törvényhatóság készítette el őket.⁵⁸¹

Az eszéki magisztrátus csak 1814-ben írta össze a városban élő népességet, annak ellenére, hogy a conscriptiókra vonatkozó bejegyzések már 1810 óta folyamatosan jelen voltak a magisztrátus ülésein. Így például a magisztrátus 1812. március 13-án tartott XXV. ülésén, ahol nyilvánvalóvá vált, hogy a Magyar Királyi Helytartótanács még az 1810-es nem nemes népesség összesített adatait is várta a városi vezetéstől.⁵⁸² A magisztrátus „vis maiorra” hivatkozott, elfoglaltságát hangsúlyozta, de a munkát még 1812-ben sem kezdték el. Ezzel együtt elrendelték, hogy a népességet városrészenként írják össze: a Belső Városéval és az Újváros lakosságának összeírásával Alexandar Csavrak bírót, az Alsó Városéval Josephus Krmpotich kapitányt, a Felső Városéval pedig Martinus Moller városi tanácsost bízták meg, és egyben sürgették is őket a munka megkezdését illetően.⁵⁸³ A magisztrátus iratanyagát olvasva nem csak az elfoglaltság jelentett akadályokat az összeírás elvégzésére. A július 31-ei gyűlés feljegyzéseiből kiderül, hogy a város még 1812-ben sem rendelkezett hiteles házszámozással, de

---

⁵⁷⁸ *Reformkor előtti dokumentumok 1790-1812, Felséges Első Ferentz austriai tsászár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének jegyző könyve (Pozsony, 1811-1812)* 1811. 607.

⁵⁷⁹ *Reformkor előtti dokumentumok 1790-1812, Felséges Első Ferentz austriai tsászár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének jegyző könyve (Pozsony, 1811-1812)*, 1811. 1072.

⁵⁸⁰ *Reformkor előtti dokumentumok 1790-1812, Felséges Első Ferentz austriai tsászár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének jegyző könyve (Pozsony, 1811-1812)*, 1811. 1072–1073.

⁵⁸¹ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 65. 273/1814.

⁵⁸² HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 42. 474/1812.

⁵⁸³ Sršan 2012. 75.

utcanevekkal sem. A földmérést sem végezték el, a telkek közötti határvonalat sem jelölték ki. Ezt a feladatot a lélekösszeírás során a mindenkori földbírónak (*urbarii prefectus*) kellett elvégeznie, akit egy festő (*pictor*) kísért. A városi bíró tisztségét viselő Krmpotich úgy vélte, hogy a lélekösszeírás előtt előbb a fent kitűzött feladatokat kell elvégezni.⁵⁸⁴ A conscriptiót még 1813-ban sem készítették el, amiről szintén a magisztrátus iratanyaga tanúskodik.⁵⁸⁵

Feltételezhető, hogy az elfoglaltságra való hivatkozás mellett a magisztrátus saját problémái miatt is halogatta az összeírást. A városi vezetőség krízise 1811-ben kezdődött, az ügyet pedig Pelagia Malacs özvegyasszony házának eladása robbantotta ki, aki Joannes fia tudta nélkül adta el azt a város aljegyzőjének, Georgius Filkovichnak. Az ügyet Sebastian Redlstein tanácsos is feljegyezte naplójába. Az üzlet azért volt kétséges, mert Pelagia házát jóval az értéke alatt adta el, és döntését is mások rábeszélésére hozta meg. Az ügy akkor pattant ki, amikor a fia vissza akarta vásárolni anyja házát, de azt jogi úton is megtiltották neki. A szomszédok kiálltak Joannes mellett, és tiltakoztak a kétes bírósági döntés ellen is, ezért 30 szomszédot a belsővárosi parancsnok elé vezettek. A helyzet súlyosságát Alexandar Csavrak levele is bizonyítja. Benne a helybeliek ellenállása, és a városi magisztrátus felé tanúsított ellenséges viselkedésmódjuk tükröződik. Pelagia ügyét úgy élték meg, mint a lakosság vagyonának elkobzását, amit Csavrak is idézett levelében: „*Korán kezdtétek az elkobzásokat, ne hagyjátok magatok emberek, ne engedjétek, védjétek meg, ez erőszak, az első lesz, ma nekem, holnap neked, ez történik majd veletek is (...) a néptől elveszik házaikat.*”⁵⁸⁶ Az alsóvárosiak azt feltételezték, hogy ebbe az üzletbe az egész városi vezetőség bele volt vonva, ezért a királyi biztoshoz fordultak, hogy vizsgálja felül az ügyet.⁵⁸⁷ Az ügyben végül az uralkodó határozata volt döntő, aki Filkovich szerződését megsemmisítette, és Joannes Malacs javára döntött.⁵⁸⁸

Az ügy arra készítette a városi bírót, Joannes Baranyayt, hogy 1811. december 24-én benyújtsa lemondását.⁵⁸⁹ Helyére ideiglenesen Alexander Csavrak városi kapitányt nevezték ki, akinek a mandátuma csak négy hónapig tartott, mert a Malacs ügy miatt a királyi rendelet értelmében április 11-én leváltották, helyére pedig az új választásokig Josephus Krpotichot nevezték ki.⁵⁹⁰ Csavrak „agóniája” ezzel nem ért véget. A Malacs ügygel megbízott királyi biztos, Antonius Adamovich Csavrakot szuszpendálta a városi kapitányi és a tanácsnoki funk-

---

⁵⁸⁴ Sršan 2012. 222.

⁵⁸⁵ HR-DAOS-6.1.1.1.1. knj. 4., N. 2383/2318, HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 63. 2318/1813.

⁵⁸⁶ Csavrak levele. „*Rano ste pocseli otimati nedaite ljudi nepusctaite, branite, ovo je szila, biceh prvi danasz meni sutra tebi tosze y vam hoche dogoditi. (...) dasze kuche ozimaju od lyudi*”. HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 31. 143/1811.

⁵⁸⁷ Sršan 1997. 44–45.

⁵⁸⁸ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 32. 538/1811.

⁵⁸⁹ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 39. 2055/1811.

⁵⁹⁰ Sršan 2012. 98.

ciótól is, amíg ezzel kapcsolatban nem érkezik királyi rendelet.⁵⁹¹ A Királyi Tanács határozata alapján Csavrakot végül a tanácsnoki funkciótól is megfosztották, de megengedték, hogy az uralkodóhoz fordulhasson büntetése enyhítése ügyében.⁵⁹² Ő élt ezzel a lehetőséggel, és egy levélben, amelyet a magisztrátus juttatott el, arra kérte az uralkodót, hogy kegyelmezzen meg neki.⁵⁹³ A rend csak az 1812-es év végére állt helyre, amikor a király elrendelte a választások lebonyolítását a királyi biztos, Antonius Adamovich jelenlétében.⁵⁹⁴

Az eszéki népesség conscriptiójára végül 1814-ben került sor. Az év június 3-án két embert bízta meg a városi magisztrátusból az összeírás lebonyolításával – Georgius Wilhelmus Liggaticus ügyvédet és Basilius Neskovits földbíró. Az ő munkájukat segítette a városi magisztrátus többi tagja is. Így például Götzinger alkamarás és Moller szenátor, aki az összeszámolásért és az iratanyagok koordinációjáért felelt.⁵⁹⁵ Az összeírás minden lebonyolítójáról, illetve az összeírás időtartalmáról a kifizetési lista tanúskodik. Eszék szabad királyi város népességét városrészenként vették számba, és a conscriptio összesen 34 napot vett igénybe. Először a Felső Várost (15 nap), majd a Belső és az Újvárost (3 nap), legutoljára pedig az Alsó Várost (16 nap) írták össze. Az összeírást mindhárom városrészben Liggaticus, Neskovich és Novoszelich, városi kancellista vezette. Őket pandúrok kísérték, feltehetőleg az esetleges atrocitások elkerülése érdekében. Munkájukat egy fuvaros is segítette, aki vélhetően az összeírás anyagát (könyveket) szállította.⁵⁹⁶

Az összeírókat a Felső Városban Antonius Pasha és Rocho Krixan pandúr, illetve Michael Krixan fuvaros kísérte, a Belső Városban és az Újvárosban Antonius Pasha és Luca Budorovich, fuvaros nélkül, az Alsó Városban pedig Pasha munkáját Joannes Miloshinovich pandúr segítette, az összeírási könyvet pedig Krixan szállította. Az összeírók élén Liggaticus állt, ő kapta a legmagasabb napidíjat (napi 3 forintot). Neskovich napidíja 2 forint 30 krajcár, Novoszeliché 1 forint 40 krajcár, a pandúroké 30 krajcár, a fuvarosé pedig napi 1 forint 30 krajcár volt.⁵⁹⁷ Az összeírás végeztével az adatok feldolgozása és az összesítők elkészítése 26 napot vett igénybe. A munkával Liggaticus, Neskovich és Novoszelich lett megbízva. Ha a conscriptio anyagi részét vizsgáljuk, akkor a kifizetések alapján arra a megállapításra jutunk, hogy az összeírás költsége összesen 503 forint 10 krajcár volt, abból 323 forint 70 krajcár volt maga az összeírás, 179 forint 40 krajcár pedig az összesítők elkészítése.⁵⁹⁸

---

⁵⁹¹ „Cum vero praefata huc Benigna Resolutione Regia Capitaneus Csavrak ab officio simpliciter amovendus praecipias a priori idem nec capitanei eo minus Judicis Offo fungi valeat“. HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 43., 743/1812.

⁵⁹² HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 45. br. 1108/1812., Sršan 2012. 176.

⁵⁹³ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 45. br. 1271/1812., Sršan 2012. 203.

⁵⁹⁴ Sršan 2012. 311.

⁵⁹⁵ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 69. 988/1814.

⁵⁹⁶ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 78. 319/1815.

⁵⁹⁷ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 78. 319/1815.

⁵⁹⁸ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 78. 319/1815. A forrásban a kifizetések végösszegénél 503 forint 50 krajcár szerepel.

7. A sikeres összeírás előfeltétele – az *Instructiones*

Az összeírás sikerességéhez, és egy adott terület népességének helyes kategóriákba való besorolásához az összeírók számára egy részletes útmutatót dolgoztak ki még az 1802-es évben. Mivel az 1814-es összeírás az 1802-es *Ignobilium Conscriptio Popularis*hoz készített táblázatait használta fel, az összeíráshoz tartozó, az összeírók számára készített 40 oldalas útmutató, *Instructio pro Ignobilium Conscriptio* címmel továbbra is érvényben volt.⁵⁹⁹ Az irat 29 oldalon keresztül magyarázza az összeírási szempontokat, 11 oldalon pedig a táblázatok különböző kitöltési módját mutatja be példák feltüntetésével. A forrás jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy ismerteti a conscriptio helyes elkészítési módját, hanem egyben világosabbá teszi a foglalkozások besorolásának kérdéskörét, és annak fogalomtörténeti jelentőségét is, hiszen a felsorolt kategóriákat, és azok részletes magyarázatát ismerteti, és köti össze a konkrét felvétellel. Az összeírás jobb megértése érdekében szükséges ennek rövid ismertetése.

Az instrukció első mondata meghatározza az összeírás jellegét, földrajzi vonatkozását, és egy törvénycikkelyre való hivatkozással legitimálja is azt: „*Utasítás, a teljes nem-nemesség összeírásához, mind a hat valláshoz, és a személyek állapotához, a Magyar Királyságnak, a hozzá csatolt részeknek a táblázat rubrikáiban (a mellé kijelölt nyomtatványban) a legmagasabb tartományi határozatról, amely az 1802-es évi II. cikkely értelmében a tisztelt törvényhatóság által elfogadott.*”⁶⁰⁰ Az irat ismerteti a conscriptio célját is, amelyet a következő módon határoz meg: „*Ezen összeírás célja, hogy a Magyarországon tartózkodó nem-nemes népességet, mint saját számában, úgy minőségében is kellően megismertesse, amennyiben ebből politikai osztályzat/kategória levonható a körülményekre tekintettel.*”⁶⁰¹

Kik álltak az összeírás fókuszában? Kizárólag az ország nem nemes lakossága, ám az összeírók Eszéken a háztartásokban feljegyezték azokat a személyek is, akik katonák, papok vagy nemesek voltak, de őket nem kategorizálták, és nem számították bele a teljes lakosság-számba. Az összeíróknak egy adott terület népességét, az egyének származására való tekintettel, három szempont szerint kellett vizsgálniuk, majd ennek megfelelő módon kategorizálni őket. A belföldi lakosságon belül a conscriptio megkülönbözteti a helyben születetteket, azokat, akik a Magyar Királyság és a hozzá csatolt részekben születtek és lakhellyel rendelkeznek, illetve azokat az idegeneket (*extraneus*), akik a Magyar Királyság és a hozzá csatolt terü-

---

⁵⁹⁹ Az eszéki levéltárban két *instructiones* maradt fenn. Az egyik 1810-ből származik, a másik 1823-ból. A két forrás csak a nyomtatás évében tér el, tartalmi szempontjuk szerint identikusak. DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptio* 1810.

⁶⁰⁰ HR-DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptio* 1810.

⁶⁰¹ HR-DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptio* 1810.

letekről származnak, de a felvétel alatt nem tartózkodtak a saját szülőhelyükön/lakhelyükön. A harmadik csoportba azok az egyének kerültek, akiket szintén *extraneusok* voltak, de a Magyar Királyság és a hozzá csatolt területein kívül születtek és éltek, ám az összeíróknak kijelentették, hogy tartósan helyben fognak maradni. Az összeírásnak egyedül azok a személyek nem voltak kitéve, akik utazónak titulálták magukat.⁶⁰²

Az összeírás egysége, ahogy az utasításban áll, a család (*familia*) volt, de ez alatt háztartást kell érteni, ugyanis a család mellett összeírták a legényeket, inasokat, cselédeket, idegeneket is. Az utasítás minden háztartás feljegyzésére egy oldalt irányzott elő, ha pedig ez nem bizonyult elegendőnek, akkor a folytatás (*continuatio*) szó feltüntetésével írták tovább a feljegyzést. Három, előre elkészített nyomtatvány (*Tabella*) állt az összeírók rendelkezésére. Az A-jelzéssel ellátott úrlapba (*Familiae Tabella*) a háztartásokat írták össze, a B-be (*Summarium Locī*) a helység összesített népességét, a C-t (*Summarium Comitatus*) pedig a vármegye összesítőjeként használták. Eszék esetében ez a városrészek összesített adatait tartalmazza. Az utolsó kettő az A ív alapján készült el, ezért fontos volt, hogy az abban lévő adatok minél pontosabban legyenek felvéve. Az instrukció azt is kiköti, hogy az összeírók személyesen látogassanak el minden helyre, szemléljenek meg minden házat, és járják végig a háztartásokat.⁶⁰³

7.1. A háztartások összeírása – *Familiae Tabella*

Egy háztartáshoz írták azokat, „*akiknek közösen ugyanazok az apái, anyái, urai, úrnői, akik a családfő által élelemmel eltartatnak, és pedig amennyiben a leszármazottakról tárgyalatik, megkülönböztetés nélkül mindenki, akár jelenlévőként, akár távollévőként, vagy a szülői háztól elválasztott körülményüként vétetik fel, annyiban az apa házában ivén legyen. Feltüntetve a rokonok pedig, akár ugyanazon ellátás alattiként vannak felvéve, akár jelen, akár távollévőként, szolgálóként, és minden egyedülálló személyt, aki közös ellátáson és vendégként él*”.⁶⁰⁴ Abban az esetben, ha valaki már önmagának biztosította megélhetését, azaz „*külön kenyéren él*”, őt külön háztartásban kellett feltüntetni, majd ott kategorizálni. Ez általában olyan fiatal nőkre és férfiakra vonatkozott, akiket családjuk háztartása mellett a munkáltatónál is összeírtak, de csak az utóbbinál kategorizáltattak.⁶⁰⁵

---

⁶⁰² HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810. Az összeírás kategóriákat Thirring is ismertet. Thirring 1903. 628–633.

⁶⁰³ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

⁶⁰⁴ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

⁶⁰⁵ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

A háztartásokon belül fontos volt a személyek összeírasi sorrendje is. Az első helyre mindig a háztartásfő (*pater/mater familias*) került, utána a feleségét, majd a fiú és lány gyermekeit írták össze, akiket életkoruk alapján soroltak be. Ha a családnak több gyermeke volt, akkor számmal is ellátták őket (*1-us filius, 2-us filius/1-a filia, 2-a filia stb.*). Ha az összeírt családdal együtt élt házas gyermeke is, akkor annak családját közvetlenül utána írták össze, amit jól illusztrál az ötös számú táblázat is.

Táblázat 5.

Példa a többcsaládos háztartás beírasi módjához,

A-ív, Eszék, 1814⁶⁰⁶

<i>Háztartás tagjai</i>	<i>Születési év</i>	<i>Háztartáson belüli szerep</i>
Georgius Bukves	1749	pater familias, ruricola
Maria Bukves		uxor
Franciscus Bukves	1774	1-us filius uxoratus
Magdalena Bukves		uxor filii
Franciscus Bukves	1806	1-us filii filius
Stephanus Bukves	1810	2-us filii filius
Catharina Bukves		filii filia
Stephanus Bukves	1784	2-us filius patris familias, haido co[mi]t[at]us, uxoratus
Barbara Bukves		hujus uxor
Michael Bukves	1802	3-us filius patris familias
Anna Bukves		1-a filia patris familias
Theresia Bukves		2-a filia patris familias

A nukleáris család után az oldalági rokonokat jegyezték fel – először a férfiakat, majd a nőket. A rokonok után következtek a háztartás nem rokon férfi tagjai (inasok, legények, szolgálók), a legvégén pedig a nem rokon nők.⁶⁰⁷

Az A-ív fejlécében a házra vonatkozó adatokat kellett kitölteni. Az összeíróknak öt szempontot kellett figyelembe venniük: a.) melyik megyében volt a ház (*Comitatus*); b.) mely törvényhatósághoz (*Jurisdictio*) és c.) mely plébániához (*Parochia*) tartozott; d.) mi volt a helység neve (*Locus*) és e.) mi volt a ház száma (*Domus N^{us}*). Eszék esetében ez a következőt jelentette: a.) Verőce vármegye; b.) Eszék szabad királyi város; c.) Alsó, Felső vagy Belső Város; d.) Alsó, Felső, Belső Város vagy Újváros és az e.) pl. 1. Az összeírást városrészen-

⁶⁰⁶ HR-DAOS-6.1.6.1.2, knj. 442. 116. ház

⁶⁰⁷ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptione 1810.

ként, a házsámok növekvő sorrendjét figyelembe véve készítették el, amint az instrukció kötelezte őket. Az eszéki összeírásban, az utasítások szerint, felvették a nemesek házait is, de bennük csak a nem nemes egyéneket/háztartásokat írták össze, míg a ház tulajdonosánál a „*Nob.*” (*nobilis*) rövidítéssel a személy neve előtt jelölték nemesi származását.⁶⁰⁸

A háztartásokon belül élő egyénekre vonatkozóan az összeírás nyolc kategóriát különböztetett meg, és egy kilencedik, általános rubrikát.⁶⁰⁹

1.) *Proprietarius domus* (a ház tulajdonosa) – az ingatlan lehetett magán- vagy köztulajdonban.

2.) *Nomen Patris familias inhabitantis, et ad eum spectantis Familiae* (az ott élő családfő neve, és az ehhez a családhoz tartozó személyek)

3.) *Annus nativitatis* (születési év) – az összeírók csak a férfiak születési évét írták be, a nőket nem. Az instrukció pedig kikötötte, hogy szigorúan a születési évet, ne pedig az egyének korát jegyezzék fel. Abban az esetben, ha a születési év körül kérdések merültek fel, akkor a helyi plébános segítségét kellett kérni, aki a születési anyakönyv alapján meg tudta azt állapítani.

4.) *Qualificatio individuorum* (az egyének minősítése). Ez a háztartásban betöltött szerepre utal, továbbá az egyének státuszára „*a bizonyos személy, amely össze van írva, egyházi, vagy laikus, egyedülálló, házas, vagy özvegy*”. Ennek feljegyzése során a háztartáson belüli hierarchiát vették figyelembe: családfő, feleség, fiúgyermek, lánygyermek, a családfő testvérei, nagyszülők, inasok, legények, szolgák stb. A férfiaknál, ebben a rubrikában, az összeírók feljegyezték a foglalkozásukat és polgárjogi státuszukat is, ha rendelkeztek ilyennel. Ide kellett bejegyezni a családtól távollevők tartózkodási helyét is, ha pedig ez az adat nem volt ismert, akkor erről nyilatkozni kellett. Eszék esetében ilyen egyéneknél legtöbbször az írták, hogy *in peregrinatione* (vándorlásban) vagy *nescitur ubi* (ismeretlen helyen).

5.) *Classificatio masculorum* (férfiak minősítése) – a férfiak hat alosztályba sorolására szolgál.

a.) *Officiales et Honorationes* (hivatalnokok és kiemelt állású személyek).⁶¹⁰ Ebbe a kategóriába sorolták azokat, „*akik tudósok (...), nyilvános hasznos munkát végeznek buzgón: úgymint orvosok vagy jogászok, tanárok, gondviselők, ügyvédek stb., ha nem nemesek*”. Ide sorolandók a kimagasló rangú úri hivatalnokok, kamarások, urasági régensek, igazgatók és előjárók is.⁶¹¹

---

⁶⁰⁸ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

⁶⁰⁹ Az összeírási szempontok több szakirodalomban is megtalálhatók, többek között lásd: Horváth 2013. 64–66. Jelen írásban az összesített adatok kontextusában tárgyaljuk a kategóriákat.

⁶¹⁰ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

⁶¹¹ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

b.) *Cives et Opifices* (polgárok és kézművesek). Ide tartoznak a kézművesek, manufaktúrát tartók, kereskedők (sóval, vashámmal, kézműves vagy ipari termékekkel), akik a felsoroltak mellett bármilyen telket birtokoltak helyben.⁶¹²

c.) *Servi Nobilium* (nemesek szolgálói). Ez a kategória a kisebb uradalmi tisztviselőket (kasz-nárt, ispánt) stb. vette számba, „*magát a nemesi szolgát, mindegyiket azzal a kifejezéssel, aki akár az ura mellett, akár a szolgálójának birtokán név alatt jönnek*”.⁶¹³

d.) *Rustici* (parasztok). Ide sorolták az egész, fél, negyed vagy nyolcad jobbágytelekkel vagy szőlővel rendelkező parasztokat.

e.) *In- et subinquinari, hortulani* (házas, háznélküli zsellérek, kertészek). Ide sorolandók azok, akik „*vagy falun végeznek kézműves tevékenységet, vagy kategóriájával semelyik eddig említett kategóriába nem tartoznak, miként hegylakók, és sókereskedőnél, hajózáson, útkarbantartáson, favágónál stb. folyamatosan alkalmazva van*”.⁶¹⁴

f.) *Filii familias* (család fiai). A családhoz tartozó fiúgyermek, vő, más rokonok, akik „*ugyanabban a családban élnek, akik a tevékenységben utódként vannak kijelölve, vagy a családfő által másra vannak kijelölve, ugyanabban a családban élve, akik a következtetés szerint szolgálatban, vagy más családfő szerint foglalatostokodva a házban szükségszerűen lesznek*”. A törvénytelen gyermekeket (*spurius*) anyjuk vagy, ha apjuk elismerte őket, az ő vezetéknevével írták össze. Abban az esetben, ha az ilyen gyermeknek nem volt neve, akkor az összeírók adtak nekik nevet a „*spurius cognomen a conscriptoribus datum*” megjegyzéssel.⁶¹⁵

6.) *Foeminae generatiam* (nők általában). Minden családban élő külföldi és belföldi női személy, minden megkülönböztetés nélkül, kivéve a családjukat elhagyókat. A nőket ezen a kategórián kívül nem sorolták sehova. Őket is kereszt- és vezetéknevvel, de születési év nélkül jegyezték fel. A házas és özvegy nőket a házasságban kapott nevük szerint írták össze.⁶¹⁶ Ha a törvénytelen gyermekeknek vagy a szolgálóknak nem volt vezetéknevük, akkor – mint a férfiak esetében – az összeírók adtak nekik, amit sz összeírásban a „*cognomen a conscriptoribus datum*” megjegyzéssel fel is tüntettek.⁶¹⁷

---

⁶¹² HR-DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptio* 1810. Az összeírás kategóriát lásd: Kovacsics 1957. 5–51.

⁶¹³ HR-DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptio* 1810.

⁶¹⁴ HR-DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptio* 1810.

⁶¹⁵ Franciscus Preyer, 48-as ház. HR-DAOS-6.1.6.1.2, knj. 442.

⁶¹⁶ HR-DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptio* 1810.

⁶¹⁷ HR-DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptio* 1810.

7.) *Ex praedictis masculanis sunt*. Ebbe a kategóriába a férfiak koruk (*juxta aetatem*), vallásuk (*juxta religionem*), az összeírásakor való távollétük (*absens*) és a katonai szolgálat alóli felszabadulásuk szerint lettek besorolva.⁶¹⁸

A férfiak kor szerinti eloszlása:

a.) *a Imo usque 17mum annum* (1 és 17 év közötti);

b.) *a 17. usque 40 annum* (17 és 40 év közötti), őket még további két alcsoportra osztották: a) *Uxorati* (házas), b) *Caelibes vel Vidui* (egyedülálló vagy özvegy);

c.) *Supra 40um annum* (40 év feletti).⁶¹⁹

A kor szerinti besorolás az összeírás katonai célokra szánt szolgálatát erősíti meg, ugyanis az instrukció is hangsúlyozza: „ennél az alosztálynál különösen arra lesz ügyelve, hogy ez a 17-ik évtől egészen a 40-ik évig a férfiak összeírt osztálya, akik a királyság védelmére leginkább alkalmasak, és ebben minden nem nemes férfit, aki a belföldi népességhez tartozik, az életkora szerint kell felvenni”. Azokat, akik az országgyűlés határozata alapján a katonaállítás terhe alól mentesek voltak, az *NB (nota bene)* megjegyzéssel jelölték. Ide tartoztak a hivatalnokok, kiemelt állású személyek és a nemesek szolgálói.⁶²⁰

A férfiak vallási megoszlása öt alosztályt ismert: a) *Catholici* (katolikus); b) *Augustinae Confessionis* (evangélikus); c) *Helveticae Confessionis* (református); d) *Graeci non uniti Ritus* (görög nem egyesített rítusú) és e) *Judaei* (izraelita). Utóbbiakat külön korcsoportok szerint jegyezték be (*Judaei juxta aetatem*).⁶²¹ A helyi férfiak születési helyen kívüli tartózkodására három alosztály volt előre látva, attól függően, hogy az illetők hol tartózkodtak: a) *In regno* (a királyságban); b) *Extra regnum* (királyságon kívül); c) *Nescitur ubi* (ismeretlen helyen). A távollevőket az instrukció úgy határozza meg, hogy „*akik a saját családjuktól hosszabb ideig vannak távol: bizonyára legények vándorlása, hosszabb utazás, egyetemjárás, sokáig tartó munka, vagy az összeírás helyén kívüli kötelezettség*”.⁶²² Nem számított távollevőnek az a személy, aki néhány napos utazás miatt nem volt jelen a conscriptio során, így azt jelenlevőként vették számba.⁶²³ Ide tartozik az *Capitulantes emeriti* (kiszolgált katona) megnevezésű alkategória is. Ide azokat a személyeket jegyezték fel, akik megkapták elbocsá-

⁶¹⁸ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

⁶¹⁹ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

⁶²⁰ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

⁶²¹ A zsidók elkülönítése az 1802. június 21-én megtartott országgyűlés ülésével áll kapcsolatban, amikor elrendelték, hogy a zsidókat felmentik a hadkötelezettség alól (kivételt képezett a háború), ugyanis a rendek attól féltek, hogy ha ennek a kötelezettségnek alávetik őket, akkor majd polgári és nemesi kiváltságjogokat is szeretnének maguknak. Thirring 1903. 617.

⁶²² HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

⁶²³ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

tásukat a katonaságtól. Családi állapotukra való tekintettel két alcsoportra osztották őket: a.) *uxoratos* (házas) és b.) *caelebs* (egyedülálló).⁶²⁴

A 8-ik kategória a háztartásban élő idegenekre vonatkozott. Őket is két alcsoportra különítették el: a) *Domiciliati* (házzal rendelkező) és b) *Commorantes* (ott tartózkodó). Az első alkategóriába azok tartoznak, akik a Királyságban még nem töltötték le a tíz évet, de látható volt, hogy tartósan helyben maradó személyekről van szó, azokat pedig, akik még nem voltak semmilyen viszonyban a Királysággal, szigorúan az ideiglenesen helyben tartózkodó idegenek közé sorolták.⁶²⁵

A 9-ik, általános rubrika az *Observationes*nek (megjegyzések) volt fenntartva. Ennek segítségével kellett volna követni a népesség növekedését és csökkenését, különböző rövidítéseket alkalmazva: *N* (*nati*), akik az előző évben születtek; *M* (*mortui*), akik az adott évben meghaltak; *I* (*imigrant*), akik betelepültek; és *E* (*emigrant*), akik elmentek.⁶²⁶ Az utasítás helyett az eszéki összeírók ebbe a kategóriába azt jegyezték be, hogy az idegen honnan érkezett, a családtag hova ment, vagy éppen hol tanult. Ide jegyezték fel azokat a személyeket is, akik kétszer szerepeltek az összeírásban – családjuknál feltüntették, mely házszám alatt található meg az illető; továbbá azoknál a személyeknél, akik egyházi vagy katonai szolgálatot végeztek, az „*emanet qui religiosus/emanet qui miles*” megjegyzés szerepelt, de ide írták be az *NB* megjegyzést is.

7. 2. A népességadatok összesítői – *Summarium Loci* és *Summarium Comitatus*

Az *Instruccionibus*ben még két táblázat szerepel, amelyeket 1814-ben Eszéken is használtak. Ezek az összeírás feldolgozásához, és az adatok összesítéséhez szolgáltak segítségül. A *Formular B*, a *Summarium Loci* a háztartások összesített adatait tartalmazta. Eszéken az összesítéseket is városrészenként készítették el. A B ív fejléce nagyjából azonos volt az A-ével, a házak számától eltekintve, amelyre az elsőnél egy külön rubrikát használtak.

A B-ív első rubrikája a *Domuum* (házak). Ide jegyezték fel a városrészek összes házát, de csak a házszámot tüntették fel. A második rubrika a *Familiarum* (családok), ide az egy házban élő háztartásokat jegyezték fel. Ha egy házszám alatt több háztartás élt, akkor azokat egymás alá írták. A következő rubrikák kizárólag összesített, szám szerinti adatokat közöltek minden háztartásról. Az összeírók megszámozták, hogy háztartásonként a különböző kategóri-

⁶²⁴ HR-DAOS, Instruccionibus pro Ignobilium Conscriptione 1810.

⁶²⁵ HR-DAOS, Instruccionibus pro Ignobilium Conscriptione 1810.

⁶²⁶ HR-DAOS, Instruccionibus pro Ignobilium Conscriptione 1810.

ákon belül hányan vannak. Először a férfiak összesített adatait jegyezték fel minősítésük szerint. Utána következett a nők háztartásonkénti száma. Ezen kategóriák összesítésével kapták az összeírók a *Summa Praedictorum* számát, ami a háztartásban jelen lévő egyének számának a mutatója volt. A férfi háznépet háztartásonként összesítették koruk, családi állapotuk, felekezeti hovatartozásuk, távollétük és a kiszolgált katonai státuszok szerint. A legvégén a háztartásban lévő idegenek számát jegyezték fel. A megjegyzésben csak az *NB* szó került bejegyzésre azoknál a házaknál, amelyekben a katonai szolgálat mentességét élvező személyek laktak. A háztartások egyéni adatainak a kiszámolásával az összeírók megkapták a városrészek teljes szám szerinti adatait, kategóriákra bontva.⁶²⁷

Az összesítést végül pecsétekkel és aláírásokkal is hitelesítették. Minden városrész adatait megkapták az összeírók, Georgius Wilhelmus Liggatich és Basilius Neskovich, velük együtt pedig a városrészek plébánosai is. A Belső Város és az Újváros adatait Joannes Josepacz, a Felső Városét Joannes Rasztovich, az Alsó Városét pedig Fabianus Parmachevics római katolikus plébános és Alexius Stojanovits ortodox pap hitelesítette.⁶²⁸

A *Formular C*-t (*Summarium Comitatus*) Eszék népességének összesített adataihoz használták. A fejlécben az összeíróknak nem kellett semmit sem bejegyezniük. Az első oszlopba kellett beírni a település nevét, majd megjelölni a település típusát (*civitas, oppidum, pagus*), illetve be kellett írni az adott település házainak és háztartásainak a számát. Ezt követték a férfiak minősítésére vonatkozó adatok, a nők száma, illetve a helyben lévő lakosság száma. Az összesítőben szerepelt a férfiak korcsoportjuk, családi állapotuk és vallásuk szerinti megoszlása. Ezt követték a távollevők, a kiszolgált katonák és az idegenek összesített adatai. Az *accrescentiaet* (gyarapodást) és a *decrementiaet* (csökkenést) tartalmazó rubrikák a népességszám növekedésének és csökkenésének megfigyelésére szolgáltak. Az elsőbe a születettek és a beköltözöttek, az utóbbiba pedig az elhunytak és az elköltözöttek számát kellett feljegyezni. A megjegyzések rubrika ezúttal a katonai szolgálat alól felmentett személyek számát tartalmazta, családi állapotukra való tekintettel.⁶²⁹

---

⁶²⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 444–446.

⁶²⁸ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 444–446.

⁶²⁹ HR-DAOS, *Instrukciones pro Ignobilium Conscriptioe* 1810. A gyarapodás és a csökkenés kérdésköréről lásd: Horváth 2013. 66.

8. Az 1814-es eszéki népességösszeírás jellemzői

Az 1814-ben készült eszéki népességösszeírás egyik szembetűnő jellegzetessége – a többi korabeli conscriptióhoz hasonlóan –, hogy az összeírásban szereplő kategóriákba csak a férfi lakosságot sorolták be, míg a nők besorolása teljes mértékben elmaradt. Ebből az a következtetés vonható le, hogy az összeírás eleve csak a férfi népességről gyűjtött adatokat, mivel a Birodalom a conscriptio által a hadköteles férfiak számát szeretne tudni. Ezt támasztja alá az is, hogy az összeíróknak nem kellett felvenniük az aktív szolgálatban álló katonákat, és a nemeseket és egyháziakat sem. Ennek hátterében minden bizonnyal a Napóleon jelentette fenyegető veszély állt, aki ugyan 1812-től folyamatosan vereségeket szenvedett, de hatalma még teljesen nem tört meg, így I. Ferenc sem tartotta kizártnak az újabb háború kirobbanását.

Ehhez kellett hozzájárulnia az eszéki népességösszeírásnak is. Annak érdekében, hogy a város a területén élő, aktív katonai szolgálatra alkalmas férfi lakosságról minél pontosabb adatokkal szolgálhasson, az összeíróknak lelkiismeretesen kellett végezniük munkájukat, és a népesség felvételénél teljes mértékben figyelembe kellett venniük az instrukció utasításait, ami lehetővé tette a forrás módszertani feldolgozását. Az esetek többségében ez sikerült is nekik. A szabályoktól csak egyedi esetekben tértek el. Így például a nemesek házáat nem betűvel, hanem házszámmal jelölték; ha a házaspár fiúgyermek szüleivel élt, a feljegyzés során az ő családját nem írták egy kicsivel arrébb, hogy szembetűnő legyen, hogy többcsaládos háztartásról van szó; az összeírásban csak a világi papok szerepelnek, a szerzetesek nem, annak ellenére, hogy a kolostorban élő nem nemes személyeket lajstromozták.⁶³⁰ Az eszéki összeírók az összesítőket is hamar elkészítették, azok már az 1815-ös évben megvoltak, és a magisztrátus levéltárában őrizték őket.⁶³¹

A munka sikeres elvégzése ellenére a népesség lajstromozása során az összeírók különböző típusú hibákat követtek el, amelyekre a forrás adatainak adatállományba való átültetése során figyeltem fel. Ezek a következő módon csoportosíthatók:

1. Ortográfiai jellegű hibák: az összeírók különböző módon jegyezték fel ugyanazoknak a személyeknek a vezetékneveit (Nikolits/Nikolich, Pichler/Pihler, Bertich/Berthich, Francisci/Franciscy stb.) és keresztniveit (Anton/Antonius, Georg/Georgius, Rochus/Rocus stb.). Ezek a hibák általában akkor jelentkeztek, amikor a háztulajdonost és a háztartásfőt egy személy testesítette meg.

---

⁶³⁰ Az említett szempontokat Thirring is tárgyalja. Thirring 1903. 628–629.

⁶³¹ HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 78. 319/1815.

2. A születési év rossz, hibás megjelölése. Trandafil Pailánál azt írták, hogy 1878-ban, míg Josephus Ircznél, hogy 1898-ban született.⁶³²
3. A háztartáson belül betöltött szerep megnevezésének kihagyása. Ez leggyakrabban a női és férfi háztartásfők esetében fordult elő, amikor az összeírók kihagyták a *pater familias/mater familias* megnevezést, mint Theresia Helmernél és Michael Otternél.⁶³³
4. A háztartásfő foglalkozásának a kihagyása. Kimaradt a foglalkozás pontos feljegyzése, mint Josephus Nemeshevichnél, akinél csak azt jegyezték fel, hogy családfő és polgár.⁶³⁴
5. A háztartástagok helytelen besorolása. A személyeket rossz rubrikába jelölték, a férfiakat például nőként jelölték meg, mint Nicolaus Markovichot, vagy rosszul jelölték az egyének családi állapotát, így Georgius Shimokovichét is, aki házas volt, de az összeírók az egyedülállók kategóriájába sorolták.⁶³⁵
6. A személyek besorolásának elmaradása. A háztartáson belül az összeírók csak a személyek neveit és a háztartáson belül betöltött szerepüket jegyezték fel, de elfelejtették kategorizálni őket, mint Emericus Norticsot vagy Catharina Raitert.⁶³⁶
7. Hiányos vagy rossz utalások. A családok fiainál jelenik meg, akik más háztartásban vállaltak szolgálatot. Őket az összeírók szüleik háztartásánál is feljegyezték, és utalni szerettek volna arra, hogy a gyermeket mely háztartásban kategorizálták. E célból a megjegyzések rovatba a munkáltató házszámát jegyezték be, de többször csak a városrész szerepel. Ide Georgius Praker esete sorolandó, akinél a megjegyzésben csak az a kikötés áll, hogy a belsővárosi összeírásban szerepel.⁶³⁷
8. Hibák az összesítők elkészítésében. Elsősorban a nem besorolt vagy rossz besoroláson alapuló személyek miatt jelentkeztek, továbbá a Felső Városban rosszul számolták meg a háztartásokat.

A felsorolt hibák zömét, a minél pontosabb adatok elnyerése érdekében az A-ív adatállományának felépítése során ki tudtam javítani. Ilyen volt például az egyének családi állapotuk és nemük szerinti besorolása, illetve a háztartásfők háztartáson belül betöltött szerepének a megnevezése. A szolgálatot végző gyermekek adatait – akik szüleik és munkáltatójuk háztartásaiban is össze lettek írva, de az összeírók hiányos utalásokat tettek hollétüket illetően – a számítógép segítségével, az Excel szűrő használatával ellenőrizni vagy pótolni tudtam. Olyan esetekben, ahol az egyéneknél rossz születési év szerepelt vagy az összeírók elfelejtették fel-

⁶³² 8-as házszám, Felső Város, HR-DAOS-6.1.6.1.2, knj. 442.

⁶³³ HR-DAOS-6.1.6.1.1, knj. 441.

⁶³⁴ HR-DAOS-6.1.6.1.3, knj. 443.

⁶³⁵ HR-DAOS-6.1.6.1.3, knj. 443.

⁶³⁶ HR-DAOS-6.1.6.1.1, knj. 441.

⁶³⁷ HR-DAOS-6.1.6.1.1, knj. 441.

jegyezni a személyek pontos foglalkozását, az adatállományban x jelölést használtam, ami arra utal, hogy az erre vonatkozó adatok ismeretlenek. Az említett hibák ellenére az adatállomány kidolgozása során azt a következtetést vontam le, hogy azok nem befolyásolták az összeírás hitelességét, és nem nehezítették meg adatainak feldolgozását sem. Az összeírók által vétett hibák utólagos javítása és a forrás tartalmi szempontjai miatt az elemzéseket az A-ív adatai alapján készítettem el.

9. Eszék általános demográfiai jellemzői az 1814-es összeírás adatai tükrében

9. 1. A teljes népességszám és jellemzői

Az 1814-es összeírás szerint Eszék szabad királyi város területén 1606 házban⁶³⁸ összesen 9360 személyt írtak össze.⁶³⁹ A 18. században készült összeírásokhoz hasonlóan, a legnagyobb lakosságszámmal továbbra is az Alsó Város rendelkezett. Ott írták össze a teljes eszéki lakosság 45,15%-át. Ezt követi a Felső (40,46%) majd a Belső Város (8,69%), míg a conscriptio adatai szerint legkevesebb lélekszámmal az Újváros rendelkezett, a teljes lakosságnak csak 5,71%-a élt területén (lásd a 6. számú táblázatot).

A népességszám mellett a városban kialakított együttlélési formák, a háztartások szerkezetének és összetettségének a vizsgálatához fontos megállapítani a háztartásokra vonatkozó általános ismérveket is.⁶⁴⁰ Eszéken összesen 1859 háztartást jegyeztek fel. Átlagos nagyságuk 5,03 fő volt. Ha ezt városrészekre bontjuk, akkor a táblázat adataiból látható, hogy a legnagyobb átlagos háztartásnagysággal a Belső Város rendelkezett (5,28 fő), a legkisebbel pedig az Alsó Város, ahol az átlagszám öt fő alatt volt (4,96). A háztartások összetettségére az egy háztartásra jutó házas férfiak száma utal,⁶⁴¹ amely Eszéken 1,17 főt tett ki, az egy házra jutó háztartások száma pedig 1,15 volt. Ha a városrészenkénti laksűrűséget vizsgáljuk, ami az egy házra jutó háztartások számát mutatja,⁶⁴² akkor az láthatjuk, hogy ez az érték a Belső Városban volt a legmagasabb (1,52), az Alsó Városban pedig a legalacsonyabb (1,11).

---

⁶³⁸ A városban lévő házak száma és az összeírásban szereplő házszerkezetek között eltérés van. Ennek oka, hogy a házszerkezetek hiányosak. Van olyanra is példa, hogy a két egymást követő házszerkezet között 1-től akár 10 számjegyi kihagyás van. Az összeírásban a Felső Városban az utolsó házszerkezet a 662, az Alsó Városban 849, a Belső Városban 110, az Újvárosban pedig a 97. A városrészek területén nem minden ház volt lakott. Az összeírók a lakatlan házakat is feljegyezték az összeírásba. Esetükben az üres ház (*vacua domus*) megjegyzést használták. A katonaság tulajdonában lévő létesítmények (kaszárnyák, katonai istállók) is bekerültek az összeírásba. Ilyen esetekben az összeírók csak a létesítmény funkcióját és házszerkezetét jegyezték fel, míg a benne állomásozó katonákat nem. Az összeírók a nemesek házait se hagyták ki az összeírásból. A nemesek kizárólag háztulajdonosokként tűnnek fel az összeírásban, míg a házaikban élő közrendűeket lajstromozták.

⁶³⁹ A conscriptio összesen 9479 személyt tartalmaz. Ennek oka, hogy megjelennek benne olyan fiatal korú férfiakat és nők is, akik más háztartásnál vállaltak szolgálatot, így az összeírók nemcsak a munkaadójuknál, hanem a saját családjuknál is összeírták őket. Mivel ezek a személyek csak a munkáltatónál lettek kategorizálva, így a saját háztartásuknál nem vették őket figyelembe. Például a felsővárosi Mária Illancsics, Antonius Illancsics lánya is kétszer lett bejegyezve. Először apja házában, majd Maria Ivanoshich nemes asszony házában, ahol szolgáloként dolgozott.

⁶⁴⁰ Gyimesi 2014. 190.

⁶⁴¹ Gyimesi 2014. 190.

⁶⁴² Gyimesi 2014. 190.

Táblázat 6. *Eszék városrészenkénti és teljes lakosság számadatai és jellemzői, 1814*⁶⁴³

	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Eszék teljes lakosságadatai</i>
Házak száma	657	101	83	765	1606
Háztartások száma	750	154	103	852	1859
Népességszám	3787	813	534	4226	9360
Átlagos háztartásnagyság	5,05	5,28	5,18	4,96	5,03
Egy háztartásra jutó házas férfiak száma	1,13	1,57	1,06	1,18	1,17
Egy házra jutó háztartások száma	1,14	1,52	1,24	1,11	1,15

Az 1814-es összeírásban szereplő lakosság szám alapján Eszék volt Horvát–Szlavónország legnagyobb népességszámú városa, amit az 1802-es népességösszeírás adatai is alátámasztanak. Zágráb-Gradecnek akkor 2973, Karlovácnak 3224, Varasdnak 4362, Kaproncának 3126, Krizsevcinek 1478, Pozsegának pedig 1643 lakosa volt. A tengermelléki városok közül érdemes kiemelni Fiumét, ahol 2260 főt írtak össze és Bakart, ahol a népességszám 1802-ben 1780 fő volt.⁶⁴⁴ 1808-ban a szomszédságában lévő megyeközpontnak, Vukovárnak fele annyi lakosa volt, mint Eszéknek. Összesen 4324 lelket számlált.⁶⁴⁵ Koprivnica népessége egy 1808-as összeírás szerint összesen 3217 fő volt.⁶⁴⁶ A vizsgált korszakban nemcsak Eszék indult fejlődésnek, hanem Zágráb is, amely a 18. század végére környékével együtt 7000 fős lakosságszámmal rendelkezett.⁶⁴⁷ Magának Gradecnek egy 1815-ös adat szerint 3788 nem nemes jelenlévő lakossága volt.⁶⁴⁸ Ha Eszék népességét makrokontextusban vizsgáljuk, akkor a Magyar Királyság szabad királyi városainak átlagához képest sokkal kisebb lakosságszámmal rendelkezett, ugyanis a városok többsége már a II. József-féle összeírás alatt meghaladta a 10 ezer főt, így Újvidék (10.459), Székesfehérvár (11.814), Zombor (13.344), Szeged (21.749) és Pozsony (28.485) is.⁶⁴⁹

Ha az 1814-es eszéki népességösszeírás adatait összehasonlítjuk az 1813-as kánoni látogatások feljegyzéseivel, akkor a lakosságszámot illetően arra a következtetésre jutunk, hogy a két forrás adatai majdnem megegyeznek, ugyanis a vizitáció – egy évvel a conscriptio előtt

⁶⁴³ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁶⁴⁴ Korunić 2013. 92.

⁶⁴⁵ Lazanin 2007. 237.

⁶⁴⁶ Petrić 2000. 9.

⁶⁴⁷ Jukić 2016. 88.

⁶⁴⁸ Krivošić 1981. 91.

⁶⁴⁹ Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. 1975. 90

– körülbelül 9124 lelket számlált.⁶⁵⁰ Az összeírás adatai több szempontból is összehasonlíthatóak az 1786-os conscriptio adataival – ez elsősorban a település ház-, népesség- és háztartás-számára vonatkozik. Eszék területén 1814-ben 247-házzal volt több, mint a II. József-féle összeírás idején. Lakosságszáma a két összeírás között 1343 nem nemes fővel (14,34%) gyarapodott,⁶⁵¹ amit a háztartások számának a növekedése is igazol – a város 1814-ben 208 háztartással többet számlált, mint 1786-ban.

9. 2. Honosok, távollevő helybeliek és jelenlevő idegenek

Az egyének tartózkodási helyével vagy annak elhagyásával kapcsolatos kérdések, mint kiderül a város jegyzőkönyveiből, a magisztrátus hatáskörébe tartoztak.⁶⁵² A bejegyzettek többsége egy bizonyos szakma tökéletesítése céljából vándorolt el bizonyos időre, de akadtak olyanok is, akik más városban szerettek volna szerencsét próbálni, s maguknak jobb életkörülményeket teremteni.⁶⁵³ Az utóbbiba sorolható például Joannes Jordan, aki 1812-ben Slavon Brodba költözött, vagy Antonius Philippus, aki Baján szeretett volna letelepedni, s e célból kérte a magisztrátus igazolását, amely a születési helyét, foglalkozását és erkölcsi életvitelét tanúsította.⁶⁵⁴ A város elhagyásához szükséges dokumentumot a lakosok igényelheték saját nevükben, mint például Ferdinand Strumpf, aki a bodnárságot szerette volna külföldön tökéletesíteni, de a várost elhagyni szándékozók szülei is, mint Carolus Czach esetében, akinek az apja, Michael igényelte az engedélyt.⁶⁵⁵ Ha a magisztrátus nem talált semmilyen gátló okot az igazolás kiállítására kapcsán, akkor kézbesítette a dokumentumot az illetékeseknek.⁶⁵⁶

Az Eszéken történő be- és kivándorlásról az 1814-es összeírás rubrikái tudnak részben képet adni, az összeírás tartalmazza ugyanis a távollevő helybeliek és a városban összeírt idegenek számát.⁶⁵⁷ Az eszéki összeírók azokban a háztartásokban, ahol az egyik családtag hu-

---

⁶⁵⁰ Sršan 2007. 243.

⁶⁵¹ Feltételezhetően a teljes népességszám ennél jóval nagyobb, mert az 1814-es conscriptio nem lajstromozta a katonaságot, nemeseket, szerzeteseket, míg a II. József-féle összeírás ezt megtette.

⁶⁵² A magisztrátus nagyon ügyelt arra is, hogy a város területén tartózkodó és ott élő személyekről kellő információkkal rendelkezzen. Azokat a személyeket, akiket a városi hatóság megfelelő iratok nélkül igazoltatott, bebörtönözték, és az identitásuk igazolásáig csavargóként tartottak számon. 1809-ben Misko Tomasko egerági lakost menlevél nélkül fogták el a városban. Emiatt bíróság elé állították. Az ügyét felülvizsgálták, s mihelyt az állítását igazoló dokumentum is megérkezett, szabadlábra helyezték. Sršan 2009e. 247., 285.

⁶⁵³ A vándorlás oka a felsoroltakon kívül lehetett még: házasságkötés, idénymunka, megözvegyülés, kereskedelem, gazdasági nehézségek stb. (Benda 2008. 201–206.) Tóth Árpád Pozsony példáján három elvándorlási okot említ: 1. az egzisztencia megteremtését többfiúgyermekes családnál; 2. a városokon átívelő hálózatok kialakítását; 3. a gazdasági tevékenység áthelyezését a jövedelmezőbb városok területére. (Tóth 2009. 181.)

⁶⁵⁴ Sršan 2012. 3., 171.

⁶⁵⁵ Sršan 2012. 171., 207.

⁶⁵⁶ Sršan 2012. 171.

⁶⁵⁷ A vándorlás vizsgálatainak forrásai közé tartoznak az egyházi anyakönyvek is. Vö. Benda 2008. 201–215.

zamosabb időre távol volt, feljegyezték, hogy mi okból hagyta el a várost, és tudomásuk szerint hol tartózkodott, de feljegyezték a városban lévő idegeneket is, viszont az összeírás arra már nem ad választ, hogy az illető mikor ment el.⁶⁵⁸ A távollevő helybeliek és a jelenlevő idegenek többségénél a foglalkozásuk alapján megválaszolható, hogy mi okból utaztak el a városból, illetve mi célból jöttek oda. A felsoroltak mellett az összeírók feljegyezték az egyének születési évét is, de a felekezeti hovatartozásra vonatkozó rubrika kitöltetlenül maradt. A honosok és a távollevők számának pontos megállapításában nehézséget okoznak azok az egyének, akiket csak narratív formában említ az összeírás (családok fia katonai és egyházi szolgálatban). Az ő kategorizációjuk elmaradt, mert nem lehetett biztosan tudni, hogy a város területén vagy azon kívül vállaltak-e szolgálatot. A feltételezések és a hibás következtetések elkerülése érdekében a hollétüket illetően csak azok a személyek lesznek vizsgálva, akiknek a tartózkodási helye a conscriptióból biztosan megállapítható, míg a többiek az ismeretlen kategóriába soroltattak. A lakosság tartózkodási helyére vonatkozó adatokat a 7-es számú táblázat foglalja össze.

Táblázat 7.

Eszék lakosságának tartózkodás helye szerinti megoszlása, 1814⁶⁵⁹

	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesített adatok</i>	<i>%</i>
Honosok	3639	750	517	4042	8948	95,60
Távol lévő helybeliek	56	11	11	112	190	2,03
Jelen lévő idegenek	56	27	2	32	117	1,25
Ismeretlen	36	25	4	40	105	1,12
Összesen	3787	813	534	4226	9360	100,00

A táblázat adataiból látható, hogy az eszéki lakosság 98,88%-ánál megállapítható a tartózkodási hely és státusz. Az ismeretlen kategóriába sorolandó egyének száma a teljes város területén csak 105 főt tesz ki (1,12%). A lakosság 95,60%-a helybéli. Az összeírók ide sorolták azokat a tanulókat, inasokat és legényeket is, akik a Magyar Királyság és a hozzá csatolt részekből származtak, de a népszámlálás alatt munkavégzés, szolgálatba állás vagy

⁶⁵⁸ Ezt a kérdést lásd Torna megye példáján Pozsgai 2008. 68–101.

⁶⁵⁹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

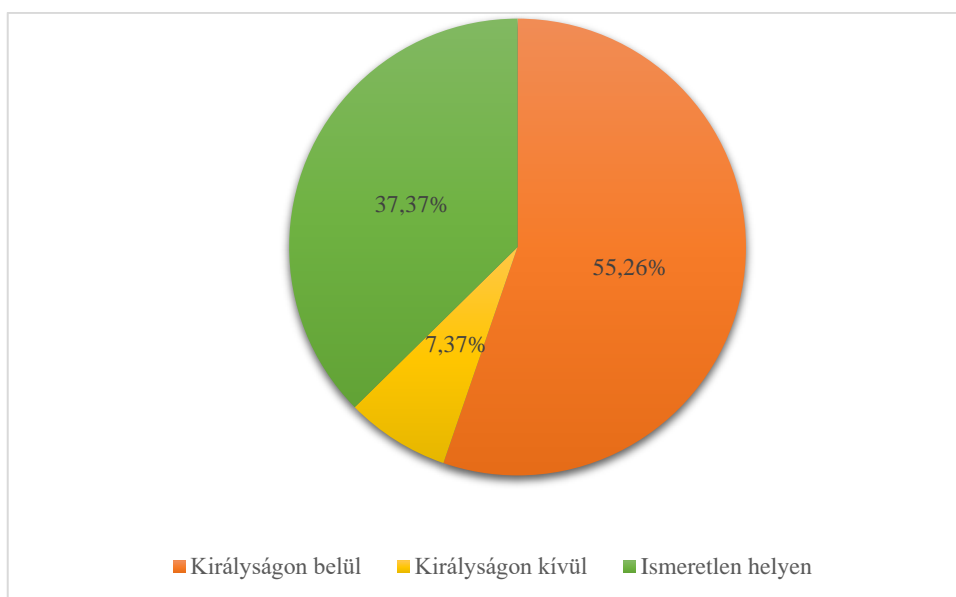

tanulás miatt Eszékre jöttek.⁶⁶⁰ A táblázat adataiból az is jól kirajzolódik, hogy a város népességszámát az idegenek – a 18. század bevándorlási trendjeihez viszonyítva – nem befolyásolták érdemben, mert arányuk a városi népesség között csak 1,25% volt.

A minél pontosabb adatgyűjtés érdekében a háztartásban lévő szülőknél vagy rokonoknál rákérdeztek a távollevő családtagok tartózkodási helyére is, amit később az összeírás rubrikáiba, a megjegyzés rovatba is feljegyeztek. Tartózkodási helyükre való tekintettel az összeírás három csoportra különíti el az eszéki lakosságot: a) a királyság területén belül lévőkre (*in regno*); b) a királyság területén kívül levőkre (*extra regno*); c) ismeretlen helyen lévőkre (*nescitur ubi*), mely rubrika azoknak volt fenntartva, akik hollétét a háztartásban élő családtagok, rokonok nem tudták megmondani. A távollevő helybeliek a teljes népesség mindössze 2,03%-át (190 fő) alkották, ami arra enged következtetni, hogy a város népességére a városon kívüli tartózkodás és vándorlás nem igazán volt jellemző. A távollevő helybeliek megoszlását a 3-as ábra mutatja be.

Ábra 3.

A távollevő helybeliek megoszlása tartózkodási helyük szerint, Eszék, 1814⁶⁶¹

⁶⁶⁰ Ezeknél a személyeknél az összeírók a megjegyzések rubrikában bejegyezték, hogy a saját megyéjük vagy városuk területén távollevőként vannak számon tartva, és az „*absens in comitatus/civitatis ...*” szintagmát használták.

⁶⁶¹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

Az ábra jól mutatja, hogy a távollevő helybelieknek több mint a felét (55,26%) a királyságban, azaz a Magyar Királyság területén és a hozzá csatolt részeiben (elsősorban Horvát-Szlavónországban) tartózkodók tették ki. Őket követik az ismeretlen helyen lévők (37,57%), és a királyság területeit elhagyók (7,41%). A tartózkodási hely adatai azt mutatják, hogy az eszékieket ritkán hagyták el a királyág területét. Inkább az otthonukhoz közeli városokba, megyékbe vándoroltak, amit jól ábrázolnak a pontos tartózkodási helyre vonatkozó adatok is. Minél távolabb esett egy város vagy település Eszéktől, annál kisebb volt az esélye annak, hogy jelentős számban jelennek meg területén eszékiek.⁶⁶²

A királyságon belül tartózkodó helybeliek csoportja 105 főt számlált. Nemek szerinti megoszlásuk arról tanúskodik, hogy a feljegyzettek között a férfiak domináltak, mert ebbe a kategóriába csak két nő lett bejegyezve.⁶⁶³ A vándorlásban részt vevők nemének aránya nem meglepő, hiszen az iparosítást megelőző társadalmakban az otthon elhagyása, a mobilitás, inkább a fiatalok jellemzője.⁶⁶⁴ Ezt támasztják alá az eszéki összeírás adatai is. Az elvándoroltak zöme (82,69%) a családok fiúgyermekéből került ki – átlagos életkoruk 17,48 év volt.⁶⁶⁵ A fiúgyermeket követik az egyéb rokonok (testvér, unoka, sógor) és a háztartásfők. A legtöbb távollevő háztartásfőt az Alsó Városban jegyezték fel, összesen négyet.⁶⁶⁶

Az ideiglenesen távollevő eszékiek 99,04%-ánál (104 fő esetében) megállapítható, hogy az összeírás alatt hol tartózkodtak, míg az erre vonatkozó adat csak egy személynél maradt ismeretlen. A királyságon belül lévőknel az összeírók, ha az egyén szabad királyi városban tartózkodott, akkor csak a város nevét jegyezték fel, míg a többi település esetében a megyét és a pontos tartózkodási helyet (település, város, falu stb.) is megjelölték. A 104 beazonosított távollevő öt különböző területen volt (*Táblázat 8.*). Többségük (52,88%) a Magyar Királyság területére vándorolt. Ezt követte Szlavónia (28,85%), a Határőrvidék (11,54%), Horvátország (2,88%) és Erdély (2,88%).

---

⁶⁶² Városrészenkénti megoszlásukat lásd az 1-es számú mellékletben.

⁶⁶³ Az egyik nő az alsóvárosi Helena Shebisanin volt, aki tanár férjével, Mironiusszal az összeírás ideje alatt Siklón volt, a másik pedig Anna Popovich leány, aki a Verőce vármegyei Dopszinban tartózkodott. Helena feltételezhetően csak férjét kísérte, míg a leány távollétének oka ismeretlen maradt. HR-DAOS-6.1.6.1.3, knj. 443.

⁶⁶⁴ Faragó 2011.

https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch02s02.html (2020. 09. 19., 10.49)

⁶⁶⁵ Benda kutatásai is bizonyítják, hogy a vándorlásban gyakran részt vett az idősebb korosztály is, igaz az ő motivációjuk eltért a fiatal korosztályétól. Háttérben inkább megélhetési problémák, az idős kori visszavonulás és a megözvegyülés állt. Benda 2008. 214.

⁶⁶⁶ A háztartásfők közül hárman Baranya vármegyében, Siklón tartózkodtak, köztük a 81 éves kereskedő, Demetrius Apostolovich is. Az alsóvárosi Constantin Popovich a Verőce vármegyében lévő Dopszinban volt.⁶⁶⁶ A Felső Városban csak egy háztartásfő volt távol, Josephus Piczek tanár, aki családjá elmondása szerint Gorjaniban rezidált. HR-DAOS-6.1.6.1.2, knj. 442.

Táblázat 8.

A távollevő eszéki férfiak tartózkodási helye, Eszék, 1814⁶⁶⁷

<i>Tartózkodási hely</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Magyar Királyság	56	53,33
Szlavónia	30	28,57
Határőrvidék	12	11,43
Horvátország	3	2,86
Erdély	3	2,86
Ismeretlen	1	0,95
Összesen	105	100,00

A Magyar Királyságon lévő területeken belül az eszékiek a városhoz közeli megyékbe vándoroltak. Baranya vármegye területén 16-an tartózkodtak.⁶⁶⁸ Ezt követi Bács vármegye 5 fővel,⁶⁶⁹ Tolna 2-vel.⁶⁷⁰ Egy-egy személy tartózkodott Somogy (Szigetvár), Zala (Körmend), Veszprém (Tata) és Arad (Arad) vármegyében. Az eszéki lakosság körében a szabad királyi városok és egyéb városok is nagy népszerűségnek örvendtek. Ennek háttérében a városok nyújtotta gazdasági lehetőségek rejtőzhettek. A legtöbben Pécsre mentek (10 fő). Ezt követte Újvidék (7), Győr (4), Pest (4), Székesfehérvár (2), Eger (1) és Buda (1).⁶⁷¹ Ha az elvándorolt egyének városon belüli lakhelyét vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a Magyar Királyság területén lévők 70,90%-a az Alsó Városból, 21,81%-uk a Felsőből, 5,45%-uk a Belső Városból, 1,81%-uk pedig az Újvárosból származott. Az egyének foglalkozása alapján azt tudjuk megállapítani, hogy többségük a Magyar Királyság területére egy szakma kitanulása vagy tökéletesítése miatt vándorolt el. A bejegyzettek 40%-a legény volt. Közöttük a kereskedő (11 fő), a ruházati- és a bőrparban tevékenykedő legények domináltak (7 fő). A bejegyzettek 25,45%-a inas volt. A legényekhez hasonlóan ebben a csoportban is a kereskedő (8 fő) és a ruházati cikkek gyártásával foglalkozó inasok voltak (4 fő) a legtöbben. A távollevők közül négyen tanulóként lettek bejegyezve. Hárman Győrben folytatták tanulmányaikat, egy személy pedig Pécsen. Az összeírás arra már nem tér ki, hogy a tanulók pontosan mit tanultak. A távollevők között megtalálható egy tanár és egy kereskedő Siklóson, egy só letétemény őrzője Baján,

⁶⁶⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁶⁶⁸ Pontos tartózkodási helyek és az egyének száma: Siklós (10), Mohács (1), Bellye (1), Kisfalud (1), Kis Dárda (1). HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁶⁶⁹ Pontos tartózkodási helyek és az egyének száma: Baja (2), Odzák (1), Futok (1), Karabuk (1), Apatin (1). HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁶⁷⁰ Pontos tartózkodási hely és az egyének száma: Tolna (2). HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁶⁷¹ Az adatokat városrészenként lásd a 2-es számú mellékletben.

Újvidéken pedig egy önálló iparos molnár. A Magyar Királyság területén levő egyének 20%-ának foglalkozása ismeretlen maradt.⁶⁷²

Szlavónia három megyéjében (Verőce, Szerém, Pozsega) 30 eszéki lakos tartózkodott. 80%-uk nem hagyta el a Verőce vármegye területét, hanem egy a városhoz közeli településre vándorolt.⁶⁷³ A távollevők közül öten ideiglenes tartózkodási helyként a Szerém vármegyében lévő Vukovárt (4 fő), illetve Čerevićet nevezték meg. Csak egy eszéki lakos volt Pozsega szabad királyi városban. Ha a távollevők városrészenkénti arányát vizsgáljuk, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szlavónai területek egyenlő arányban vonzották a felsővárosi (50%) és az alsóvárosi (46,66%) lakosságot, míg az újvárosiak közül csak egy személy vándorolt el. A távollevők 30%-a legény volt, 16,67%-a pedig inas. A magyar területektől eltérően, az eszékiek Szlavóniában a faiparral és a fémiparral kapcsolatos szakmákat szerették volna kitanulni vagy tökéletesíteni. A szlavóniai települések gazdag fatermelő vidékek voltak, amelyek hozzájárultak a faiparban tevékenykedők szakmai fejlődéséhez. A Szlavóniában lévő eszékiek 20%-a értelmiségi volt. Közöttük megtalálható tanár, számvevő, sóhivatali alkalmazott, a diakovári uradalom ispánja, a verőcei uradalom ispánja és orvos sebész. Ez nem meglepő, hiszen a város a megye központja is volt, így gondoskodhatott az értelmiségiek utánpótlásáról a megyén belüli területeken, ahol arra éppen szükség volt, mert a felsorolt értelmiségiek közül egy sem hagyta el a vármegye határait. Az önálló kereskedelmet és ipart űzők aránya nem haladta meg a 10%-ot (6,67%). Mindössze egy gabonakereskedőt és egy kocsmárost jegyeztek fel. Szlavóniában csak egy eszéki folytatta tanulmányait, még hozzá Diakováron. Az ismeretlen foglalkozásúak aránya itt is magas. Összesen 23,33%-ot tesz ki.⁶⁷⁴

A Határőrvidék 1814-ben 12 eszékinak nyújtott ideiglenes tartózkodási helyet. Az érintett eszékiek 83,33%-a a Szlavóniai határőrvidék területén (Brodí, Gradiskai és Péterváradí Regiment) volt. Egy személyt pedig a Krizsevcei (Belovár) és Bánsági Regimentben (Pancsevo) lehetett megtalálni. A Brodí Regimenten belül négyen Vinkovcin, hárman pedig Brodiban voltak. A Péterváradí ezredben egy személy Mitrovicán, egy pedig Zemunban tartózkodott. Ha a távollevők származási helyét vizsgáljuk, nyolcan az Alsó Városban, ketten az Újvárosban, egy-egy fő pedig a Belső és a Felső Városban lett összeírva. Az összeírtak 58,33%-a legény, 33,33%-a pedig inas volt. Egy személy nem munkavégzés céljából ment

---

⁶⁷² A Magyar Királyság területén lévő személyek pontos foglalkozását lásd a 3-as számú mellékletben.

⁶⁷³ Többségük Valpóban (5 fő), Diakováron (4 fő), Dopsinban (3 fő) és Tenján (3 fő) volt. Egy-egy személy a szomszédos Rétfaluban és Szarvason, egy-egy személy pedig Verőcén, Kesinciben, Nasiceban, Gorjaniban, Teresovacon és Sokač-Miholjac (ma: Donji Miholjac) tartózkodott. HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁶⁷⁴ A Szlavóniába lévő eszékiek pontos foglalkozását lásd a 4-es számú mellékletben.

Mitrovicába, elutazásának okaként a látogatás lett bejegyezve. Az összeírtak között se értelmiségit, se önálló iparost, kereskedőt, se tanulót nem lehet találni.⁶⁷⁵

Horvátország területén három személy tartózkodott. Ketten Károlyvárosban,⁶⁷⁶ egy pedig Kaproncán.⁶⁷⁷ Mind a hárman alsóvárosi lakosok voltak. Károlyvárosban egy személy látogatóban volt, egy pedig tanult. Kaproncán egy személy kereskedőlegényként dolgozott. Erdély területén az összeírás szerint szintén hárman tartózkodtak. Az egyik személy foglalkozása ismeretlen maradt, ketten pedig munkavégzés céljából érkeztek Temesvárra. Az egyik kereskedőlegénynek állt, a másik pedig legényként szegődött egy kádármester mellé. A Határőrvidékhez hasonlóan Horvátországba és Erdélybe se vándoroltak értelmiségiek, se önálló iparok és kereskedők, aminek hátterében a területek közötti távolság, illetve az ott uralkodó gazdasági viszonyokra vonatkozó bizonytalan ismeretek állhattak.

Ha a királyságon belül lévő egyének távollétének az okát vizsgáljuk, akkor a bejegyzések alapján – amit a 9-es táblázat is megmutat – az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: 1.) a férfiak 73,07%-a már jártas volt valamilyen szakmában, és ideiglenes távollétük mögött a munkavállalás vagy a szakma tökéletesítése állhatott; 2.) a foglalkozásukat tekintve 35,58%-uk legény, 25,96%-uk inas, 6,73%-uk értelmiségi, 3,85%-uk önálló kereskedő és iparos, 0,96%-uk pedig munkás volt; 3.) a város ideiglenes elhagyásának másik jellemző oka a tanulmányok folytatása volt, mert a távollevők 5,77%-a tanulóként lett bejegyezve; 4.) az összes bejegyzett között csak két olyan személy szerepel, aki a várost látogatás miatt hagyta el; 5.) a távollevők között a fiatal korosztály dominált, amely még se családdal, se biztos megélhetéssel nem rendelkezett. Ezt támasztja alá az önálló iparral és kereskedelemmel rendelkező távollevők alacsony aránya is, akiknek az egzisztenciája már biztosítva volt.

---

⁶⁷⁵ A Határőrvidék területén lévők pontos foglalkozását lásd az 5-ös számú mellékletben.

⁶⁷⁶ Horvátul: Karlovac.

⁶⁷⁷ Horvátul: Koprivnica.

Táblázat 9.

A távollévő helybeliek foglalkozás szerinti megoszlása, Eszék, 1814⁶⁷⁸

<i>Foglalkozás és távollét oka</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Értelmiségi	7	6,73
Önálló iparos, kereskedő	4	3,85
Legény	37	35,58
Inas	27	25,96
Tanuló	6	5,77
Munkás	1	0,96
Látogató	2	1,92
Ismeretlen	20	19,23
Összesen	104	100,00

A királyságon kívül tartózkodók közé a város területén összesen 14 személyt jegyeztek fel – 5-5 főt a Felső és az Alsó Városban, 4-et pedig a Belsőben, míg az Újvárosban élők közül senki sem volt királyságon kívüli területeken. Ha a személyek családfőhöz való viszonyát vizsgáljuk, akkor látható, hogy többségükben a családok fiúgyermekei voltak (92,85%). Átlagos életkoruk (21,73 év) magasabb volt a királyság területén belül tartózkodóknál. Tizenháromnál megállapítható a tartózkodási hely, míg egy személynél ez az adat ismeretlen maradt. Az összeírók tartózkodási helyként csak a városok neveit jegyezték fel. A táblázat adataiból látható, hogy az eszékieket a Habsburg Birodalom, azon belül is az uralkodói központ – Bécs vonzotta. Az összes bejegyzett közül tízen (71,43%) mentek oda. Ezt követte Grác (1 fő) és Moszkva (1). Szülővárosától legtávolabb a 28 éves Constantinus Bozda élt, az összeírás adatai szerint az Orosz Birodalom területén, de az összeírás nem közli, mi okból tartózkodott ott.⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁶⁷⁹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

Táblázat 10.

*A királyság területein kívül lévő eszékiek tartózkodási helye, Eszék, 1814*⁶⁸⁰

<i>Tartózkodási hely</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Bécs	10	71,43
Grác	1	7,14
Moszkva	1	7,14
Ismeretlen	2	14,29
Összesen	14	100,00

Az összeírás választ ad arra a kérdésre is, hogy a királyság területein kívül lévő személyek mivel foglalkoztak. A bejegyzések szerint kilencen a munka kitanulása céljából, egy pedig a tanulmányok folytatása miatt hagyták el Eszéket. Négy személynél a foglalkozásra vonatkozó adat ismeretlen maradt. Mind a kilencen legények voltak. Kettő kereskedőlegények, heten pedig iparosok. A feljegyzettek között szerepel egy fésűs, aranyműves, pék, lakatos, asztalos, köteles és egy ismeretlen foglalkozású legény is. A 22 éves Georgius Cser, a többiekől eltérően tanulás céljából hagyta el a várost, ugyanis ő orvostanhallgató (*studens medicinae*) volt Bécsben.⁶⁸¹ A királyságon kívüli területek, bár kevésbé voltak vonzóak, mint azok, amelyek a királyságon belül találhatók, az eszékieknek a szakma kitanulása miatt szolgálták úti célul. Ha az eszékiek a királyságon kívüli területekre merészkedtek, akkor az esetek 71,42%-ban a Habsburg Birodalom határain belül mozogtak.

1814-ben a hozzátartozók 71 személynél nem tudták megmondani, hogy a családtagjuk a lakóhelyén kívül pontosan hol tartózkodik. Ezeknél a személyeknél az összeírók az *in peregrinatione* és az *ubicatio ejus ignota* kifejezést használták. A távollevők másik két csoportjához hasonlóan, ebben a csoportban is a családok fiúgyermekai dominálnak. Az összes bejegyzett 92,95%-át alkották. Átlagos életkoruk 25,83 év volt. Ismeretlen helyen tartózkodott két felsővárosi családfő is – Mathias Lukacsevich és Antonius Pichler,⁶⁸² míg a többi bejegyzett az egyéb rokon (testvér, vő) kategóriába sorolandó. Az összeírók az ő esetükben is feljegyezték a foglalkozásukat, amiből megválaszolható távollétük oka is. A bejegyzettek 69,01%-a legény volt, azon belül is különböző kézművesipari szakmákat képviseltek. Többségük a ruházati iparban tevékenykedett. Pontos eloszlásukat a 11-es táblázat foglalja össze.

⁶⁸⁰ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁶⁸¹ HR-DAOS-6.1.6.1.2, knj. 442.

⁶⁸² HR-DAOS-6.1.6.1.2, knj. 442.

Táblázat 11.

Az ismeretlen helyen lévő eszéki legények foglalkozása, Eszék, 1814⁶⁸³

<i>Foglalkozás</i>	<i>Fő</i>
kádár	7
csizmadia	6
szabó	6
szűcs	4
varga	4
bőrkikészítő	3
ács	2
asztalos	1
köteles	1
szűrszabó	1
kerékgyártó	1
kőműves	1
szíjkészítő	1
kalapos	1
takács	1
kapcakészítő	1
vaskészítő	1
fésűs	1
puskakészítő	1
lakatos	1
legény	1

Az iparoslegények mellett három kereskedőlegényt is feljegyeztek. Az inasok, önálló iparosok és a napszámosok száma is alulképviselet. Minden csoportban csak egy-egy személy képviseltette magát. Csak egy eszéki folytatta tanulmányait ismeretlen helyen. Ebben a kategóriában is sok az ismeretlen foglalkozásúak száma, összesen 25,35%-ot tesz ki.⁶⁸⁴

Az 1814-es összeírásban összesen 117 idegen (*extraneus*) szerepel. Többségük (48,27%) a Felső Városban lett összeírva, összesen 56 fő. Öt követi az Alsó Város 32 (27,35%) és a Belső Város 27 (23,27%) fővel. Legkevesebben az Újvároban voltak, összesen két személy – Joannes Therlen és Jacobus Vailter betegként (*infirmus*) lett összeírva a helyi kórházban (*domus xenodochialis*). Mindketten Ausztriából érkeztek. Joannes ácslégény volt

⁶⁸³ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁶⁸⁴ Foglalkozásuk szerinti eloszlásukat lásd a 6-os számú mellékletben.

Vezburgból. Jacobus Villstadtból érkezett, de foglalkozását a *conscriptio* nem ismerteti.⁶⁸⁵ Az idegenek városrészenkénti megoszlása a városrészek nagyságával is összefüggésben állhat. A Felső és az Alsó Várost nem korlátozták városfalak, így több személy befogadására voltak képesek. Ezzel ellentétben a Belső Város területe korlátozva volt, így az új személyek elszárlásolása gondot okozhatott. Az Eszéken tartózkodó idegenek kizárólag férfiak voltak, átlagos életkoruk 27,02 év. Természetesen ez nem azt jelentette, hogy Eszéken nem volt külföldi származású nő. Az ő összeírásuk eltért a férfiakétól, ugyanis mihamelyst megházasodtak, az összeírók a helyi népesség közé sorolták őket.

A városban lévő idegen férfiakat az összeírás két csoportba különítette el; tartózkodók (*commorantes*) és házzal rendelkezők (*domiciliati*). A két csoport közötti különbség abban nyilvánult meg, hogy a városban tartózkodó idegenek nem rendelkeztek saját ingatlannal, és munkáltatójuk háztartásában éltek. Az ő esetükben – mivel más házában éltek – nagyobb volt az esély arra, hogy egy bizonyos időn belül, általában a szakma kitanulása után, elhagyják a város területét. Az idegenek 95,73%-a tartózkodó státuszú volt.⁶⁸⁶ Mindössze 4,27%-uk rendelkezett házzal a város területén. Őket úgy vették, hogy bár nem éltek még tíz éve a Királyság területén, de tevékenységük arra engedett következtetni, hogy végérvényesen le fognak telepedni a város területén. Minden házzal rendelkező idegent a Felső Városban írtak össze. Átlagos életkoruk 47,6 év volt. A legfiatalabb közöttük a 30 éves mészároslegény, Georg Paulich, aki már családot is alapított, míg a legidősebb a 73 éves elzászi kertész, Joannes Georgius Krem volt.⁶⁸⁷ A tartózkodó idegenek átlagos életkora alacsonyabb volt a házzal rendelkezőknél, átlagosan 26,61 évet tett ki.⁶⁸⁸

Az idegeneket tárgyalva felmerül a kérdés, hogy mely területek népessége számára lehetett vonzó Eszék. Az összeírók az egyének származási helyének bejegyzésekor nem használtak egy sztenderd formát – néha csak az országot, területet vagy tartomány jelölték meg, néha pedig a várost, vagy a felsoroltak kombinációit. A 17. század végén és a 18. század elején Eszéken a német nyelvterületről érkezők domináltak. Az adatok azt mutatják, hogy a 19. század második évtizedében ez a gyakorlat nem szűnt meg. Az idegenek többsége közép-európai területekről érkezett a városba. Elsősorban a Habsburg Birodalomból és örökös tartományaiból, és a valamikori Német-római Birodalomból. Ez nem meglepő, hiszen a horvát területek is a Birodalom részét képezték, így a határain belül történő vándorlás, illetve az onnan érkező személyek Eszékre jövedele már egy évszázados múlttal bírt, tehát a város nem számított új úti célnak.

---

⁶⁸⁵ HR-DAOS-6.1.6.1.1, knj. 441.

⁶⁸⁶ Vö. Benda 2008.

⁶⁸⁷ HR-DAOS-6.1.6.1.2, knj. 442.

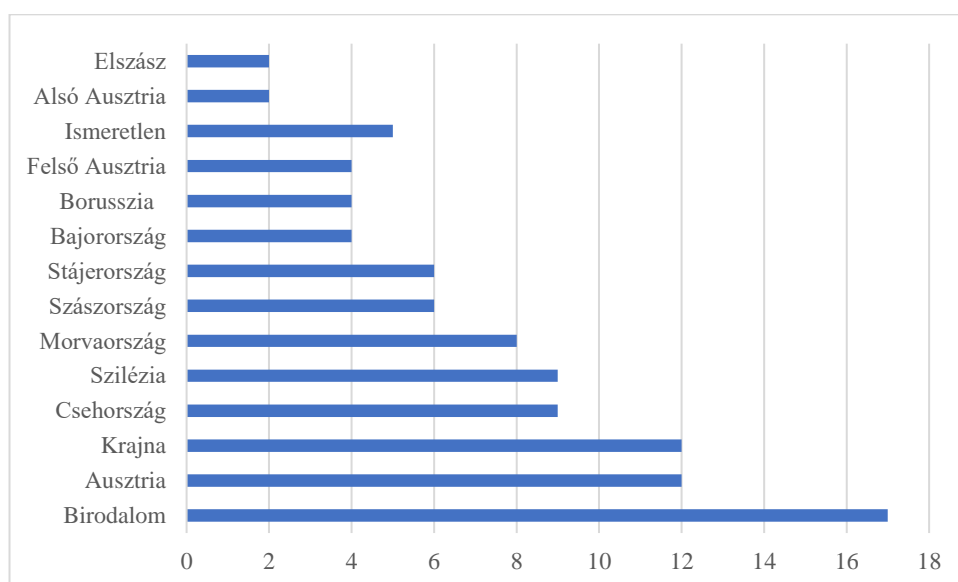
⁶⁸⁸ HR-DAOS-6.1.6.1.3, knj. 443.

A Birodalmon kívüli területek közül érdemes megemlíteni a mai Franciaországot (4), Olaszországot (1) és Svájcot (1). Az adatok azt mutatják, hogy a délkelet-európai országok lakosságának Eszék egyáltalán nem bizonyult vonzó úti célnak. Az összeírás csak egy Boszniából érkezőt említ. A 14 éves Simeon Thomichot, aki Stojan Veszich háztartásában inasként lett összeírva.⁶⁸⁹ Ennek háttérében az is állhatott, hogy a délkelet-európai országok még oszmán fennhatóság alatt voltak, a két birodalmat pedig elválasztotta a Határőrvidék, ami megnehezíthette az egyikből a másikba való átjutást. Mivel az érintettek az Oszmán Birodalom területéről jöttek volna be a Habsburg Birodalomba, bizonyosan több ellenőrzésen kellett volna átesniük.

Az 4. ábra jól mutatja, hogy a legtöbb idegen (összesen 17 fő) származási helyeként a Német-római Birodalom (*Imperio*) lett beírva. Ezt követi Ausztria (12 fő), és egyik örökös tartománya, Krajna (12 fő). Harmadik helyen Csehország és a Poroszországban lévő Szilézia álltak, mindkettő területéről 9-9 fő vándorolt Eszékre. Őket követte Morvaország (8).⁶⁹⁰ Az ábra adataiból jól kirajzolódik az is, hogy az Eszékre érkezők többsége olyan területekről jött, amelyek vagy határosak voltak Horvát–Szlavónországgal, vagy nem voltak tőle különösebben távol. Ez elsősorban az osztrák területre és a három örökös tartományra (Karintia, Krajna, Stájerország), valamint Itáliára vonatkozik.

Ábra 4.

Az Eszéken lévő idegenek származási helye, Eszék, 1814⁶⁹¹

⁶⁸⁹ HR-DAOS-6.1.6.1.3, knj. 443.

⁶⁹⁰ Vö. Benda 2008. 203.

⁶⁹¹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

Ha az idegenek származási helyét városrészenként vizsgáljuk, akkor azt a következtést vonhatjuk le, hogy a Felső Városban laktak a legkülönbözőbb helyekről származók, összesen 22 ország, tartomány és város lett velük kapcsolatban feltüntetve, amit az Alsó (17 különböző származási hely) és a Belső Város (9 különböző származási hely) követ. Fontos kihangsúlyozni, hogy minden városrészben a német nyelvterületekről érkezők domináltak. A városrészek közül a Belső Városban rajtuk kívül más nem is telepedett le. Ez nem meglepő, hiszen e városrészben a németek alkották a városi lakosság többségét, ami a majdnem egy évszázados jelenlétükkel áll szoros összefüggésben. 1814-ben Ausztriából 6 fő tartózkodott területén. A Felső Városban a német nyelvterületekről érkezőkön kívül találunk frank és olasz földieket is, míg az Alsó Városban Oroszországból (1) és Boszniából (1) származó idegeneket is. Ez azt igazolja, hogy a délkelet európai országokból érkező népességnek továbbra is az Alsó Város nyújtott menedéket.

Az Eszéken lévő idegenek foglalkozását is feljegyezték az összeírók. A távollévő eszékiektől eltérően, akiknél szerepel az egyének foglalkozásának pontos megnevezése, az idegeneknél ez gyakran elmaradt. Az összeírtak többsége (63,79%-a) legényként szerepel az összeírásban. 64 személynél nem határozták meg, hogy milyen szakmában segédkeztek, csak tízüknél tüntették fel (4 kereskedő, 2 kőműves, 1 ács, 1 pék, 1 mészáros és 1 mészáros, fodrász legény). Őket követik az önálló iparosok – 11 kocsis, 2 kocsmárost, 2 péket, 1 magtár kádárját és 1 szláv cinöntőt jegyezték fel. Az inasok aránya az idegenek között 6,90%, a tanulóké 2,59%. Sajnos róluk sem lehet tudni, hogy pontosan milyen szakmát űztek. A foglalkozások között találunk még két kertészt és egy szolgát is. Az extraneusok között csak egy értelmiségi lett feljegyezve. A belsővárosi katolikus plébánia egyik káplánja, Joannes Seliskar. Róla sajnos nem jegyezték fel, hogy honnan érkezett. 11 idegen foglalkozása ismeretlen maradt.⁶⁹² Az Eszéken lévő idegenekről a következő megállapítások vonhatók le:

- 1.) A városi jelenlétük nem befolyásolta érdemben a város népességszámát, mert a felvettek mindössze 1,25%-a idegen.
- 2.) Az összeírtak zöme a városban ideiglenesen tartózkodott. Erre két dolog utal: státuszuk (majdnem 96%-uk tartózkodó volt) és foglalkozásuk (többségük legény volt, aki minden biztonnal a kötelező vándorlása egy részét töltötte a városban). Ha eszéki adatokat összehasonlítjuk például Keszthely adataival, ahol szintén ismert az idegenek foglalkozási eloszlása, az látjuk, hogy Eszéken sokkal kevesebb volt az idénymunkás (napszámos) közöttük.⁶⁹³
- 4.) Az önálló iparosok között a kocsis a leggyakoribb, akik akár átutazók is lehettek.

⁶⁹² Az Eszéken lévő idegenek foglalkozási eloszlását lásd a 7-es számú mellékletben.

⁶⁹³ Keszthelyen megjelentek az aratók és a cséplők. Benda 2008. 203.

5.) Az idegenek között nem találunk koldusokat és szegényeket, mert a város tiltotta a vidékről érkező kéregetők városban tartózkodását.⁶⁹⁴ Eszékétől eltérően Keszthelyen viszont megtalálhatók voltak, akik közül sokan ott is haltak meg.⁶⁹⁵

6.) A városban lévő idegenek tartózkodási helyére való tekintettel azt a következtetést vonhatjuk le, hogy többségük a horvát területekhez közelebb fekvő régiókból és településekről érkeztek, amik között Ausztria, örökös tartományai és Itália domináltak.

9.3. A teljes lakosság nem és kor szerinti megoszlása

Az 1814-es népszámlálás különböző módon rögzítette a lakosság nemére vonatkozó adatokat. A női lakosság számára csak egy rovat volt fenntartva a „nők általában” (*foemina generatiam*) címmel, míg a férfiakat, ahogy már előbb bemutatottuk, különböző kategóriákba sorolták. Ennek ellenére, egy külön rubrikába jelölve, pontosan megállapítható, hogy az 1814-es évben hány férfi és nő szerepel az összeírásban.⁶⁹⁶ Eszék teljes lakosságának az 50,77%-át alkották férfiak, 49,23%-ukat pedig nők. Az adatok szerint összesen 4752 férfit és 4608 nőt írtak össze.⁶⁹⁷ A conscriptio bejegyzései Eszéken a férfiak enyhe felülreprezentáltságát mutatják a nők számához viszonyítva,⁶⁹⁸ de a két nem közötti különbség csak 144 főben mutatkozik meg. Csak 1,54%-al élt több férfi a teljes város területén, mint nő.⁶⁹⁹ A feminin arány, az 1000 férfire jutó nők száma, 969 fő. A korszakban Eszékhez hasonló trendeket mutatott Pest is, amelyet a 19. század elején szintén gyenge férfitöbbség jellemezett. Bácskai Vera Pest példáján ezt a jelenséget a 19. századi konjunktúra nyújtotta munkalehetőségekkel ma-

---

⁶⁹⁴ Sršan 2012. 12.

⁶⁹⁵ Benda 2008. 203.

⁶⁹⁶ A nemek közötti arányok alakulására három tényező hatott: fiúszületési többlet, különböző halálozási ráta és a vándormozgalmak. Faragó 2011. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch02s02.html#ftn.id505892 (2020. 9. 19., 9.07)

⁶⁹⁷ Ha a számításból kihagyjuk a távollevő honosokat, jelenlevő idegeneket és az ismeretlen státuszúakat, akkor a városban a nők felülreprezentáltsága mutatkozik meg. A felsoroltak kihagyásával a városban 4344 férfi és 4606 nő volt.

⁶⁹⁸ Benda Keszthely népességéhez fűződő kutatásai az 1818-as évből, amely időszakát tekintve a legközelebb áll az eszéki conscriptióhoz, a nemek megoszlásában Eszékhez hasonló eredményeket mutatott. Keszthelyen 1818-ban a férfiak felülreprezentáltsága gyenge volt (1630 férfit és 1608 nőt írtak össze), a feminin arány pedig 98 fő volt. Eszéken a feminin arány alacsonyabb volt, 96 fő. Benda 2008. 115–116.

⁶⁹⁹ Faragó Tamás kutatásai azt bizonyítják, hogy a 18. század végétől a történelmi Magyarország területén a férfiak és nők közötti arány területileg két eltérő régióra osztható, amelynek határa Vas és Szepes megye között húzódott. A vonaltól nyugatra lévő területek nő-többséget, a keletre lévők pedig férfitöbbséget mutatnak. Ennek oka a török korra vonatkozatható vissza, mert ezek a területek a török jelenlét alatt elnéptelenedtek, majd a felszabadító háborúkat követő időszakban bevándorlási célterületek voltak. Faragó 2011., https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch02s02.html#ftn.id505892 (2020. 9. 19., 9.07)

gyarázta.⁷⁰⁰ A két várostól eltérően a korszakban pl. Kassa lakosságának összetétele a nők többségét mutatta. Czoch Gábor kutatásai azt bizonyítják, hogy 1808-ban a város lakosságának 53%-át alkották nők, 47%-át pedig férfiak.⁷⁰¹

Ha a nemek arányát városrészenként vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az Újvároson kívül a többi három városrész eltér a város általános képétől, mert a férfiak felülreprezentáltsága jellemzi őket (Táblázat 11.). A Belső Városban 41-gyel, az Alsóban 56-tal, a Felső Városban 89 férfival írtak össze többet, aminek okát a területükre érkező férfi bevándorlók számában lelhetjük meg. Az Újvárost a nők elenyésző többsége jellemzi – 40-nel voltak többben, mint a férfiak.

Táblázat 12.

A nemek aránya városrészenként, Eszék, 1814⁷⁰²

<i>Nem</i>	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	Összesen	%
Férfi	1938	427	247	2140	4752	50,77
Nő	1849	386	287	2086	4608	49,23
Különbség	89	41	40	54	144	100,00

Az 1814-es összeírás nem a lakosság korára, hanem születési évére kérdezett rá. Abban az esetben, ha az egyének születési éve körül kérdések merültek volna fel, az *Instructiones* utasításai szerint a helyi plébánoshoz kellett fordulni, aki a születési anyakönyv alapján meg tudta azt állapítani.⁷⁰³ Az effajta adatgyűjtésnek pontosabb eredményeket kellett volna eredményeznie, mert így elkerülhetőek lettek volna az életkorra vonatkozó adatok kerekítési kísérletei.⁷⁰⁴ Végeredményben az adatok pontossága „nem a módszerek megválasztásától függ, hanem a megkérdezett népesség, illetve a számlálóbiztosok kulturális és szakmai színvonalától”.⁷⁰⁵

Eszék teljes lakosságának korcsoport szerinti vizsgálata nem végezhető el, mert az összeírás a nők születési évét nem tartalmazza. Ez nem az összeírók mulasztásának tudható be, hanem az *Instructiones* kikötéseinek. Ennek ellenére az adatbázisban, vélhetően az összeírók figyelmetlensége miatt, összesen öt nő születési évét jegyezték fel, ami az összes bejegyzett nő 0,1%-át teszi ki. Ennek következtében a teljes lakosság életkor és korcsoport szerinti

⁷⁰⁰ Czoch Gábor hivatkozott Bácskai 1988-as tanulmányára. Czoch 1997. 103. Eszék esetében ennek háttérben valószínűleg az iparosodás előtti férfiakra vonatkozó vándormozgalmak is állhatnak, így, ha a nemi arányok kiszámolásánál kihagyjuk a távol levő honosokat és a városban lévő idegeneket, akkor gyenge nőbőbbletet kapunk.

⁷⁰¹ Czoch 1997. 102.

⁷⁰² HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷⁰³ DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptio* 1810.

⁷⁰⁴ Pozsgai 2006. 167.

⁷⁰⁵ Acsádi 1964. 80., Pozsgai 2006. 167.

elemzése részleges lesz, mert így a vizsgálat csak a férfi lakosság születési éve alapján készíthető el. Ha a férfiak születési évének a bejegyzését vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az összeírók az évszámokat rendszeresen feljegyezték, mert csak 44 fő (0,93%) esetében ismeretlen az erre vonatkozó adat. Az egész város területén 41 férfi lakosnál hiányos a születési év, az összeírók a rubrikát kitöltetlenül hagyták, hármuknál pedig téves évszámot jegyeztek fel.⁷⁰⁶

Hogy a férfiak korcsoport szerinti besorolása elvégezhető legyen, az elemzés előtt a születési évük segítségével ki kellett számolni az életkorukat. Az összeírás adatai alapján meg kellett állapítani, hogy 1814-ben hány évesek voltak. A férfiakat, életkorukra való tekintettel, a conscriptio három fő csoportra különítette el. a) 1 és 17 év közöttiekre; b) 17 és 40 év közöttiekre; és c) 40 év felettiekre. Mivel az összeírásban szerepelnek olyanok is, akik 1814-ben születtek, és így még nem töltötték be az első életévüket, a fent említett kategóriákat érdemes kissé módosítani, és a teljes férfi lakosságot életkoruk szerint négy nagy csoportban tárgyalni. a) 0 és 17 év közöttiek; b) 18 és 40 év közöttiek; c) 41 év feletti; és d) ismeretlen korúak, amit a 13-as táblázat foglal össze.

Táblázat 13.

A férfi lakosság életkoronként, Eszék, 1814⁷⁰⁷

<i>Életkor</i>	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesen</i>	<i>%</i>
0-17	853	188	125	923	2089	43,96
18-40	699	157	65	797	1718	36,15
41 felett	368	76	57	400	901	18,96
ismeretlen korúak	18	6	0	20	44	0,93
Összesen	1938	427	247	2140	4752	100,00

Eszék férfi népességnek majdnem a fele (43,96%) a conscriptióban rögzített születési év szerint a 0 és 17 év közötti csoportba került besorolásra.⁷⁰⁸ Azt adatok alapján leszögezhető, hogy Eszék férfi lakossága körében 1814-ben a fiatal korszerkezetű népesség volt a domi-

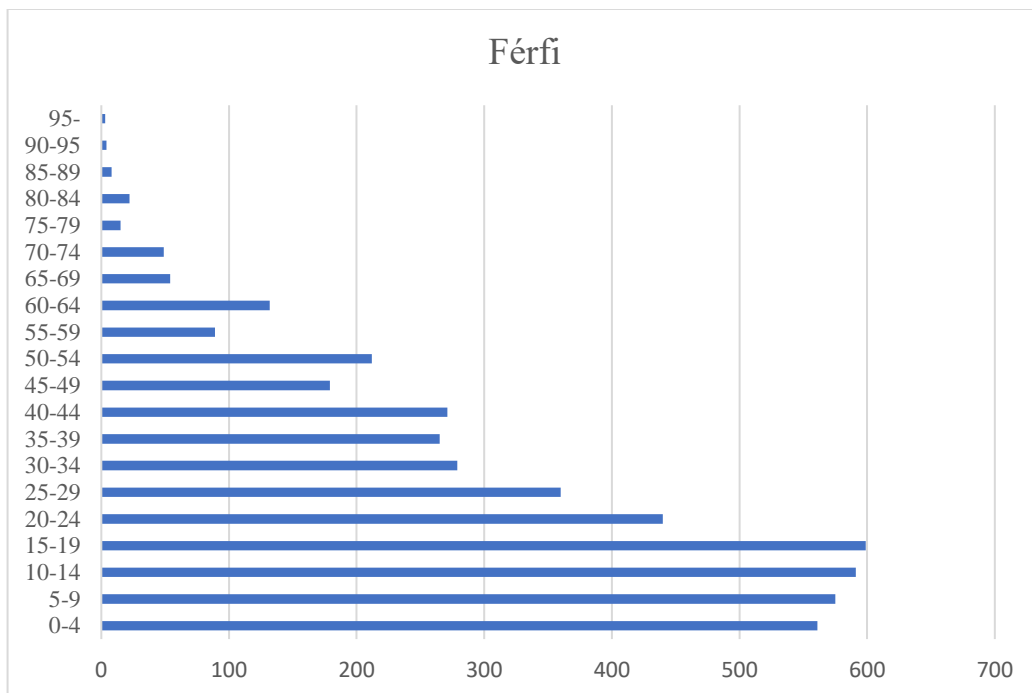
⁷⁰⁶ Ezt a fajta hibát a Felső Városban Trandafil Pailánál (1878) és Josephus Ircznál (1898), a Belsőben pedig Josephus Mundbrandnál (1873) követték el. HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–442.

⁷⁰⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷⁰⁸ A katolikus anyakönyvi bejegyzések alapján a teljes város területén magas volt a csecsemő- és gyermekhalandóság. A 17 évnél fiatalabb elhunytak 1812-ben az összes elhunyt 50%-át alkották, míg 1813-ban az arányuk 58% volt. 1814-ben az arányuk 21,75%-ra csökkent, aminek oka nem a csecsemők és gyermekek alacsonyabb elhalálzásában keresendő, hanem a belsővárosi halotti anyakönyvben az évben bejegyzett elhunyt katonák kiemelt számában. (HR-DAOS-500, knj. 806, 850, 864) A szabad királyi városok soraiból e téren hasonló adatokat mutat Szeged, ahol pl. az 1810-es évben a csecsemő- és gyermekhalandóság aránya 55,6% volt. (Kováts 1985. 162.)

nás, hiszen ebbe a csoportba összesen 2089 férfi került. Ha a táblázatban szereplő kategóriákat összehasonlítjuk, akkor kirajzolódik, hogy a 41 év felettek alulreprezentáltak a teljes férfi népesség körében, az összes bejegyzett férfi lakosnak csak 18,96%-át teszik ki.⁷⁰⁹ A népességösszeírásban szereplő adatok alapján egy korfa segítségével (Ábra 5.) érdemes bemutatni a férfiak korszerkezetét is.⁷¹⁰

Ábra 5.
Eszék, férfiak korfája, 1814⁷¹¹

Eszék férfi népességének korcsoport szerinti megoszlása egy „*tradicionálisnak tekinthető népességi piramist*”⁷¹² ábrázol, ami a fiatal társadalmakra jellemző. Az összeírt férfi népesség 48,98%-át 19 év alatti fiatalok alkotják. Számuk 2326 fő. A férfiak átlagos életkora 24 év. A legmagasabb átlagos életkor a Felső Városban mutatkozott (24,5 év), a legalacsonyabb pedig az Újvárosban (23,6 év).⁷¹³ A legszélesebb sáv utáni első bemélyedés először a 20–24 éves korú férfiaknál jelentkezik, vagyis a népesség 20-ik évének betöltését követően. Ennek oka a városban lévő nagy számú iparosinas és legény jelenlétével magyarázható,

⁷⁰⁹ Az eszéki férfi népesség korcsoportonkénti eloszlását városrészenként lást a 8-as számú mellékletben.

⁷¹⁰ Az eszéki férfi lakosság városrészek szerinti korfáit lásd a 4-es, 5-ös, 6-os, 7-es sz. mellékletben.

⁷¹¹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷¹² Pozsgai 2006. 168.

⁷¹³ Az eszéki férfiak korfáját városrészenként lásd a 9-es, 10-es, 11-es és 12-es mellékletben.

akik többsége a 15 és 19 év közötti korosztályhoz tartozott. A 20 és 24 év közötti férfiak alacsonyabb száma egyrészt magyarázható a katonáskodással, másrészt pedig a fiatal korú férfiak ideiglenes elvándorlásával, amit az eszékiek példáján bizonyítani is tudtunk. Az összeírásban szereplő összes távol levő férfi lakos átlagos életkora 21,41 év.⁷¹⁴ A 35 és 39 év közötti nagy bemélyedés lehetett a napóleoni háborúk következménye is, ez a korosztály ugyanis akkor éppen 20-as éveiben volt. Ahogy már említettük, a franciák elleni háborúban eszéki katonák és önkéntesek is részt vettek.⁷¹⁵ A bemélyedés utáni első kiugrás a 40 és 44 év közötti férfiak körében jelentkezik, ami a hadkötelesség véget érésével, és a kiszolgált katonák hazatérésével is magyarázható. A korfából kirajzolódik az is, hogy Eszéken kevés ember érte meg az öregkort. Az egész városban a 80 év felettiek száma mindössze 37 fő, tehát nem éri el a teljes férfi lakosság 1%-át (0,77%) sem.⁷¹⁶

Az eszéki népesség nem és kor szerinti megoszlásáról a következő megállapítások vonhatók le:

- 1.) A lakosság nemek szerinti viszonya alapján a férfiak enyhe felülreprezentáltsága mutatható ki a nők számához viszonyítva, ami a korszakban megjelenő konjunktúra nyújtotta munkalehetőségekkel állhat összefüggésben Eszéken is.
- 2.) A férfi lakossága körében a fiatal korszerkezetű népesség volt a domináns. Korcsoport szerinti megoszlásuk a fiatal társadalmakra jellemző népességi piramist ábrázol, ami a korabeli társadalmak egyik jellemzője volt.
- 3.) Az anyakönyvi adatok azt igazolták, hogy a korszakban a város területén magas volt a csecsemő- és gyermekhalandóság, míg a népességösszeírásból nyert adatok alapján megrajzolt korfa adatai azt mutatják, hogy a városban kevés ember érte meg az öregkort.

---

⁷¹⁴ Hasonló bemélyedést tapasztalt Pozsgai is Torna megye településeinek vizsgálata során. A kisebb számot ő is a katonáskodással és a szolgálatba állással magyarázza. Gyimesi Réka Mohácson végzett kutatásai során két nagy bemetszést tapasztalt. Az elsőt az 5–9 éves gyerekeknél, ami a magas gyermek- és csecsemőhalandóság következménye volt, a másikat – Eszékhez hasonlóan – a 20–24 éves korosztálynál, ami az éhínség (1846) és a kolerajárvány (1848) következménye volt. Pozsgai 2006. 168., Gyimesi 2014. 193.

⁷¹⁵ Sršan 1993a. 115–122.

⁷¹⁶ A 80-ik életévüket betöltött idősök zöme a Felső és az Alsó Városban élt. Az Újvárosban csak egy 80 évest írtak össze, egy Georgius Birnbaum nevezetű napszámost, míg a Belső Város legidősebb lakosa a 79 éves Josephus Ricsle volt. Az Alsó Város legidősebb lakosa az összeírás szerint a 95 éves kocsis, Theodor Lazich volt. A Felső Városban ketten is megérték a százéves kort – Mathias Bulich (100) és Stephan Mikolich (105). HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

9. 4. A férfi lakosság felekezeti megoszlása

Az eszéki lakosság felekezet szerinti megoszlása, a korcsoport szerinti vizsgálathoz hasonlóan, szintén csak a férfi lakosság körében mutatható ki, mert az *Instructiones* utasításai szerint az összeíróknak nem kellett feljegyezniük a nők vallását. Három zsidó nő esetében mégis kivételt tettek.⁷¹⁷ A vallásukat nem a felekezeti hovatartozás rubrikában jelölték, hanem a háztartáson belül betöltött státuszuknál jegyezték fel. Feltételezhető, hogy az összeírók azért jegyezték fel e nők vallását, mert férfiak nélkül éltek a háztartásban, és mert izraeliták voltak.⁷¹⁸

Ami a férfi lakosság felekezeti hovatartozását illeti, az összeírók rendszeresen bejegyezték a megfelelő rubrikába. Annak ellenére, hogy az összeírás kötelezte a férfi lakosság vallási elkülönítését, ez alól mentességet élveztek a távollevő helybeliek, a városban lévő idegenek, a kiszolgált katonák, illetve azok a személyek, akiket az összeírás csak narratív formában említ. Egyes férfi személyeknél a vallást utólag is be lehetett jelölni. Ez olyan távollevők-nél volt lehetséges, akik vagy vérrokoni kapcsolatban álltak a családfővel (fiúgyermek, fiútestvér) vagy a családfő elhalálása esetén olyan fiútestvérük volt, akit az összeírás során otthon találtak. Sajnos a felekezeti hovatartozás a módosítások után is ismeretlen kategória maradt az idegeneknél, olyan távollevő fiúgyermekeknél, akik anyjukkal éltek és nem volt fiútestvérük, távollevő vőknél és mostohagyermekeknél vagy azoknál a személyeknél, akiknél az összeírók elfelejtették megjelölni a felekezeti hovatartozást (családfők fiúgyermek nélkül, legények). Ide sorolandók azok az egyének, akiket csak narratív formában említ az összeírás, és nem voltak vérrokoni kapcsolatban a háztartásban lévő férfiakkal.

A conscriptio felekezeti, vallási szempontból öt kategóriát különböztet meg: római katolikust, görög nem egyesített rítust (ortodox), ágostai (evangélikus) és helvét (református) hitvallást, illetve az izraelita vallást. Az adatok pontosítása érdekében a meglévő kategóriák mellett érdemes az „ismeretlen vallású” kategóriát is bevezetni. Az eszéki férfi lakosság 95,28%-ánál (4528 fő) megállapítható a felekezeti hovatartozás, míg az esetek 4,72%-ánál (224 fő) a módosítások ellenére is ismeretlen maradt ez az adat. A férfiak felekezet szerinti elkülönülését az 6-os számú ábra mutatja be.

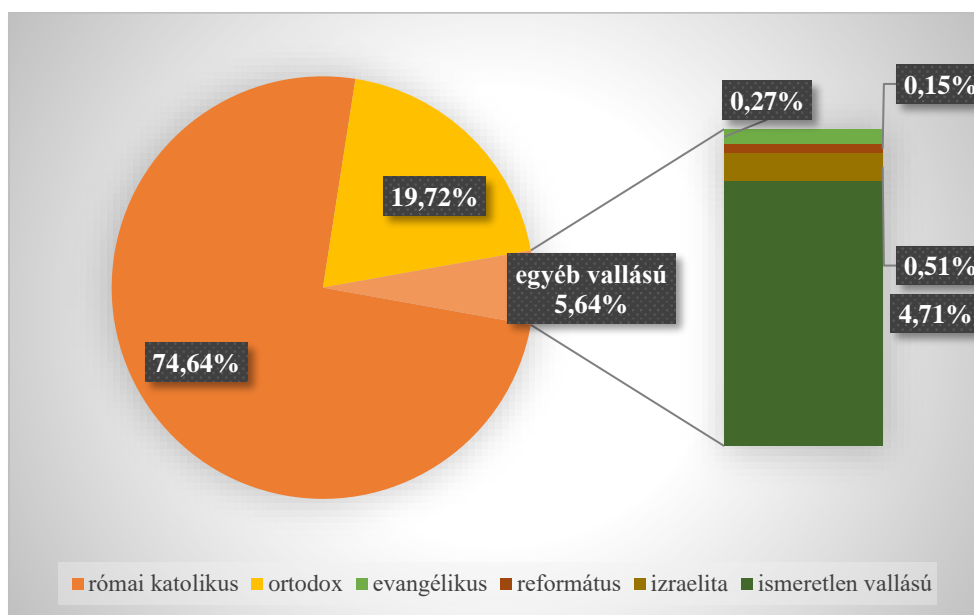
---

⁷¹⁷ A Belső Városban, az 1-es házzám alatt együtt élt Agnes Pecsncz „izraelita unoka” (*judiis neptis*) Theresia Grimm izraelita cselédlánnyal (*judiis ancilla*), az Alsó Városban pedig Rosalia Singer özvegyasszony gyermekeivel, Joannes Arva nemes házában. HR-DAOS-6.1.6.1.1, knj. 441. HR-DAOS-6.1.6.1.3. 443.

⁷¹⁸ HR-DAOS-6.1.6.1.1, knj. 441. HR-DAOS-6.1.6.1.3. 443.

Ábra 6.

Eszék férfi lakosságának felekezeti megoszlása, 1814⁷¹⁹

A férfi lakosság felekezeti adatai a katolikus vallás dominanciájáról tanúskodnak. Az összes bejegyzett férfi $\frac{3}{4}$ -e (74,64%) a katolikus egyház tagja volt. A három eszéki katolikus plébánia összesen 3547 férfi hívet számlált. Őket követik az ortodoxok. Arányuk 19,72%. A korszakban hasonló felekezeti megoszlás mutatkozott Szegeden is, ahol a katolikus vallás után a második legtöbb hívőt számláló vallás a görögkeleti volt.⁷²⁰ A többi három vallás (evangélikus, református, izraelita) az eszéki férfiak körében meglehetősen alulreprezentált volt. Együtt sem érték el a bejegyzések 1%-át (0,93%). E három vallás közül az izraelita számolta a legtöbb hívet. Az egész város területén összesen 24 izraelita férfit jegyeztek fel. Ha ehhez hozzáadjuk a fent említett három izraelita nőt is, akkor a számuk 27-re nő. Őket követik az evangélikusok (13 fő). Eszéken a legkevesebben a helvét vallásúak voltak, összesen 7 személyt jegyeztek fel. A városban lévő alacsony protestáns jelenlét a 18. században folytatott, a kapucinusok által tudatosan vezetett katolikus hitre való áttérések következménye lehetett, ami gyakran szerepelt évkönyveik bejegyzéseiben is. Hittérítő munkájuk fókuszában a német nyelvterületekről érkező protestánsok, illetve a Szlavónia protestáns településeiről érkező személyek voltak.⁷²¹

⁷¹⁹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷²⁰ Kovács 1985. 127.

⁷²¹ A kapucinusok évkönyveiben gyakoriak a katolikus hitre való áttérésekről szóló bejegyzések. Lásd: Sršan 1993a.

Ha a férfiak felekezeti megoszlását városrészenként vizsgáljuk (Táblázat 14.), akkor arra a megállapításra jutunk, hogy minden városrészben a katolikus hit dominált. Ez nem meglepő, hiszen a katolikus hívek pasztorációjáról már a város felszabadítását követő katolikus rendek megjelenése is tanúskodik. Eszék „legkatolikusabb” területe az Újváros volt. Az ott összeírt férfiak kizárólag katolikus vallásúak voltak, szám szerint 242, míg öt személy vallása ismeretlen maradt. A Felső Város férfi lakosságának 93,29%-át (1808 fő), a Belső Városénak 81,26%-át (347 fő), az Alsó Városénak 53,73%-át (1150 fő) alkották katolikusok. A katolikusoktól eltérően az ortodox férfiak zöme az Alsó Városban lett összeírva. Ott élt a bejegyzettek 93,29%-a (880 fő), de megtalálhatók voltak a Belső és a Felső Városban is. A Belső Városban 29 ortodox vallású férfit írtak össze. Többségük tanulóként, inasként és legényként élt a város területén. Hárman közülük családapák voltak. A családosok mellett összeírtak egy együtt élő testvérpárt is. Joannes Nikolits együtt élt öccsével, Gregoriusszal.⁷²² A Felső Városban 28 ortodox férfit írtak össze. A Belső Vároستól eltérően a Felsőben 6 ortodox családot írtak össze, míg a többi férfi egyedülálló volt. Ők kocsisok, inasok, legények voltak, akik munkavégzés céljából éltek e városrész területén.⁷²³ Izraelita férfiakat csak a Felső és az Alsó Városban írták össze. A Felső Városban összesen 9 személyt, akik közül ketten (Jacobus Lang, Josephus Böhm) családapák voltak. Az Alsó Városban összesen 15 izraelita férfit írtak össze. Közülük ketten (Franciscus Hirt, Leopoldus Kraus) családot is alapítottak.⁷²⁴

Az izraelitákhoz hasonlóan az evangélikusok többsége is (7 fő) az Alsó Városban élt. Mindegyikük egyedülálló volt, vidékről származott és munkavégzés céljából érkezett a városba. Leurentius El, Petrus Probst, Michael Ritter és Franciscus Ricsmed Apatinból, Bács vármegyéből érkeztek, míg Joannes Csipán a Baranya vármegyében lévő Vörösmartról.⁷²⁵ A Belső Városban 4 evangélikus férfit, a Felsőben pedig kettőt írtak össze. Az utóbbi területén Josephus Shipos özvegy családapa élt együtt fiával Ignatiusszal, míg a Belső Városban a négy férfi közül csak Michael Szandynak volt családja.⁷²⁶ A reformátusok még az evangélikusoknál is kisebb számban voltak jelen a városban. Összesen 7 személyt jegyeztek fel: 2-öt a Felső Városban, 5-öt pedig az Alsóban. A bejegyzettek között csak az alsóvárosi Alexander Kovacs volt házasságban, míg a többiek egyedülállóak voltak.⁷²⁷

---

⁷²² HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441.

⁷²³ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442.

⁷²⁴ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442., 443.

⁷²⁵ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 443.

⁷²⁶ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441., 442.

⁷²⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442., 443.

Táblázat 14.

A férfiak felekezeti megoszlása városrészenként, Eszék, 1814⁷²⁸

<i>Vallás</i>	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesen</i>	<i>%</i>
római katolikus	1808	347	242	1150	3547	74,64
ortodox	28	29	0	880	937	19,72
evangélikus	2	4	0	7	13	0,27
református	2	0	0	5	7	0,15
izraelita	9	0	0	15	24	0,51
ismeretlen vallású	89	47	5	83	224	4,71
Összesen:	1938	427	247	2140	4752	100,00

Az Alsó Város területén, a többi városrésztől eltérően, az összes, Eszéken kimutatott felekezet tagja megtalálható volt. Ez a városrészek múltjával, pontosabban a nem katolikus lakosság befogadásával vagy beköltözésének tiltásával függ össze. Míg a Belső és a Felső Város tiltotta a nem katolikus személyek (ortodoxok, zsidók) letelepedését, amit már az 1698-as statutumban is megfogalmaztak, addig az Alsó Városban a felekezeti hovatartozás nem számított diszkrimináló elemnek.⁷²⁹ Így ezt a városrészt a 18. század kezdetétől jellemzi a katolikusok és ortodoxok együttélése. Ha a nem katolikus lakosságra vonatkozó számadatokat elemezzük, akkor a Felső és a Belső Városban a nem katolikusok jelenléte elenyésző. Míg az Alsó Városban a teljes férfi lakosság 42,38%-át alkotják más felekezetűek, addig az arányuk a belsővárosi lakosság körében nem haladja meg az 1%-ot sem (0,95%), a Felső Városban pedig csak 2,11%-ot tesz ki.

Az eszéki férfi népesség felekezet szerinti megoszlásáról a következő megállapítások vonhatók le:

- 1.) A város területén a római katolikus vallás dominanciája látható – a férfi lakosság $\frac{3}{4}$ -e katolikus volt, $\frac{1}{4}$ -e pedig ortodox. Más felekezetek (evangélikus, református, izraelita) aránya nem éri el az 1%-ot sem.
- 2.) A népességösszeírás adatai azt igazolják, hogy e téren a városrészek megtartották 18. századi arculatukat, annak ellenére, hogy sor került a városegysítésre.
- 3.) A város multikonfesszionális területe továbbra is az Alsó Város maradt, míg a másik három területén a katolikusok jelenléte 98 és 99 százalék között mozgott.

⁷²⁸ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷²⁹ Lásd Mažuran 1996a.

10. Háztartásszerkezet és háztartásrekonstrukció

10.1. A háztartás és a család definíciója

A háztartással kapcsolatos vizsgálatok előtt fontos tisztázni a terminológiát is: mi a háztartás és a család, és milyen kritériumokat kell szem előtt tartani ahhoz, hogy az egyének egy háztartáson belül éléséről beszélhessünk. Laslett definíciója szerint egy háztartást alkottak azok, akik *„rendszerint közös fedél alatt aludtak, közösen vettek részt bizonyos tevékenységekben, és vér szerint vagy házasság révén létrejött rokoni kapcsolatban álltak egymással”*.⁷³⁰ A háztartás kialakítását három kritériumban (helyi, funkcionális, rokonsági) látta.⁷³¹ Hasonlóan vélekedett Andorka Rudolf és Faragó Tamás is, akik háztartásnak tekintik *„az együtt vagy egymás közelében lakó és bizonyos fogyasztással összefüggő tevékenységeket (a táplálék készítmény és fogyasztást, a ruházat és háztartási eszközök kisebb javítását, tisztántartását) együtt végző, a fogyasztásban osztozó személyek csoportját, vagyis azt az együttélést, amelyet a korabeli szóhasználat általában „egy kenyéren élő” elnevezéssel jelölt”*.⁷³² Benda szerint ez *„az egy fedél alatt lakók és egy kenyéren élők csoportja – az iparosodás előtt gazdasági, társadalmi, demográfiai alapegység”*.⁷³³ Őri Péter és Pakot Levente szerint a háztartás *„a ténylegesen együtt élő és együttműködő emberek csoportja, akár rokonai ezek egymásnak, akár nem”*.⁷³⁴ A fent említett definíciók mindegyike megegyezik abban, hogy a háztartások kialakításában kulcsfontosságú az *egy fedél és egy kenyéren való élés*, továbbá a *közös munkavégzés*. E három kritérium teljesítése nélkül nem beszélhetünk háztartásokról.

A háztartástól eltérően a család *„olyan együtt élő kiscsoport, amelynek tagjait vagy házassági kapcsolat, vagy leszármazási, más szóval vérségi (kivételes esetben örökbefogadási) kapcsolat köti össze”*.⁷³⁵ A szakirodalom három családtípust különböztet meg: 1) házaspár gyermek nélkül; 2) házaspár gyermekkel; 3) özvegy férfi/özvegy nő gyermekkel.⁷³⁶ Míg családként nem tekinthetünk azokra a személyekre, akik nem állnak rokoni kapcsolatban, addig a háztartások tagjai lehetnek olyan egyének is, akiknél a rokonsági kritérium nem valósul meg. Ide sorolandók a szolgák, legények, inasok és egyéb személyek, akik az egy fedél alatt élést a közös munkavégzés kritériuma alapján valósítják meg.

⁷³⁰ Laslett 1979. 7. (magyar fordítás)

⁷³¹ Laslett 1979. 7. (magyar fordítás)

⁷³² Andorka–Faragó 1984. 404.

⁷³³ Benda 2008. 169.

⁷³⁴ Őri–Pakot 2016. 164.

⁷³⁵ Andorka 2006. 394.

⁷³⁶ Andorka 2006. 394., Andorka–Faragó 1984. 405.

A háztartások szerkezetét és típusát az együtt élők csoportjai befolyásolják. Laslett az együtt élők tipológiáját figyelembe véve, ötféle háztartásszerkezetet különböztetett meg: 1) egyedül élőket; 2) nem családos háztartásokat (együtt élő testvérek, együtt élő egyéb rokonok, együtt élő nem rokonok); 3) nukleáris családos háztartásokat (csak a családmag él együtt, a nukleáris család tagjai); 4) kiterjesztett családos háztartásokat (a nukleáris családmag mellett özvegy felmenő vagy nem házas lemenő, vagy oldalági rokonok élnek együtt); 5) többcsaládos háztartásokat (több családmag él együtt: szülők házas gyermekeikkel, házas testvérek, több házas gyermek özvegy szülővel). A többcsaládos háztartásokban, ahol lemenő rokonok élnek együtt (házas szülők gyermekeikkel), a szakirodalom megkülönbözteti a törzscsaládot (szülők családmag és egy házas gyermek családmag) és a nagycsaládot (szülők családmag és több házas gyermek családmag).⁷³⁷

A háztartások tagjai, ahogy Laslett írja, „*elsősorban a férj, a felesége és a társadalom által elismert gyermekeik, másodsorban azok a velük együtt lakó rokonok, akik vér szerint vagy házasság útján létrejött kapcsolatban álltak és együtt éltek a családdal, harmadsorban a szolgák és szolgálók*”.⁷³⁸ Az eszéki háztartások élén is a családfő áll, aki lehetett férfi (*pater familias*) vagy nő (*mater familias*) nemű. Neki volt alárendelve a háztartás minden tagja: rokon és nem rokon egyaránt. A háztartások típusát az egyének családfőhöz fűződő viszonyán keresztül lehet megállapítani.⁷³⁹ Összeírásuknál tiszteletben tartották a háztartásban uralkodó hierarchiát: először a háztartásfőt és feleségét, utána pedig vérszerinti, fogadott és mostoha gyermekeiket írták össze.⁷⁴⁰ A fiúgyermekek előnyt élveztek a leánygyermekekkel szemben, de mindkettőjükénél a születési idejük volt az ismérv, azzal a kikötéssel, hogy azt csak a fiúgyermekeknél jegyezték fel. A többgyermekes családoknál a gyermekeket nem szerint elkülönítve számmal is jelölték – 1-es számmal jelölték a legidősebb gyermeket, utána következtek a nála fiatalabbak. Ha a családmag tagjait összeírták, akkor következtek a felmenő, oldalági vagy lemenő rokonok.⁷⁴¹ A családos elemeket a nem családos elemek követték. Először a férfi legényeket, inasokat és szolgákat írták össze, őket követték a nők, az esetek többségében a szolgálók. A háztartások végére kerültek a családdal együtt élő, de nem rokoni kapcsolatban álló idősök, akiket az összeírás csak *cohabitans*ként említ. A háztartások végére kerültek a törvénytelen (*spurius*) gyermekek is.⁷⁴² Az összeírási helyükből feltételezhető, hogy az ő társadalmi státuszuk volt a legrosszabb, hiszen házasságon kívül, a társadalmi szabályok megszegésével jöttek a világra.

---

⁷³⁷ Andorka 2006. 395., Laslett 1979. 11–13., Andorka–Faragó 1984. 406. A családi formák grafikus ábrázolásának szabályait lásd: Hammel–Laslett 1974. 73–103.

⁷³⁸ Laslett 1979. 8.

⁷³⁹ Laslett 1979. 8.

⁷⁴⁰ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptione 1810.

⁷⁴¹ HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptione 1810.

⁷⁴² HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptione 1810.

10.2. A háztartások nagysága

Az összeírás jellegének köszönhetően a háztartások átlagos nagysága mellett megállapítható azok mérete is. Az összeírt személyek száma által kimutatható, hogy egy háztartásban pontosan hány fő élt. Az erre vonatkozó adatok kigyűjtését Eszék esetében megkönnyítették az összeírók, mert az egyéni számlálóivekben a személyek nevei alatt minden alkalommal összeszámolták és feljegyezték a háztartások tagjainak számát. Természetesen az összeírók által kapott létszám leellenőrzése, az esetleges hibák elkerülése érdekében ez minden háztartás esetében szükséges volt. Az összesítés korra és nemre való tekintet nélkül készült el, egyformán figyelembe véve a férfiakat és a nőket, a családos és a nem családos elemeket.

A nagy lélekszámú családok dominanciáját az iparosodás előtti időszakban először Petar Laslett kérdőjelezte meg, aki szerint a családok kis létszámúak voltak, és az esetek többségében a házaspárból és gyermekeikből tevődtek össze.⁷⁴³ Feltételezését kutatásai is alátámasztották. Laslett eredményei azt mutatták, hogy a 16. századi és a 17. század eleji angliai háztartások átlagos nagysága 4–5 fő között mozgott.⁷⁴⁴ Elméletei helyesnek bizonyultak magyarországi viszonylatban is, hiszen az eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy a 18. századi és a 19. század elején összeírt háztartások nagysága átlagosan 4,5–6 fő volt. Ez cáfolta azt a vélekedést, miszerint Magyarországon a nyolc vagy annál nagyobb létszámú háztartások domináltak voltak az iparosodás előtti időszakban.⁷⁴⁵ Ebbe a képbe beleillik Eszék is.

Az eszéki városrészekben a háztartások átlagos nagysága 4,96–5,28 fő között mozgott, míg az egész város területén 5,03 főt tett ki. Ez a városrészenkénti eltérés jellemző volt más korabeli városokra is, amit Kassa 1801-ből származó adatai is igazolnak.⁷⁴⁶ Az eszéki háztartások jellemző kategóriája az átlagos érték ellenére 3–4 főből állt (31,31%).⁷⁴⁷ Őket az 5–6 fős háztartások (29,28%) követték. Ha szemügyre vesszük a 15-ös táblázat adatait, láthatjuk, hogy a város területén élő személyek zöme 3–6 fős háztartásokban élt. Ezek együttes aránya meghaladja a 60,52%-ot, és összesen 5013 főt számlálnak. Eszéken majdnem egyformán alulreprezentáltak az egyszemélyes háztartások és a 10 főnél nagyobbak is. Arányuk nem haladja meg a 10%-ot. Együttesen 801 lelket számlálnak. Az utóbbinál a 11 és 12 lélekszámmal rendelkezők dominálnak, legkisebb számban pedig a 15 lelket számlálók vannak. Az egész város területén

---

⁷⁴³ Laslett 1972. 1994.

⁷⁴⁴ Laslett 1972.

⁷⁴⁵ Andorka–Faragó 1984. 409.

⁷⁴⁶ Czoch Gábor kutatásai azt igazolják, hogy Kassán a belvárosi háztartások nagysága meghaladta az öt főt, míg a külvárosiak a négyet sem érték el. Czoch 1997. 104.

⁷⁴⁷ Kassán a háztartások átlagos nagyságát csak városrészenként ismerjük, amelyek, Eszékhez hasonlóan, jelentős eltérést mutatnak: a belsővárosiak 3-6, külvárosiak 2-4 főből álltak. Czoch 1997. 105.

összesen három ilyen háztartást találunk. A két személyből állók az összes bejegyzés 11,53%-át alkotják. A városban összesen 450 magas lélekszámú, 7-nél több főt számláló háztartást írtak össze. Az adatok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az eszéki lakosságot az együttélés jellemezte, mert 94,72%-uk három vagy annál többtagú háztartásban élt.⁷⁴⁸

Táblázat 15.

Az egyének és a háztartások megoszlása a háztartások mérete szerint, Eszék, 1814⁷⁴⁹

	<i>Háztartások</i>		<i>Egyének</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
1 személy	66	3,55	66	0,71
2 személy	218	11,73	436	4,66
3-4 személy	582	31,31	2066	22,07
5-6 személy	543	29,21	2947	31,49
7-8 személy	270	14,52	1994	21,30
9-10 személy	119	6,40	1116	11,92
10-nél több személy	61	3,28	735	7,85
Összesen	1859	100,00	9360	100,00

Az egyének és a háztartások városrészek szerinti megoszlása azt mutatja, hogy mind-egyik városrész vonatkozó adata nagyban megegyezik a városról alkotott általános képpel.⁷⁵⁰ Területeiken alulreprezentáltak az egyfős, illetve 10 főnél nagyobb háztartások. E két típus – a többi városrészhez viszonyítva – csak a Belső Városban volt jelen nagyobb arányban. Ott található az egy főt alkotó háztartások 5,84%-a, és a 10-nél több fős háztartások 7,14%-a. Az utóbbi nem a többcsaládos háztartásforma eredménye, hanem a háztartásokban lévő nagyszámú nem családos elemek (legények, szolgák) jelenlétének következménye. A Belső Városban ugyanis a 10 főnél nagyobb háztartások 93,75%-a a nukleáris családos háztartás részét képezi.

A városrészek lakosságának többsége 3–4, illetve 5–6 fős háztartásokban élt. A többi városrésztől eltérően, az Újvárosban az 5–6 fős háztartások domináltak (32,04%), míg a többiben a 3–4 lelket számlálók voltak a legnagyobb arányban. A legkisebb eltérés a 3–4 és az 5–

⁷⁴⁸ Pakot Levente Szentegyházfalván és Káposfalván végzett kutatásai az 1868-as évből hasonló eredményeket mutatnak. A két egyházközség lakosságának 58,73%-a 3–6 személyes háztartásokban élt. Eszékhez hasonlóan az egyedül élők és a 9-nél több fős háztartások alulreprezentáltak voltak. A két község lakosságának több mint 90%-a három vagy annál több személlyel élt együtt. Pakot 2012. 272.

⁷⁴⁹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷⁵⁰ Az egyének és a háztartások városrészek szerinti eloszlását lásd a 13-as számú mellékletben.

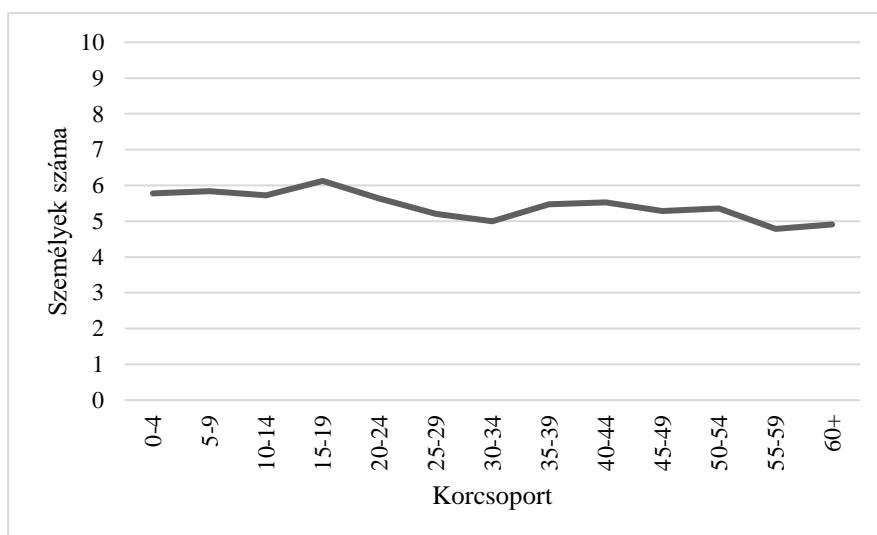

6 fős háztartások között a Felső Városban mutatkozott meg, ahol az első kategóriába a háztartások 30,57%-a, a másodikba 30,44%-a került.

A háztartások átlagos nagysága a férfiak korcsoportjára való tekintettel az egész város területén azt mutatja (Ábra 7.), hogy a férfiak életpályájuk elején túlnyomórészt 6 és 7 fős háztartásokban éltek.⁷⁵¹ A háztartások a 15 és 19 éves kor közötti férfiak körében érte el a maximális létszámot, ami után a háztartások lélekszáma csökkenni kezdett. Pakot ennek okait abban látja, hogy a fiatalok férfiak szülei mellett együtt éltek nem házas testvéreikkel is. Azonban a családban lévő gyermekek felnövésével, azok önállósulásával (szolgálatba állás, házasságkötés), és a szülői ház elhagyásával önálló háztartást alapítottak. A lélekszám csökkenéshez hozzájárult a gyermekvállalás megszűnése, a testvérek megházasodása, és a szülők elhalálása is. Eszéken az egy háztartásban élő személyek száma a 35 és 39 közötti korcsoportnál ismét növekedésnek indult, ami a házasságkötést követő gyermekvállalással függhet össze.⁷⁵² Az egyének életpályájuk végén, öreg és aggastyán korban kisebb létszámú háztartásokban éltek, amelyek lélekszáma 4 és 5 fő között ingadozott.

Ábra 7.

A háztartások átlagos nagysága a férfiak kora szerint, Eszék, 1814⁷⁵³

⁷⁵¹ Pakot 2012. 272.

⁷⁵² Pakot 2012. 273. Pakot a maximum létszámot szintén 6 és 7 fős háztartásokban mutatta ki, de az eszéki férfiaktól eltérően, az egyének korcsoportja alacsonyabb volt, 10 és 14 év között mozgott. Az általa használt források lehetővé tették a nőkre vonatkozó adatok vizsgálatát is. Eredményei azt mutatják, hogy a nők átlagosan 4–5 évvel korábban kötöttek házasságot, mint a férfiak. Így náluk a háztartások méretének gyarapodása 30 és 34 év között jelentkezik, míg a férfiaknál 35 és 39 között. Mivel a férfiakról alkotott kép megegyezik az eszéki eredményekkel, feltételezhető, hogy a nők adataiból levont következtetések érvényesek Eszékre nézve is. Pakot 2012. 273.

⁷⁵³ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

Ha a háztartások átlagos nagyságát vizsgáljuk városrészenként a férfiak kora szerint, akkor az adatok összehasonlítása után azt mondhatjuk, hogy a felsővárosi és az újvárosi háztartások eltérnek a város általános képétől, míg a belső- és alsóvárosiak megegyeznek vele.⁷⁵⁴ Ezekben a városrészekben a háztartások maximum létszáma az 5 és 9 éves fiúgyermekek körében mutatkozott meg. A Felső Városban 7 és 8 fő között mozgott, az Újvárosban 6 és 7 főt tett ki. Az alacsonyabb kor e két városrész gyermekhalandóságával függhet össze, amit a városrészek korfája igazol. A Belső Város annyiban tér el a város általános képétől, hogy a háztartásokban élő 15 és 19 éves kor között lévő férfiak 9 és 10 fős háztartásokban éltek, míg a város átlaga 6 és 7 fő között mozgott. Ez az adat sem meglepő, hiszen kimutattuk, hogy a 10 főnél több lelket számláló háztartások zöme a Belső Városban található.

10. 3. A háztartásrekonstrukció

Az eszéki háztartásrekonstrukció megkönnyíti, hogy az összeírók minden háztartást külön oldalon vezettek, és rendszeresen feljegyezték az egyének háztartáson belül betöltött szerepét, és a háztartásfőhöz fűződő viszonyukat. A bejegyzések alapján pontosan meg lehetett állapítani, hogy a háztartáson belül ki tartozik a családhoz, és ki az, aki a megélhetés, szolgálatvállalás vagy éppen idős kora miatt lett nem családos elemként a háztartás része. A conscriptio egyik jellegzetessége, hogy az összeírók nem mindig nevezték meg a rokonsági kapcsolatot, inkább leírták azt. Míg az anya (*mater*), apa (*pater*), lánygyermek (*filia*), fiúgyermek (*filius*), após (*socer*), anyós (*socrus*), sógor (*affinis*), sógornő (*affinissa*) alakok gyakoriak az összeírásban, addig például az unoka (*nepos/neptis*) kifejezés helyett gyakran szerepel annak leíró alakja a „*fia lánya*”/„*fia fia*” (*filii filia/filii filus*) kifejezés. Hasonló gyakorlatot alkalmaztak a testvérek gyermekeinek a megnevezésénél is. Az unokahúg/unokaöcs kifejezést az összeírók gyakran mellőzték. Többször találkozhatunk például a „*lánytestvér fia*” (*ex sorore filii*) alakkal. Abban az esetben, ha a vő költözött felesége családjához, akkor először őt írták össze, majd a háztartásfő lányát, akit az „*ő feleségeként*” (*hujus uxor*) említenek. A háztartásban betöltött szerep arra utal, hogy az eszéki lakosság esetében a távoli rokonnal való együttélés is jellemző volt. A családmaggal együtt leggyakrabban a háztartásfő és feleségének egyedülálló testvérei és/vagy özvegy szüleik éltek.

---

⁷⁵⁴ Az ábrákat városrészenként lásd a 14-es, 15-ös, 16-os és 17-es számú mellékletben.

A háztartás-rekonstrukciót a Laslett és Hammel által kidolgozott módszerrel érdemes elkészíteni,⁷⁵⁵ de hiányosságaival kapcsolatban Berkner, Faragó, Andorka és Pozsgai észrevételeit és kritikáit is figyelembe kell venni, és azokat a fent említett páros módszertanába beépíteni. A háztartás-rekonstrukció során – Őri és Pakot kutatásai nyomán – „*az egy házban élő rokonokat*” tekintetem háztartásnak, míg besorolásuk fő kritériumának a rokonságot, az egy fedél alatt való együttélést és a közös étkezést vettem.⁷⁵⁶ Az eszéki háztartás-rekonstrukció során, ha egy háztartásban két olyan család élt, amelyek nem álltak egymással rokoni kapcsolatban, pl. ha a legény saját családjával (feleségével és/vagy gyermekével) élt munkáltatójánál, akkor ezek a háztartások el lettek különítve, és külön háztartásként lettek kezelve, mert a Laslett által kidolgozott módszer ilyen esetekre nem nyújt alternatívát.⁷⁵⁷ Ez a jelenség nem csupán az eszéki népesség lokális sajátossága volt. Az eddigi kutatások bizonyították, hogy Magyarország területén a nem rokon családok együttélése nem számított kuriózumnak.⁷⁵⁸ Ennek következtében a háztartások száma is módosult. Számuk megnőtt, amit a 16-os táblázat adatai is jól mutatnak. A conscriptio feldolgozása után az eszéki háztartások száma 10 háztartással nőtt, ami elenyésző gyarapodást jelent. A legnagyobb gyarapodás a Belső Város területén észlelhető. Az eredeti minta háztartásszáma 5-tel növekedett, míg a legkisebb az Újvárosban volt, ott mindössze egy háztartással számlálunk többet.⁷⁵⁹

Táblázat 16.

Az eszéki háztartások száma, eredeti és módosított minta, Eszék, 1814⁷⁶⁰

	<i>Eredeti minta</i>		<i>Módosított minta</i>	
	N	%	N	%
Felső Város	749	40,51	750	40,34
Belső Város	149	8,06	154	8,28
Újváros	102	5,52	103	5,54
Alsó Város	849	45,92	852	45,83
Összesen	1849	100,00	1859	100,00

Eszéken az egyszerű, vagyis nukleáris családok háztartások domináltak (Táblázat 17.), ami beleillik a szabad királyi városok háztartásairól alkotott képbe.⁷⁶¹ Az összes háztartástípus

⁷⁵⁵ Hammel–Laslett 1974. A módszert magyar nyelven ismertette: Andorka 1975. 344–346. Faragó–Andorka 1984. 405–406.

⁷⁵⁶ Őri–Pakot 2016. 170.

⁷⁵⁷ Őri–Pakot 2016. 171.

⁷⁵⁸ Őri–Pakot 2016. 171.

⁷⁵⁹ Vö. Őri–Pakot 2016.

⁷⁶⁰ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

70,04%-át alkották. Többségük a házas szülőkből és gyermekeikből tevődött össze (922 háztartás), akik lehettek vér szerinti, mostoha és örökbe fogadottak is.⁷⁶² A megözvegyült anyák gyakrabban alkottak egy háztartást gyermekeikkel, mint az apák. Az első kategóriába (3d) 156 háztartás került, az utóbbiba (3c) 43. Az özvegy háztartásfők feleségük halála esetén gyakrabban nőültek meg újra, mert a házastárs halálával a háztartásról való gondoskodás, a házimunka elvégzése, és a kiskorú gyermek gondozása és nevelése betöltetlen maradt, ezért a nők szerepe e téren nélkülözhetetlen volt.⁷⁶³ Az első kategóriába (3d) 156 háztartás került, az utóbbiba (3c) 43. Az összetett háztartásformák aránya Eszéken csak 21,46% volt. Ebből a kiterjesztett családos háztartások aránya 16,46% volt, a többcsaládosoké 5,00%. Az eszékiektől nem állt távol a rokonnal (szülők egyike, após, anyós, nem házas testvérek, nem házas sógor, sógorasszony) való együttélés sem. Ez olyan háztartásokban fordult elő, ahol az oldalági rokonok (testvér, sógor) még nem alapítottak családot, a felmenők (szülők) pedig már megözvegyültek. A kiterjesztett családos háztartásokon belül az oldalági rokonnal (94 háztartás) kiterjesztettek domináltak. A családmaggal leggyakrabban a nem házas testvérek éltek, amiből arra lehet következtetni, hogy a még munkaképtelen, szülők nélkül maradt családtagok a könnyebb megélhetés érdekében önállósulásukig (szolgálatba állás, házasság) testvéreik háztartásaiban éltek.⁷⁶⁴

A felfelé kiterjesztett családos háztartások esetében látható, hogy a szülők megözvegyülésük és idős koruk ellenére nem minden esetben mondtak le a háztartás vezetéséről, inkább megtartották helyüket. Feltételezhető, hogy a felfelé kiterjesztett családos háztartások, amelyek élén idősebb háztartásfő állt, az egyik szülő megözvegyülésével a törzscsaládból kiterjesztett családdá alakultak át. Ahol a háztartásokban a kiterjesztett családok élén fiatalabb háztartásfőt találunk, ott ez annak a következménye, hogy az idősebb családtag átadta a családfői pozíciót gyermekének. Az sem zárható ki teljesen, hogy a szülők házastársuk elvesztése után, a könnyebb megélhetés érdekében gyermekeik családjához költöztek.⁷⁶⁵

Az eszéki háztartásokat az összeírás idején nem a többcsaládos együttélési forma jellemezte, mindössze 5,00%-uk került ebbe a besorolásba.⁷⁶⁶ Többségük törzscsalád volt (57

---

⁷⁶¹ Őri kutatásai szerint a szabad királyi városok sorában csak Szabadka és Zombor mutatnak némi eltérést, ott jellemzőbb volt az összetett háztartásos forma. Őri 2008. 53–54.

⁷⁶² Hasonló adatokat kapott Czoch Gábor is Kassát kutatva. Többségük gyermekkel rendelkező nukleáris családos háztartás volt. Czoch 1997. 106–107.

⁷⁶³ Vekarić–Benyovsky–Buklijaš–Levak–Lučić–Mogorović–Primorac 2000. 59–63., Božić–Bogović 2013. 75.

⁷⁶⁴ Pakot 2012. 274.

⁷⁶⁵ Vö. Pakot 2012. 274.

⁷⁶⁶ Az eszéki többcsaládos háztartások aránya az eddigi kutatásokhoz viszonyítva alacsonyabb tendenciát mutat. Keszthelyen a többcsaládos háztartások aránya 7,78% (Benda 2008. 171.), Mohácson 8,8 % (Gyimesi 2014. 197.), Alsónyéken és Kölkeden 36% (Andorka–Faragó 2001. 167).

háztartás). Az esetek többségében a szülők egy házas gyermekükkel éltek együtt. A nagycsaládos háztartások száma 9. Eszékre nem volt jellemző a házas testvérek együttélése sem. A város területén összesen két *frérech* lett feljegyezve, mindkettő a Felső Város területén. Ha a többcsaládos együttélési formákat összehasonlítjuk, akkor azt látjuk, hogy a szülők gyakrabban éltek együtt házas gyermekeikkel, mint a házas testvérek családjaikkal, ami a szülők és a gyermekek családjai közötti szorosabb kapcsolatra utalhat.⁷⁶⁷

Több eszéki élt nem családos háztartás formában (4,41%), mint egyedül (3,55%). Az első kategóriába sorolandók többsége nem rokonnal élt együtt, ami azt jelenti, hogy együttélésük hátterében a munkavégzés állhatott. A város a munkalehetőségek miatt vonzotta az egyedülállókat (céhlegényeket, szolgákat, cselédeket, inasokat), akik nem családos és egyszemélyes háztartásokat alakítottak ki.⁷⁶⁸ Nem családos háztartást alkottak az együtt élő testvérek is, akik feltételezhetően szüleik halála után kerültek a háztartások élére. 1814-ben összesen 13 nem családos háztartást írtak össze, amelyeket együtt élő testvérek alkottak. Ami az egyedül élőket illeti, többségük nem a házastárs halála után bekövetkező megözvegyülés miatt maradt egyedül, hanem azért, mert még nem alapított családot. A város területén összesen 16 egyedül élő özvegyet és 50 egyedülállót írtak össze.

Táblázat 17.

A háztartások besorolása a módosított lasletti típusok szerint, Eszék, 1814⁷⁶⁹

<i>Típus</i>		<i>N</i>	<i>Összesen típusonként</i>	<i>%</i>
1. Egyedül él			66	3,55
1a	özvegy férfi/özvegy nő	16		
1b	nőtlen, hajadon, ismeretlen	50		
2. Nem család háztartás			82	4,41
2a	együtt élő testvérek	13		
2b	egyéb együtt élő rokon	6		
2c	együtt élő nem rokon	63		
3. Nukleáris családos háztartás			1302	70,01
3a	házaspár gyermek nélkül	181		
3b	házaspár gyermekkel	922		
3c	özvegy férfi gyermekkel	43		
3d	özvegy nő gyermekkel	156		

⁷⁶⁷ Pozsgai 2000. 190.

⁷⁶⁸ Őri 2008. 59.

⁷⁶⁹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

4. Kiterjesztett családi háztartás			306	16,46
4a.1	felmenő rokonnal (idősebb háztartásfő)	64		
4a.2	felmenő rokonnal (fiatalabb háztartásfő)	61		
4b	lelenő rokonnal	24		
4c	oldalági rokonnal	94		
4d.1	az a-c kombinációi (idősebb háztartásfő)	47		
4d.2	az a-c kombinációi (fiatalabb háztartásfő)	16		
5. Többcsaládos háztartások			93	5,00
5a	családos felmenő rokon(ok)	13		
5b.1	családos lelenő rokon(ok) (törzscsalád)	57		
5b.2	családos lelenő rokon(ok) (nagy család)	9		
5c	családos oldalági rokon(ok)	6		
5d	házas testvérek (<i>frérech</i>)	2		
5e	egyéb többcsaládos háztartások	6		
6. Besorolatlan		10	10	0,54
Összesen		1859		100,00

Ha az észéki háztartásokat a Laslett által felvázolt tradicionális Európa képébe szeretnénk beilleszteni, akkor azt látjuk, hogy ez a Közép-Európára vonatkozó egyszerű családi háztartások magas számában, és a kiterjesztett, illetve törzscsaládok alacsonyabb számában mutatkozik meg.⁷⁷⁰ Ha a Faragó által felállított háztartástípológiát vesszük figyelembe, akkor azt mondhatjuk, hogy Eszék háztartásai a német, szerb és horvát települések jellemzőit mutatják.⁷⁷¹ Ez nem meglepő, hiszen a városban mind a három etnikum megtalálható volt. Sajnos az összeírás nem tartalmaz „natio” című rovatot, de egyes következtetések levonhatók a felkezeti hovatartozás, és az egyének vezetékneve alapján. A német jellemzők a nukleáris családok túlsúlyában (a lakosság $\frac{3}{4}$ -e nukleáris családi háztartásban élt), és a nem házias rokonokkal való együttélésben mutatkozott meg, míg a szerb és horvát jellemzők az idősebb

⁷⁷⁰ Laslett 1983., Husz 2002. 142–143.

⁷⁷¹ Faragó, kutatásai alapján, a nemzetiségek között három háztartástípust különböztetett meg. 1. német (egyszerű együttélési forma, nem házias rokonokkal való együttélés, a háztartások élén a fiatalabb generáció állt); 2. szlovák és magyar (törzscsaládos együttélési forma, a háztartások többségét az idősebb generáció vezette, jellemző a házias testvérek jelenléte); 3. szerb és horvát (nagy családos együttélési forma, a háztartások élén az idősebb generáció állt). Faragó 1997. 219.

generációk háztartásfőiségében. Ide sorolható a nagycsaládokban való élés is, ami Eszék esetében inkább az ortodox közösséget jellemezte, amit igazolnak a Magyarországon a délszláv lakosság körében végzett kutatások is.⁷⁷² Ezt legjobban az támasztja alá, hogy a 9 eszéki nagycsaládos háztartás közül, hét élén ortodox háztartásfő állt. A törzscsaládok inkább a katolikusok körében (40 háztartás) mutathatók ki (az ortodoxoknál a számuk alacsonyabb, mindössze 17). A német vezetéknevek (*Anderkoll, Vaiczner, Kirchbauer, Lang, Hofmann, Fürtl, Czimer, Grosz, Erich*) arra engednek következtetni, hogy a törzscsaládok között 9 német család is fellelhető volt.⁷⁷³

Ha a háztartástípusokat vizsgáljuk városrészenként, akkor azt látjuk, hogy mindegyik területén az egyszerű, nukleáris családos háztartás dominált.⁷⁷⁴ Ez a háztartásforma adta a felsővárosi háztartások 69,12%-át, a belsővárosiak 71,34%-át, az alsóvárosiak 70,04%-át, az újvárosiaknak pedig csaknem 76,04%-át. A Belső Várost kivéve, ahol a nukleáris családos háztartások után a nem családos háztartások dominálnak (12,99%), a többi városrészben a kiterjesztett családos forma állt a második helyen. Az egyedül élők aránya városrészenként 3 és 6% között ingadozott. Az Újvárosra az egyedül élés és a nem családos háztartásforma nem volt igazán jellemző.

A többcsaládos háztartások 95,69%-a a Felső (45 háztartás) és az Alsó Városban (44 háztartás) volt található. Négy többcsaládos háztartást az Újvárosban írtak össze. Meglehet, hogy ehhez hozzájárultak a városrészek térbeli viszonyai is, ugyanis a Belső Városban, ahol egyet sem jegyeztek fel, a lakhatási körülmények a városfalak miatt korlátozva voltak, míg a másik három városrész esetében ez a korlát nem állt fenn. Mindkét városrészben a törzscsaládok dominanciája volt látható. Az Alsó Városban található a nagycsaládok 88,88%-a, ami nem meglepő, hiszen megállapítottuk, hogy az eszéki ortodox közösségben dominált ez a háztartásszerkezeti forma. Az alsóvárosi lakosság körében nyolc ilyen családformát jegyeztek le, a felsővárosiban pedig egyet. A házas testvérek együttélési formáját csak a Felső Városban lehetett kimutatni, ilyen háztartástípust összesen kettőt írtak össze.

Ha a háztartások típusát és a népességszám arányát vizsgáljuk (Táblázat 18.), akkor azt tapasztaljuk, hogy az eszékiek többsége egyszerű típusú háztartásokban élt. Ezt követik a kiterjesztett és többcsaládos háztartásformák, ugyanis az átlagos háztartásméretet a háztartások szerkezete is befolyásolja.⁷⁷⁵ Ennek következtében, a kiterjesztett és a többcsaládos ház-

---

⁷⁷² Nagycsaládos háztartások előfordultak a Buda környéki és a Csepel szigeti délszláv közösségekben. Őri 2008. 67.

⁷⁷³ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷⁷⁴ A városrészek háztartásrekonstrukcióit lásd a 18-as, 19-es, 20-as és 21-es számú mellékletben.

⁷⁷⁵ Őri–Pakot 2016. 174.

tartások átlagos nagysága 5,97 és 7,60 fő között ingadozott, míg az egész város területén egy háztartásra átlagosan 5,03 fő jutott, ami majdnem megegyezik a nukleáris családos háztartásformák átlag lélekszámával (4,97 fő).

Táblázat 18.

*A háztartások főbb típusai szerinti népességmegoszlás
és átlagos háztartásméret, Eszék 1814⁷⁷⁶*

	<i>Háztartások</i>		<i>Népesség</i>		<i>Átlagos háztartásméret</i>
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	
1. Egyedülálló	66	3,55	66	0,71	1,00
2. Nem családos háztartás	82	4,41	258	2,76	3,15
3. Nukleáris családos háztartás	1302	70,04	6465	69,07	4,97
4. Kiterjesztett családos háztartás	306	16,46	1828	19,53	5,97
5. Többcsaládos háztartás	93	5,00	707	7,55	7,60
6. Besorolatlan	10	0,54	36	0,38	3,60
Összesen	1859	100,00	9360	100,00	5,03

Akárcsak a férfiak, a nők is kerülhettek a háztartások élére. Eszéken e téren a férfi lakosság dominanciája látható. A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy az 1859 háztartás közül, 1533 (82,47%) élén férfi állt, míg a nők háztartásfősége nem teszi ki a 20%-ot sem (17,53%). Az összeírási ívek tanulsága szerint mindössze 326 háztartást vezettek.⁷⁷⁷ A női háztartásfők aránya városrészenként a következő módon oszlik el: Felső Város – 15,60%, Belső Város – 22,72%, Újváros – 12,62%, Alsó Város 18,89%.

Eszéken a férfiak háztartásfőként már a 19-ik életévük előtt megjelennek. A legfiatalabb közöttük az alsóvárosi Sabbas Petrovich volt, aki 12 évesen került ebbe a pozícióba. Testvérével élt együtt, így valószínű, hogy a szülők halálával, mint idősebb testvér került a háztartás élére. A 8-as grafikon görbéje jól mutatja, hogy az egyének életkorával a háztartásfői pozíció betöltésének az esélye folyamatosan növekedett.⁷⁷⁸ Az eszéki férfiak többsége 40 és 44 éves kora között már önálló háztartással rendelkezett. Ez az egyének házasságkötésével és önálló egzisztenciájuk megteremtésével függ össze, ami a *háztartásfővé válás* két

⁷⁷⁶ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷⁷⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443. Ugyanilyen adatokat kapott Őri, Pakot, Pozsgai és Gyimesi is.

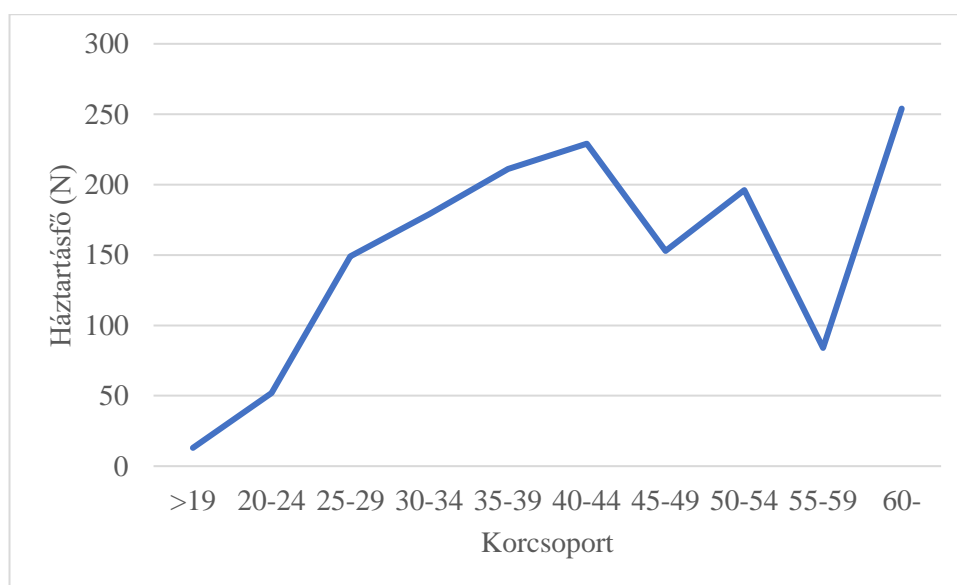
⁷⁷⁸ Őri-Pakot 2016. 176.

előfeltétele volt.⁷⁷⁹ A 60 évnél idősebb háztartásfők aránya 16,57%-a (245 fő), akik idős koruk ellenére még mindig háztartásaik élén álltak, így az eszéki háztartásfők többségére a „visszavonulás” intézménye nem igazán volt jellemző. Ezt alátámasztják a háztartások élén álló, az idősebb generációhoz tartozó özvegyek, akik koruk ellenére halálukig a háztartások élén maradtak. Természetesen az egyének korosodásával munkaképességük csökken, így „már csak az irányításra képesek, nem a fizikai munkában való tevékeny részvételre”.⁷⁸⁰ Ilyen esetekben gyermekeik csak szüleik halála után, már idősebb korban örökölték meg a családfői pozíciót. Ez alól csak a belsővárosi német háztartásfők alkottak kivételt. Az ő esetükben érzékelhető a visszavonulás intézménye, ugyanis a felmenő rokonnal kiterjesztett háztartások élén a fiatalabb generációhoz tartozó háztartásfők – az eszékiek esetében a fiúgyermek – voltak.

Ábra 8.

A férfi háztartásfők korcsoport szerinti megoszlása, Eszék, 1814⁷⁸¹

Ha az adatokat városrészekre bontjuk, akkor azt látjuk, hogy a háztartásfői pozíció átadása vagy megtartása összefüggésben áll a népcsoportok tradícióival is.⁷⁸² Míg a Felső és az Alsó Városban, ahol a délszláv népek (horvátok és szerbek) domináltak, a háztartás-

⁷⁷⁹ Faragó 1997. 219.

⁷⁸⁰ Faragó 1997. 220.

⁷⁸¹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷⁸² A férfi háztartásfők korcsoport szerinti megoszlását városrészenként lásd a 22-es, 23-as, 24-es és 25-ös számú mellékletben.

fők többsége 60 év feletti volt, addig a Belső Városban, ahol túlnyomó részt betelepült németek éltek, a fiatalabb háztartásfők voltak többségben. Ők a 35–39, illetve a 40–44 éves korcsoportba sorolhatók. Másik érdekesség, hogy a Belső Város területén a kiterjesztett családmagos háztartások élén kizárólag a fiatal generáció képviselői álltak. Ezek az adatok alátámasztják a német településekről végzett kutatások eredményeit, miszerint a német háztartásfőket 60 éves koruk után a „visszavonulás”, és a háztartásfői pozíció átadása jellemezte.⁷⁸³

Ha megnézzük a 19-es táblázatot, akkor láthatjuk, hogy a háztartások szerkezetére hatással volt a háztartásfők neme is. Ami a női háztartásfőket illeti, Őri és Pakot szerint, *„a nők magasabb átlagos életkora egyfelől a kiterjesztett és többcsaládos háztartások, másfelől pedig az egyedülállók és a nem családos háztartások nagyobb arányával járt együtt. Magasabb korcsoportokban nagyobb esély volt együtt élni egy vagy több házas gyermekkel, csakúgy mint megözvegyülve egyedül maradni“*.⁷⁸⁴ Ugyan az Eszéken élő nők életkorát nem tudjuk megállapítani, de a háztartásszerkezetből levonhatunk néhány következtetést.⁷⁸⁵ Az eszéki felfelé kiterjesztett háztartások élén az esetek többségében (37 háztartás) özvegy nők álltak, akik házas gyermekükkel éltek együtt. Ők a háztartások igazgatását férjük halála után nem engedték át gyermeküknek, hanem feltételezhetően halálukig megtartották azt. Ez jellemzi a többcsaládos együttélési formát is azokban az esetekben, amikor a megözvegyült szülő egyike alkotott egy háztartást egy vagy több házas gyermekével. Az összeírt 6 ilyen eszéki háztartás közül 5 élén megözvegyült nő állt. Feltételezhető, hogy a gyermekeiket egyedül nevelő özvegy nők a fiatalabb korosztályhoz tartoztak. Az egyedül élő özvegyek száma Eszéken elenyésző volt, összesen 7 ilyen személyt jegyeztek fel. Akik a hajadon kategóriába kerültek, általában szolgálóként lettek összeírva a nemesek háztartásaiban. Pakot és Őri feltételezésétől eltérően Eszéken a nem családos háztartásforma nagyobb arányban volt kimutatható a férfi háztartásfőknél, mint a nőknél, ami feltételezhetően a fiatal férfiak esetében szüleik háztartásának az elhagyásával és munkavállalásukkal áll összefüggésben.

---

⁷⁸³ Faragó 1997, 220. A visszavonulás intézményét osztrák példán bemutatta Berkner is. Berkner 1972. 401–404.

⁷⁸⁴ Őri–Pakot 2016. 175.

⁷⁸⁵ A női háztartásfők átlagéletkora pl. Mohácson 53,4 év. Gyimesi 2014. 198.

Táblázat 19.

*A háztartásfők nemek szerinti megoszlása a háztartásszerkezet főbb típusain belül,
Eszék, 1814⁷⁸⁶*

<i>a háztartástípusok főbb kategóriái</i>	<i>Férfiak</i>		<i>Nők</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
1	32	2,09	34	10,43
2	53	3,46	29	8,90
3	1146	74,76	156	47,85
4	209	13,63	97	29,75
5	87	5,68	6	1,84
6	6	0,39	4	1,23
Összesen	1533	100,00	326	100,00

Egyes eszéki férfiak a háztartásfői pozíciót már a 19. életévük elérése előtt betöltötték (Táblázat 20.). Egyenlő arányban éltek családos és nem családos háztartásokban (6–6 fő). A nem családos háztartások a fiatalabb, a 30-ik életévük alatt lévő férfiakra volt jellemző, akik körében a nem rokonnal való együttélés dominált (65,30%). Az egyedül élés jelensége a városban minden korcsoportra jellemző volt. Feltételezhetően a fiatal férfiak körében a munkavégzés, míg az idősebb korosztálynál a megözvegyülés állt az egyedül élés háttérében. A család- és háztartásalapítás esélye a férfiak korosodásával fokozatosan nőtt. Az eszéki férfiak körében az egyszerű háztartásformák domináltak.

A férfiak korosodásával a háztartásaik szerkezete is változott. Bonyolultabb formákká alakultak át.⁷⁸⁷ Az ötödik évtizedükben lévők vagy az annál idősebbek gyakran éltek kiterjesztett vagy többcsaládos háztartásokban, hiszen abban a korban megnőtt az esélye annak, hogy legalább egyik gyermekük megházasodik, ők pedig megözvegyülnek, és házas gyermekükkel továbbra is egy háztartást alkotnak.⁷⁸⁸ A fiatalabb háztartásfők esetében a rokonnal való együttélés esélyét növelte a megárvult, még nem házas testvérekkel vagy sógornővel való együttélés.⁷⁸⁹ Ezt a jelenséget jól illusztrálja az alábbi táblázat is, mert a kiterjesztett háztartásforma már a 20 éven aluli eszéki háztartásfőknél is jelen van.

⁷⁸⁶ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷⁸⁷ Őri-Pakot 2016. 176.

⁷⁸⁸ Őri-Pakot 2016. 176.

⁷⁸⁹ Őri-Pakot 2016. 175.

Táblázat 20.

A háztartásszerkezet főbb kategóriái és a férfiak korcsoport szerinti eloszlása, Eszék, 1814⁷⁹⁰

<i>Korcsoport</i>	<i>A háztartásszerkezet főbb kategóriái</i>						<i>Összesen</i>
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	
>19	1	6	5	1	0	0	13
20-24	3	5	27	16	0	1	52
25-29	5	10	108	24	2	0	149
30-34	4	4	136	35	0	0	179
35-39	3	7	168	29	2	2	211
40-44	5	5	194	22	3	0	229
45-49	1	1	134	12	5	0	153
50-54	2	4	155	19	16	0	196
55-59	2	2	56	10	14	0	84
60-	6	5	158	40	45	0	254
Összesen	32	49	1141	208	87	3	1520⁷⁹¹

A férfiak életkora és a háztartások szerkezete közötti vizsgálat rámutatott arra, hogy a háztartások nem statikus, hanem dinamikus formák voltak. A férfiak korosodásával a háztartások bonyolultabb együttélési formákat produkáltak.⁷⁹² Szerkezetük különböző fejlődési cikluson esett át, ahogy ezt Lutz Berkner vizsgálatai is igazolták. Ő cáfolta Laslett téziséét, miszerint Nyugat-Európában a nukleáris családos háztartások domináltak volna.⁷⁹³ Berkner a háztartásokban a törzscsaládok különböző megjelenési formáit látta. Ahogy írja, a gyermek megházasodásával és a szülő „nyugdíjba” vonulásával az egyén kiterjesztett háztartásban él, a szülők halálával pedig egyszerű nukleárisban, amíg gyermekei nem lesznek elég idősek ahhoz, hogy megházasodjanak.⁷⁹⁴ Berknerhez hasonlóan Faragó sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a háztartások szerkezeti változásai többségükönél megegyezik, a közöttük megjelenő különbséget pedig a ciklikusságuk ütemezésében látja.⁷⁹⁵ Annak ellenére, hogy a lasletti módszer az 1814-es eszéki összeírás adatai alapján a nukleáris családos háztartások dominanciáját

⁷⁹⁰ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁷⁹¹ Összesen 1533 háztartásfő van, de a korra vonatkozó adat 13 háztartásfőnél vagy az adatok hiányossága vagy a helytelen születési bejegyzés miatt nem állapítható meg.

⁷⁹² Óri-Pakot 2016. 175.

⁷⁹³ Berkner szerint egyetlen népességösszeírás nem tudja visszaadni a háztartások szerkezetének változását. Szerinte az egyszerű háztartásformák dominanciája abban rejlik, hogy a háztartások összeírásánál a háztartás éppen abban a fázisban volt. A háztartások ciklikusságának bemutatására hosszabb intervallum kutatása szükséges.

⁷⁹⁴ Berkner 1972. 405–406., Gyimesi 2014, 198., Pakot 2012. 277. Berkner kritikájának magyar nyelvű összefoglalását lásd: Granaszlói 1982. 613–615., Husz 2002. 19–20.

⁷⁹⁵ Faragó 1997. 201.

tükrözte, mégsem függetleníthetjük magunkat attól a feltételezéstől, hogy a forrás a háztartásoknak csak egy adott ciklusát rögzítette.

Az eszéki háztartásokra utaló ciklikusság a férfi háztartásfők korában mutatkozik meg. A kiterjesztett (40 fő) és összetett családos háztartásfők zöme (45 fő) az idősebb korosztályhoz tartozott. Amíg a szülők életben voltak, és házas gyermekükkel alkottak egy háztartást, addig az összetett és a kiterjesztett forma dominált. Miután meghaltak, a háztartások szerkezete átalakult. Mivel a háztartásban már csak a családfő, a felesége és még nem házas gyermekei éltek, a háztartások egyszerű családos háztartásformát produkáltak. Az esetek többségében (158 háztartás) a háztartásfő már betöltötte 60-ik életévét. A város általános képétől eltérően a Belső Városban az összes háztartásfőnek csak 7,14%-a (11 háztartásfő) töltötte be a hatvanadik életévét, vagy volt annál idősebb, az Újvárosban pedig 7,76%-a (8 háztartásfő). E két városrésztől eltérően, a Felső és az Alsó Városban az idősebb generációhoz tartozó háztartásfők aránya megkétszereződött – az Alsó Városban 14,57%-ot tett ki (124 háztartás), a Felső Városban pedig 14,70%-ot (110 háztartás).

A férfiak felekezeti hovatartozása, amely Eszék esetében nemcsak kulturális változó volt, hanem etnikai is, azt mutatja, hogy a római katolikus és ortodox háztartásfők mind a hat háztartástípusban megjelennek, míg az izraelita és a protestáns háztartásfőkről ugyanez nem mondható el (Táblázat 21.). Ennek egyik oka rejtőzhet a három felekezet (evangélikus, református, izraelita) háztartásfőinek alulreprezentáltságában is – együttesen nem teszik ki az összes bejegyzés 1%-át sem (0,53%). Az evangélikusoknál és a reformátusoknál (összesen 3 háztartás) csak a nukleáris családos háztartás mutatható ki. A zsidó háztartásfők a nem családos és a kiterjesztett háztartásformák között mozogtak, de őket is a családmagban élés jellemezte (3 háztartás).

A római katolikus (921) és ortodox (208) háztartásfők többsége nukleáris háztartásokban élt. Bár az összetett háztartásforma mindkét felekezet tagjaira jellemző volt – igaz a katolikusoknál többször fordult elő –, a kiterjesztett családos háztartások inkább jellemezték a nyugati keresztényeket, mint a keletieket. Ennek oka a felekezetek tagjainak a számában is rejtőzhet, hiszen a városban négyszer több katolikus élt, mint ortodox, és a háztartásfők 3/4-ét is katolikusok alkották.

Táblázat 21.

Háztartásszerkezet a férfi háztartásfők felekezete szerint, Eszék, 1814⁷⁹⁶

<i>háztartások főbb típusai</i>	<i>Felekezet</i>					
	<i>izraelita</i>	<i>római katolikus</i>	<i>ortodox</i>	<i>református</i>	<i>evangélikus</i>	<i>ismeretlen vallású</i>
1	0	21	9	0	0	2
2	1	29	11	0	0	12
3	3	921	208	1	2	11
4	1	155	51	0	0	2
5	0	58	27	0	0	2
6	0	3	2	0	0	1
Összesen	5	1187	308	1	2	30
%	0,33	77,43	20,09	0,07	0,13	1,96

Az Újváros kivételével, ahol a férfiakat nem jellemezte az egyedül élés és a nem családos háztartásforma, a katolikus háztartásfők minden városrész háztartástípusánál megjelennek. Az ortodox háztartásfőknél e téren más gyakorlatot tapasztalunk. Az Alsó Város területén, ahol az ortodoxok zöme élt, minden háztartástípus kimutatható, míg a másik két városrészben (Felső és Belső Város) a nem családos (2 háztartás) és a nukleáris háztartásformák (8 háztartás) domináltak. A Felső Városban egyetlen kiterjesztett háztartástípust jegyeztek fel, míg a Belső Városban egyet sem. Ennek háttérében az állhatott, hogy az ortodox lakosság a 18. század elejétől csak az Alsó Városban telepedhetett le. Számuk növekedésével a kiterjesztett és többcsaládos háztartásformák kialakításának az esélye is nagyobb lett. A katolikusoktól eltérően, akik minden városrészben templommal és iskolával rendelkeztek, az ortodoxoknak ezek a feltételek csak az Alsó Városban voltak biztosítva. Feltételezhetően emiatt nem hagyták el később sem az Alsó Város területét, és ezért nem alakítottak ki nagy számban háztartásokat a kizárólag katolikus közegben. A másik különbség a többcsaládos együttélésben mutatkozott meg, ami az ortodoxoknál jellemzőbb volt, mint a katolikusoknál. A zsidó háztartásfők csak a Felső (3 fő) és az Alsó Városban (2 fő) alapítottak háztartásokat. Az evangélikus háztartások a Belső és a Felső Város területén

⁷⁹⁶ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

helyezkedtek el (1-1 háztartás), míg az egyetlen feljegyzett református háztartásfő az Alsó Városban élt.⁷⁹⁷

A háztartások szerkezetére, a háztartásfők kora és felekezeti hovatartozása mellett kihatott azok foglakozása és társadalmi státusza is (Táblázat 22.).⁷⁹⁸ Az egyedül élés és a nem családos háztartások nagyobb aránya a szellemi tevékenységet folytató és magasabb státuszú háztartásfőket (papok, orvosok, jogászok, tanárok stb.) jellemzi.⁷⁹⁹ A magasabb státuszú hivatalnokok gyakran éltek együtt szolgálkkal,⁸⁰⁰ míg az eszéki plébániákon a papok mellett a káplánok is jelen voltak. Ennek hátterében, szolgálatuk jellegén kívül, amelyek közül egyeseknél (mint például a katolikus papoknál) megkövetelték a nem családos életformát, a szakma elsajátítása is állhat. Ha valaki gyógyszerész, orvos vagy jogász szeretett volna lenni, feltétlenül el kellett hagynia a város területét, mert ilyen képesítést helyben nem kaphatott. A tanulmányok befejezése után az illetőnek a városba való visszatérével először el kellett helyezkednie, hogy a családalapításhoz szükséges anyagi hátteret biztosítani tudja. Feltételezhetően a szellemi tevékenységet folytatók, főleg ha vármegyei alkalmazottak voltak, gyakrabban változtatták munkahelyüket is, ami megnehezítette a családos háztartásformák kialakítását. A nem családos háztartásforma előfordult a kereskedők és földnélküliek (napszámosok, legények, szolgák) körében is, aminek hátterében a szülői házmunkavállalással kapcsolatban álló elhagyása állt.⁸⁰¹

Az egyszerű, családmagból álló háztartás mind az öt kategória legdominánsabb formája, de a legnagyobb arányban az iparosok (78,61%) és a kereskedők (66,34%) körében jelent meg. A kiterjesztett és többcsaládos együttélés a földművelő háztartásfők körében volt túlsúlyban, együttesen 36,48%-ot tett ki. 20,01%-uk élt többcsaládos háztartásformában. Ennek hátterében a munkájuk jellege állt, ami megkövetelte a több felnőtt munkaerő alkalmazását.⁸⁰² Az eszékiek többsége ezt a többgenerációs együttélési formával biztosította. 14 háztartás esetében szülők és házas gyermekeik alkotnak egy háztartást. Egy esetben pedig a házas testvérek közös háztartást alakítottak ki. Ez kihatott az átlagos háztartásméret nagyságára is, ami az eszéki földműves többcsaládos háztartások esetében 7,99 főt tett ki.

---

⁷⁹⁷ A háztartásszerkezetet a férfi háztartásfők vallása szerint városrészenként lásd a 26-os, 27-es, 28-as és 29-es mellékletben.

⁷⁹⁸ Vö. Őri-Pakot 2016. 178.

⁷⁹⁹ Őri-Pakot 2016. 179.

⁸⁰⁰ Őri-Pakot 2016. 179.

⁸⁰¹ Őri-Pakot 2016. 179.

⁸⁰² Őri-Pakot 2016. 179.

Táblázat 22.

*Háztartásszerkezet a háztartásfők társadalmi-foglalkozási helyzete szerint,
Eszék, 1814⁸⁰³*

<i>Háztartástípus</i>	<i>Magas státuszú</i>	<i>Önálló iparos</i>	<i>Önálló kereskedő</i>	<i>Földműves</i>	<i>Napszámos</i>
1	15,79	1,33	2,89	1,17	1,51
2	11,85	1,61	1,92	2,35	0,31
3	59,21	78,61	66,34	60	81,45
4	11,84	14,44	23,07	16,47	10,04
5	0	4,01	4,81	20,01	6,69
6	1,31	0	0,97	0	0
%	100	100	100	100	100
N	76	748	104	85	329

A magasabb arányú többcsaládos háztartások miatt az eszéki földműves háztartásfők körében érdemes megvizsgálni azok életciklusát. Az eddigi kutatások a földműves családok életciklusában két tendenciát mutattak ki: a bővülés és a szétválás korszakát. Az első a házasságkötéstől a gyermekek születéséig terjedt, a második pedig a legidősebb gyermek házasságkötésével kezdődött.⁸⁰⁴ Nyugat-Európában ennek két következménye volt: a házas gyermek kiválhatott a családból és önálló háztartást alapíthatott, vagy ha szüleivel maradt, a családapa a háztartásfői pozíciót átadta házas gyermekének.⁸⁰⁵ E téren más gyakorlatot tapasztalunk Kelet- és Délkelet-Európában a többcsaládos háztartásokban. A legidősebb gyermek házasságkötése ellenére, ha úgy döntött, és a szüleivel maradt, a szülei (családapa, megözvegyül anyja) nem adták át neki a háztartás irányítását, hanem halálukig megtartották azt. A házas gyermek csak mindkét szülő halála után került a háztartásfői pozícióba.⁸⁰⁶ Az eszéki földműves háztartásfők esetében is ez látható.

⁸⁰³ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁸⁰⁴ Pozsgai 2001. 270.

⁸⁰⁵ Pozsgai 2001. 270.

⁸⁰⁶ Pozsgai 2001. 270.

Táblázat 23.*Önálló földműves háztartásfők korcsoport szerinti eloszlása, Eszék, 1814⁸⁰⁷*

Laslett-féle háztartásformák	Az önálló földműves háztartásfők korcsoport szerinti megoszlása											
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-	Összesen	%
1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
2	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	2	2,41
3	1	0	6	5	7	6	6	4	4	11	50	60,24
4	1	1	1	1	1	1	1	2	0	5	14	16,87
5	0	0	0	0	0	1	1	3	1	11	17	20,48
Összesen	2	1	8	6	8	8	8	10	5	27	83	100,00
%	2,41	1,20	9,64	7,23	9,64	9,64	9,64	12,05	6,02	32,53	100,00	

Ha az eszéki földműves háztartásfőket korcsoport szerint vizsgáljuk (Táblázat 23.), látható, hogy többségük (32,53%) az idősebb korosztályhoz tartozik – 60 évnél idősebb. A háztartásfők korosodásával nőtt az esélye annak, hogy összetettebb háztartásformák alakuljanak ki.⁸⁰⁸ Az eszéki vizsgálat is alátámasztja, hogy a többgenerációs együttélés során az idősebb generációhoz tartozó személy tölti be a családfői pozíciót. A megházasodott háztartásfő fia szülei halála után kezd el csak önállóan gazdálkodni, és saját háztartást kialakítani.⁸⁰⁹ Tehát a háztartásbeliek csökkenését nem a házas gyermekek elmenetele, hanem a szülők halála okozta, aminek két következménye volt. A már idősebb korban lévő házas gyermek végre saját háztartást alapíthatott, saját földjein gazdálkodhatott, a háztartásban pedig ismét kezdetét vehette a bővülés időszaka.⁸¹⁰

Az eszéki háztartásokról a következő megállapítások vonhatók le:

- 1) A város területén az egyszerű, nukleáris családos háztartás dominált, többségük a házastársakból és gyermekeikből tevődött össze, őket a kiterjesztett és a többcsaládos háztartások követték. Az utóbbi inkább az ortodoxokat jellemezte.
- 2) A háztartások szerkezetét több tényező befolyásolta: a férfiak kora, felekezeti hovatartozása és társadalmi-foglalkozási helyzete.
- 3) A háztartásfők korosodásával nőtt az esélye, hogy összetettebb háztartásformákban éljenek.
- 4) A háztartásfői pozíció átadása vagy megtartása összefüggésben állt a városban élő népcsoportok tradícióival. Míg a belsővárosi németeket a háztartásfői pozíció átadása jellemezte, addig a szláv népeket (rácok, horvátok) annak megtartása.

⁸⁰⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁸⁰⁸ Vö. Őri-Pakot 2016., Gyimesi 2014. 201.

⁸⁰⁹ Gyimesi 2014. 202.

⁸¹⁰ Vö. Gyimesi 2014. 201–202.

10. 4. Az egyének feltételezett életciklusai és a rokonnal élés jelensége az eszéki háztartásokban

Az egyének háztartáson belül betöltött szerepének jobb megértése érdekében – az egyének életkorának figyelembe vételével – megpróbáljuk bemutatni azok feltételezett életpályáját.⁸¹¹ A vizsgálatot a családok és háztartások dinamikus volta teszi lehetővé. Ennek köszönhetően „a családok és háztartások, illetőleg az ezeket alkotó egyének létezését, életét rövid és hosszú távú ciklusokkal lehet és kell leírni”.⁸¹² Az egyének családon és háztartáson belül betöltött szerepe azok korával függ össze, hiszen „a különböző életszakaszokat az egyén biológiai és fiziológiai fejlődése határozza meg, és ennek megfelelően az egyén különböző szerepeket tölthetett be a saját családi csoportja keretében”.⁸¹³ Az egyének feltételezett életciklusát a háztartásfőhöz fűződő viszony írja le.⁸¹⁴

Az eszéki népesség esetében az életciklus elemzés csak a férfiaknál mutatható ki, mert a nők korára vonatkozó adat hiányzik. Náluk csak a háztartáson belül betöltött szerepek aránya ábrázolható. A férfiakat öt nagy kategóriába különítettük el: háztartásfő, gyerek, unoka, rokon és nem rokon. Az utolsó két kategória a legkomplexebb. A rokon kategóriába kerültek azok, akik a háztartásfővel rokoni kapcsolatban álltak vérség (szülők, testvérek, nagynéni, nagybácsi stb.) vagy házasság (anyós, após, sógor, sógornő stb.) révén⁸¹⁵. A nem rokon kategóriába kerültek azok, akiket a háztartásfőhöz eltartás, munkavégzés vagy más együttélési forma kötött. Ide sorolandók a tanulók, inasok, legények, szolgák stb.⁸¹⁶ A nők esetében ugyanezeket a kategóriákat használtuk, azzal a kitételrel, hogy náluk csak a kategóriák arányát tudjuk bemutatni.

A 9. ábra az eszéki férfiak feltételezett életciklusát mutatja be. A férfiak többsége 20. életévük alatt gyermekként, unokaként és rokonként élt a háztartásokban. A háztartásfői pozíció betöltése egy folyamat eredménye volt.⁸¹⁷ Egyesek már 19-ik életévük alatt a háztartások élére kerültek. A férfiak többségnél a háztartásfői pozíció betöltésének folyamata 20 és 24 éves koruk között kezdődött el, 40 és 44 éves korukra pedig általánossá vált. A férfi rokonok gyermekkortól egészen az idős és aggastyán korig jelen voltak a háztartásokban, ami a rokoni kapcsolatok fontosságára utal.⁸¹⁸ Fiatalabb korban a nem házas testvérekkel, sógorokkal való együttélés dominált, míg idős korban a megözvegyült apa vagy após jelenléte észlelhető. A

⁸¹¹ Az életpálya elemzést lásd: Faragó 2005., Pozsgai 2000., Pakot 2012., Gyimesi 2014.

⁸¹² Faragó 2005. 416.

⁸¹³ Óri 2012. 280.

⁸¹⁴ Pakot 2012. 280.

⁸¹⁵ Pakot 2012. 280-281.

⁸¹⁶ Pakot 2012. 280.

⁸¹⁷ Pakot 2012. 281.

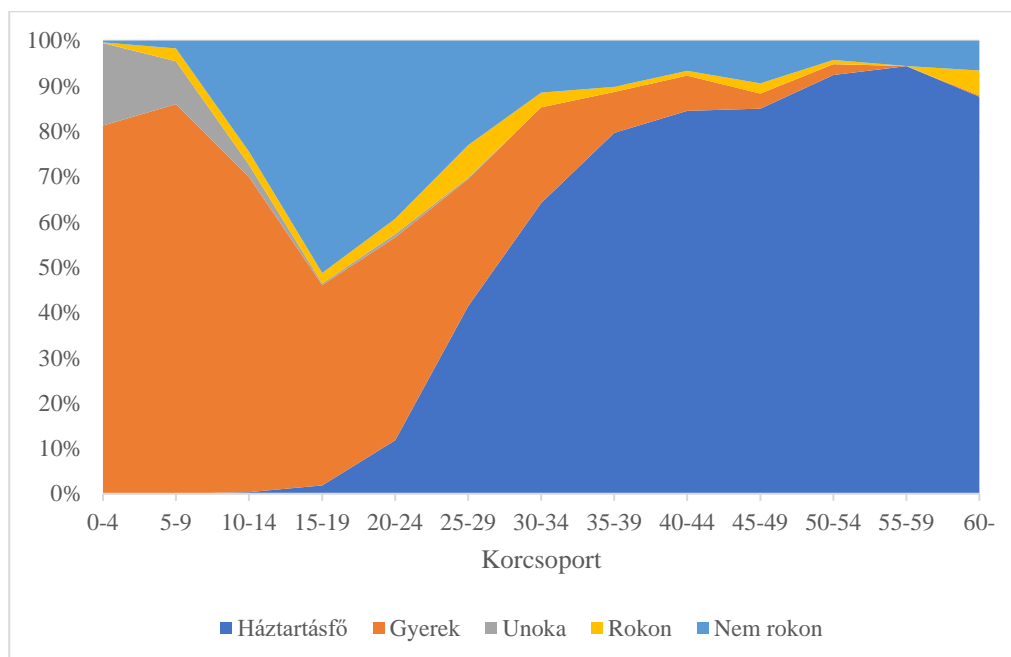
⁸¹⁸ Pakot 2012. 281.

gyermekként való jelenlét 15–19 éves kortól folyamatosan csökken, de egyes esetekben a 60. életévig is kiterjedt. Ez egyrészt a háztartások összetettségét, másrészt pedig a háztartásfői pozíció „kivárását” jelenti. A gyermekek jelenlétének csökkenése a szülői ház elhagyásával (szolgálatba állás), önálló háztartások alapításával függ össze. A háztartásban lévő idősebb korú gyerekek jelenléte azt feltételezte, hogy a még életben levő mindkét vagy egyik szülő miatt még nem örökölhették meg a háztartásfői pozíciót. Ők nem hagyták el a szülői házat, hanem gyermekként kivárták a háztartásfői pozícióba kerülést. Az unokák jelenléte a háztartásokban a 14-ik életév után csökkent, de egyes férfiak esetében 25 és 29 éves korukban is kimutatható. Ez a jelenség is a háztartások összetettségére, a többgenerációs együttélésre utal.

A fiatalok jelenléte a háztartásokban a munkavállalással, szolgálatba állással, egy szakma kitanulásával van szoros összefüggésben, míg idősebb korban inkább az idősek gondozásával, ellátásával függhet össze. Az adatok jól mutatják, hogy a férfiak többségénél a gyermekkor a 14-ik életév betöltésével ér véget. Ekkor többségük elhagyta a szülői házat, és munkavállalás céljából egy mester mellé szegődött vagy szolgának állt. Az önállósulás és a családalapítás hosszabb folyamatnak mutatkozik, ugyanis a nem rokonok számának csökkenése a háztartásokban a férfiak esetében 30-ik életévük betöltésétől mutatkozik meg.

Ábra 9.

A férfiak feltételezett életciklusa, Eszék, 1814⁸¹⁹

⁸¹⁹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

Ha a férfiak feltétezzett életciklusát városrészenként vizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy a felső- és alsóvárosi férfiak életciklusa megegyezik a városról alkotott általános képpel.⁸²⁰ A belsővárosi férfi háztartásfők, a többi városrész háztartásfőitől eltérően, valamennyivel később, 20 és 24 éves koruk között kerültek a háztartások élére. Míg a többi városrészben a gyermekek jelenléte az egyének ötödik évtizedében is kimutatható, addig az Újvárosban az ötvenedik életév előtt befejeződik. Ami a rokonokkal való együttélést illeti, a Belső Városban és az Újvárosban a számuk elenyésző volt, és inkább a fiatalabb és idősebb korosztálynál mutatható ki. Az első a nem házaspárral való együttélés eredménye, a második pedig az özvegy szülőkről való gondoskodást feltételezi. Ennek következménye a két városrész háztartás összetételében is megmutatkozott. Mindkettő területén az egyszerű családi háztartások domináltak. Ami a nem rokonokkal való együttélést illeti, az Újvárost kivéve, valamennyi városrészben a fiatal kortól egészen az agastyán korig kimutatható. Ettől eltérően az újvárosi háztartásokban vagy fiatal korban vagy idős korban jelentkeznek a nem rokon elemek. A legtöbb nem rokont a belsővárosi háztartásokban találjuk.

A nők háztartáson belül betöltött szerepüket tekintve háztartásfőként, feleségként, gyerekként, unokaként és nem rokonként jelennek meg. Többségük (42,25%) gyerekként és feleségként (29,51%) él a háztartásokban (Ábra 10.). Közülük csak 326-an gyakorolták a háztartásfői pozíciót. Ezt viszonylag későn, életük vége felé töltötték be, mert 90,79%-uk özvegy családként (*mater familias, vidua*) jelenik meg az összeírásokban. Az eszéki végrendeletek arról tanúskodnak, hogy a nők esetében a háztartásfői pozíció megöröklése férjeik utolsó kívánsága volt, és a vezető pozíció mellett elhunyt férjük teljes vagyonával is rendelkeztek. Georgius Strixanovich 1811. május 2-án keltezett végrendeletében a következőképpen rendelkezett: „*minden ingó és ingatlanomat Catha gazdasszonyomra hagyom, hogy amíg él, kizárólag ő rendelkezhet vele*”.⁸²¹ Hasonlóan végrendelezett Martin Berdar is, aki 1811. november 12-ére keltezett végakaratóban minden javának egyedüli örökösékként feleségét, Theresiát nevezte meg.⁸²² Egyes végrendeletekben, feltehetőleg azért, hogy a megözvegyült feleség jövőbeli háztartásfői pozícióját a gyermekek ne kérdőjelezhessék meg, a végrendelezők utasításokat hagytak utódjaik számára. Közéjük tartozik Josephus Pavishits, aki elrendeli fiú gyermekeinek, Ivánnak és Stipónak, hogy özvegy anyjukban „*a ház gazdasszonyát lássák, szófogadóak és tisztelettudóak legyenek*”.⁸²³

A nőknél a rokonként élés jelensége gyakoribb volt, mint a férfiaknál. A conscriptio szerint 351 nő és 125 férfi rokon volt jelen a háztartásokban. A női rokonok jelenléte 2,8-szor gya-

⁸²⁰ A férfiak feltétezzett életciklusát városrészenként lásd a 30-as, 31-es, 32-es és 33-as mellékletben.

⁸²¹ HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 606 (N. 1513. Oporuka Gyuro Strixanovitsa, 1811. május 2.)

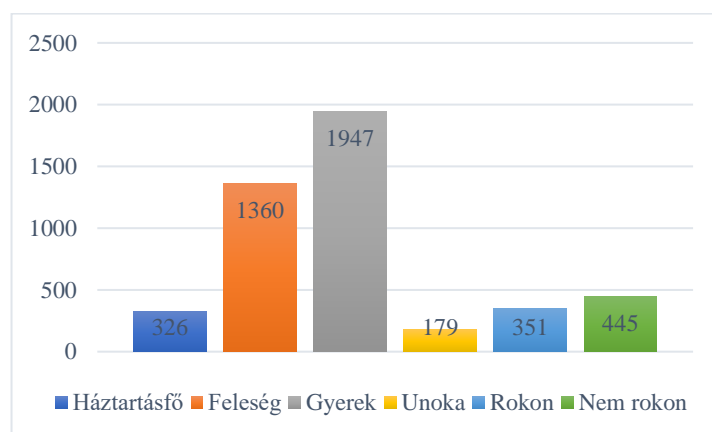
⁸²² HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 606 (N. 1902. Oporuka Martina Berdara, 1811. noveber 12.)

⁸²³ HR-DAOS-6.2.2.3.2., kut. 1037. (N. 349, Oporuka Josephusa Pavishitsa, 1810. március 28.)

koribb volt a férfiakénál. Ezt magyarázhatjuk a két nem között megjelenő társadalmi és biológia különbségekkel is. A megárvult hajadon nők a férfiaktól eltérően nem tudták megteremteni maguknak a létfenntartásukhoz szükséges anyagi körülményeket,⁸²⁴ így házasságkötésükig testvéreikkel maradtak, vagy házasságkötésük után férjük családjához költöztek, és menyként éltek a háztartásokban. A nők magasabb átlagéletkora is befolyásolhatta a rokonként élés nagyobb előfordulását, hiszen a családmaggal gyakran élt özvegy anya vagy özvegy anyós.⁸²⁵ Az eszéki végrendeletekben találunk arra is példát, hogy a férj az örökségét és a háztartásfői pozíciót fiára hagyta, de nem feledkezett meg feleségéről sem. Paulus Posszavec 1810. november 4-én keletkezett végrendeletének ötödik pontjában a következőt fogalmazta meg: „*Mara feleségemnek a házban kell maradnia, és Jozo fiam köteles étkeztetését biztosítani*”.⁸²⁶ Egyes esetekben a nőknek el kellett hagyniuk a házat, ha például újból férjhez mentek. Michael Kramer a következőképpen rendelkezett: „*Elrendelem, hogy feleségem, Mara, élete során a házamban éljen, senki ki nem zavarhatja onnan, de ha megházasodna, akkor a házból el kell mennie, mert a gyermekeim az örökösök.*”⁸²⁷ A nem rokonként élés a nők körében nem haladja meg a 10%-ot, és ritkábban fordul elő, mint a férfiaknál. Majdnem kétszer annyi férfi (843 fő) élt idegen háztartásban, mint nő (445 fő). A női nem rokonoknál megjelenik a hálából (*ex gratia*) való együttélés, amit feltételesen az egyének életükben tett szolgálataikkal vagy valamilyen szívességgel érdemeltek ki.

Ábra 10.

*A nők szerepe a háztartásokban*⁸²⁸

⁸²⁴ Vekarić–Benyovsky–Bukljaš–Levak–Lučić–Mogorović–Primorac 2000. 59–63.

⁸²⁵ A 18. századra vonatkozó kutatások, pl. a mai horvátországi Baranya példáján azt mutatják, hogy a férfiak átlagéletkora alacsonyabb volt, mint a nőké. Továbbá, a nők megözvegyüléséhez hozzájárult az a tényező is, hogy a férfiak életkora a házasságkötéskor magasabb volt, mint a nőké. Božić–Bogović 2013. 75.

⁸²⁶ HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 606 (N. 1611. Oporuka Paulusa Poszaveca, 1810. november 4.)

⁸²⁷ HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 607 (N. 101. Oporuka Michela Kramera, 1842. június 18.)

⁸²⁸ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

Az egyének feltételezett életciklusáról és a rokonnal élés jelenségéről az eszéki népesség körében a következő megállapításokat vonhatjuk le:

- 1.) A férfiak többsége 20. életévük alatt gyermekként, unokaként és rokonként élt a háztartásokban.
- 2.) A háztartásfői pozíció betöltése egy folyamat eredménye volt, de annak átvétele a férfiak ötödik évtizedében általánossá vált.
- 3.) A férfiak és a nők háztartáson belül betöltött szerepüket tekintve háztartásfőként, háztársként, gyerekként, unokaként és nem rokonként jelennek meg.
- 4.) A fiatalkorú nem rokonok jelenléte a háztartásokban a munkavállalással, szolgálatba állással, egy szakma kitanulásával van szoros összefüggésben, míg idősebb korban inkább az idősek gondozásával, ellátásával függhet össze.
- 5.) A nőknél a rokonként élés jelensége gyakoribb volt, mint a férfiaknál.

11. Eszék társadalma az 1814-es összeírás tükrében

Eszék szabad királyi város társadalmát a kiváltságlevélben megfogalmazott három fő társadalmi csoport (polgárok, lakosok, jövevények) mellett⁸²⁹ további csoportokra és alcsoportokra bontva is érdemes tárgyalni, mert az egyének társadalmi státuszát az elnyert privilégiumok mellett a foglalkozásuk, vagyoni helyzetük és a társadalom által előírt szabályok betartása is meghatározta.⁸³⁰ A városi magisztrátus jegyzőkönyveinek tanúsága szerint, az egyének magaviselete ugyanolyan meghatározó szerepet játszott az egyes privilégiumok odaítélésénél (pl. a polgárjognál), mint a vagyon vagy a foglakozás. A becsületsértés, konkubinátus, lopás, csalás, erőszak, kétes üzletek vezetése és titkos társaságokban való részvétel mind elítélendő magatartásnak számított, amelyeket a városi előljárással rendszeresen szankcionált. A házasság nélküli együttélés olyan esetekben sem volt elfogadott, amikor a nők és gyermekeik egzisztenciája függött tőle. Ezt igazolja Julianna Szaverlich ügye is, akinek férje sem őt, sem gyermekeit nem akarta eltartani, ezért a nő a magisztrátus jóváhagyását kérte, hogy házasságkötés nélkül, egy fedél alatt élhessen Josephus Graffal, amit az előljárással egyhangúan elvetett.⁸³¹

A magisztrátus a sértegetéseket a kiemelt rangú személyektől, így az egyháziaktól sem tűrte el, hanem szankcionálta őket. Emericus Vincze felsővárosi plébános ügyével kapcsolatban például értesítette a helyi ordináriust, aki papját maga kötelezte az írásbeli bocsánatkérés benyújtására. A plébános azért sértegette a magisztrátust, mert az felhívta rá a pap figyelmét, hogy a felsővárosi temető területén jogtalanul kaszáltat.⁸³² A becsületsértésért és káromlásért börtönt is kiszabhattak. Stephanus Szantovacz rendbontásért töltött 48 órát a város börtönében, mert káromolta és sértegette a helyőrség parancsnokát.⁸³³ Akiket magatartásuk miatt szankciók értek, a társadalom „bélyegét” viselték magukon, így feltételezhetően a boldogulásuk és szakmai előmenetelük is nehezebb volt. A rossz magaviselet nehezítette a polgárjog elnyerését is. 1812-ben a magisztrátus nem részesítette polgárjogban Jacobus Janichet, mert ismert volt rossz magatartásáról, de Simeon Petlovacot sem, akinek pénzbeli tartozása volt.⁸³⁴

A városi hierarchia élén a városi vezetőség állt, amit a hét tagú magisztrátus (városi bíró és 6 szenátor), és a 40 tagú választott közösség (*Electus Civitas*) alkotott. Az ő munkájukat magasabb és alacsonyabb státuszú városi hivatalnokok segítették. A kiváltságlevél a

---

⁸²⁹ Sršan 2009b. 65.

⁸³⁰ Géra 2014. 239.

⁸³¹ Sršan 2012. 94.

⁸³² Sršan 2012. 241., 248.

⁸³³ Sršan 2009e. 110–111.

⁸³⁴ Sršan 2012. 167.

hivatalnokok száma mellett kikötötte, hogy az előjáróságban, a városi bíró és a jegyző mellett legalább három olyan férfinak kell lennie, aki jártas a jogi kérdésekben.⁸³⁵ Mailath királyi biztos jelentéséből tudjuk, hogy a Magyar Királyi Helytartótanács rendelete szerint a választott közösségben 30 katolikusnak és 10 ortodoxnak kellett képviseltetnie magát, s eszerint a görögkeletiek is jogot gyakorolhattak a város ügyeinek intézésében.⁸³⁶ Ezzel a döntéssel mindkét felekezet tagjai részt vehettek a város vezetésében, és jogaikat is szem előtt tartották, tiszteletben tartva a városban uralkodó felekezeti viszonyokat. Az első városi vezetésről készített elemzés bizonyította, hogy megalakulásánál a fent említett szempontokat figyelembe is vették. A megszavazottak kétharmadát katolikusok, egyharmadát pedig ortodoxok alkották. A városi vezetésben mind a polgárjoggal rendelkező közrendűek, mind a nemesek képviseltették magukat. Származásukra való tekintettel a helyiek, a vidékiek és a királyság területén kívüliek is egyaránt részt vehettek benne. 61,40%-uk eszéki (20 fő) és szlavón (35 fő) volt, 33,33%-uk pedig a Királyság többi területéről vagy a Habsburg Birodalomból származott. Közöttük a német nyelvterületről érkezők domináltak. Őket követték a magyar, cseh és morva területekről származók.⁸³⁷ A város első bíróját, Joannes Baranyayt is magyar származású nemes volt, aki megválasztása előtt Verőce vármegye jegyzőjeként (*ordinarius notarius*) tevékenykedett.⁸³⁸

A különböző felekezetű és származású városi elit együttműködése lehetett az oka annak, hogy a magisztrátus elé nem kerültek olyan ügyek, amelyek háttérben vallási vagy etnikai összetűzések álltak volna. A jegyzőkönyvekben mégis lehet olvasni olyan tilalmakról, amelyek egyes felekezetek szokásaival hozhatók összefüggésbe. Eszék esetében ezek elsősorban az ortodoxokat érintették. A Helytartótanács utasítására a város területén megtiltották nekik a halottak nyitott koporsóban történő szállítását a templom és a temető között, de ez nem váltott ki viszályt a városi lakosság körében.⁸³⁹ A köztük felmerülő viták és rágalmak gazdasági jellegűek voltak, és túlnyomórészt az egy szakmában tevékenykedőket érintette. Ezek elsősorban a konkurencia miatt, és a nagyobb profit megfékezése kapcsán jelentkeztek. Ezt jól illusztrálja a felsővárosi mészárosok példája is. Paulus és Simeon Mohacsanin beperelték Michel Fröhlichet, mert két mészárszéket nyitott, ami szerintük a mészárosok közötti

---

⁸³⁵ Sršan 2009b. 56.

⁸³⁶ Sršan 2009b. 38.

⁸³⁷ Erről többet: Lovaš –Jelaš 2020.

⁸³⁸ HR-DAOS-6.1.6.5, knj. 460., Sršan 2009b. 39., Sršan 2009d. 86.

⁸³⁹ Sršan 2012. 27.

szerezés megszégését jelentette. Úgy érezték, hogy megkárosította őket, így arra kérték a magisztrátust, hogy kötelezze Frölichet egyik mézszárszékének bezárására.⁸⁴⁰

A felsoroltak alapján Eszék társadalma két szinten vizsgálható. Az első a társadalmi-foglalkozási helyzet alapú vizsgálat, mely kizárólag az eredeti összeírás szempontjait és kategóriáit veszi figyelembe, és a férfi népesség minősítésére szolgáló rubrikák szerint osztályozza őket. Ennek segítségével csak számadatok kaphatók, a férfiak egyes típusokba való besorolásának számadatait tükrözi, illetve az egyes csoportok arányát az eszéki társadalmon belül. Az ennél részletesebb elemzés a lakosság pontos foglalkozására terjed ki, ami ismerteti a teljes nem nemes férfi lakosság foglalkozási struktúráját mikro- és mezoszinten. Ennek segítségével pontosan felvázolhatók az eszéki társadalomra vonatkozó ismérvek.

11. 1. Az eszéki férfiak minősítése az 1814-es összeírásban

A férfi lakosság társadalmi hierarchiára épülő besorolására az 1814-es összeírásban a férfiak osztályozása (*Classificatio masculorum*) című rovat kérdez rá, ami hat alosztályba különíti el őket: a) hivatalnokok és értelmiségi foglalkozást űző személyek (*Officiales, et Honorationes*); b) polgárok és kézművesek (*Cives et Opifices*); c) nemesek szolgálói (*Servi Nobilium*); d) parasztok (*Rustici*); e) házas, ház nélküli zsellérek, kertészek (*In, -et Subinquilini, Hortulani*); f) családok fiai (*Filii familias*). Ebből a kategóriából kimaradtak a távollevő helybeliek (*absentes*), az idegenek (*extranei*) és a kiszolgált katonák (*capitulans emeriti*), mert őket az összeírás utasítása szerint külön rubrikába kellett felvenni.

A férfiak minősítésére szolgáló alrovatok inkább az egyének társadalmi besorolására mutatnak rá, s nem pontos foglalkozásukat tükrözik. Ezt az összeírás utasítása is igazolja, amikor kitér a férfiak minősítésére vonatkozó alrovatok leírására. Minden alkategórián belül heterogén foglalkozási csoport jelenik meg. Feltételezhetően a minősítés elsődleges célja a katonai szolgálatra alkalmas férfi lakosság könnyebb feltérképezése és kimutatása volt. A különböző kategóriákba és korcsoportokba történő besorolásuk az állam számára jelzés volt a birodalom határain belül lévő hadköteles férfiak számáról, de számszerű adatokat közölt azokról is, akik e kötelezettség alól mentességet élveztek. A bejegyzettek két alcsoportja sorolandó ide: a honoráciorok és a nemesek szolgálói. Náluk az összeírás *Observationes* című rovatában a *NB (nota bene)* rövidítés szerepel, ami arról tájékoztat, hogy a katonai szolgálat alóli mentesség jogával élnek. A besorolások nem közölnek pontos adatot a lakosság foglalkozási

---

⁸⁴⁰ Sršan 2012. 354.

szerkezetéről sem, mert ez az adat az egyéni számlálóvekben szerepel. Az összeírók narratív formában rögzítették a férfiak háztartásban betöltött szerepe után a pontos foglalkozásukat is. A felsoroltak figyelembevétele mellett a teljes népesség kategorizálása kizárólag két személy együttműködésétől függött, az összeírástól és az összeírótól. Az elsőtől az adatok hitelessége és pontossága függött, a másodiktól pedig az utasítás figyelembevétele, és a kategóriák helyes értelmezése.⁸⁴¹ Az összeírás adta kategóriák mellett érdemes bevezetni egy hetediket is azok részére, akik csak narratív formában jelennek meg benne. Ide sorolandók az egyházi személyek, elsősorban a világi papok, és azok a háztartásfők, rokonok, akik katonai szolgálatban álltak. Őket az összeíróknak nem kellett felvenni, ezért az összesítőkből sem szerepelnek. Hollétükről csak az egyéni számlálólapok tanúskodnak.

Az eszéki férfi népességnek majdnem fele (47,16%) a családok fiai alkategóriába került. Az adat hitelességét igazolja a város fiatal korszerkezete is. Az összeírás instrukciói szerint ez az alrovat elsősorban a családfők örökösének volt fenntartva, de az eszéki összeírók ettől eltérően jártak el.⁸⁴² Ide soroltak majdnem minden háztartásbeli férfit, aki a családfővel valamilyen rokoni kapcsolatban állt (fiúgyermeket, testvért, apóst, vőt, unokaöcsöt stb.), aki még vagy már nem volt munkaképes. Ezzel magyarázható, hogy a családok fiai az egyetlen olyan alrovat, ahol csak kivételes esetben tüntették fel a férfi rokonok foglalkozását. Az összeírók nem minden fiúgyermeket soroltak be feltétlenül a családok fiai közé. Ha a fiúgyermek magas funkciókat látott el, akkor nem a családok fiai alrovatba jelölték be, hanem a honoráciorok vagy a nemesek szolgái közé. Ezt igazolja Andreas Kovacevics példája is, aki a háztartáson belül betöltött szerepnél fiúként (*filius*) szerepel, de az összeírók a foglalkozása alapján (városi irodista) a honoráciorok közé vették fel.⁸⁴³ Ebből a gyakorlatból az a következtetés vonható le, hogy az egyének besorolásánál a társadalmi státusz előnyt élvezett a családon belül betöltött szereppel szemben.

A második legtöbb egyént számláló alrovat a házas és ház nélküli zsellérek, kertészek volt, ahol az eszéki férfiak 35,12%-a található. Az instrukció utasításai szerint ebbe az alrovatba nemcsak a házas, ház nélküli zselléreket és a kertészeket kellett besorolni, hanem minden olyan személyt, akit az összeírók máshova nem tudtak felvenni: könnyebb fizikai munkát végző munkásokat, falun dolgozó kézműveseket, és különböző alkalmazottakat (sókereskedőknél, hajón,

---

⁸⁴¹ Faragó 1991. 18.

⁸⁴² HR-DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptioe 1810.

⁸⁴³ HR-DAOS-6.1.6.1.3, knj. 443.

útkarbantartáson, favágónál dolgozók stb.) is.⁸⁴⁴ Az eszéki összeírók ebbe az alcsoportba vették fel az inasokat, legényeket, szolgákat, tanulókat, napszámosokat és földműveseket is.

A fent említett két alcsoporthoz viszonyítva a polgárok és kézművesek sokkal alacsonyabb arányban képviseltették magukat a város férfi népessége között, az összeírtak mindössze 12,62%-a került ebbe az alkategóriába. Ide kellett sorolni minden olyan személyt, aki kézművességgel és kereskedelemmel foglalkozott, manufaktúrát tartott vagy bármilyen telket birtokolt.⁸⁴⁵ Annak ellenére, hogy a rovat címében a polgár szó is szerepel, az utasítás nem kötötte ki, hogy a bejegyzetteknek feltétlenül rendelkezniük kell polgárjoggal is.

Eszék férfi lakosságának csak 2,70%-a látott el magasabb funkciókat, 1,54%-uk kiemelt állású személy és értelmiségi volt. Ide sorolták a városi és a megyei hivatalnokokat, orvosokat, pedagógusokat, jogászokat, kamarásokat, urasági régenseket (*dominiorum terrestrium regentes*), igazgatókat (*directore*), előljárókat (*praefecti*), ha nem voltak nemesek. Tehát minden olyan személyt, aki a közjóért dolgozott, de nemesi ranggal nem rendelkezett. A második alkategóriát a nemesek szolgálói alkották. Az eszéki férfi népesség mindössze 1,16%-át sorolták ide. Közöttük megtalálhatók uradalmi tisztviselők, pandúrok, de királyi birtokon szolgáló, mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó egyének is. A két alrovat közös jellemzője, hogy az ide besoroltak mentesek voltak a katonai szolgálat alól.

A város területén egyetlen személy sem került a parasztok alkategóriába. Ez nem azt jelenti, hogy a lakosságból senki sem foglalkozott termeléssel és más, mezőgazdasághoz köthető tevékenységgel. Az *Instructiones* szerint az összeíróknak ebbe a rubrikába azokat a személyeket kellett felvenniük, akik egész, fél, negyed vagy nyolcad jobbágytelket birtokoltak, illetve szőlő termesztéssel foglalkoztak. Tehát a parasztok közé sorolás az eszéki férfi népesség körében nem a munkavégzés jellegével függött össze, hanem a birtokolt telek nagyságával. A besorolatlan személyek aránya a teljes férfi népesség között elenyésző, mindössze 2,40%-ot tesz ki. A férfiak minősítésére vonatkozó adatokat a 24-es táblázat foglalja össze.⁸⁴⁶

---

⁸⁴⁴ HR-DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptione* 1810.

⁸⁴⁵ HR-DAOS, *Instructiones pro Ignobilium Conscriptione* 1810.

⁸⁴⁶ Városrészek szerinti eloszlásukat lásd a 34-es mellékletben.

Táblázat 24.

A jelen lévő férfi népesség minősítése az összeírás alovatai szerint, Eszék, 1814⁸⁴⁷

<i>Férfiak minősítése</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Honoráciorok és kiemelt állású személyek	68	1,54
Polgárok és kézművesek	557	12,62
Nemesek szolgái	51	1,16
Parasztok	0	0,00
Házass, ház nélküli zsellérek, kertészek	1550	35,12
Családok fiai	2081	47,16
Besorolatlan	106	2,40
Összesen	4413	100,00

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az eszéki férfiak zöme (84,68%) nem rendelkezett semmilyen kiváltsággal, ami a rendi társadalom egyik jellemzője. A kiemelt állások betöltése, a különböző, társadalmi presztízzsel is járó hivatalok viselése az eszéki lakosság alig hatodának jutott osztályrészül. A város nem nemes népessége közül a polgárok rendelkeztek a legtöbb privilégiummal. A polgárjog biztosította számukra a városi vezetésbe való bejutást, és a választásokon való részvételt. Státuszuk szavazati jogot biztosított nekik. A táblázat adatai azt mutatják, hogy a város a 19. század második évtizedében még mindig szigorúan a rendi társadalom keretein belül mozgott, aminek okai a kései szabad királyi városi rang elnyerésében keresendők.

Az összeírás rubrikái – minősítésük mellett – tartalmazzák a férfiak pontos foglalkozását is. Az erre vonatkozó adatot az összeírók a háztartáson belül betöltött szerepnél tüntették fel, kizárólag narratív formában. Az eszéki társadalom jobb megértése érdekében a nem nemes férfi lakosság foglalkozás szerinti vizsgálata is szükséges, mert a minősítésük szerinti besorolás nem tükrözi az erre vonatkozó adatot. A férfiak foglalkozását figyelembe véve nyolc nagy csoportot különíthetünk el: 1) hivatalnokok és honoráciorok; 2) iparosok; 3) kereskedők; 4) szolgák; 5) inasok, legények; 6) mezőgazdaságban tevékenykedők; 7) fegyverviselők; és 8) egyháziak.

Az összeírásban találkozunk néhány olyan személlyel, akiket a felsorolt kategóriákba nem tudunk besorolni. Ide tartozik a városban lévő öt muzsik (musicus) és a két fenntartó (strator), akikről az összeírók nem jegyezték fel, hogy minek a fenntartásáért feleltek. A háztartásokban találkozunk vidékről érkező, fiatalos tanulók (studiosus) is. A Felső, a Belső

⁸⁴⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

és az Alsó Város területén összesen 34-et jegyeztek fel közülük. Az ő esetükben sem ismert, hogy az adott háztartásban a szakma kitanulása miatt voltak jelen, vagy a városban tanulmányokat folytattak, és csak szállást béreltek.

11. 2. A nem nemes férfiak foglalkozás szerinti elkülönülése

11. 2. 1. Hivatalnokok és honoráciorok⁸⁴⁸

A II. József-féle reformok következtében megnőtt a szakképzettséget és egy szakma kitanulását bizonyító diplomák értéke, ami az uralkodó sokrétű, leginkább az államigazgatás és a gazdaság terén megmutatkozó reformtevékenységeinek volt a következménye. Ennek köszönhetően egyre több szakembert kívántak foglalkoztatni a feladatok szakszerű ellátásához, növelve ezzel a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező személyek iránti keresletet.⁸⁴⁹ Másrészt a diploma megszerzése a nem nemes társadalmi csoporthoz tartozó egyének számára a magasabb státuszokba való bejutást is eredményezhette. Ebből kifolyólag a honoráciorok a diploma megszerzésével nemcsak a megélhetésüket kívánták biztosítani, hanem a társadalmi ranglétrán való előmenetelre is számítottak.⁸⁵⁰ Az értelmiség számának növekedése, ahogy Bácskai is írja, „*már a 18. század végén szükségessé tette, hogy megkülönböztetve őket mind a jobbágyságtól, mind a polgárságtól, kijelöljék helyüket a rendi társadalmon belül*”.⁸⁵¹ Státuszuk személyükhöz volt kötve, ellentétben a polgárjoggal, mely egy adott város privilégiuma volt. A honoráciorok munkájukért honoráriumot, azaz tiszteletdíjat kaptak, elnevezésük is ebből származik.⁸⁵²

Hogy a honoráciorokra és a hivatalnokokra a rendi társadalmon belül külön társadalmi réteggként tekintettek, bizonyítja az 1814-es összeírás is, amely külön rubrikában jelölte azokat a személyeket, akik szellemi–értelmiségi munkával foglalkoztak, vagy különböző hivatalbeli feladatokat láttak el. Az összeírók ebbe a rubrikába csak a városban lévő szellemi tevékeny-

---

⁸⁴⁸ Honorácior megnevezéssel jelölték a „magasabb értelmiségű s jobb társadalmi állású egyéneket, egyetemi képzéssel bíró foglalkozásokat: ügyvéd, orvos, tanár, mérnök. Régebben azokat nevezték így, akiknek nem fizetés, hanem tiszteletdíj (honorárium) járt a munkájukért.” https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Lexikon_Tolnai_Vilaglexikon_07/?query=honor%C3%A1cior&pg=34&layout=s (11. 10. 2020., 11.09) Buday szerint „a közszolgálat és az ú. n. intelligens-szabadfoglalkozások csoportjából állók. Ide tartoznak névszerint az állami tisztviselők, a vármegyei, városi és községi tisztviselők, az egész tanítószemélyzet és a szabad foglalkozások közül az ügyvédek, orvosok, mérnökök és művészek.” Buday 1916. 4–5. Bácskai is felsorolja, ki tartozik a honorátorok közé. Ő ide sorolja a „magisztrátus tagjait, tisztviselőit, diplomával rendelkező ügyvédeket, földmérőket, orvosokat, sebészeket stb”. Bácskai 2002. 146.

⁸⁴⁹ Katus 2010. 176.

⁸⁵⁰ Bácskai 2002. 144–145.

⁸⁵¹ Bácskai 2002. 145.

⁸⁵² Bácskai 2002. 146.

séget végző személyeket jegyezték be, míg a távollevőket itt nem kategorizálták, őket csak az *absentése*khöz sorolták. Az adatok pontossága érdekében az elemzés tárgyát alkotják a távollevő eszéki értelmiségiek is, mert a városi lakosság részét képezték. Eszéken összesen 78 kiemelt állású személyt jegyeztek fel. 91,02%-uk az összeírás során a városban tartózkodott, 8,98%-uk volt távol, ami arra enged következtetni, hogy az értelmiségiek ritkán, vagy csak indokolt esetben hagyták el a város területét, aminek háttérében munkájuk jellege állt.

Az összes bejegyzett 50,66%-a felsővárosi, 24,00%-a belsővárosi, 24,00%-a pedig alsóvárosi lakos volt. Csak 1,33%-ukat írták össze az Újvárosban. Városrészek szerinti eloszlásuk nem meglepő, hiszen a Felső és a Belső Város több városi, megyei és állami intézménynek adott otthont. A Belső Városban volt a városi igazgatás központja, a Felsőben pedig a vármegyei. Az utóbbi területén volt két állami intézmény is: a sóhivatal és a selyemfonó (*filatórium*). A kiemelt állású személyek átlagéletkora 38,17 év volt. Magasabb átlagéletkoruk szintén a munkájuk jellegével függ össze, mert az ő munkavállalásuk előfeltétele a megfelelő szakképesítés volt. Családi állapotukra való tekintettel 50,66%-uk egyedülálló, 48,00%-uk házas, 1,34%-uk özvegy. Felekezeti hovatartozásukat tekintve, 89,33%-uk volt katolikus, 9,33%-uk pedig ortodox. Egy személy vallása ismeretlen maradt.⁸⁵³ Ebből az a következtetés vonható le, hogy a város igazgatásában, ahogy a kiváltságlevél is megfogalmazta, csak a római katolikusok és az ortodoxok vehették részt, viszont a hivatalok viselésében a katolikusok voltak túlsúlyban. Az összes bejegyzett 2/3-át alkotják, ami összhangban van a város lakosságának felekezeti hovatartozásáról kapott képpel.

A városi honoráciorok és értelmiségiek kategóriájába került egyének a végzettségükre, és feladataik ellátására való tekintettel különböző alcsoportokra különíthetők el. Először is figyelembe kell venni, hogy ki foglalkoztatta őket. A városnak, a vármegyének, valamely uradalomnak, az államnak vagy egyéb (falu, mezőváros) intézménynek dolgoztak-e. Ezt követően megállapítható, hogy pontosan milyen feladatokat láttak el. Az 1814-es összeírás alapján, mivel Eszék megyeközpont is volt, a városi hivatalnokok mellett megjelennek azok is, akiket a vármegye foglalkoztatott. Egyes hivatalok, így például a sóhivatal vagy a filatórium állami kézben voltak, így ebben a társadalmi rétegben találkozunk állami alkalmazottakkal is. A lakosságnak csak kis hányadát foglalkoztatta valamely uradalom. Külön csoportba különítettük el a szakértelmiségieket (orvosokat, pedagógusokat). Eloszlásukat a 25. táblázat foglalja össze.

---

⁸⁵³ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

Táblázat 25.

Az összeírásban szereplő összes honorácior és hivatalnok eloszlása, Eszék, 1814⁸⁵⁴

	<i>N</i>	<i>%</i>
állami szolgálatban	15	20,00
vármegyei szolgálatban	10	13,33
városi szolgálatban	25	33,33
uradalmi szolgálatban	6	8,00
szakértelmiségek	17	22,67
egyéb (mezőváros, falu)	2	2,67
Összesen	75	100,00

A táblázat adataiból látható, hogy az értelmiségiek túlnyomó része (33,33%) a város szolgálatában állt, a városi adminisztrációhoz tartozott, és a várossal kapcsolatos feladatok ellátásával volt megbízva, ami a városi bürokrácia összetettségére utal. A vármegye szolgálatában 13,23%-uk állt, tehát a vármegyével kapcsolatos feladatok ellátásával volt megbízva. Az állam által foglalkoztatott eszékiek aránya 20%. Ők a városban működő, de állami tulajdonban lévő gyárakban és hivatalokban dolgoztak. Az uradalmak az eszékieknek csak 8,00%-át foglalkoztatták. A városban élő és dolgozó szakértelmiségiek aránya alacsony. A kategória egészének csak harmada került ebbe a kategóriába, ami azt igazolja, hogy a szakképzett orvos vagy tanító a városi lakosság között még mindig csekély volt. Az egyéb kategóriába csak két ember került, az egyik Nasice mezőváros, a másik pedig Szarvas jegyzője volt.

A városi igazgatás bürokratizálódásának egyik következménye volt, hogy a városi hivatalnokokon és tisztségviselőkön belül különböző kategóriák jelentek meg, feladatuk jellege és befolyásuk szerint Tóth Árpád négy nagy csoportra különítette el őket: 1) belső tanács; 2) városi iroda apparátusa; 3) hivatalnokok és szakhivatalnokok; és 4) szakértelmiségiek.⁸⁵⁵ Az összeírás során minden városi hivatalnok a városban tartózkodott, tehát nem bízták meg városon kívül eső feladatok ellátásával.

Az első csoportot, vagyis a belső tanácsot a magisztrátus tagjai alkották, akik a város működéséért feleltek. Mint a város vezető „testülete”, közigazgatási és bíraskodási kérdések-

⁸⁵⁴ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁸⁵⁵ Tóth 2015. 1095., Tóth 1996. 31.

ben egyaránt dönthettek.⁸⁵⁶ Arányuk a városi alkalmazottak között a legalacsonyabb, mindössze 16,00%-ok tesz ki. Az összeírás a magisztrátus tagjai közül négy embert említ: a városi kapitányt (*civitatis capitaneus*) és három tanácsost (*senator*). 1814-ben a város kapitánya a belsővárosi Paulus Fesmayer volt. A három tanácsos közül kettő – Antonius Joannovich és Josephus Kermptich – alsóvárosi polgárok voltak, Martinus Moller pedig belsővárosi. Funkciójukra való tekintettel őket az összeírásban „úrnak” (*dominus*) titulálják.

A városi magisztrátus munkáját a városi iroda apparátusa segítette. Egy részük a város jogszerű működéséért felelt, a másik pedig az adminisztráció egy részével volt megbízva (iktatóhivatal, levéltár, főjegyző). Gyakran álltak mellettük gyakornokok is.⁸⁵⁷ A belső tanács tagjaihoz hasonlóan ennek a csoportnak az aránya is alacsony a városi alkalmazottak között, mindössze 16,00%. A városi apparátus részét képezte a város fizetett ügyvédje (*honorarius civitatis fiscalis*), Mathias Petrovich, a város főjegyzője (*ordinarius civitatis notarius*), Petrus Bogoevich, a város aljegyzője (*civitatis vicenotarius*), Thomas Stych, a város nyilvántartója (*civitatis registrator*), Petrus Joannovich és Michael Jellenich jogászyakornok, akik közül utóbbi a Bácskában lévő Apatinban folytatta gyakorlatát.⁸⁵⁸

A városi hivatalnokok és szakhivatalnokok csoportja a leginkább heterogén. Ide sorolandók a városon belül működő pénzügyi és gazdasági ügyekért felelős részlegek vezetői és alkalmazottai.⁸⁵⁹ Ők teszik ki az összes városi alkalmazott 68,00%-át. A legtöbben városi irodisták (*cancellista*) voltak (4 fő). Őket követik a különböző pénzügyekkel foglalkozó hivatalnokok és alkalmazottak: városi kamarás (*camerarius civitatis*), alkamarás (*subcamerarius civitatis*), városi pénzek beszedője (*urbalis grossi perceptor*), illetve azok, akik az összeírás-kor már nyugdíjazva voltak. Közéjük sorolandó Michael Czach is, aki a város kiérdemesült pénztárnoka (*emeritus cassaperceptor civitatis*) volt. Közöttük megtalálható még az árvafelügyelő (*pupillo curator*), a földbíró (*urbarii prefectus*), a városi ügyintéző (*expeditor civitatis*), a városi ellenőr (*contraagens cassa*), szószóló (*indictor*) házfelügyelő (*domus inspector*), felügyelő (*provisor*), az éléstári tiszt segéd (*annonarius adjunctus*) és az erdőkerülő (*salarisatus sylvarum obequitator*).⁸⁶⁰

Az összeírás a Verőce vármegye szolgálatában lévő eszékiek közül tíz személyt említ, akik az összeírás során mind a város területén tartózkodtak. Heten a Felső, hárman pedig az

---

⁸⁵⁶ Tóth 1996. 31.

⁸⁵⁷ Tóth 1996. 31.

⁸⁵⁸ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁸⁵⁹ Tóth 1996. 31.

⁸⁶⁰ A város szolgálatában lévő alkalmazottak egy része nem a honoráciorok, hanem a nemesek szolgálói közé került. Összesen hat személyt sorolhatunk ide: levélhordó (*tabellarius*), jogvédelmi segéd (*justitio vindicationo minister*), városi vámos (*teloniator civitatis*), városi alkalmazott (*inductor civitatis*), városi raktáros (*magasinarius civitatis*) és a betegek felügyelője (*infirmorum inspector*).

Alsó Város területéről származtak. Köztük megtalálhatók tisztségviselők, akik bírói hatalommal is rendelkeznek, továbbá vármegyei hivatalnokok, akik különböző hivatalokat láttak el.⁸⁶¹ A vármegye szolgabírója (*judex nobilium*), az alsóvárosi Stephanus Moslovacz, alszolgabírója (*vice judex nobilium*) pedig a felsővárosi Michael Sutlich volt. A vármegye jogásza (*comitatus jurator*) Michael testvére, Samuel Sutlich volt. A hivatalviselők között szerepel még a felsővárosi Josephus Posonyi, aki a vármegye fő adószedőjének helyettese volt (*generalis cassa Comitatus Veröczensis vice perceptor*), illetve a vármegye helytartója (*comitatus locumtenens*), Franciscus Ballog. Az írnoki feladatokat (*comitatus cancellista*) Josephus Luczis látta el, míg a vármegye levéltárosaként (*comitatus arhyvarius*) Paulus Penyich dolgozott. A vármegye földmérője (*comitatus geometra*) Thomas Hudovszky volt. Az összeírásba két nyugalmazott vármegyei hivatalnok is felvételre került. Constantinus Bozda, aki hajdanán nyilvántartóként (*emeritus comitatus registrar*) dolgozott és Franciscus Prohaszka, aki kiszolgált helytartó (*jubilatus locumtenens*) volt.⁸⁶²

A hivatalnokok és honoráciorok között az összeírásban találunk hat olyan személyt, akik valamely uradalomnak végeztek szolgálatot, és tőlük kaptak fizetést. Közülük hárman a városban tartózkodtak, hárman pedig a városon kívül. Az esetek többségében ezek a személyek uradalmi alkalmazottak voltak a város közelében lévő diakovári, valpói és verőcei uradalomban. Két személyről nem lehet megállapítani, hogy pontosan ki foglalkoztatta őket, mert csak az uradalom hivatalnokai (*officialis dominialis*) és a szolgálatot teljesítő (*dominii factor*) megnevezés szerepel az összeírásban. Ide sorolták Lucas Bertichet is, a valpói uradalom gabonakereskedőjét, aki feltételezhetőleg a gabona eladásának lebonyolításával kapcsolatos ügyekkel volt megbízva.⁸⁶³ Az összeírás három uradalmi tisztviselőt a távollevők közé sorolt. A felsővárosi Joannes Fuchst, aki a verőcei uradalom ispánja (*spanus in Dominio Veröcze*) volt és Adamus Meinczingert, aki ugyanezt a feladatot látta el a diakovári uradalomban (*spanus in Dominio Deakovar*). Ide sorolandó Ignatius Renenberg is, aki a valpói uradalom számvevője (*rationista in Dominio Valpo*) volt.⁸⁶⁴

Azok a személyek, akik az állam szolgálatában voltak, az állam által alapított hivatalokban és gyárakban dolgoztak. Ide tartozott a filatórium (*Serici Filatorium*) és a selyemkészítő műhely (*Fabrica Serici*), amelyeknek a Felső Város adott otthont, és az összeírás szerint öt

⁸⁶¹ Szijártó M. 2010. 446. A vármegyék hivatalnokairól lásd Dominkovits 2010. 421–444.

⁸⁶² HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442, 443.

⁸⁶³ Az összeírás három felsővárosi honoráciort a távollevők közé sorolt, mert az összeírás során távol voltak. A felsővárosi Joannes Fuchst, aki a verőcei uradalom ispánja (*Spanus in Dominio Veröcze*) volt, és Adamus Meinczingert, aki ugyan ezt a feladatot látta el a diakovári uradalomban (*Spanus in Dominio Deakovar*). Ide sorolandó Ignatius Renenberg is, aki a valpói uradalom számvevője (*Rationista in Dominio Valpo*) volt.

⁸⁶⁴ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442.

embert foglalkoztattak.⁸⁶⁵ Joannes Mikshát, a selyemgyár felügyelőségének ellenőrét (*serici inspectoratus contraagens*), Albertus Kalderoni selyemfelügyelőt (*filatorii inspector*), a selyemgyár számvevőjét (*serici fabrica rationum*), Joannes Solenghit, Mathias Bertich selyemgyári felügyelőt Vukováron (*serici inspector in Comitatus Syrmiensi, Vukovarino*) és Josephus Lebanovich selyemkészítő gyakornokot (*serici practicans*).⁸⁶⁶ Feltételezhetően Kalderoni elődje, Albertus Mansoly volt, akit az összeírás kiérdemesült selyemfelügyelőként (*emeritus filatorii insperctor*) említ. Az állam felügyelete alatt volt az eszéki sóhivatal is, amelynek mérője (*salis officii ponderator*) Josephus Edinger volt, míg fia a bajai sóletétemény őrzője volt, és az összeírás alatt nem tartózkodott a városban. Az eszéki sólerakat őrzője (*custos salis depositoria*) Joannes Binder volt.⁸⁶⁷

Az állami alkalmazottak közé sorolandó még a hivatalos kerülő (*obequitator officialis*), a postamester (*posta magister*), a kiérdemesült postamester (*emeritus posta magister*), a postahivatalnok (*posta officialis*) és a felsővárosi kaszárnya felügyelője (*cassarna inspector*) is. Ha összehasonlítjuk a városban foglalkoztatott tisztségviselőket és hivatalnokokat, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a városi előjárókon kívül a város nem nemes lakossága a vármegyei, uradalmi és állami hivatalokban csak alacsonyabb posztokat töltött be. Ez arra enged következtetni, hogy a rendi társadalom és a vele járó jogok és privilégiumok még éreztették hatásukat, és hogy a magasabb pozíciók még mindig a nemesség számára voltak fenntartva, annak ellenére, hogy egyes helyek betöltésének előfeltétele már a szakképzettség volt.

Az eszéki honoráciorok között két csoportot különíthetünk el: az egészségügyben tevékenykedőket és a tanítókat. A népesség egészségügyi ellátására irányuló törekvések Eszéken még 1730-ban, III. Károly uralkodása idején megkezdődtek, a Szlavóniai Egészségügyi Bizottság megalakulásával, aminek az 1745-ben újonnan megalakult vármegyék és ezredek is a fennhatósága alá kerültek.⁸⁶⁸ Az egészségügyi reformok következtében megjelenő *Generale Normativum* egyik folyamánya az egészségügyben tevékenykedők (sebészek, bábák, gyógyszerészek) kötelező iskoláztatása és levizsgáztatása volt, ami által ez „a három csoport ki-

---

⁸⁶⁵ Az eszéki selyemgyártás kezdetét a szakirodalom a 18. század második felére teszi, de a szerzők eltérő évszámokat hoznak. Eckhart, mikor a selyemgyártás szlavóniai népszerűsítését tárgyalja, Eszékről is említést tesz. Szerinte Eszéken már 1768-ban szakoktatást szerveztek volna, de a kísérlet nem járt sikerrel. 1769-ben pedig a város már 3000 forintot keresett a selyemgyártásból. Eckart 1922. 31–32. Taube szerint az eperfák száma Eszéken és Pozsega megyében 1774-ben növekedett meg. Taube 2012. 37. A témával Firiger is foglalkozott, aki a felsővárosi keresztelési anyakönyvben az 1768-as évben megtalálta Solenghi nevét és foglalkozását (*inspector bombycum*), akit az udvar a selyemtermesztés népszerűsítése miatt fogadott fel. Firinger 1962. 296.

⁸⁶⁶ A nemesek szolgái között találunk még egy filatóriumi alkalmazottat. Josephus Kovacsevich eperfa felügyelőként (*mororum inspector*) dolgozott.

⁸⁶⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442.

⁸⁶⁸ Skenderović 2005. 130.

emelkedett a kuruzslók, népi gyógyászok és empirikus orvosok közül”.⁸⁶⁹ A város területén egy civil kórház működött (*Domus Xenodochialis*). Az Újvárosban helyezkedett el, és az összeírás ideje alatt tíz beteg feküdt benne. Finanszírozását a városi lakosság is segítette, ugyanis az eszéki végrendelkezők gyakran hagytak pénzádományt az általuk „városi spítálnak“ (*gradski spital*) nevezett intézményre.⁸⁷⁰

1814-ben összesen nyolc egészségügyi dolgozót jegyeztek fel: hármat a Belső, hármat a Felső, kettőt pedig az Alsó Városban. Közülük csak egy sebészdoktor (*doctor chyrurgia*), Joannes Ballog volt távol, aki Rétfaluban tartózkodott. A szakképzett orvosok és sebészek átlagos életkora 35,94 év volt. A belsővárosi Leopoldus Bischoff vármegyei és városi *physicus* (*physicus comitatus et civitatis*) volt, míg a felsővárosi Volfgangus Rathgeb és az alsóvárosi Emericus Resh városi sebészek (*chirurgus civitatis*), akiknek az alkalmazása a 18. század végétől lett kötelező.⁸⁷¹ Bischoff mellett a Belső Városban még két sebészt (*chirurgus*) jegyeztek fel – Josephus Cziglert és Franciscus Shotot. Az ő feladatuk csak a civil lakosság egészségügyi ellátása volt, míg a katonák gyógyítása a katonai orvosra hárult. A város területén egy katonai sebészt (*chirurgus militari*) írtak össze, a felsővárosi Joannes Svobodát.⁸⁷²

A másik szakértelmiségi csoportot az oktatásban részt vevő pedagógusok alkották. Az ő képzésük állami szabályozását először a *Ratio Educationis* írta elő.⁸⁷³ A város területén összesen nyolc tanári képesítéssel rendelkező személyt írtak össze. Átlagéletkoruk 35,63 év volt. Közülük csak az alsóvárosi Mironus Shebishanin iskolamester volt távol, aki az összeírás alatt Siklóson tartózkodott. A teljes város területén összesen öt tanítót (*ludimagister*) és három tanárt (*professor*) írtak össze. Az Alsó Városban a katolikusok mellett az ortodoxok is rendelkeztek iskolával, így abban a városrészben mind a két felekezet tanítója megtalálható volt. Ami a tanítók városrészek szerinti eloszlását illeti, az összeírásból kitűnik, hogy minden városrész rendelkezett iskolamesterrel, tehát a gyermekek számára az elemi oktatás biztosítva volt. A többségben lévő katolikus lakosság mellett az ortodox vallású gyerekek taníttatása is biztosítva volt.

---

⁸⁶⁹ Simon 2011. 28., 132., Skenderović 2005. 139.

⁸⁷⁰ Akad példa olyanra is, hogy özvegyasszonyok hagytak pénzt a városi kórházra. Így rendelkezett például Milicza Klingics is, Pavle Klingics özvegye, aki 5 forintot hagyott a városi kórházra. HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 606 (N. 309. Oporuka Milicze udovicze pokoinog Pavla Klingicsa, 1810. február 13.)

⁸⁷¹ Simon 2011. 181.

⁸⁷² A honoráciorok közé nem sorolhatók, de az egészségügyben dolgoztak a bábák is. Az 1814-es összeírás összesen kettőt említ. Anna Preczl és Anna Slonin alsóvárosi lakosok voltak, és bábaként (*obstetrix*) tevékenykedtek.

⁸⁷³ Keller 2010. 104.

A Belső Város volt az eszéki oktatás központja.⁸⁷⁴ A jezsuiták már 1729-ben létesítettek ott egy gimnáziumot, amelynek négy osztálya volt: *parva, principia, grammatica, syntaxa*. Az iskolát a pestisjárvány miatt 1737-ben be kellett zárniuk, majd 1765-ben újra megnyitották.⁸⁷⁵ A jezsuiták feloszlásával az iskola a ferencesek irányítása alá került, majd a Mária Terézia által szorgalmazott oktatási reformok az említett iskolát is érintették.⁸⁷⁶ A meglévő négy osztály helyett most öttel rendelkezett: három grammatikai, és két magasabb, humántudományi osztállyal.⁸⁷⁷ Ebben a gimnáziumban dolgozhatott a Belső Városban összeírt három tanár is: Michael Berecz grammatika tanár (*grammaticus professor ordinarius*), Antonius Mintzberger, az íróiskola tanára (*shola graphicus professor*) és Joannes Purger, akit az összeírás csak tanárként (*professor*) említ.

A városban összeírt hivatalnokokról és értelmiségiekről a következő megállapítások vonhatók le:

- 1) A népesség között külön társadalmi csoportként vették őket számba, amit az összeírás rájuk vonatkozó alrubrikája is igazol, arányuk a városi népességen belül nem haladta meg a 2%-ot sem, ami nem számít helyi sajátosságnak, ugyanis 1810-ben Szabadkának is mindössze 53 honoráciora volt, ami még kisebb arányt mutat a városi népességen belül.⁸⁷⁸
- 2) Foglalkoztathatta őket a város, a vármegye, az állam és az uradalmak is, de többségük a város szolgálatában állt, ami a városi bürokrácia összetettségére utal.⁸⁷⁹
- 3) A vármegyei tisztségviselők és hivatalnokok – a városiaktól eltérően – alacsonyabb funkciókat töltöttek be, ami arra enged következtetni, hogy a magasabb posztok még mindig a nemesség kezében voltak, ami a rendi társadalom egyik jellemzője. Ők a városokban élve magasabb állami és megyei tisztségeket töltöttek be, s olykor magasabb városi tisztségeket is vállaltak.⁸⁸⁰

---

⁸⁷⁴ 1708-tól a ferences rendházban működött egy filozófiai és teológiai fakultás, amelyet 1735-ben *studium generale* rangra emeltek. 1783-ig működött, amikor II. József elvette a ferencesektől a rendházukat és kaszárnyává alakította át. Matic 1934. 4.

⁸⁷⁵ Matic 1934. 5–6.

⁸⁷⁶ Matic 1934. 10.

⁸⁷⁷ Sršan 1996d. 18–19.

⁸⁷⁸ Szabadkára vonatkozóan nem maradt fenn népességadat 1810-ből, de ismert, hogy 1805-ben 21537 lakosa volt. A honoráciorokra vonatkozó adatok alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a népesség csak 0,002% került e csoportba. A honoráciorok száma a város népességszámához képest 1820-as évben sem volt magasabb. 1817-ben Szabadka lakosság száma 30242 fő volt, a honoráciorok száma 1820-ban pedig csak 64 fő. (Iványi 1892. 537–538., 253.) Más városokban sem volt sokkal nagyobb az arányuk. Bácskai kutatásai szerint Pesten 1840-ben az arányuk mindössze 6% volt. Bácskai 2002. 147.

⁸⁷⁹ Czoch Gábor a kassai foglalkozási szerkezetének a megállapításához az 1801-es összeírt használta, amelyen a honoráciorok és tisztségviselők, munkájukra való tekintettel nem szerepelnek, így e téren a két várost nem lehet összehasonlítani. Czoch 1997. 126.

⁸⁸⁰ Bácskai 2002. 141.

4) A város valamilyen szinten biztosítani kívánta a városi lakosság orvosi ellátását, ugyanis minden városrészben találunk orvosokat. A katonaság egészségügyi ellátása a katonaeorvosok feladata volt.

5) Minden városrészben megtalálhatók a tanítók, de a város oktatási központja a Belső Város volt, amit a különböző szakképesítéssel rendelkező tanárok jelenléte is igazol.

11. 2. 2. Az iparosok

Az eszéki ipar fejlődése az oszmánok alóli felszabadulás után vette kezdetét.⁸⁸¹ Igaz, a 17. század végén és a 18. század elején a gazdasági élet – s benne az ipar – fellendülése nehézségekbe ütközött a valamikori hódoltság területén, mert az oszmán uralom időszaka nemcsak Eszék, de egész Szlavónia gazdasági fejlődését is visszavetette. A város a többi szlavóniai településhez viszonyítva némivel jobb helyzetben volt, így az ipara is gyorsabban fejlődhetett. Kedvező földrajzi fekvése miatt a terület közigazgatási és katonai központja lett, ami az ipari cikkek utáni keresletet is előmozdította. A katonasággal érkező civil lakosság zöme külföldi iparosokból tevődött össze, akiknek a tudása és szakértelme hozzájárult a város gazdasági fejlődéséhez.⁸⁸² A 18. század első felében Eszék ipari „központja” a Belső Város volt, ahol 1698 és 1703 között összesen 81 iparost regisztráltak. Ezt követte az Alsó (23) és a Felső Város (20). Az egész város területén összesen 32 iparhoz fűződő foglalkozást írtak össze ekkor. Közöttük a puszkakészítők domináltak (11 fő), ami nem meglepő, hiszen az oszmán háborúk még nem zárultak le, így a fegyverkészítőkre és a fémiparosokra egyaránt nagy szükség volt.⁸⁸³

Az 1751-es adóösszeírás a város területén összesen 307 iparost és 63 különböző foglalkozást tartalmaz. Tehát az előző összeíráshoz képest a városban tevékenykedő iparúzők száma a 2,5-szeresére nőtt. A Felső és az Alsó Város lakosságának a növekedésével a területükön élő kézművesek száma is gyarapodásnak indult. 1751-re a város ipari „központja” a Belső Városhól az Alsó Városba került át, ahol 137 iparost jegyeztek fel. Ezt követte a Felső (107 fő) és a Belső Város (63 fő). Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a felső- és alsóvárosi iparosok – a belsővárosiaktól eltérően – nemcsak a helyi lakosság szükségleteit elégítették ki,

---

⁸⁸¹ Az 1984. november 20-án és 21-én megrendezett V. Kézművesipari Szimpózium a hódoltságbeli és az oszmán uralom utáni kézművesipar működésének és újrászerveződésének szentelte előadásait. Erről lásd: Szakály 1984., Hegyi 1984., Heckenast 1984., Eperjessy 1984., Dóka 1984., Gál 1984., Faragó 1984., Rózsa 1984., Timaffy 1984., L. Csajági 1984., Nemes 1984., Dávidházy 1984., Pálmány 1984., Praznovszky 1984., Domonkos 1984., Németh 1984.

⁸⁸² Kosanović 1973/75. 243.

⁸⁸³ Kosanović 1973/75. 245.

hanem a környező falvakét is.⁸⁸⁴ Az első összeíráshoz viszonyítva a foglalkozások száma is majdnem megkétszereződött. A 18. századi eszéki szakemberek között a ruházati és élelmiszeripari cikket gyártó iparosok voltak túlsúlyban, ami a régió konszolidációját igazolja, hiszen többé már nem a fegyverkészítés került előtérbe, hanem a mindennapi használati cikkek előállítására, annak ellenére, hogy a katonai jelenlét a városban továbbra sem szűnt meg.⁸⁸⁵ Az 1786-os összeírás szerint a városban 349 iparos volt. Többségük továbbra is az Alsó Város területéről származott (154 fő). Ezt követte a Felső (148 fő) és a Belső Város (46 fő).⁸⁸⁶ Számuk az 1751-es összeíráshoz képest 42 fővel gyarapodott. Ugyanebből az évből fennmaradt egy iparos összeírás is, amelyben összesen 60 különböző szakma szerepelt. Közöttük továbbra is az élelmiszer- és a ruházati ipar képviselői domináltak.⁸⁸⁷

Az eszéki ipar további fejlődéséről az 1814-es összeírás közöl adatokat. Ebből megállapítható a városban lévő iparúzóknak száma, valamint általános jellemzőik. Az egész város területén az összeírás adatai szerint összesen 838 iparost találunk, ami az eszéki teljes férfi lakosság 17,63%-át teszi ki.⁸⁸⁸ Számuk figyelembevételkor azt észleljük, hogy az 1786-os összeíráshoz képest 1814-ben 489-cel több iparost írtak össze. Az *Instructiones* utasításai szerint az iparosok bejegyzésére két rubrika szolgált. Az első a polgárok és kézművesek című rovat, melybe az összeíróknak a kézműveseket kellett bejegyezniük, továbbá azokat, akik a felsoroltak mellett tulajdonnal is rendelkeztek.⁸⁸⁹ Az eszéki összeírók ebbe a csoportba azokat a háztartásfőket jegyezték be, akik iparos mesterek, céh tagok vagy polgárjoggal rendelkező kontárok voltak. Fontos kiemelni, hogy a *cives et opifices* rubrikát az összeírók nemcsak a kézművesek bejegyzésére használták, hanem ide sorolták a polgárjoggal rendelkező kereskedőket is. A második alcsoport, amely szintén az iparosok besorolására szolgált, a zsellérek, háznélküli zsellérek, kertészek megnevezésű rovat volt. A különböző iparágakkal foglalkozó háztartásfőkön kívül ide kerültek a háztartásban foglalkoztatott, rokoni kapcsolatban nem álló, szolgáltatást nyújtó fuvarosok is, akik többségükben a kereskedők háztartásaiban jelentek meg, tehát elsődleges feladatuk az áruszállítás volt. Ebben a kategóriában is találunk háztulajdonosokat, így az eszéki összeírás esetében e két alcsoport lényegi különbsége abban nyilvánul meg, hogy a polgárok és kézművesek című rovatba a mesterembereket, céhtagokat, polgári státusszal rendelkező kontár háztartásfőket sorolták be, míg a zsellérek, háznélküli zsellérek és ker-

---

⁸⁸⁴ Sršan 1987. 144–145.

⁸⁸⁵ Sršan 1987. 144–145.

⁸⁸⁶ Sršan 2002. 31–32.

⁸⁸⁷ Sršan 1987. 145.

⁸⁸⁸ 1801-ben pl. Varasdon összesen 451 iparost jegyeztek fel, akik 65 különböző iparágban tevékenykedtek. Többségük kézműves és iparos volt, akik elsősorban a mindennapi használati cikkek és ruházati termékek gyártásával foglalkoztak (csizmadiák, vargák, szabók és szövők). Gabričević 2002. 89., 91.

⁸⁸⁹ DAOS-Instructio per Ignobilium Conscriptio 1810.

tészek kategóriába a kontár háztartásfők és a háztartásban lévő, iparral foglalkozó, nem családos elemek kerültek. Tehát azokat, akik nem voltak céhtagok és polgárjoggal sem rendelkeztek. Iparosokat találunk a családok fiai, a kiszolgált katonák, az idegenek, a távollevők és a nemesek szolgálói című alrovatokban is. A besorolatlan kategóriába csak egy személy került – a felsővárosi Jacobus Janich, mert a Radetzky Regiment gombkötője volt, s mivel a katonaságnak dolgozott, az összeírók nem kategorizálták. Az eszéki iparosok alrovatonkénti eloszlását a 26-os táblázat foglalja össze.

Táblázat 26.

*Az eszéki férfi iparos lakosság eloszlása az összeírás alrovatai szerint,
Eszék, 1814⁸⁹⁰*

	<i>N</i>	<i>%</i>
polgárok és kézművesek	448	53,46
házas, háznélküli zsellérek, kertészek	332	39,62
családok fiai	23	2,74
kiszolgált katonák	9	1,07
idegenek	17	2,03
nemesek szolgálói	4	0,48
távollevők	4	0,48
besorolatlan	1	0,12
Összesen	838	100,00

Az eszéki iparosok 46,28%-a alsóvárosi, 38,84%-a felsővárosi, 8,83%-a belsővárosi, 6,05%-uk újvárosi lakos volt. Átlagos életkoruk 41,85 év. Felekezeti hovatartozásukat illetően az iparosok között is a római katolikusok domináltak. Arányuk az összes iparos között 83,41%-ot tesz ki. Őket követik az ortodoxok (13,06%). Az összeírtak között találunk még két zsidót, egy reformátust és egy evangélikust is. 26 személy felekezeti hovatartozása ismeretlen maradt.⁸⁹¹ 91,52%-uk házas volt, 6,44%-uk egyedülálló, 2,04%-uk özvegy. Az összeírás során 834 iparos a városban tartózkodott, négyen pedig távol voltak. Ferdinandus Vagendorfer kesztyűsről az összeírás azt közli, hogy vándorol. Ignatius Boshnjakovich kötélkészítő a Határvidéken lévő Mitrovicában volt, Franciscus Stump molnár Újvidéken, Carolus Smidt kocsmáros pedig Pozsegában.⁸⁹²

⁸⁹⁰ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁸⁹¹ Az összeírás nem ismerteti az idegenek és a kiszolgált katonák felekezeti hovatartozását.

⁸⁹² HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442, 443.

A jelenlévő iparosok között találunk 17 idegent is, akik négy iparágat képviseltek: élelmiszeripart, faipart, fémipart, szolgáltatóipart. 76,47%-uk a szolgáltatóiparban tevékenykedett (11 kocsis, 2 kocsmáros). Mellettük összeírtak még két péket, egy kádárt és egy szláv cinöntőt. Öten érkeztek Ausztriából, ketten a Birodalomból, Krajnából és Stíriából, egy-egy fő pedig Sziléziából, Bajorországból, Cseh- és Morvaországból. Két személy származási helye ismeretlen maradt. Az idegeneken kívül az összeírók feljegyezték az Eszéken dolgozó, de a királyság területéről származó iparosok származási helyét is. Az ő státuszuk és bejegyzésük hasonló volt a jelenlévő eszékiekéhez, azzal a kitételrel, hogy náluk feltüntették a származási helyet is.

A teljes város területén, az összeírás feljegyzései szerint, összesen 11 iparágat, azon belül pedig 66 különböző foglalkozást találtunk, ami azt bizonyítja, hogy Eszéken sokszínű és szerteágazó ipari tevékenység folyt.⁸⁹³ A korszakban hasonló arányt mutatott Kassa is, ahol 1801-ben 66 különböző kézművesipari foglalkozás létezett.⁸⁹⁴ Az 1814-es összeírás szerint az iparokat a következő módon csoportosíthatjuk: 1) agyagipar: fazekas; 2) bőripar: bőrkikészítő, tímár, nyerges, szíjkészítő, szűcsmester; 3) élelmiszeripar: tönkölykészítő, sörfőző, halász, mészáros, molnár, pék; 4) építőipar: ács, fedélkészítő, kőműves, üveges; 5) faipar: asztalos, esztergályos, kádár, kerékgyártó; 6) fémipar: aranyműves, cinöntő, fémes, késkészítő, gyűrűkészítő, lakatos, kovács, órás, sarkantyűkészítő, szögműves, vörösrézműves; 7) ruházati ipar: csizmadia, gombkötő, harisnyaszövő, kalapos, kapcakészítő, szabó, szűrszabó, varga, kesztyűs; 8) textilipar: köteles, paplankészítő, posztós, takács, vászonkészítő 9) szolgáltatóipar: fogadós, gyógyszerész, hajós, fuvaros, tartományi fuvaros, kocsmáros, fodrász, kéményseprő; 10) vegyipar: szappanfőző; 11) egyéb ipar: dohánykészítő, fésűs, kosárfonó, kútásó, rostás, viaszkészítő, nyomdász, ragasztó készítő.⁸⁹⁵ Az eszéki kézművesek egy része céhen belül működött, de találunk nagy számban kontárokat is, ami a céhen belüli szerveződés bomlásáról tanúskodhat. A kézművesipar szerkezeti összetettségét a céhes mesterek és kontárok mellett az iparoslegények és iparosinasok jelenléte is igazolja, akiket külön fejezetben tárgyalunk.⁸⁹⁶ Az Eszéken működő iparágak számát és arányát a 27-es táblázat foglalja össze.⁸⁹⁷

---

⁸⁹³ A differenciált kézművesipar jellemző volt az Eszék közelében lévő, eddig kutatott szabad királyi városokra is. Ide sorolandó Zombor, Pécs és Újvidék. Bácskai 2002. 104.

⁸⁹⁴ Czoch 1997. 137.

⁸⁹⁵ Az összeírásban szereplő összes foglalkozás latin megfelelőjét lásd a 36-os mellékletben.

⁸⁹⁶ Vö. Dóka 1981. 101.

⁸⁹⁷ Az egyes iparágakon belüli eloszlásokat városrészenként lásd a 35-ös, 36-os, 37-es és 38-as mellékletben.

Táblázat 27.

Az iparágak száma és városrészek szerinti eloszlása, Eszék, 1814⁸⁹⁸

		<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesen</i>
I.	Agyagipar	3	0	0	2	5
II.	Bőripar	30	2	0	24	56
III.	Élelmiszeripar	22	10	0	76	108
IV.	Építőipar	6	5	11	28	50
V.	Faipar	18	5	1	14	38
VI.	Fémipar	19	6	2	18	46
VII.	Ruházati ipar	83	8	5	107	203
VIII.	Textilipar	15	0	1	10	26
IX.	Szolgáltatóipar	115	31	34	99	279
X.	Vegyipar	1	1	0	3	5
XI.	Egyéb ipar	14	2	0	4	20
	Összesen	325	73	54	386	838

A város területén csak két városrészben (Alsó és Felső Város) képviseltette magát minden iparág. Ennek háttérében a városrészek lakosság száma is szerepet játszott, hiszen területükön élt a teljes városi lakosság 2/3-a, ami nemcsak az iparágak differenciálódásában, hanem az ipari termékek iránt való nagyobb keresletben is megnyilvánult. Ezt alátámasztja az Újvárosban élő és működő iparosok száma is. Ebben a városrészben élt a lakosság legkisebb aránya, ami az iparágak arányos jelenlétében is megmutatkozott. Területén írták össze a legkevesebb iparost, és több iparág (élelmiszer, bőr, vegyi, egyéb ipar) képviselőit nem találjuk ott. Minden városrészben megtalálhatók voltak az építőipar, faipar, fémipar, ruhaipar és szolgáltatóipar képviselői. Az élelmiszeripar is, az Újváros kivételével, minden városrészben képviseltette magát. Feltételezhetően az újvárosi lakosság élelmiszer ellátásáról a Belső Város gondoskodott, mert jogilag hozzá tartozott.

A város területén legnagyobb számban a szolgáltatóipar képviselői voltak.⁸⁹⁹ Összesen 279 személy (33,29%) foglalkozott ilyen tevékenységekkel, és minden városrészben megtalálhatók voltak. Közöttük is legnagyobb számban a tartományi fuvarosok (94) és fuvarosok (59) voltak. Őket követték a fogadósok (52), kocsmárosok (48), hajósok (17), sebészek (2), gyógyszerészek (2), kávéfőzők (2) és kéményseprők (2). Az egész város területén egyetlen

⁸⁹⁸ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁸⁹⁹ Ettől eltérően pl. Varasdon az 1801-es adatok alapján az iparosok között a legnagyobb arányban a bőripar képviselői voltak jelen (38,0%), ezt követte ruházati ipar (31,3%), élelmiszeripar (10,2%), faipar (7,3%), fémipar (6,3%), agyagipar (1,8%) és az építőipar (1,7%). Gabričević 2002. 93.

fodrász volt. A tartományi fuvarosok és hajósok jelenléte a kereskedelmi forgalom fellendüléséről tanúskodik.⁹⁰⁰ A Dráva folyón érkező árut, és a városban előállított ipari cikket nemcsak a városi lakosság szükségleteinek kielégítésére szánták, hanem a térségben lévő piacokat is ellátták velük. Különböző áruk és nyersanyagok beszerzése céljából a Magyar Királyság területéről is érkeztek iparosok vagy kereskedők a városba. Többek között siklói kereskedők, kaposvári iparosok, akik finomabb nyersanyagért jártak le.⁹⁰¹ Megjelentek közöttük szekszárdiak is, akik árujuk egy részét Bécs, Sopron, Pest és Pécs mellett Eszéken szerezték be.⁹⁰² A hajósok a Dráván és Dunán történő áruszállításért feleltek.⁹⁰³ A tartományi fuvarosok a 19. század első évtizedében jó haszonra tehetek szert, mert többségük háztartásában további fuvarosokat találunk, akik bérmunkások lehettek, tehát a szállítás, mint szolgáltatás Eszéken már a 19. század elején önálló foglalkozás volt.⁹⁰⁴

A fuvarosokat megtaláljuk bőriparosok (szűrszabók), élelmiszeriparosok (pékek, mészárosok, molnárok, sörfőzők), építőiparosok (ácsok, üvegesek) és szolgáltatóiparosok (kocsmárosok) háztartásaiban is, akiknek a nyersanyag vagy a kész ipari cikkek szállítása volt a feladata.⁹⁰⁵ Közülük 38-an vidékiek voltak. Nagy részük királyságon belüli területekről érkezett. Jelenlétükre két magyarázhat található: 1) a város gazdasági szükségleteinek kielégítéséhez a helybeliek száma nem bizonyult elegendőnek, így szívesen foglalkoztattak vidékieket; 2) a vidékiek szívesen jöttek be a városba dolgozni, mert a nagyobb gazdasági aktivitás révén nagyobb haszonra tehetek szert. Többségük a Magyar Királyság különböző vármegyéiből (Bács, Bánát, Baranya, Moson, Pest, Zemplén, Tolna, Sopron, Zala, Veszprém, Székes, Fejér), Horvátországból (Zágráb és Krizsevci vármegye), illetve Szlavóniából (Verőce és Pozsega vármegye) érkezett, míg a királyságon kívüli területeken belül Ausztria és örökös tartományai domináltak. A város gazdasági fejlődéséről és a vidékről érkezők jelenlétéről a fogadósok száma is tanúskodik. Eszéken összesen 52-et írtak össze, akik elsősorban a városba érkező kereskedők és iparosok ideiglenes elszállásolásával és ellátásával foglalkoztak, főleg a vásárok idején.

A szolgáltatóipar után a város területén a ruházati ipar volt a második legtöbb iparost számláló iparág. Összesen 202 ruházati cikket készítő iparost írtak össze (24,11%), és minden városrész területén képviseltették magukat. Ide sorolandók a csizmadiák (52), szabók (45),

---

⁹⁰⁰ Vö. Bácskai 2007a. 425.

⁹⁰¹ Bácskai 2007b. 493., 502.

⁹⁰² Bácskai 2007c. 176.

⁹⁰³ Mažuran 1996d. 103.

⁹⁰⁴ A város területén összesen hét fuvaros dolgozott tartományi fuvarozással foglalkozó háztartásfőnek.

⁹⁰⁵ A városban csak két fuvarost foglalkoztatott városi alkalmazott, egyet pedig a belsővárosi plébánián írtak össze.

szűrszabók (35), vargák (26), kapcakészítők (21), gombkötők (10) és kalaposok (11). A városban mindössze egy-egy harisnyaszövő és kesztyűkészítő volt. A felsoroltak a ruházati ipar tradicionális ágainak képviselői voltak, és feltételezhetően elsősorban a városi lakosság szükségleteit látták el, mert a város területén egy iparosra átlagosan 46,33 nem nemes lakos jutott. Ezt alátámasztják a városrészekről kapott egyéni adatok is – a városrészek lakosságának növekedésével proporcionálisan nőtt az iparosok száma is. Legtöbben az Alsó Város területén, legkevesebben pedig az Újvárosban voltak.

A ruházati iparon belül az összeírás csak a szabókat differenciálta. Az összeírás csak a magyar szabókat (*sartor hungaricus*) tünteti fel, de a városi jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy a városban német szabók (*sartor germanicus*) is tevékenykedtek. Mindkettőjüknek külön céhük volt.⁹⁰⁶ Nevüket a ruházati kellékek készítése alapján kapták. A magyar szabók által készített ruhadarabokon a magyar viselet jellemzői voltak láthatók, a ruhákat pedig négy textíliából készítették: taft, posztó, bársony és kasmír. A német szabók „*a városi divathoz is alkalmazkodtak, és készletükben szövet, selyem, posztó, vászon egyaránt előfordult*”.⁹⁰⁷ A ruhák díszítésében, ami a magyar viseleten is látszik, fontos szerep jutott a különböző gomboknak, amik a ruhadarabok díszítéseiként is szolgáltak. Ezeket a gombkötők állították elő.⁹⁰⁸ A lábbelik előállítása a csizmadiák és vargák feladata volt. A csizmadiák⁹⁰⁹ többek között a katonai csizmák előállításával is meg voltak bízva.⁹¹⁰ A vargák a városi rendfenntartók lábbelijeinek elkészítéséért feleltek, aminek anyagi költségeit a magisztrátus állta.⁹¹¹

Az élelmiszeriparban összesen 108 iparost találunk. Ide sorolandók a halászok (56), molnárok (23), mészárosok (11), pékek (13), sörfőzők (4) és a szeszes italok készítői, ami Eszék esetében egy tönköltykészítőt jelentett.⁹¹² Az élelmiszeriparosok 53,33%-a kihasználta a Dráva folyó nyújtotta előnyt, és halászattal foglalkozott. Más városok példájához hasonlóan több mint valószínű, hogy a halászok a hal kifogása mellett annak árusításával is foglalkoztak.⁹¹³ Az eszéki halászok a halat sózták, szárították is. Híresek voltak a szárított pontyszele-

---

⁹⁰⁶ Sršan 2012. 327.

⁹⁰⁷ Dóka 1981. 103. A német és a magyar szabók vitáját lásd Pest példáján. Lukács 2007. 117–123.

⁹⁰⁸ Az 1828-as budai összeírás különbséget tesz a magyar és a német gombkötők között. Az elsők fekete selyemszálakat használtak, a németek pedig vastagabb zsinórokat készítettek. Dóka 1981. 103.

⁹⁰⁹ A cipészek között is volt differenciálódás. A többi ruházati iparághoz hasonlóan közöttük is megkülönböztették a magyarokat, akik olcsóbb lábbeliket készítettek, és a németeket, akik elegánsabb cipők készítését végezték. Sikirić 1996. 112.

⁹¹⁰ Sršan 2009e. 191.

⁹¹¹ Sršan 2012. 300., 303.

⁹¹² Eszéken 1811 és 1814 között likörgyár is üzemelt, amelyet az elzászi Krenhely von Schwerdtberg alapított, de adósságok miatt tönkrement. Mažuran 1996d. 105.

⁹¹³ Kubinyi 2009. 251.

tek készítéséről.⁹¹⁴ A második legnépesebb csoportot a molnárok adták, akiknek a gabona őrlése és a liszt előállítása mellett a malmok gyártására vonatkozó tudást is birtokolniuk kellett.⁹¹⁵ A finomabb lisztet a német vízimalmok állítottak elő, a durvábbat pedig az illírek.⁹¹⁶ A város területén 1814-ben összesen 34 vízimalmot írtak össze.⁹¹⁷ A Dráva folyó vize hajtotta őket, és zömük a Felső és az Alsó Városban volt.⁹¹⁸ Ez okból nem meglepő, hogy az eszéki molnárok 91,30%-a alsóvárosi lakos volt. A szabad királyi városok sorából a molnárok magasabb száma Szegen is megmutatkozik, a 19. század elején 76 molnár írtak össze, míg a város területén összesen 47 vízimalom volt.⁹¹⁹

Az egész város területén összesen 11 mészárosot találunk.⁹²⁰ Többségük az Alsó Város területén tevékenykedett. Érdekes, hogy két mészárosot a Belső Városban is összeírtak. Ezt az igazolja, hogy a városi vezetőség, annak ellenére, hogy ez a városrész volt a városi igazgatás központja, a mészáros szakma jellege ellenére nem tiltotta ki onnan.⁹²¹ A helyi mészárosok az állatállományt Szlavóniában, illetve Bács és Szerém vármegyében vásárolták meg.⁹²² A negyedik legnépesebb csoport a pékeké volt. Többségük (5 fő) a Belső Város területén lett özszeírva, aminek háttérében az is állhat, hogy a belsővárosi lakosság mellett a katonaság ellátása is az ő feladatuk lehetett. A Belső Város területén négy péket az állam foglalkoztatott, mindegyiküket a magtárban írtak össze. A mesterségükhöz szükséges gabonát a Magyar Királyság területéről és a város közelében lévő uradalmakból importálták.⁹²³ Őket a sörfőzők követték. Az eszéki sörkultúra a 17. század során és 18. század elején beköltöző német lakossággal honosodott meg a városban.⁹²⁴ 1814-ben a városban összesen négy sörfőzőt találunk: kettő az Alsó Városban tevékenykedett, kettő pedig a Belsőben. A sörkészítéshez szükséges nyersanyagot, elsősorban az árpát,⁹²⁵ nemcsak Verőce vármegyéből, hanem a Bácskából és a Szerémségből is importálták. A kész sört a helyi kocsmákban árusították.⁹²⁶ Az eszéki kocsmák számáról az 1816-os évből van adatunk. A város területén összesen 144-et írtak össze: 67-et a Felső, 52-öt az Alsó, 21-et a Belső Városban, az Újvárosban pedig 4-et. Számukból

---

⁹¹⁴ Mažuran 1996d. 104.

⁹¹⁵ Eperjessy 1982. 169–170.

⁹¹⁶ Živaković–Kerže 2009. 88. A horvátországi vízimalmokról a 18. és a 20. század között lásd még: Kolar Dimitrijević–Wagner 2007. 83–120.

⁹¹⁷ Mažuran 1996d. 105.

⁹¹⁸ 1786-ban az Alsó Város területén 12 malom volt, a Belső és a Felső Város területén pedig egy sem. Sršan 2002. 110., 46., 90.

⁹¹⁹ Eperjessy 1985. 335., Eperjessy-Farkas 1985. 371.

⁹²⁰ Az eszéki mészárosokról lásd: Burić 1985. 323–234.

⁹²¹ Vő. Dóka 1981. 102.

⁹²² Sršan 2002. 50., 94.

⁹²³ Sršan 2002. 68., 124–125.

⁹²⁴ Erről lásd. Vrbanus 2016a. 364–372.

⁹²⁵ Az eszéki körzetben a különböző gabonák termesztéséről lásd: Vrbanus 2012. 27–94.

⁹²⁶ Sršan 2002. 51., 113.

azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szolgáltatóiparon belül működő vendéglátás a városnak jól jövedelmezett, és az iparon belül kiemelkedő szerepe volt.⁹²⁷ Eszéken a hagyományos élelmiszeripari ágon kívül kevés volt a különböző igényeket kielégítő iparos. Az összeírásban csak egy szeszkészítőt találunk, aki tönkölyből állított elő pálinkát, míg cukrászokat, mézeskalács készítőket, ecet- és likőrkészítőket nem találunk.⁹²⁸ Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az élelmiszeripar a lakosságnak csak az alapvető, mindennapi szükségleteinek az ellátását biztosította, míg a finomabb termékeket importálhatták.

Eszéken a bőriparnak 56 képviselője volt. Közöttük a hagyományos bőripari termékek gyártóit találjuk – szűcsmestereket (28), bőrkikészítőket (10), szíjkészítőket (8), tímárokat (6) és nyeregkészítőket (4).⁹²⁹ Többségük a Felső és az Alsó Város területén élt. Az eszéki bőriparosok a mesterségükhöz szükséges nyersanyagot több helyről szerezték be. Egyesek a város területén vásárolták meg, míg mások a szomszédos Szerém és Bács vármegyéből importálták. Volt, aki a megfelelő bőrhöz vásárok látogatása révén jutott hozzá. Többen a zombori vásárt látogatták.⁹³⁰ Az eszéki bőrművesek iparcikkeiket tehén-, marha- és borjúbőrből állították elő,⁹³¹ és nemcsak a város területén, hanem a környező városokban is árusították. Ellátogattak Zomborba, Nasiceba és a Határőrvidékre is.⁹³² Az eszéki mesterek között találunk bőrből készült termékek gyártóit is: szíj- és nyeregkészítőket. Ide sorolandók a tímárok is, akik a nyers bőr kikészítése mellett a cipők varrásával, foltozásával is foglalkoztak.⁹³³

A városban összesen 50 építőiparos tevékenykedett, akik az építkezésekhez kapcsolódó tradicionális mesterségeket űzték. Ide sorolandók az ácsok (21), kőművesek (13), fedélkészítők (7), üvegesek (5) és festők (4). Jelenlétükre nagy szükség volt a város területén. A házak és középületek karbantartása mellett a Belső Várost védő erődítmény fenntartásához is hasznosították munkájukat. Zömüket az ácsok alkották (42%), akik szerteágazó tevékenységet folytattak. Ők feleltek az állványok, hidak és járdák elkészítéséért is.⁹³⁴ Ehhez az iparághoz

---

⁹²⁷ A város a kocsmáktól 1809-ben 4627 forintot szedett be, míg 1816-ban már 10 000 forintot. Mažuran 1996d. 102.

⁹²⁸ Vö. Dóka 1981.

⁹²⁹ Az eszéki összeírás nem tanúskodik az egyes mesterségeken belül meglévő differenciálódásról, de a bőrművesek esetében is, mint ahogy ezt már a szabóknál és csizmadiáknál is láthattuk, megkülönböztetjük a magyar és a német bőrműveseket, akik ebben az esetben is az általuk alkalmazott technikában különböztek. Dóka 1981. 103.

⁹³⁰ Sršan 2002. 50., 113.

⁹³¹ Sršan 2002. 112.

⁹³² Sršan 2002. 127.

⁹³³ Sikirić 1996. 112.

⁹³⁴ Torranová 1988. 234.

tartozó díszítőművészet képviselői csekély számban képviseltették magukat. Eszéken csak festőket találunk, míg képírókat, szobrászokat nem.⁹³⁵

A fémiparban 46-an tevékenykedtek. Ide sorolandók a kovácsok (16), aranyművesek (10), puskakészítők (5), óráskok (3), fémesek (2), cinöntők (2), lakatosok (2), vörösrézöntők (2), szögművesek (1), késművesek (1), gyűrűkészítők (1) és sarkantyúkészítők (1). A mesterségükhöz szükséges nyersanyagot a város területén szerezték be, de termékeiket a környező települések vásáraiban értékesítették.⁹³⁶ A fémiparban dolgozó iparosokat differenciálhatjuk. Egy részük tradicionálisnak mondható mesterséget űzött. Ide sorolandók a kovácsok, lakatosok, szögművesek, cinöntők, fémesek. Másik részüket a finomabb, nemesfémekkel dolgozó mesterek alkotják, mint az aranyművesek és a gyűrűkészítők. Pozsega mellett Eszék volt a szlavóniai aranyművesség egyik központja, amit a városban tevékenykedő mesteremberek száma is alátámaszt, összesen 10-et írtak össze. Keresetük egy részét ékszerkészítéssel nyerték, de kegytárgyak – kelyhek, szentségtartók – előállításával is megbízták őket.⁹³⁷ Az óráskoknak a speciális technológiát is ismerniük kellett. Az eszékiek a szakmát Bécsben tanulták ki.⁹³⁸ Az óráskok, az órák gyártása mellett, azok javításával is foglalkoztak. Ezek közé tartoztak a toronyórák is.⁹³⁹

Eszéknek nem volt erdeje, ami a faiparosok alacsony számában is megmutatkozott. Ebben az iparágban mindössze 41 mesterembert találunk. E csoporton belül az eszéki lakosság körében három mesterséget különböztetünk meg, a kádárokat (17), az asztalosokat (14), a kerékgyártókat (7) és az esztergályosokat (3). Mindegyik tradicionális mesterségnek számított. Egy részük mindennapi, a háztartásban használandó faipari cikkek gyártásával, másik részük hordók és kerekek gyártásával foglalkozott. A hordókra a sörfőzőknek, szőlőtermesztőknek is szükségük volt, akik a sört és a bort tárolták bennük. A faiparosok a szükséges nyersanyagot különböző uradalmakból (valpói, diakovári, voćini) és a Birodalom többi részéből importálták.⁹⁴⁰ Az asztalosok a deszkákat Krainából rendelték meg. Ezek vízi úton érkeztek a városba, de akadt példa arra is, hogy helyben szerezték be a városban lévő krainai kereskedőtől.⁹⁴¹

---

⁹³⁵ Torranová 1988. 234.

⁹³⁶ Sršan 2002. 57.

⁹³⁷ Lentić 1979. 275–287.

⁹³⁸ Sršan 2002. 70., 96. Az eszéki óráskokról lásd még: Firinger 1967. 167–183.

⁹³⁹ Kalesny 1988. 238.

⁹⁴⁰ Sršan 2002. 59.

⁹⁴¹ Sršan 2002. 58. 101.

A többi iparág közül jelen volt még a textilipar, amely 26 szakembert foglalkoztatott. Közöttük kötélkészítőket (13) és takácsokat (10) találunk, de paplankészítőből,⁹⁴² posztósból és vászonkészítőből az egész városban csak egyet-egyét találunk. Ezek olyan anyagokkal dolgoztak, amelyeket a Magyar Királyság különböző területeiről importáltak. A kötélgyártók például a lent, a kenderet és a gyapjút Bács és Baranya vármegyéből hozták be.⁹⁴³ Termékeik egy része a városi lakosság szükségleteinek a kielégítését szolgálta, másik részüket pedig Szlavónia vármegyéiben árulták.⁹⁴⁴ A vegyiiparban öt mesterembert találunk, és mindegyikük szappanfőzéssel foglalkozott. Az egyéb iparág kategóriába összesen 20 iparost soroltunk. Ide kerültek a fésűsök (7), viaskészítők (3), dohánykészítők (3), kosárfonók (2), rostások (2), ragasztó készítő (1), kútásók (1) és nyomdászok (1). A város területén öten dolgoztak az agyagiparban, mindhármuk fazekas mesterséget űzött.

A felsorolt iparágak azt mutatják, hogy a korszakban Eszék azon szabad királyi városok közé tartozott, ahol a férfi népesség többsége az iparosok közé sorolható. A század elején ezt mutatja Kassa és Győr példája is. 1801-ben Kassán az adófizető háztartásfők 35%-a volt kézműves, Győrött pedig 29,7%-uk.⁹⁴⁵ A városok területén szerteágazó ipari tevékenység folyt, ami a kézművesipari foglalkozások számában nyilvánult meg, illetve a városban működő iparágak számában. Minden városban különböző iparág dominált – Kassán az építő- és faipar, Győrött a bőripar, Szegeden a ruházati ipar, Eszéken a szolgáltatóipar.⁹⁴⁶ Eszéken, Győrött és Kassán a második helyen a textilipar, Szegeden pedig az építőipar állt.⁹⁴⁷ A felsorolt szabad királyi városok iparágai között a harmadik helyet Eszéken, Szegeden és Győrött is az élelmiszeripar foglalta el, míg Kassán a bőr- és bőrfeldolgozó ipar volt.⁹⁴⁸

Az egyes iparágak és a hozzájuk fűződő iparosok száma mellett az 1814-es összeírás közöl adatokat a céhekbe szerveződött eszéki iparosokról is, amit az összeírók a következő módon jelöltek: az iparosok foglalkozása mellett, ha az illető céhtag volt, a „caehalis“ jelzöt használták. A céhek definíciójuk szerint „*az adott településen (több településen), ugyanazon (vagy rokon) ipart űző, mesterjogot nyert kézművesek munka-, érdekvédelmi, tehát gazdasági szervezete*”.⁹⁴⁹ Uralkodótól, földesúrtól vagy városi magisztrátustól kapott privilégiumok alapján működtek, és többértű feladatokat láttak el. Többek között ipari képesítést bíráltak el,

---

⁹⁴² Eperjessy szerint ez inkább a Délvidékre jellemző foglalkozás volt és török eredetűnek számított. Eperjessy 1982. 170.

⁹⁴³ Sršan 2002. 53–54., 98.

⁹⁴⁴ Sršan 2002. 53.

⁹⁴⁵ Czoch 1997. 137., Bácskai 2007a. 433., L. Csajági-Rákos 1985. 321.

⁹⁴⁶ Czoch 1997. 137.

⁹⁴⁷ Czoch 1997. 137., Bácskai 2007a. 433., L. Csajági-Rákos 1985. 321.

⁹⁴⁸ Czoch 1997. 137., Bácskai 2007a. 433., L. Csajági-Rákos 1985. 321.

⁹⁴⁹ Kaszás 1996. 7.

iparúzési jogosítványokat adtak ki, gondoskodtak a legények szakképzettségéről és kötelességeiről, illetve ők voltak egyedül jogosultak a mesteri cím odaítélésében is.⁹⁵⁰ A nagyobb piaci kereslet és az iparosok számának növekedésének következményeként a 18. században megkezdődött a céhmonopólium csökkenése, a céhek jogainak korlátozása. Ezt elsősorban az uralkodók szorgalmazták. III. Károly 1731-ben született rendelete értelmében a céheket is hatósági ellenőrzés alá lehetett vonni, Mária Terézia pedig 1761-ben begyűjtötte a céhleveleket, aminek háttérében a jogaik csökkentése állt.⁹⁵¹ 1813-ban, tehát egy évvel az összeírás előtt újabb céhszabályozást rendeltek el,⁹⁵² amit az *Általános Alapelvek (Generalia Principia)* című nyomtatványban tettek közzé.⁹⁵³ A dokumentum tartalmazta az új kiváltságlevelek elkészítését, és biztosította a céhdemokráciát, céhmonopóliumot. Elrendelték, hogy a céhek a Helytartótanács és a városi magisztrátus felügyelete alá tartozzanak.⁹⁵⁴ A Helytartótanács az *Alapelvekben* a határozatok mellett tilalmakat is megfogalmazott. Tilos volt a mesterjog öröklése, megvásárlása és eladása, a mesteremberek közötti versengés, a legények elcsalogatása és munkájuk lebecsülése.⁹⁵⁵

Ami az eszéki iparosokat illeti, rájuk is jellemző volt a céhes keretek kialakítása. Egyes iparágak már a 18. század elején céhet alkottak, 1701-ben a pécek, 1713-ban a magyar szabók, ugyanabban az évben a gombkötők, 1720-ban az asztalosok, 1721-ben a mészárosok, 1722-ben a kötelesek, 1723-ban az aranyművesek, de az eszéki iparosok céhprivilegiumainak elnyerése jellemző volt az egész 18. századra. A kerékgyártók 1754-ben alapítottak céhet, a német szabók 1778-ban, a vargák 1783-ban.⁹⁵⁶ 1800-ban a város területén összesen 18 céhet írtak össze.⁹⁵⁷ Egyes iparok céhei a város területén kívül voltak, így például az eszéki sörfőzők, bőrkikészítők, fésűsök és nyergesek a budai céhhez tartoztak, a kalaposok a pécsihez, a rostások a grácihoz.⁹⁵⁸ Egyes iparosoknak, mint a dohánykészítőknek, szappangyártóknak, posztókészítőknek nem voltak céheik.⁹⁵⁹

Az összeírásban szereplő céhekbe tömörült eszéki iparosokról a következő általános jellemzők vonhatók le: 51,20%-uk alsóvárosi, 45,60%-uk felsővárosi és 3,20%-uk belsővárosi lakos volt. Felekezeti hovatartozásukat illetően 89,60%-uk római katolikus, 10,40%-uk pedig

---

⁹⁵⁰ Kaszás 1996. 7., Kosanović 1973/75. 257.

⁹⁵¹ Kaszás 1996. 8.

⁹⁵² A céhek szabályozásáról III. Károly és Mária Terézia korában lásd: Tuza 2016. (doktori disszertáció)

⁹⁵³ Nagy 1975. 336.

⁹⁵⁴ Dóka 2011. 116.

⁹⁵⁵ Dóka 2011. 116–117. Nagy 1975. 336.

⁹⁵⁶ Sršan 2002. 27.

⁹⁵⁷ Kosanović 1973/75. 251–252.

⁹⁵⁸ Sršan 2002. 27., Uó. 2012. 40.

⁹⁵⁹ Sršan 2002. 27.

ortodox. 116-an közülük háztartásfők voltak, 9-en pedig az egyéb rokon kategóriába tehető – az esetek többségében családok fiai vagy a háztartásban megjelenő vők. Átlagos életkoruk 38,26 év. A céhes iparosok 92,80%-a házas, 6,40%-a egyedülálló és 0,80%-a özvegy volt, ez utóbbi csak egy főt jelent. A 28-as táblázat az 1814-es összeírásban szereplő adatok alapján az eszéki céhes és nem céhes iparosok összefoglalását adja iparáganként.

Táblázat 28.

Az eszéki céhes és nem céhes iparosok eloszlása iparáganként az összeírás tükrében, Eszék, 1814⁹⁶⁰

		<i>Céhtag</i>	<i>Nem céhtag</i>	<i>Összesen</i>	<i>Céhtagok aránya</i>
I.	Agyagipar	2	3	5	40,00
II.	Bőripar	14	42	56	25,00
III.	Élelmiszeripar	4	104	108	3,70
IV.	Építőipar	0	50	50	0,00
V.	Faipar	19	22	41	46,34
VI.	Fémipar	7	39	46	15,22
VII.	Ruházati ipar	75	127	202	37,13
VIII.	Textilipar	3	23	26	11,54
IX.	Szolgáltatóipar	0	279	279	0,00
X.	Vegyipar	0	5	5	0,00
XI.	Egyéb ipar	0	20	20	0,00
	Összesen	124	714	838	14,80

Az összeírás adatai szerint az eszéki iparosoknak csak 14,80%-a tömörült céhekbe. Ennek három oka lehetett. Az egyik, hogy az összeírók csak azokat a személyeket jegyezték fel céhtagnak, akiknek az összeírásig sikerült megújítaniuk kiváltságleveleiket. A másik, hogy a céhekbe tömörülés akadályozta az iparosok közötti konkurencia megjelenését, ezért az egyre jobban fejlődő ipar és a nagyobb kereslet következtében a céhtaggá válás inkább jelentett hátrányt, mint előnyt, így az eszékiek többsége inkább kontárkodott. Az sem zárható ki teljesen, hogy az összeírók nem szisztematikusan jegyezték be a „caehalis“ jelzöt. Sajnos a magisztrátus iratanyaga erre az időszakra vonatkozóan nem tartalmaz cégösszeírásokat, így az adatok ellenőrzése a céhek esetében nem lehetséges.

⁹⁶⁰ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

Az összeírt iparágak közül a ruházati ipar képviselőinek a 37,13%-a volt céhtag. Összesen 28 céhes szabót jegyeztek fel, akik a ruhakészítés módja szerint csoportosultak. A városi jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy külön céhük volt a magyar és a német szabóknak. Sajnos az összeírók a foglalkozásoknál nem jegyezték be, hogy milyen típusú ruhákat készítettek, ez okból a differenciálásuk az összeírás alapján nem lehetséges. A csizmadiák céhe 18 tagot számlált, a vargáké 11-et, a kalaposoké 6-ot, a kapcakészítőké 6-ot, a szűrszabóké 4-et, a gombkötőké pedig 2-öt. A faiparosok 46,34%-a volt céhtag. Közöttük akad példa arra is, hogy különböző iparágak képviselőivel alkottak vegyes céhet. Eszéken az asztalosok és a lakatosok voltak egy céhbe tömörülve, amely így összesen 8 tagot számlált, illetve a kovácsok és kerégyártók. Az ő céhük négy tagot számlált. Önálló céhük volt a kádároknak, akik 1814-ben szintén 4 taggal rendelkeztek. Az agyagiparon belül a fazekasok alkottak önálló céhet, összesen 2 tagjuk volt.

A bőriparon belül összesen 14 céhtagot számlálunk, ami az összeírtak 25,00%-át foglalja magába. Közülük a szűcsök és szíjkészítők alkottak egy céhet, és összesen 12 tagot számláltak (9 szűcsöt és 3 szíjkészítőt). A fémiparon belül is különböző céhek működtek, és az összeírtak 15,22%-a volt a mesterségeken belüli céhtag. Legtöbb taggal az aranyműves céh rendelkezett (3 fő), amit a puskakészítők (2 fő) követtek. A textiliparon belül is három céhtagot számlálunk – a kötelesek alkottak önálló céhet, ami két tagot számlált. Az élelmiszeriparosok között mindössze négy céhtagot találunk. A halászcéh összesen két tagot számlált, a pékek céhe szintén ennyit. Az összeírásban, annak ellenére, hogy 1800-ban még a források tanúskodnak a mészáros céh létezéséről is, egyetlen mészáros céhtagot sem találunk. Így az élelmiszeriparon belül tevékenykedő szakembereknek csak 3,70%-a tömörült céhbe. Az összeírásban találunk egy fős céheket is, tehát a céhen belül csak egyetlen tagot említ az összeírás. Ezek a következő szakmákra terjedtek ki: tímár, szöggészítő, fémes, üveges, paplankészítő, nyeregkészítő. Ennek a háttérében az is állhat, hogy az összeírásig nem minden céhes tudta megújítani kiváltságlevelét, így az összeírók csak azokat jegyezték be céhesnek, akik ezt már megtették, és rendelkeztek vele, vagy csekély számuk miatt városon kívüli céhekhez tartoztak. A céhes és nem céhes iparosokat a 29-es táblázat foglalja össze.

Táblázat 29.

Az eszéki céhes és nem céhes iparosok eloszlása, Eszék, 1814⁹⁶¹

<i>Céhek</i>	<i>Céhes tagok</i>	<i>Céhen kívüliek</i>	<i>Összesen</i>
aranyműves	3	7	10
asztalos és lakatos	8	8	16
csizmadia	18	34	52
esztergályos	2	1	3
fazekas	2	3	5
fémes	1	1	2
gombkötő	2	8	10
halász	2	54	56
kádár	4	13	17
kalapos	6	5	11
kapcakészítő	6	15	21
köteles	2	11	13
kovács és kerékgyártó	4	12	16
nyeregkészítő	1	3	4
paplankészítő	1	0	1
pék	2	8	13
puskakészítő	2	3	5
szabó	28	17	45
szöggészítő	1	0	1
szűcs és szíjkészítők	12	24	36
szűrszabó	4	31	35
tímár	1	5	6
üveges	1	4	5
varga	11	15	26
Összesen	124	282	409

Az 1814-es összeírás szerint az eszéki iparágakkal és iparosokkal kapcsolatban az alábbi következtetések vonhatók le:

1) A város területén szerteágazó ipari tevékenység folyt, és a tradicionális iparúzők mellett megjelentek olyanok is, melyek a városi életformáról tanúskodnak (kávés, gyógyszerész, nyomdász).⁹⁶² Az iparosok száma és a sokszínű ipari tevékenység igazolta azt a megállapítást,

⁹⁶¹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁹⁶² Eperjessy 1982. 170.

miszerint az ipari fejlődés és annak erős hatása a városias településekre volt jellemző.⁹⁶³ Így Pozsega, Zágráb és Varasd mellett Eszék is igazolta ezt az állítást.

2) Az iparosok leginkább a városi lakosság szükségleteit látták el. Egyes iparágak képviselői, mint a bőrművesek és textiliparosok a vármegyén belül és a városhoz közeli területeken értékesítették iparcikkeiket (Bács és Baranya megyében). Számukra is jó anyagi forrást jelentettek a helyi vásárok, melyeken értékesíthették termékeiket, így a kereskedelem állandó kiegészítő tevékenységük volt.

3) A mesterségükhöz szükséges nyersanyagot szintén a városhoz közeli területekről szerezték be, ami arra utal, hogy a kereskedőktől eltérően, a helyi iparosoknak csak a városhoz közel fekvő piacokkal volt jó kapcsolatrendszerük.

4) A szolgáltatóiparosok magas száma a város kereskedelmi és közlekedési funkciójának jelentőségéről tanúskodik, aminek kielégítéséhez városon kívüli kocsisokat is alkalmazni kellett, akik bérmunkásokként dolgoztak.

5) Az összeírás bejegyzései alapján az a következtetés vonható le, hogy a városi iparosok zöme céhen kívüli tevékenységet folytatott, kontár volt, ami annak a következménye is lehet, hogy az összeírásig nem minden céhes iparos tudta megújítani kiváltságlevelét, az összeírók pedig csak azokat a személyeket tüntették fel céhtagnak, akik ezt a nyilvántartásba vételükig megtették.

6) Egy részük céhes keretek között dolgozott, és az 1814-es összeírás adatai arról tanúskodnak, hogy a város területén összesen 24 céh működött, némelyek közülük vegyes céhet alkottak, mint az asztalosok és a lakatosok, illetve a kovácsok és a kerékgyártók.

11. 2. 3. A kereskedők

Eszék és a térség kereskedelme az iparhoz hasonlóan az oszmánok kiűzését követő időszakban éledt újjá. Annak ellenére, hogy a kamarai igazgatás bevezetésével a város Szlavónia katonai és közgazdasági központja lett, a 17. század végén és a 18. század elején mégsem beszélhetünk olyan gyors gazdasági fellendülésről, amelynek alapjait a kereskedelem alapozta volna meg.⁹⁶⁴ Ezt a fajta fejlődést ugyanis több tényező akadályozta. Az oszmánok ellen folyó hadműveletek, a Rákóczi szabadságharc, a katonaság eltartása és a különböző adó- és munkaterhek mind kimerítették az amúgy is rossz helyzetben lévő helyiek anyagi lehetőségeit.⁹⁶⁵

---

⁹⁶³ Čoralić–Vrbanus 2013. 138.

⁹⁶⁴ Kosanović 1973/75. 244., Gözsy 2009. 41.

⁹⁶⁵ Vrbanus 2018. 104.

A 17. század végén és a 18. század elején a városban lévő kereskedők száma eltörpült az iparosoké mellett. Az általuk forgalmazott áruk nem a helyi lakosság produktumai voltak, hanem külföldi importcikkek.⁹⁶⁶ A felszabadítást követő időszakra vonatkozó létszámukról különböző adatok jelentek meg. Firinger 1698 és 1703 között 11-re teszi a számukat, Vrbanus pedig a 17. század végén nyolcat, a 18. század elején 11-et említ. Abban mindketten megegyeznek, hogy ezek mindegyike belsővárosi lakos volt.⁹⁶⁷ Valószínű, hogy az első eszéki kereskedők többsége külföldi volt, akik az iparosokhoz hasonlóan a katonasággal érkeztek a városba, majd idővel le is telepedtek.⁹⁶⁸ Mellettük helyi iparosok is folytattak kereskedelmi tevékenységet. Ők az iparukhoz szükséges nyersanyagot (lenolaj, árpa stb.), és saját ipartermékeiket is értékesíthették a megélhetésüket biztosító melléktevékenységként.⁹⁶⁹

A katonaság megjelenésével a város kedvező kereskedelmi célpontja lett a régióban mercaturát folytató külföldi kereskedőknek. Elsősorban a Magyar Királyság területéről érkező szigetváriaknak, továbbá a német nyelvterületekről és Észak-Itáliából származó kereskedőknek, akik élelmiszeripari cikkekkel és dohánnyal elégítették ki a térségben állomásozó katonaság szükségleteit.⁹⁷⁰ A külföldi kereskedők megjelenése mellett a források közölnek adatokat azokról a helybeliekről is, akiket a Magyar Királyság területén regisztráltak. A budai harmincad vámjegyzékében 1716 és 1717 között 24 eszéki kereskedőt találunk. Ők árujukat Budáról és Pozsonyból importálták.⁹⁷¹ Textilíák, élelmiszeripari cikkek (liszt, fűszerek, cukor, sajt), állatállomány és egyéb áru (papír, viasz, pálinka) után adóztak.⁹⁷²

A katonai jelenlét mellett Eszék gazdasági fellendüléséhez hozzájárult a város kedvező földrajzi fekvése és kitűnő közlekedési viszonyai is.⁹⁷³ A Budát és Isztambult összekötő főútvonalon helyezkedett el, ami a Dunántúl és a Balkán összeköttetését biztosította.⁹⁷⁴ A 18. század második felében a város gazdasági fejlődéséhez hozzájárult a Dráva folyó is, lehetővé téve a vízi úton történő áruszállítást, és a kereskedelem szempontjából fontos városok közötti kommunikációt. Eszék kereskedelmének fellendítését szolgálták a vásárok is, amelyeken különböző áruval (hal, bor, gabonafélék, állatok) kereskedtek.⁹⁷⁵ Területén évente négyszer ren-

---

⁹⁶⁶ Kosanović 1973/75. 244.

⁹⁶⁷ Kosanović 1973/75. 245., Vrbanus 2018. 105.

⁹⁶⁸ Vitek 2004a. 168.

⁹⁶⁹ Vrbanus 2018. 106. 111. Több forráskiadvány is megjelent a Magyar Királyság területén tevékenykedő balkáni kereskedőkről. Lásd: Gavrilović–Jakšić–Pecinjački 1985., Gavrilović 2008., Gavrilović 1969., Gavrilović 1996.

⁹⁷⁰ Gőzsy 2009. 41., 43.

⁹⁷¹ Vrbanus 2018. 99.

⁹⁷² Vrbanus 2018. 115–116., 120.

⁹⁷³ Hasonló volt a helyzet az Eszék szomszédságában lévő Vukovárral is, amely a Duna folyóra épült, így a jó összeköttetés és vásárai miatt közkedvelt volt a kereskedők körében. Lazanin 2007. 243.

⁹⁷⁴ Vrbanus 2018. 106.

⁹⁷⁵ Vitek 2004a. 176.

dezték éves vásárt. Az éves vásártartás jogát csak a Felső és a Belső Város birtokolta, míg a vásárok megtartásának a Felső Város adott otthont.⁹⁷⁶ Mellettük tartottak hetivásárokat is. Minden kamarai város hetente két alkalommal tarthatta meg ezeket a vásárokat,⁹⁷⁷ lehetővé téve ezzel a hazai iparcikkek értékesítését, és a helyi lakosság ipari szükségleteinek kielégítését, ami elsősorban a nyersanyag beszerzésével függött össze.⁹⁷⁸ Ha figyelembe vesszük a heti vásárok számát, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a városban mindennaposak voltak a lokális jellegű kereskedelmi aktivitások.⁹⁷⁹ A vásárok a városnak is jól jövedelmeztek, mert a kereskedőknek különböző juttatásokat (hídadó, standok bérlése, állatok legeltetése) kellett fizetniük.

Az iparhoz hasonlóan a város kereskedelmi központja először a Belső Város volt, majd az Alsó Város – lakosságának gyarapodásával, illetve az ortodox lakosság megjelenésével – fokozatosan átvette ezt a funkcióját, amit az 1736–1737-es kamarai összeírás is igazol. A forrás szerint 29 alsóvárosi és 12 belsővárosi kereskedőt regisztráltak, míg egyet sem jegyeztek fel a Felső Város területén.⁹⁸⁰ Az első felsővárosi kereskedőkről származó bejegyzések 1753-ból maradtak fenn. Mindössze két személyt írtak össze, ami arra enged következtetni, hogy a kereskedelem a felsővárosi lakosság körében a 18. század közepén még nem számított fontos gazdasági tevékenységnek, de számuk a század második felében növekedésnek indult.⁹⁸¹

Az alsóvárosi lakosság körében a kereskedelmi tevékenység képviselői az ortodox cincárok voltak, akik szerteágazó kereskedelmi tevékenységet folytattak. Nekik köszönhetően az Alsó Város lett Eszék gazdasági és kereskedelmi központja. Többségük saját hajóval is rendelkezett, amelyek alkalmasak voltak az áruszállításra.⁹⁸² A legkülönbözőbb termékekkel kereskedtek: állatokkal (sertés, marha, juh), élelmiszeripari (sajt, bor, gabonafélék, szárított hal) és más ipari cikkekkel (dohány, viasz) is.⁹⁸³ Egyesek török árut is szállítottak, ami arra enged következtetni, hogy az Oszmán Birodalom kereskedőivel is jó üzleti kapcsolatban áll-

---

⁹⁷⁶ Az éves vásárok a következő napokon voltak: Szent Fábán és Sebestyén ünnepén január 20-án, Szent György napján április 23-án, Szent Illés próféta napján július 20-án, Szent Lukács evangélista ünnepén október 18-án. Vrbanus–Skenderović 2016. 112., Vitek 2004a. 176.

⁹⁷⁷ A heti vásárokat a Belső Városban szerdán és szombaton, a Felső Városban hétfőn és csütörtökön, az Alsó Városban pedig kedden és pénteken tartották. Vrbanus 2018. 116.

⁹⁷⁸ Vrbanus 2018. 106.

⁹⁷⁹ Vitek 2004a. 176.

⁹⁸⁰ Vitek 2004a. 170.

⁹⁸¹ Vitek 2004a. 170–171.

⁹⁸² Bösendorfer 1948a. 100.

⁹⁸³ Bösendorfer 1948a. 88–89.

tak.⁹⁸⁴ Ennek háttérében korábban megalapozott kapcsolati hálójuk állhatott, a szerbek ugyanis a háborúk során sem álltak le kereskedelmi tevékenységeikkel.

A városban megjelenő és egyre gyorsabban fejlődő cincár, ortodox kereskedők a katolikus kereskedőket arra készítették, hogy monopóliumaik megtartása érdekében 1750-ben céhbe tömörüljenek. A céhbe fogadás feltétele a katolikus vallás volt, nem pedig a kereskedelmi tevékenység.⁹⁸⁵ A céhalapításnál az iparos céhekhez hasonlóan a kereskedelemben is elsőbbséget élvezett a felekezeti hovatartozás. Mivel a katolikus céh az ortodox kereskedők előtt zárva volt, ők 1757-ben nyújtották be kérelmüket saját céhük megalapítására, melyre három évvel később, 1760-ban engedélyt is kaptak. Az ortodox cincárok céhükbe bolgár és albán katolikus kereskedőket is befogadtak.⁹⁸⁶ A céhszabályok különböző rendeleteket tartalmaztak. Közülük érdemes kiemelni azokat, amelyek a kereskedelmi cikkek értékesítésére vonatkoztak. A rendelet értelmében török és német árut csak a céhtagok értékesíthettek, míg a kontárok csak török árut forgalmazhattak. A céhszabályok értelmében, ha mégis német áruval kereskedtek volna, azokat el lehetett kobozni tőlük. Az idegen kereskedők gazdasági tevékenysége csak a vásárokon volt megengedve.⁹⁸⁷

Az 1786-os összeírás során a város egész területén összesen 34 kereskedőt jegyeztek fel. 20-an alsóvárosi, 8-an felsővárosi, 6-an belsővárosi lakosok voltak.⁹⁸⁸ Az adatokból látható, hogy számuk az iparosok számához képest még mindig nagyon alacsony volt.⁹⁸⁹ A város kereskedelmi központja az Alsó Város maradt. Területén összesen 20 kereskedőt írtak össze. Ezt követte a Felső (8 fő) és a Belső Város (6 fő). A városi kereskedők zöme (58,82%) ortodox volt, ami arról tanúskodik, hogy ezen gazdasági ág képviselői – az iparosoktól eltérően – görögkeletiek voltak. Közülük 17-en az Alsó Városban, 3-an pedig a Felső Városban lettek feljegyezve. Az ortodoxoktól eltérően a katolikus kereskedők minden városrészben képviselték magukat. Hatot a Belső Városban, ötöt a Felsőben, hármat pedig az Alsó Város területén vették fel.⁹⁹⁰

A 18. század második felében különböző termékekkel kereskedtek, ennek zömét a ruházati és textilipari (selyem, vászon, posztó, zsebkendő, harisnyakötő), fémipari (vas, kés,

---

⁹⁸⁴ Bösendorfer 1948a. 89.

⁹⁸⁵ Bösendorfer 1948a. 89., Vitek 2004a. 172.

⁹⁸⁶ Vitek 2004a. 173.

⁹⁸⁷ Bösendorfer 1948a. 89–91.

⁹⁸⁸ Sršan 2002. 31–32.

⁹⁸⁹ A 18. század második feléből származó források azt tükrözik, hogy Varasdon is kisebb számban működtek kereskedők. Ennek oka az is lehet, hogy az összeírásokból hiányoznak a vándorkereskedők, illetve, hogy az iparosok maguk is árusíthatták termékeiket. Így a kereskedők elsődleges feladata a nem helybeli cikkek értékesítése lehetett. Gabričević 2002. 88.

⁹⁹⁰ Sršan 2002. 73., 104., 136.

tú, balta), élelmiszeripari (cukor, kávé, olaj) és egyéb termékek (papír, tűzkövek, karton) alkották, amiket a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom különböző részeiből importáltak.⁹⁹¹ A külföldi, főleg a Birodalom területéről származó áru egy részét a császári műhelyekben állították elő Bécsben, Linzben és Fridauban. Az eszékiek fő árubeszerző központja Buda, Pest, Linz, Grác, Bécs és Pozsony volt, de egyesek megfordultak Csehországban, Belgiumban, Triesztben és Fiumében is.⁹⁹² Az árut kétféle módon szállították – szárazföldön és vízen. Pestről egyaránt szállítottak árut hajóval és kocsival is, míg Budáról és Grácból leginkább hajókkal. A kereskedők a Dráván és a Dunán hajóztak.⁹⁹³

Az 1814-es összeírás az iparosoktól eltérően a kereskedők jelölésére nem tartott fenn egy sajátos rubrikát, hanem különböző kategóriákba sorolta be őket. Megtalálhatók a polgárok és kézművesek; zsellérek, háznélküli zsellérek és kertészek; családok fiai és a távollévők között is. Az iparosokhoz hasonlóan a pontos foglalkozásukról a háztartáson belül betöltött szerepnél bejegyzett foglalkozás tanúskodik, míg a különböző csoportokba való besorolásukat a 30-as táblázat foglalja össze.

Táblázat 30.

Az eszéki kereskedők besorolása az 1814-es összeírásban, Eszék, 1814⁹⁹⁴

	<i>N</i>	<i>%</i>
polgárok és kézművesek	91	81,98
zsellérek, ház nélküli zsellérek, kertészek	4	3,60
családok fiai	14	12,61
távollévők	2	1,80
Összesen	111	100,00

A város területén a kereskedők 81,98%-a a polgárok és kézművesek kategóriájába került. Eszerint többségük polgárjoggal rendelkező, tehetősebb kereskedő volt. Sokuk háztartásában találunk kocsisokat, akiket az áruszállítás céljából foglalkoztattak. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a kereskedők fontos részei voltak a város társadalmi struktúrájának, és gyakran szerepet vállaltak a város vezetésében is, ami már a 18. századi jegyzőkönyvekben is megmutatkozott. A felsővárosi bírók közül 8, az alsóvárosiak közül 7, a belsővárosiak kö-

⁹⁹¹ Sršan 2002. 73–77., 104–106., 136–142.

⁹⁹² Sršan 2002. 73–74., 76., 104.

⁹⁹³ Sršan 2002. 73.

⁹⁹⁴ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

zül 5 volt kereskedő.⁹⁹⁵ A zsellérek, ház nélküli zsellérek, kertészek kategóriájában 4, a családok fiai között 14 kereskedőt találunk. Az 1814-es évben csak két kereskedő volt távol – az alsóvárosi Demetrius Apostolovich, aki Siklóson tartózkodott, és a felsővárosi Josephus Meinczinger, aki a diakovári uradalomban volt gabonakereskedő. Távollétük oka feltehetőleg a kereskedelmi tevékenység volt.

Az 1814-es összeírás bejegyzései szerint a városban lévő kereskedők száma az 1786-os összeíráshoz képest megháromszorozódott, aminek okát a napóleoni háborúk következtében megjelenő erősebb katonai jelenlétben, illetve az időszak háborús konjunktúrájában is kereshetjük. Összesen 111 kereskedőt találunk a városban. Eszék kereskedelmi központja továbbra is az Alsó Város maradt, ahol az összeírtak 64,86%-a élt. Ezt követte a Felső (24,32%) és a Belső Város (10,81%). Az Újváros területén egyetlen kereskedőt sem találunk. A bejegyzettek 93,69%-a háztartásfő volt, 6,31%-uk pedig a rokon (fiúgyermek) és nem rokon elemek közé sorolható. Átlagos életkoruk 44,45 év. Családi állapotukra való tekintettel 83,78%-uk házas, 11,71%-uk egyedülálló, 4,51%-uk özvegy volt. Az összeírás során csak két kereskedő volt távol. Mindkettőjük a királyság területén belül tartózkodott. A városban két nem helyi származású kereskedőt is összeírtak, akik markotányosok voltak, és a Felső Város területén éltek. Az egyik Újvidékről, a másik pedig a Verőce vármegyében található Fericsanciból származott.

Az eszéki kereskedelem jellegadó képviselői a 19. század elején is az ortodox szerbek és cincárok voltak.⁹⁹⁶ Számuk az 1786-os összeíráshoz képest majdnem megnégyszereződött, összesen 67 görögkeleti kereskedőt írtak össze, s 89,55%-uk alsóvárosi lakos volt. Az előző összeírásoktól eltérően, 1814-ben az ortodox kereskedők aktivitása az Alsó és a Felső Város mellett már kiterjedt a Belső Városra is, ahol két személyt írtak össze. A római katolikus eszéki kereskedők száma 42 volt. A görögkeletiekhez hasonlóan az ő számuk is megnövekedett. Az 1786-os összeíráshoz képest számuk megháromszorozódott. Többségük felsővárosi lakos (21 fő) volt. Ezt követte az Alsó és a Belső Város 11 illetve 10 fővel. Az eszéki kereskedők felekezeti szerinti megoszlását városrészek szerint a 31-as táblázat foglalja össze.

---

⁹⁹⁵ Vitek 2004a. 172.

⁹⁹⁶ A cincár kereskedők más szlavóniai és horvátországi városban is jelen voltak. Eszék mellett megtalálhatók voltak pl. Vukováron, Zágrábban és Karlovciban is. Popović 1937. 174.

Táblázat 31.

*Az eszéki kereskedők felekezet szerinti megoszlása az egyes városrészekben,
Eszék, 1814⁹⁹⁷*

	<i>római katolikus</i>	<i>ortodox</i>	<i>izraelita</i>	<i>ismeretlen</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Felső Város	21	5	1	0	27	24,32
Belső Város	10	2	0	0	12	10,81
Alsó Város	11	60	0	1	72	64,86
Összesen	42	67	1	1	111	100,00

Az 1814-es összeírásban szereplő kereskedők között észlelhető a differenciálódás. Kereskedelmi tevékenységük jellegére való tekintettel négy nagy csoportra különíthetők el: *mercatores*, *questores*, *institores* és *speculantes*. Mellettük a városban megjelent még három, élelmiszeripari cikkek árusítására szakosodott kereskedő: egy gabonakereskedő és két markotányos. Eloszlásukat városrészenként a 32-es táblázat foglalja össze.

Táblázat 32.

Az eszéki kereskedők differenciálódása városrészek szerint, Eszék, 1814⁹⁹⁸

	<i>mercator</i>	<i>questor</i>	<i>institor</i>	<i>speculans</i>	<i>egyéb</i>	<i>N</i>
Felső Város	18	2	3	1	3	27
Belső Város	8	0	4	0	0	12
Alsó Város	50	4	1	17	0	72
Összesen	76	6	8	18	3	111
%	68,47	5,41	7,21	16,22	2,70	100,00

A város kereskedőinek zömét a mercatúrát folytató kereskedők adták, akik házalók, szatócsok és nagykereskedők voltak. Arányuk a városi kereskedők között 68,47%. Többségük alsóvárosi ortodox lakos volt, akik között a cincárok domináltak. Ők voltak a városi kereskedők leggazdagabb és legkiemelkedőbb rétege. Kereskedelmi tevékenységük nagy részét vízi úton folytatták, többségük saját hajóval is rendelkezett, ami megkönnyítette a távolabbi területekről történő exportot és importot. Háztartásaikban találunk kocsisokat is, ami egyrészt arra enged következtetni, hogy nagy mennyiségű áruval rendelkeztek, másrészt pedig, hogy keres-

⁹⁹⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

⁹⁹⁸ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

kedelmi tevékenységük jól jövedelmezett, és bér munkásokat is foglalkoztathattak. Piacuk nagy részét a Magyar Királyság és Szlavónia területe alkotta, de az Oszmán Birodalommal is voltak kereskedelmi kapcsolataik. Megfordultak Pesten, Győrben, Mohácson, Péterváradon, Belgrádban, Zemunban, de a szomszédos vármegyében lévő Vukováron is. Többségüknek üzlete is volt az Alsó Város területén.⁹⁹⁹

A második legtöbb főt számláló kereskedelmi csoportot a spekulánsok alkották, akik szerteágazó kereskedelmi tevékenységet folytattak. Kereskedtek terményekkel, állatállománnyal, de pénzzel is.¹⁰⁰⁰ Arányuk az eszéki kereskedők között 16,22%. Egy személy kivételével mindegyikük alsóvárosi lakos volt. A mercatúrát folytató kereskedőkhöz hasonlóan közöttük is az ortodox lakosság dominált, 83,33%-uk e felekezet tagja volt. A harmadik csoportot a kiskereskedők (*institores*) alkották, akik árujukat a város területén értékesítették, és szatócsárut forgalmaztak.¹⁰⁰¹ Arányuk a város kereskedői között nem érte el a 10%-t sem. Mindegyikük katolikus vallású volt, tehát az ortodoxok között nem fordultak elő. Négyen a Belső Városban, hárman a Felsőben, egy pedig az Alsó Városban folytatott kereskedelmi tevékenységet.

A város területén a legkisebb számban a questorok voltak, akik növényi és állati eredetű termékekkel kereskedtek. Az egész város területén összesen hat questort írtak össze. A questura, a mercaturához és a spekuláns kereskedelemhez hasonlóan az ortodox lakosság körében volt elterjedt. Az összeírtak zöme alsóvárosi lakos volt. Mivel állatállománnyal is kereskedtek, feltételezhetően nemcsak kereskedtek velük, hanem tenyésztették is őket. A questurát folytató kereskedők leggyakrabban szarvasmarha árusítással foglalkoztak. Egyes alsóvárosi lakosok nagy számban tartottak lovakat és juhokat is a saját majorjaikon.¹⁰⁰² A questorok állattartását az is alátámaszthatja, hogy csak a Felső és az Alsó Város területén írták össze őket. A Belső Várostól eltérően, e két városrész a hozzá tartozó földművelésre és állattartásra alkalmas területeinek köszönhetően lehetővé tette a nagyobb számú állatállomány fenntartást is.

Az 1809-es kiváltságlevél megerősítette Eszék vásártartásának jogát. Heti és éves vásárokat tarthatott, amelyek közül a legnagyobb hasznot az évente négyszer megrendezésre kerülő éves vásárok hozták, amelyek alkalmanként egy-egy hétig tartottak. A vásártartás jogából kifolyólag a város kereskedelmi funkcióját továbbra is megtarthatta. A vásárok nemcsak a helybeli kereskedőket vonzották, hanem a régióbelieket is, így azok találkozási helyévé

---

⁹⁹⁹ Bösendorfer 1948a. 100.

¹⁰⁰⁰ Komoróczy 1974. 165.

¹⁰⁰¹ Vő. Gulyás 2008. 454., Ember 1988. 469.

¹⁰⁰² Bösendorfer 1948a. 100.

váltak. Az éves vásárok jól jövedelmeztek a városnak is, amit alátámaszt azt is, hogy a városnak a négy éves vásár az 1814-es évben összesen 13.846 forint jövedelmet hozott.¹⁰⁰³

Az 1814-es összeírás alapján az eszéki kereskedőkről a következő megállapítások vonhatók le:

- 1) A város kereskedelmi központja az Alsó Város volt, az áruforgalom képviselői pedig túlnyomó részben az ortodox lakosság köréből kerültek ki, közülük pedig a szerb és cincár kereskedők emelendők ki.
- 2) A városi kereskedők között megjelent a differenciálódás, eszerint négy fajta kereskedelmi tevékenység folyt: mercatura, questura, kiskereskedelem és spekuláns tevékenység.
- 3) Az eszéki kereskedők gazdasági tevékenysége nemcsak a város területére (vásárok) terjedt ki, hanem kapcsolati hálójuknak köszönhetően – az iparosoktól eltérően – megjelentek a Magyar Királyság, a Habsburg és az Oszmán Birodalom területén is, ahonnan különböző típusú árut importáltak, mivel Eszék nemcsak a regionális, de a birodalmi kereskedelemben is bekapcsolódott.
- 4) A többi szabad királyi város kereskedőéhez hasonlóan az eszékiek a kereskedelem mellett feltehetően más egyéb tevékenységet is folytathattak, ilyen lehetett a földművelés és az állattartás. Sajnos ezt az összeírás nem támasztja alá, mert a kereskedők esetleges melléktevékenységét nem jegyezték fel.
- 5) A vásárok a helyi és a régióbeli kereskedők találkozóhelyei is voltak, s nemcsak a kereskedőknek, hanem a városnak is jól jövedelmeztek.

11. 2. 4. Szolgák, legények, inasok

A háztartásokban lévő nem rokon férfi elemek között, az összeírók három csoportot különböztettek meg: a 1) szolgákat; 2) legényeket; és 3) inasokat. Az első csoport a szolgálatvállalás, az utolsó kettő pedig a szakma kitanulása miatt élt a munkáltatójával egy fedél alatt. Az ő bejegyzésükre sem volt egy külön rubrika feltüntetve, ezért különböző alkategóriákban találkozunk velük. Arra, hogy Eszéken 1814-ben ki volt szolga, legény és inas, a többi foglalkozáshoz hasonlóan, a személyek háztartáson belül betöltött szerepe alatt feltüntetett pontos foglalkozás ad választ. Eloszlásukat a 33-as táblázat foglalja össze.

---

¹⁰⁰³ Mažuran 1996d. 100–101.

Táblázat 33.

*Az eszéki férfi szolgák, legények és inasok besorolása az
1814-es összeírásban¹⁰⁰⁴*

	<i>házas, háztalan zsellérek, kertészek</i>	<i>idegenek</i>	<i>távollevők</i>	<i>családok fiai</i>	<i>kiszolgált katonák</i>	<i>nemesek szolgái</i>	<i>ismeretlen</i>	<i>összesen</i>
szolgák	55	4	0	2	4	3	0	68
legények	301	75	96	25	4	0	3	504
inasok	300	9	28	25	0	0	0	362
összesen	656	88	124	52	4	3	3	934
%	70,24	9,42	13,28	5,57	0,43	0,32	0,32	100,00

A táblázat adataiból látható, hogy a szolgák, legények és inasok 2/3-a a házas, háztalan zsellérek, kertészek kategóriába lett besorolva, amely az instrukció szerint olyan személyek bejegyzésére is szolgált, akiket az összeírók más alcsoportokban nem tudtak elhelyezni. A legényeknek a szakma kitanulása miatt el kellett hagyniuk lakóhelyüket, és vándorútra kellett indulniuk. Erről a távollevők (13,28%) és a városban lévő idegenek (9,42%) aránya is tanúsodik. A kiszolgált katonák egy része szolgának állt, feltételezhetően a jobb megélhetés érdekében. A háztartásbeli nem rokon elemek között a legények domináltak. Arányuk az összeírta között 53,96%. Őket követik a inasok (38,75%) és a szolgák (7,29%). A háztartásban lévő, munkát vagy szolgálatot folytató nem rokonok aránya az eszéki férfi népesség körében 19,65% volt. Az összeírás jellegének köszönhetően minden csoport demográfiai jellemzői részletesen bemutatathatók, ezért külön tárgyaljuk őket.

11. 2. 4. 1. Szolgák

A háztartásban megjelenő szolgákat többször is tárgyalta a szakirodalom. Az angol háztartás-rekonstrukciós vizsgálat azt feltételezte róluk, hogy a háztartásbeli jelenlétük nem befolyásolja a háztartások szerkezetét, mert az addigi tapasztalatok azt mutatták, hogy a szolgátvállalás a nőtlen és hajadon fiatalokat jellemezte. Ez okból a Laslett által kidolgozott háztartás szerkezet vizsgálata során a jelenlétük nem mutatható ki.¹⁰⁰⁵

¹⁰⁰⁴ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

¹⁰⁰⁵ Laslett 1972. 31–32.

A szolgaság kérdésével foglalkozott John Hajnal is, aki a nyugati és keleti mintára jellemző társadalmi különbségek jellemzőinek tárgyalása során kitért a szolgálatvállalás kérdésére is. Feltételezése szerint a nyugati társadalmakat a szolgák magas aránya jellemzi, míg a keletiekben a számuk elenyésző.¹⁰⁰⁶ A nyugati társadalmakban a következő ismérvek jellemezték őket: népességarányuk 6–10% között mozog, szolgálatvállalásuk az életciklus-szolgálatrendszeri modell részét képezi, tehát többségük fiatalon és egyedülállóként vállal szolgálatot, státuszuk ideiglenes jellegű. Egy háztartást alkotnak munkáltatójukkal, aki szerződteti őket. A személyi szolgálat mellett a gazdasági munkaerő fontos részét képezték.¹⁰⁰⁷

Faragó Tamás, a Hajnal által kidolgozott jellemzőket magyarországi példákon vizsgálta, aminek során két problémát észlelt: az első az életciklus-szolgaságra („*a még nem házas fiatalok szolgaként való elhelyezkedése*”)¹⁰⁰⁸ vonatkozott, a másik pedig a magyar területeken belül megjelenő regionális különbségekkel függött össze.¹⁰⁰⁹ Faragó kutatásai során kiemelte, hogy a magyarországi források nem alkalmasak arra, hogy eldönthessük, az egyének szolgálatvállalása az életciklus-szolga fogalmával függ-e össze, vagy a megélhetés formáját biztosította, amelyre a szegény zsellércsaládok esetében talált példát. A másik probléma a regionális mikroszintű vizsgálatok során jelentkezett, amik eltértek az ország átlagos képétől, és a Hajnal-féle nyugat-európai szolgaság jellemzőitől is.¹⁰¹⁰ Az utóbbi elsősorban az ország délkeleti részeire vonatkozik, ahol alig találkozunk szolganépességgel.¹⁰¹¹

A felsoroltakat figyelembe véve érdemes az eszéki népességösszeírásban szereplő szolgákat is megvizsgálni. Fontos kiemelni, hogy Eszéken a szolgálatot vállaló személyek esetében a demográfiai jellemzők csak a férfi lakosság körében mutathatók ki, míg a női szolgálókról csak számadattal rendelkezünk, mivel demográfiai jellemzőik a rájuk vonatkozó adatok hiányossága miatt nem mutathatók be. Mégis, az eszéki szolganépesség pontos számának megállapítása érdekében az elemzés végén a férfi szolgák számához hozzáadjuk a női szolgálókat is. Ezáltal pontosan meg tudjuk mondani, hogy 1814-ben a város területén hány fő vállalt szolgálatot.

Az első, szolgákra vonatkozó számszerű adatok Eszékkal kapcsolatban a II. József-féle összeírásból maradtak fenn, bár a rájuk vonatkozó információk igen csekélyek. Kizárólag a szolgálatot végző egyének számát közli városrészekre bontva, de a nemek közötti arányt

---

¹⁰⁰⁶ Hajnal 1982. 473.

¹⁰⁰⁷ Hajnal 1982. 473., Faragó 2001. 23.

¹⁰⁰⁸ Husz 2000. 84.

¹⁰⁰⁹ Faragó 2001. 34.

¹⁰¹⁰ Faragó 2001. 34. Faragó a szolgák számát 6% fölé becsüli (Faragó 2001. 34.), Benda pedig 10%-ra (Benda 2008. 175.).

¹⁰¹¹ Faragó 2001. 36–37.

már nem tünteti fel. A conscriptio adatai szerint Eszéken 1786-ban összesen 467 szolga volt. 194-et (41,54%) az Alsó Város területén, 146-ot (31,26%) a Felső Városban, 127 személyt pedig a Belső Városban írtak össze.¹⁰¹² Ezzel az összeírással szemben az 1814-es összeírás már részletes adatokkal szolgál a férfi szolga népességről, amelyek lehetővé teszik demográfiai jellemzőik bemutatását. Ugyanez már nem mondható el a női szolgálókról, akiknél csak a szolgáló (*ancilla*) bejegyzés található.

Az 1814-es összeírásban összesen 68 szolga és 333 szolgáló szerepel. Az eszéki szolganépesség 83,04%-a volt nő, 16,96%-uk férfi, ami arról tanúskodik, hogy a szolgálatba állás a város területén is inkább női, mint férfi munkának számított, amit az is alátámaszt, hogy a legénytartás Eszéken nem volt annyira elterjedt, mint a női cselédnek állás. Ennek hátterében a munka jellege állt, amely az esetek többségében a különböző házimunka elvégzésére terjedt ki. A cselédtartás az esetek többségében a jómódú, nagy lélekszámú kereskedő és kézműves háztartásokra terjedt ki, ahol a háztartásfők legényeket és inasokat is foglalkoztattak. Ennek következtében az ilyen háztartásokban a feleségnek, főleg ha kisgyermeket nevelt, a jó háztartásműködés céljából szolgálólányt kellett alkalmaznia, aki mindenben segítségére volt.¹⁰¹³

A város területén összesen 401 szolgálót teljesítő személyt találunk, ami a teljes népesség mindössze 4,28%-át teszi ki. Az adatok az 1786-os összeíráshoz képest csökkenést mutatnak. A különbség 69 főben mutatkozik meg. Ennek hátterében több dolog állhat: 1) az iparral foglalkozó családok a munkaerőhiányt inasok és legények segítségével próbálták pótolni; 2) a mezőgazdaságban tevékenykedők nem alkalmaztak idegen munkaerőt, hanem a többcsaládos háztartásformát kihasználva a felnőtt családtagokkal pótolták a hiányt, amit igazol a mezőgazdasággal foglalkozó családok háztartásszerkezete is; 3) csökkenésük oka a napóleoni háborúkban is keresendő, mert a szakirodalom alapján ismert, hogy a háborúk finanszírozásához az eszéki lakosság is hozzájárult, ami az egyes családok anyagi lehetőségeit a kellenél jobban kimeríthette. Az eszéki szolgáló népesség 40,20%-a alsóvárosi, 30,65%-a felsővárosi, 25,12%-a belsővárosi lakos volt, míg 4,03%-a az Újváros területén lett összeírva. Eloszlásukat a 34. táblázat mutatja.

---

¹⁰¹² Sršan 2002. 31–32.

¹⁰¹³ Bácskai 2002. 153.

Táblázat 34.*A szolgák és szolgálók száma városrészenként, Eszék, 1814¹⁰¹⁴*

	<i>szolga (férfi)</i>		<i>szolgáló (nő)</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Felső Város	24	35,29	101	30,33
Belső Város	15	22,06	85	25,53
Újváros	4	5,88	12	3,6
Alsó Város	25	36,76	135	40,54
Összesen	68	100,00	333	100,00

Az eszéki férfi szolgák a népességösszeírásban két szó alatt szerepelnek: *famulus* és *servus*, amely mindkét esetben szolgát jelent, tehát mindkét fogalom „szolga állapotú cselédet” jelöl.¹⁰¹⁵ Az összeírás feldolgozása során a szolgálatakra vagy más demográfiai jellemzőikre vonatkozóan semmilyen különbséget nem észleltem. Az összeírók a *famulus* kifejezést 32 alkalommal, a *servust* pedig 35 alkalommal használták. Egy szolga Carolus Liskay házfelügyelőként (*domus inspector*) szerepel az összeírásban. A szlavóniai tartomány felügyelője (*provincialis commissarius*), Antonius Fay alkalmazta, akinél feltehetőleg lakájként szolgált. Az eszéki szolgák átlagos életkora 28,62 év, ami azt bizonyítja, hogy az eszéki szolganépesség között idősebb szolgák is megjelennek. Családi állapotukat illetően 88,24%-uk volt egyedülálló, és csak 11,76%-uk házas. Házas voltak és háztartásfői szerepük arra utal, hogy a magyarországi szolgákhoz hasonlóan Eszéken is megjelenik a szegényebb családoknál a szolgálatba állás mint megélhetési forma. Őket nem a munkáltatójuk háztartásában, hanem külön házban írták össze, családjukkal együtt. Mellettük találunk olyanokat is, akik inasokkal és legényekkel alkottak nem családos háztartásokat. Így az eszéki szolgák esetében nemcsak az életciklus-szolgaság jelenségéről beszélhetünk, hanem a szolgálatba állásról mint megélhetési formáról is.

Az eszéki szolganépesség között a római katolikus lakosság dominált (51 fő). Őket követték az ortodoxok (8 fő), illetve egy zsidó szolga. Nyolc fő vallása ismeretlen maradt. Az eszéki férfi szolganépességnek több mint a fele (57,35%) nem helyi lakos, hanem vidéki volt, aki a környező településekről költözött be a városba. Köztük megtalálható négy idegen is, akik a Birodalom különböző részeiből érkeztek. A Birodalom területéről származik a felsővárosi Amandus Vaidich is, aki a sziléziai Boruskicából érkezett a városba, de őt a hazai népes-

¹⁰¹⁴ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

¹⁰¹⁵ Borossy 2005. 42.

ség közé sorolták, mert már több mint tíz éve a Királyságban tartózkodott. A szolgák származásuk szerinti eloszlását a 35. táblázat foglalja össze.

Táblázat 35.

Az eszéki szolgák származási helye, Eszék, 1814¹⁰¹⁶

<i>Származási hely</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
helybeli (eszéki)	29	42,65
Magyar Királyság	18	26,47
Szlavónia	9	13,24
Horvátország	5	7,35
Határőrvidék	2	2,94
Birodalom	5	7,35
Összesen	68	100,00

A táblázat adataiból látható, hogy a szolgáló népesség 42,65%-át alkották helybeliek. Többségük bevándorló volt. A vidéki népesség 26,47%-át a Magyar Királyság területéről érkezők alkották. Többségük Baranya vármegye környező falvaiból származott (2 Karancs, 2 Monostor, 1 Bellye, 1-1 Dárda, Laskafalu, Bán, Turon), de érkeztek Bács (Szentiván, Apatin), Sümeg (Gyöngyösmellék), Veszprém (Deb), Nyitra (Nyitra, Balassagyarmat), Trencsén és Vas vármegyéből is. Egy személy pozsonyi volt. A szolgáló népesség 13,24%-a származott Szlavónia valamelyik vármegyéjéből. Legtöbben Verőce vármegyéből érkeztek (Orahovica, Rétfalu, Ladimirevci, Bizovac, Šljivoševci, Voćin), amit Pozsega (Pozsega, Pčelić) és Szerém vármegye (Ruma) követett. A horvátországiak és a határőrvidékiek aránya a szolgák között alacsony. Összesen 10,29%-ot tesz ki. Ők Zágráb és Krizevci vármegyéből, illetve a krizevci és az ogulini ezredből származtak. Öt szolga esetében származási helyként a királyságon kívüli területek lettek megjelölve – Szilézia, Ausztria, Kraina, Belgium és a Birodalom.

Ha az összeírás alapján megvizsgáljuk, hogy a szolgák milyen háztartásokban lettek összeírva, akkor a családfő foglalkozása alapján választ tudunk kapni arra a kérdésre, hogy kik alkalmaztak szolgákat. Az eszéki szolganépesség szolgálatát figyelembe véve nyolc különböző kategóriába sorolhatók be, amit a 36. táblázat is jól összefoglal. Az eszéki szolgáknak majdnem a felét (47,06%) különböző iparágak képviselői foglalkoztatták. Köztük a szolgáltatóiparosok domináltak, akik közül a legtöbb szolgát a fogadósok és kocsmárosok háztartásaiban találjuk. Ez a munkájuk jellegével is összefüggésben állt, hiszen a szolgákat a kocsmák és

¹⁰¹⁶ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

vendéglők tisztántartásától egészen a kiszolgálásig alkalmazhatták. Öt szolgát tartományi fuvaros, egyet pedig fuvaros háztartásfő alkalmazott. Egy szolgát foglalkoztatott egy gyógyszerész, egyet pedig egy hajós. Fele ennyi szolgát, tehát összesen kilenc főt írtak össze az élelmszeriparral foglalkozó háztartásokban. A legtöbb szolgát a sörfőzők alkalmazták (4 főt) és a pékek (2 főt). Egy szolgálta található egy mészárosnál, egy halásznál és egy molnárnál is. A szolgák segítségét igényelték a bőr- és ruházati ipar képviselői is. Náluk összesen négy főt írtak össze. Kettőt egy kalaposnál, egyet-egyet egy gombkötőnél és egy bőrművesnél.

Táblázat 36.

Az eszéki szolgák munkaadóinak foglalkozás szerinti megoszlása, Eszék, 1814¹⁰¹⁷

<i>Munkaadók</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
honoráciorok és hivatalnokok	10	14,71
iparosok	32	47,06
kereskedők	7	10,29
mezőgazdaságban tevékenykedők	2	2,94
intézmények	3	4,41
személyi szolgálat	4	5,88
özvegy női háztartásfők	3	4,41
ismeretlen	7	10,29
Összesen:	68	100,00

A szolgák 14,71%-át honoráciorok és hivatalnokok háztartásaiban írták össze. Ötöt alkalmazott a belsővárosi postamester, négyet a jogvédelmi segéd, egyet pedig egy alsóvárosi szenátor. Őket követték a kereskedők (10,29%), intézmények (iskola, plébánia, város), négyen pedig személyi szolgálatot vállaltak. Férfi szolgák három özvegy háztartásnőnél lettek összeírva, ami azt feltételezi, hogy alkalmazásuk a nők korával állhat összefüggésben. Meglehet, hogy a ház körüli nehezebb fizikai munkával voltak megbízva, amit a női háztartásfők idős koruk miatt már nem tudtak elvégezni. Érdeemes megfigyelni azt is, hogy a szolgák a földműveléssel foglalkozó háztartásokban alig jelennek meg, míg más településeken nagyobb számban foglalkoztatták őket.¹⁰¹⁸ Hét személy esetében a munkáltatójuk ismeretlen maradt. Az esetek többségében ez azokat a szolgákat jellemzi, akik háztartásfőként lettek összeírva.

¹⁰¹⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

¹⁰¹⁸ Vö. Gyimesi 2014. 207.

A felsoroltak alapján az eszéki szolgálókról a következő megállapítások vonhatók le:

- 1) A Hajnal által felsorolt jellemzők csak részben igazak az eszéki szolgáló népességre: ez elsősorban a családi állapotukban és a köztük megjelenő nagyobb számú életciklus-szolgátságban nyilvánul meg.
- 2) A magyarországi területekhez hasonlóan Eszéken is megjelenik a szolgálatvállalás mint megélhetési forma, ami a házas és a nem munkáltatójukkal élő szolgálókra jellemző.
- 3) Többségük vidékről származott, elsősorban Eszékhez közeli falvakból költözött be a városba. Közöttük az idegenek kis számban képviseltették magukat.
- 4) Többségüket iparral és kereskedelemmel foglalkozó háztartásfők foglalkoztatták, ami igazolja azt a megállapítást, miszerint a „*szolgák beépülnek a gazdaság munkaerő-szervezetébe*”.¹⁰¹⁹
- 5) Arányuk a női szolgálókkal együtt sem haladja meg a teljes népesség 5%-át, tehát a nyugati társadalmakra jellemző szolgáló népesség arányához viszonyítva átlag alatti, hisz Nyugaton ez megközelítően 6–10%-ot tesz ki.
- 6.) Számuk nem mindig hasonlítható össze a korabeli szabad királyi városok szolgálónépességének számával, ugyanis a század elején készült kutatások zöme az adóösszeírásokon alapul, s mivel nem tekintették őket önálló adóalanynak, így a számuk kimaradt belőlük, amit alátámaszt Bácskai Győrrel kapcsolatos kutatása is.¹⁰²⁰ A korszakban kivételt képez Kassa, ahol 1801-ben a város területén összesen 1385 szolgaszemélyzetet írtak össze (1 háztartásra 0,6 szolga jutott), majdnem háromszor annyit, mint 1814-ben Eszéken.¹⁰²¹

11. 2. 4. 2. Inasok és legények

Az ipar egyik jellegzetessége a szakmán belül megjelenő szigorú hierarchia. A legmagasabb képzettséggel a céhmesterek rendelkeztek, akiknek a felügyelete alatt a legények (*sodalis*) és az inasok (*tyro*) álltak.¹⁰²² Mindhármuk kötelezettségei megfogalmazódtak a céhszabályokban. A mesternek jogában állt a mellé szegődni vágyó inas foglalkoztatása előtt felmérni szakmai képességeit. E célból néhány hét próbaidőre foglalkoztathatta. Ez idő alatt a mesternek döntenie kellett az inas sorsáról. Ha alkalmasnak találta, maga mellé vette.¹⁰²³ A mester

---

¹⁰¹⁹ Faragó 2001. 23.

¹⁰²⁰ Bácskai 2007a. 419.

¹⁰²¹ Czoch 1997. III. 18.

¹⁰²² Heckenast 1996. 94.

¹⁰²³ Kosanović 1973/75. 257.

mellé szegődés előfeltétele a keresztlevél benyújtása volt.¹⁰²⁴ Az előírt feltételek teljesítése után mesterük házába költöztek, és atyai „hatalmuk” alá kerültek. Minden rájuk bízott feladatot teljesíteniük kellett, szófogadóan és tisztelettudóan kellett viselkedniük. A szakma kitanulásának ideje céhenként eltérő volt, általában 3–4 évig tartott. Ez után a mester „felszabadította” inasát, és bizonyítványt állított ki számára, ami igazolta a szakmában való jártasságát.¹⁰²⁵ Az inas jövőjére való tekintettel nem volt mindegy, hogy kinél tanulta a szakmát. Ha kontár mellé szegődött, a bizonyítvány megszerzése ellenére sem tudott céhtag lenni.¹⁰²⁶

Az eszéki inasokat, akik az összeírásban *tyroként* szerepelnek, eddig nem kerültek a kutatók figyelmének fókuszába, így számukról az 1814-es összeírás előtt nem rendelkezünk semmilyen adattal. A conscriptio évében az egész város területén 363 főre volt becsülhető a számuk. Minden második iparosra átlagosan egy inas jutott. Többségük alsóvárosi lakos volt (55,09%). Ezt követte a Felső (31,68%) és a Belső Város (12,94%), míg az Újváros területén csak egyetlen iparosinast írtak össze. Arányuk megegyezik a városrészekben összeírt iparosok eloszlásával (Alsó Város 46,06%, Felső Város 38,78%, Belső Város 8,71%, Újváros 6,45%). Átlagéletkoruk 14,96 év volt. Családi állapotukat tekintve mindegyikük egyedülálló volt, ami azt bizonyítja, hogy az eszéki inasok körében is a család- és háztartás-alapítást a megélhetést biztosító szakma kitanulása előzte meg. Az inasok 2/3-a római katolikus, 1/3-uk görögkeleti volt, ami szintén megegyezik a város iparosainak felekezeti hovatartozására vonatkozó adatokkal. Soraikban megjelent 2 evangélikus és 2 református is. 15 inas vallása ismeretlen maradt.

Az összeírás tartalmazza a származásukra vonatkozó adatokat is. 335-en a városban tartózkodtak. 28 eszéki fiatal tanulta ki a szakmát városon kívüli területeken, ezért a távollevők közé sorolták őket. Közülük 14-en a Magyar Királyságban, 9-en Szlavóniában, 4-en a Határőrvidéken tartózkodtak, egy személy tartózkodási helye pedig ismeretlen maradt. A tartózkodásukra vonatkozó adat azt bizonyítja, hogy a szakma kitanulása érdekében nem mentek a szülővárosuktól nagyon távoli területekre, inkább a város vonzáskörében maradtak. Az inasok között csak kilenc idegen volt. A többiek vagy helybeliek vagy a környező vidékekről érkező, szakmát kitanulni vágyó fiatalok voltak. Származásukat a 37-os táblázat foglalja össze.

---

¹⁰²⁴ Heckenast 1996. 94., Kosanović 1973/75. 257.

¹⁰²⁵ Heckenast 1996. 94., Kosanović 1973/75. 257.

¹⁰²⁶ Heckenast 1996. 94.

Táblázat 37.

Az eszéki inasok származási helye, Eszék, 1814¹⁰²⁷

<i>Származási hely</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
helybeli	148	44,18
Magyar Királyság	64	19,10
Szlavónia	96	28,66
Horvátország	4	1,19
Határőrvidék	14	4,18
Birodalom	7	2,09
Birodalmon kívül terület	2	0,60
Összesen	335	100,00

Az inasok 44,18%-a helyi lakos volt. Ők a város területén dolgozó mester mellé szegődve tanulták az általuk kiválasztott szakmát. Az adatok azt mutatják, hogy Eszék vonzó volt a vidékről érkező fiatalok számára. Ennek háttérében minden bizonnyal a nagy számú iparos és a városban folyó sokrétű ipari tevékenység állhatott, illetve a nagyobb kereslet következtében a szakma elsajátítását követő kedvezőbb jövő biztosítása. 28,66%-uk Szlavóniából érkezett, 60 fő származási helye Verőce vármegyén belül található, 19-en Szerém, 17-en pedig Pozsega vármegyéből érkeztek. A Magyar Királyság területéről érkező fiatalok zöme is az Eszékkal szomszédos területekről származott: 32-en baranyaiak, 21-en pedig bácskaiak voltak, ugyanakkor származási helyként szerepel még Temes (3), Veszprém (2), Pest (2), Gömör (1), Szepes (1), Heves (1) és Somogy vármegye (1) is. Az iparosok csupán 4,18%-a volt határőrvidéki, 1,19%-uk pedig horvátországi. A Birodalmon kívül eső területekről érkezők aránya nem haladta meg az egy százalékot sem. Összesen két főt jegyeztek fel, mindkettejük alsóvárosi lakos volt. Simeon Thomich az Oszmán Birodalom területén lévő Boszniából érkezett, Christianus Kepler pedig Elzászból. Keplert a hazai lakosság közé sorolták, mert már 16 éve a királyság területén élt. A származási helyre vonatkozó adatok alapján arra következtethetünk, hogy Eszék vonzáskörétől távolabbra eső területekről származó fiatalok számára a város már nem bizonyult attraktívnak, tehát a származási hely minden bizonnyal befolyásolta a inasnak állást. Ezzel együtt Eszék Szlavónia legnagyobb ipari és kereskedelmi központja volt, amely a fiatal inasok a szakma kitanulása, majd az azt követő munkavállalás miatt mindenképpen jó perspektívát biztosított.

¹⁰²⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

Az eszéki összeírók nem minden alkalommal jegyezték be, hogy az inas milyen szakmát tanult. Az esetek többségében csak a távollevő helybelieknél és az idegeknél tüntették fel. Többségükénél csak a *tyro* vagy a *hujas tyro* bejegyzés szerepel. Ennek ellenére a conscriptio adatai alapján a foglalkozásukra való tekintettel három kategóriába különíthetők el: 1) tinás (*tyro*); 2) kereskedőinas (*tyro mercantilis*); és 3) iparosinas (*tyro opificiales*). Az összeírtak 86,50%-a csak inasként szerepelt. Pontos foglalkozásuk az összeírás adatai alapján nem állapítható meg. A város területén 16 kereskedőinast jegyeztek fel, akik a mercaturát folytató kereskedőktől tanulták ki a szakmát. Tanulási folyamatuk a céhszabályok szerint hat évig tartott, utána pedig szabadulólevelet kaptak. Ha az inasok státuszuk befejezése előtt hagyták ott mestereiket, más nem foglalkoztathatta őket addig, míg a gyakornoki időt nem fejezték be.¹⁰²⁸ Az iparosinasok csoportjába 33 fő került. Esetükben az összeírók feljegyezték, hogy pontosan milyen iparághoz tartoztak. 51,51%-uk a ruházati iparban (7 csizmadia, 2 varga, 2 kalapos, 2 kapcakészítő, 2 szűrszabó, 1 szabó, 1 szücs), 15,15%-uk a faiparban (5 kádár) és 9,09%-uk fémiparban (1 aranyműves, 1 ezüstműves, 1 fémés) tanult. Hárman voltak az építőiparban (2 ács, 1 kőműves), ketten pedig a bőrműves iparban (2 bőrkikészítő). Az inasok között összeírtak egy pokróckészítőt és egy fazekast is. Foglalkozásukra való tekintettel az inasokról az a következtetés vonható le, hogy a városban domináló kereskedelem és ipar kitanulását célozták meg. Az előbbieket a nagykereskedelem, az utóbbiakat pedig a hétköznapi használati cikkek gyártásának kitanulása érdekelte. A ruházati cikkek gyártásának kitanulása feltehetőleg azok széleskörű használatával és nagyszámú keresletével függött össze.

Az inasok mellett a háztartásban a nem rokon elemek között megjelentek a legények is, akiket az összeírásban a *sodalis* kifejezés alatt találunk. Rájuk a kötelező hároméves vándorlás volt jellemző, amely során több mesternél kellett szolgálatot végezniük. A kötelező vándorútra a céh által kiállított keresztlevelet és a szakosítást igazoló bizonyítvány másolatát vitték magukkal. A dokumentumok nemcsak személyazonosságukat igazolták, hanem a szakmában való jártasságukat is. A vándorút során minden mesternél hat hónapot kellett eltölteniük. A szolgálat lejártával az elvégzett munkáról és magaviseletükről igazolást kaptak. A vándorút végeztével a legények visszatértek szülővárosukba, ahol mesteri fokozatot is szerezhettek.¹⁰²⁹ Ezt úgy teheték meg, hogy jelentkeztek a helyi céhmesternél, akinek át kellett adniuk keresztlevelüket és szabadulólevelüket, amely nem csak a vándorlásban eltöltött időt igazolta, hanem a munkáltató mivoltáról is szolgált adattal. A céhmesternek fontos volt tud-

---

¹⁰²⁸ Bösendorfer 1948a. 90.

¹⁰²⁹ Kosanović 1973/75. 258–259.

nia, hogy kinél tevékenykedett a legény, céhmesternél vagy kontárnál.¹⁰³⁰ A távollét során a legény szakmai tapasztalatokat, új módszereket, eljárásokat is elsajátíthatott, amit visszatérése után kamatoztathatott. Volt olyan legény is, aki külföldön maradt, és a helyi iparosoknak többet nem jelentett konkurenciát.¹⁰³¹

Az inasokhoz hasonlóan az eszéki legények sem kerültek eddig a kutatások fókuszába, így a városban való jelenlétükről, számukról, jellemzőikről eddig semmilyen adattal nem rendelkezünk. Az 1814-es összeírás során számuk 504 volt. 43,84%-uk felsővárosi, 40,67%-uk alsóvárosi, 12,30%-uk belsővárosi és 3,19%-uk újvárosi lakos volt. A városban lévő legények átlagos életkora tíz évvel magasabb volt, mint a inasoké – átlagosan 24,76 év. Családi állapotukat tekintve 439 volt közülük egyedülálló, és mindössze 65 házasság, ami azt bizonyítja, hogy akadtak közöttük olyanok is, akik nem törekedtek a mesteri cím megszerzésére, hanem legényként tevékenykedtek. Az inasokhoz hasonlóan köztük is a római katolikusok domináltak. Az összeírtak 2/3-át alkották, 1/3-uk pedig ortodox volt. Az eszéki legények között is megjelentek a vidékről beköltözött evangélikusok, de számuk elenyésző. Összesen 5 személyt írtak össze. Magas (73 fő) az ismeretlen vallásúak száma. Ennek oka a közöttük összeírt idegenek és távollevők nagyobb aránya, ugyanis az ő esetükben az összeírók nem kérdeztek rá a felekezeti hovatartozásukra.

A legények 15%-a volt idegen, 19%-a pedig távollevő. A tartózkodási helyükre vonatkozó adatok azt bizonyítják, hogy az eszéki legények is jellemző volt a vándorlás jelensége. A távollevők 46,31%-ánál szerepel az *in peregrinatione* (vándorlásban) megjegyzés, míg 6 személy tartózkodási helye ismeretlen maradt. Náluk a *nescitur ubi* bejegyzés szerepel. Az inasokhoz hasonlóan a legények sem mentek gyakran a várostól távolra. 24 személy esetében a Magyar Királyság területe szerepel, azon belül is az Eszék szomszédságában lévő Bács és Baranya megye. Ezt követte a Határőrvidék (8 fő), Szlavónia (5 fő) és Horvátország (1 fő). A Birodalom területén, azon belül is Bécsben, összesen nyolc fő tevékenykedett legényként. Az összeírás adatai szerint 1814-ben összesen 409 legény tartózkodott a városban. A származásukra vonatkozó adatokat a 38-as táblázat foglalja össze.

---

¹⁰³⁰ Sarosácz 1965. 93.

¹⁰³¹ Heckenast 1996. 94.

Táblázat 38.

A városban tartózkodó legények származási helye, Eszék, 1814¹⁰³²

<i>Származási hely</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
helybeli (eszéki)	129	31,54
Birodalom	79	19,32
Magyar Királyság	109	26,65
Szlavónia	49	11,98
Horvátország	16	3,91
Határőrvidék	20	4,89
Dalmácia	1	0,24
Birodalmon kívül	4	0,98
ismeretlen	2	0,49
Összesen	409	100,00

Az összeírás adataiból jól látható, hogy a városban lévő legények 2/3-a nem helyi lakos volt, hanem a vidéki területekről és külföldről érkeztek. Ez arra enged következtetni, hogy a legények vándorlása nemcsak az eszékiekre, hanem a Birodalom többi fiatal népességére is jellemző volt. A helyi legények aránya azt mutatja, hogy a szakma kitanulása lehetséges volt a városon belül is, ha az egyének találtak maguknak megfelelő céhben lévő mestert. Az inasokhoz hasonlóan a legények többsége is a város vonzáskörében lévő megyén belüli vagy szomszédos vármegyék területéről érkezett. Közöttük a Magyar Királyságban lévő Baranya és Bács vármegye dominált, mint az inasok esetében is. E megyék területéről a Magyar Királyságbeliek 52,77%-a származott. Érkeztek még Pestről, Budáról, Sopronból, Komáromból, Temesvárról és Szatmárból, de az onnan származók aránya igen alacsony, ami azt igazolja, hogy a földrajzi távolsággal a város felé való érdeklődés az inasokhoz hasonlóan az ő esetükben is csökkent. A vidékiek és Eszék vonzáskörének aránya a szlavóniai legények számában még jobban megmutatkozik, ugyanis az összeírtak 48,97%-a megyén belüli volt. A legények számához viszonyítva a Birodalomból érkező legények száma magas volt, és majdnem elérte a 20%-ot (19,32%). A közöttük megjelenő magas arányszám az utóbbiak vándorlási tevékenységével függ össze.

Az inasokhoz hasonlóan az összeírók nem vezették szisztematikusan a legények foglalkozására vonatkozó adatokat sem, így nem lehet mindegyiküknél megállapítani, hogy mivel foglalkozott. A bejegyzések alapján három csoportra oszthatók: 1) legények; 2) kereskedőlegények; 3) iparoslegények. Az összeírtak 63,09%-a a legény kategóriába került. Őket követik az iparoslegények 30,75%-a és a kereskedőlegények (6,36%), akik a mercaturát folyta-

¹⁰³² HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

tó kereskedők mellett segédkeztek. Az iparoslegények esetében az összeírók bejegyezték, hogy milyen iparágban képviseltették magukat. Ez nyolc különböző iparágat érintett. Az inasoktól eltérően a többségüket az építőiparban találjuk (41,93%). Őket követik a ruházati iparban (21,93%) és a faiparban foglalkoztatott legények (10,96%). Az élelmiszeriparban tevékenykedő legények száma 14, a bőriparban 12, a fémiparban 5, a textiliparban 3, az agyagiparban 1. Az egyéb legények közé a fésűsök sorolhatók, akik a város területén összesen ketten voltak.

Az 1814-es összeírás alapján az eszéki inasokról és legényekről a következő megállapítások vonhatók le:

- 1) Számuk együttesen megegyezik a városban lévő iparosok számával, tehát a városban tevékenykedő iparosokra átlagosan egy iparoslegény vagy -inas jutott.¹⁰³³
- 2) Arányuk a teljes eszéki népesség között 9,22%-ot tesz ki, tehát kétszer annyian voltak, mint a város szolgái és szolgálói.
- 3) A városban tevékenykedő inasok és legények többsége vidéki lakos volt. Többségük származási helye a városhoz közeli településen volt, tehát az egyén származási helyének földrajzi fekvése is fontos szerepet töltött be a legénynek és inasnak állásban.
- 4) Az összeírók az inasok és legények pontos foglalkozását nem vezették rendszeresen, ezért többségüknél ez az adat hiányos. Azok a személyek, akiknél ez mégis ismert volt, a városban élő és tevékenykedő iparosok mellé szegődtek, ami azt tanúsítja, hogy a városban folyó szerteágazó iparos tevékenységet a környező településeken is felismerték. A kereskedőinasok és -legények kizárólag a mercaturát folytató kereskedők mellé szegődtek. Az iparosinasok és -legények száma meghaladja a kereskedőinasokét és -legényekét, aminek a magyarázata az eszéki iparosok és kereskedők eloszlásában keresendő: a városban nyolcszor több iparos volt, mint kereskedő.
- 5) Az inasok átlagéletkora 14 év volt, ami azt bizonyítja, hogy a szakma kitanulása már egész fiatal korban megkezdődött, és a későbbi egzisztencia és családalapítás előfeltétele volt, míg a legények átlagosan tíz évvel voltak idősebbek náluk.

11. 2. 5. A mezőgazdaságban tevékenykedők

A mezőgazdaságnak fontos szerepe volt az élelmiszeriparban feldolgozandó gabonafélék termelése miatt, mely a lakosság ételmezését szolgálta, és ugyanúgy az állattenyésztéssel kapcsolatban is. Az eszéki lakosság mezőgazdasági tevékenységre alkalmas földterületeire és

---

¹⁰³³ A korszakra vonatkozóan a legények és inasok számáról Szeged tekintetében vannak adataink. A 18. század végén (1792) 100 mestere együttesen 225 legény és inas jutott. L. Csajági-Rákos 1985. 323.

állatállományára vonatkozó részletes adatokat a Passardi-féle összeírásnak köszönhetjük. Az 1753-as conscriptio szerint a városnak összesen 1250 hold szántóföldje,¹⁰³⁴ 1202 kaszás kasszalja¹⁰³⁵ és 237 kapás szőlője¹⁰³⁶ volt. A mezőgazdaságra alkalmas földterületeket a kamarai városok közötti nem egyenlő arányuk és kicsi teleknagyságuk jellemezte. A földművelők tulajdonában átlagosan 1 és 4 hold közötti földterület volt.¹⁰³⁷ Városrészek szerinti eloszlásukat a 39-es táblázat foglalja össze.

Táblázat 39.

*Az eszéki városrészek mezőgazdasági tevékenységre alkalmas földterületei 1753-ban*¹⁰³⁸

<i>Kamarai város</i>	<i>Szántóföld (hold)</i>	<i>Mező (kaszás kasszalja)</i>	<i>Szőlőskert (kapás szőlő)</i>
Felső Város	295	550	3
Belső Város	316	0	0
Alsó Város	639	652	234
Összesen	1250	1202	237

A földművelésre alkalmas földterületek zöme az Alsó Városhoz tartozott. Hozzá tartozott a szántóföldek 51,12%-a, a kaszálásra alkalmas mezők 54,24%-a és a szőlőskertek 98,73%-a. Ezt követte a Felső Város, míg a legkevesebb földterülettel a Belső Város rendelkezett. Hozzá csak 316 hold szántóföld tartozott. Tehát az összes bejegyzett szántóföld 25,28%-át birtokolta. A kamarai városokban nemcsak a megművelendő földterületek nagysága volt alacsony, hanem a telekkel rendelkező háztartásfők is. Az 1753-ban összeírt 965 háztartásfő közül csak 424 fő (43,93%) rendelkezett szántófölddel. Az egész város területén összesen 373 háztartásfő rendelkezett kaszálásra alkalmas mezővel, 99-en pedig szőlőskerttel.¹⁰³⁹ Az alacsony telekszám miatt a város lakosságának többsége az ipar és a kereskedelem felé fordult, s abból biztosította egzisztenciáját, míg a földművelés mint primer gazdasági ág csak a lakosság kisebb részét jellemezte.

1753-ban a Passardi-féle összeírás során feljegyezték a kamarai városok állatállományát is. Az állattartás nemcsak a lakosság ételmezésére szolgált, az igásállatok tartása a mező-

¹⁰³⁴ Latinul *iugerum*. Nagysága 1200–1600 négyszögöl.

¹⁰³⁵ Latinul *falcastrum*. Nagysága 1200 négyszögöl. Akkora terület, amelyet egy ember egy nap alatt lekaszálhat.

¹⁰³⁶ Latinul *fossatum*. Nagysága kb. 150 négyszögöl. Akkora terület, amelyet egy ember egy nap alatt meg tud kapálni.

¹⁰³⁷ Erceg 1974. 36., Sršan 1987. XV.

¹⁰³⁸ Erceg 1974. 36.

¹⁰³⁹ Erceg 1974. 38.

gazdasági feladatok ellátása és teherszállítás miatt is fontos volt. Az ökröket és a lovakat a civil népesség mellett a katonaság is használta.¹⁰⁴⁰ A mezőgazdasági területekhez hasonlóan a város állatállománya sem volt egyenlő arányban elosztva a kamarai városok között. Zömük az Alsó Város lakosságának tulajdonában volt, amit az állatokat tartó háztartásfők száma is igazol. 50,18%-uk alsóvárosi lakos. Őket követték a felsővárosiak, arányuk 46,45%. A legkevesebb állatállománnyal a belsővárosiak rendelkeztek, összesen 18-nak volt a tulajdonában valamilyen haszonállat.¹⁰⁴¹ Az adatok nem meglepőek, hiszen az állattartást a város szerkezete is befolyásolta. A belsővárosiak e téren hátrányban voltak, mert a városfalak nemcsak a lakosságszámukat, hanem a gazdasági tevékenységüket is befolyásolták. Az állattartáshoz és tenyésztésükhöz megfelelő nagyságú földterület is szükséges, ami az ételmezésükhöz szükséges gabonafajták megtermelését lehetővé tette. A táblázat adataiból látható, hogy az összeírt állatállomány közül a juh és kecsketenyésztés volt túlsúlyban (34,56%). Az igásállatok tartása a város területén összesen 32,7%-ot tett ki. Közöttük a ló tartás dominált.

Táblázat 40.

Az eszéki háztartásfők állatállománya a Passardi-féle összeírás adatai szerint, Eszék, 1753¹⁰⁴²

<i>Állatállomány</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
igás ökör	168	8,68
tehén és borjú	576	29,75
ló	465	24,02
juh és kecske	669	34,56
méhkas	24	1,24
sertés	34	1,76
Összesen	1936	100,00

A II. József-féle összeírás szintén közölt adatokat az eszéki földművelésre alkalmas földterületekről, és a mezőgazdaságban tevékenykedők számáról. Az 1753-as évhez képest a megművelésre alkalmas földterület megnövekedett. A kamarai városok lakosságának összesen 1675,5 hold szántóföldje, 2626 kaszás kaszaaljú mezője, 348,5 kapás szőlője volt. Mind a három városrésznek volt az állatok legeltetésére alkalmas legelője, amelyek nagysága városrészenként eltért: az alsóvárosi 200, a felső 150, a belső csak 100 állat legeltetésére volt al-

¹⁰⁴⁰ Sršan 1987. XV.

¹⁰⁴¹ Erceg 1974. 41–42.

¹⁰⁴² Erceg 1974. 41.

kalmas. A mezőgazdaságra alkalmas földterületeket a 41. táblázat foglalja össze.¹⁰⁴³ A lakosság a búza mellett árpát, kukoricát és zabot termesztett.¹⁰⁴⁴

Táblázat 41.

Az eszéki lakosság mezőgazdasági területének eloszlása városrészenként, Eszék, 1786¹⁰⁴⁵

<i>Kamarai város</i>	<i>Szántóföld (hold)</i>	<i>Mezők (kaszás kaszaalja)</i>	<i>Szőlőskert (kapás szőlő)</i>	<i>Legelő</i>
Felső Város	706	700	121	van
Belső Város	145	365	0	van
Alsó Város	824,5	1561	227,5	van
Összesen	1675,5	2626	348,5	van

A táblázat adataiból látható, hogy az 1753-as összeíráshoz képest a város területén a kaszálásra alkalmas mezők területe majdnem megháromszorozódott. Minden kamarai város magisztrátusa birtokolt kaszáltatásra alkalmas mezőt, amelyek különböző mennyiségű szénát adtak. A belsővárosiak és a felsővárosiak évente 30 kocsi szénát nyertek belőle, az alsóvárosiak 50-et, de mivel a Dráva folyó közelében volt, árvíz esetén gyakran megsemmisült. A magisztrátusok a széna egy részét a katonaság szükségleteinek ellátására szánták, elsősorban a városban állomásozó Greven ezrednek adták.¹⁰⁴⁶ A lakosság megfelelő állatállománnyal is rendelkezett. Lovakat, szarvasmarhát, teheneket és sertést tenyésztettek. Az alsóvárosiak juhokat is tartottak. A Felső és az Alsó Város területén méhkasokat is összeírtak.

Táblázat 42.

Az eszéki lakosság állatállománya városrészenként, Eszék, 1786¹⁰⁴⁷

<i>Állatállomány</i>	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>összesen</i>
ló	259	116	25	400
ökör és üsző	97	0	64	161
tehen	239	149	241	629
sertés	50	0	68	118
juh	0	0	20	20
méhkas	4	0	24	28

¹⁰⁴³ Sršan 2002. 85., 107., 143.

¹⁰⁴⁴ Sršan 2002. 85.

¹⁰⁴⁵ Sršan 2002. 85., 107., 143.

¹⁰⁴⁶ Sršan 2002. 85., 107., 143–144.

¹⁰⁴⁷ Sršan 2002. 86., 108., 144.

A táblázat adataiból látható, hogy a legnagyobb állatállománnyal az alsóvárosi és a felsővárosi lakosok rendelkeztek, ami nem meglepő, hiszen e két városrészhez tartozott az eszéki mezőgazdasági művelésre alkalmas földterületek 2/3-a. Az állatállomány között a szarvasmarha tartása dominált. Mellettük továbbra is kiemelt szerepe volt a lótartásnak, mert az állatokat a munkavégzés mellett a katonaság a szállításban is hasznosította. Nagy segítséget jelentettek a helyi kereskedőknek is, akik árukat szállítottak a városon belüli és kívüli vásárookra.¹⁰⁴⁸ A lovakat használták a magisztrátus tagjai is.¹⁰⁴⁹ A sertéseket az Oszmán Birodalomból, a Határőrvidékről és a Szerémségből importálták.¹⁰⁵⁰ Az 1786-os összeírás tartalmaz adatokat a mezőgazdaságban tevékenykedők számáról és összetételéről is, amit a 43. táblázat foglal össze.

Táblázat 43.

Az eszéki földművelő népesség összetétele, Eszék, 1786¹⁰⁵¹

	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesen</i>	<i>%</i>
paraszt	33	48	25	106	7,27
házas zsellér	572	171	438	1181	80,95
háztalan zsellér	105	0	67	172	11,79
Összesen	710	219	530	1459	100,00

Az eszéki földművelő népesség zömét a házas zsellérek alkották, arányuk 80,95%. Jellemzőjük, hogy házzal és 1/8-ad telekkel, kisebb földterülettel rendelkeztek. Őket követték a háztalan zsellérek (11,79%), akik se házzal, se telekkel nem rendelkeztek. Legkisebb számban voltak a parasztok (7,27%). Az összeírás adatai szerint egyikük sem volt a telekhez kötve, szerződötték őket, és szabadon költözhetnek.¹⁰⁵²

Az 1814-es összeírás alapján is megállapítható, hogy az eszéki lakosságon belül mennyi volt a mezőgazdaságban tevékenykedők aránya.¹⁰⁵³ A conscriptióban 11 olyan bejegyzést találunk, amelyek a mezőgazdaságban végzett munkálatokkal függnek össze, azon belül is a

¹⁰⁴⁸ Sršan 2002. 86.

¹⁰⁴⁹ Sršan 2002. 108.

¹⁰⁵⁰ Sršan 2002. 144.

¹⁰⁵¹ Sršan 2002. 84., 106., 143.

¹⁰⁵² Sršan 2002. 84., 106., 143.

¹⁰⁵³ Eszékre vonatkozóan az 1814-es évből nem rendelkezünk teleknagysággal, de Fényes Elek leírásában azt találjuk, hogy 1839-ben Eszéknek mindössze 3000 holdnyi földterülete volt, amely a közelben lévő települések mellett eltörpült – Verőcének 22.480, Fericsancinak 43.350, Nasicenak 54.910, Valpónak 180.625, Diakovárnak 132.940 holdnyi földterülete volt. Fényes 1839. 6.

földműveléssel és állattenyésztéssel: földművelő (*ruricola*, *agricola*), kertész (*hortulanus*) gulyás (*bubulcus*), juhász (*opilio*, *pecorum custor*), csordás (*armentarius*), kanász (*porcorum custor*), csósz (*campi custor*), házas zsellér (*inquilinus*), szőlőművelő (*vinicola*),¹⁰⁵⁴ pincemester (*cellarius*), napszámos (*operarius*). Városrészek szerinti eloszlásukat a 44-es táblázat foglalja össze.

Táblázat 44.

*Az eszéki mezőgazdasággal foglalkozó népesség eloszlása, Eszék, 1814*¹⁰⁵⁵

	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	Összesen
földművelő	56	0	1	14	71
csordás	1	2	0	0	3
gulyás	3	2	1	0	6
juhász	1	2	1	2	6
kanász	0	0	0	2	2
kertész	4	1	1	2	8
házas zsellér	3	0	0	7	10
pincemester	1	0	0	0	1
szőlőművelő	2	0	0	2	4
napszámos	132	0	15	196	343
csósz	0	0	0	2	2
Összesen	203	7	19	227	456

A táblázat adataiból látható, hogy a legtöbb, mezőgazdaságban tevékenykedő lakos azokban a városrészekben élt, amelyek a legtöbb mezőgazdaságra és állattartásra alkalmas földterülettel rendelkeztek. A foglalkozások differenciálódása arra enged következtetni, hogy a városban szerteágazó mezőgazdasági tevékenység (földművelés, állattenyésztés, szőlőtermesztés) folyt. A földek felügyeletével a csószok voltak megbízva, akikből kettőt írtak össze. Theodorus Gladibradich és Antonius Koprinsky felsővárosi lakosok voltak, és a nemesek szolgái közé sorolták őket, valószínűleg a város tulajdonában lévő telkeken foglalkoztatták őket.

A 18. századhoz hasonlóan a 19. század elején is többféle állatot tartottak. Ezt az összeírásban megjelenő, az állatok felügyeletével kapcsolatos foglalkozások (csordás, gulyás, juhász, kanász) igazolják, míg eloszlásuk azt bizonyítja, hogy az állattartás továbbra is min-

¹⁰⁵⁴ Benda is említi a *ruricola* (mezővárosi földműves) és a *vinicola* (szőlőművelő) kifejezést Keszthely példáján. Tapasztalatai szerint a *rusticus* kifejezéssel a polgárvárosi jobbágyokat illették. Benda 2008. 51–52.

¹⁰⁵⁵ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

den városrészt jellemzett. Számuk arra enged következtetni, hogy a lakosság körében a szarvasmarha és juhtartás dominált. Egyes pásztorokat az állam és a város foglalkoztatott. A felsővárosi Joannes Hoeczl királyi gulyás volt (*bubulcus regius*), Andreas Turicsar városi csordás (*armentarius civitatis*). Az összeírásban nem találunk adatot a lótartról, de biztos nem szűnt meg, mert, ahogy már említettük, az állatokat nemcsak a város civil, hanem katonai népessége is hasznosította. Szőlőtermesztéssel és bortermeléssel kapcsolatban az összeírás két foglalkozást említ, a szőlőművelőt és a pincemestert. 2-2 szőlőművelőt jegyeztek fel az Alsó és a Felső Város területén, feladatuk pedig a szőlők megőrzése és kezelése volt. Az egész város területén csak egyetlen pincemestert jegyeztek fel, a felsővárosi Ignatius Obadovichot, aki bajai származású volt.

Az összeírásban összesen 456 mezőgazdaságban tevékenykedő egyént írtak össze, ami a teljes lakosság 4,86%-át alkotta. Az alacsony részarány nem meglepő, hiszen a városi lakosság nem rendelkezett különösebben nagy megművelésre alkalmas földterületekkel, így többségük, főleg azok, akik nem birtokoltak semmilyen telket, az ipar és a kereskedelem felé fordultak. A városban összesen 71 földműves lakott, 56-an közülük felsővárosi, 14-en pedig alsóvárosi lakosok voltak, míg egy személyt az Újvárosban írtak össze. Mindegyikük háztartásfő volt, így feltételezhetően ők rendelkeztek a város területén földművelésre alkalmas területekkel. Nem a parasztok kategóriába sorolták őket, hanem a zsellérek, házas zsellérek és kertészek közé, aminek háttérében az állhat, hogy nem rendelkeztek az instrukcióban kikötött teleknagysággal. Hármukat a polgárok soraiban találjuk, mert polgárjoggal rendelkeztek. Mindegyikük helybeli lakos volt. Átlagos életkoruk 54,31 év. Családi állapotukat tekintve 62-en házasok, 8-an özvegyek, egy fő pedig egyedülálló volt. Felekezeti hovatartozásuk szerint 60-an római katolikusok, 11-en pedig ortodoxok voltak. Az utóbbiak mindegyikét az Alsó Város területén írták össze.

A mezőgazdaságban tevékenykedők 2/3-a napszámos volt, tehát kenyerüket munkaerejük értékesítésével keresték. Idénymunkát végeztek. Arányuk a magyarországi szabad királyi városokhoz mérten alulreprezentált, ugyanis a 18. század végén a napszámosok aránya az össznépességben általában 10-20% volt, míg Eszéken mindössze 3,66%.¹⁰⁵⁶ Feltételezhetően a város földművesei foglalkoztatták őket, de az sem zárható ki, hogy a város közelében lévő uradalmaknak is dolgoztak. A Belső Város kivételével minden városrészben megtalálhatók. Átlagos életkoruk 47,46 év volt. 339-en háztartásfők, 4-en pedig fiúgyermekek voltak. 315-en házasok, 8-an egyedülállók, 20-an özvegyek voltak. 235-en római katolikusok, 107-en ortodoxok,

---

¹⁰⁵⁶ Bácskai 2002. 153.

egy napszámos vallása ismeretlen maradt. A napszámosok között csak egy távollevő volt. Nem zárható ki teljesen, hogy a napszám, mint szezonális kereseti lehetőség a város napszámosain kívül másokat, a városon kívülről érkező, az összeírásban nem szereplő idénymunkásokat is vonzottak a városba, akiket az összeírás – munkájuk szezonális jellege miatt – nem említ.

A városban lévő mezőgazdasággal foglalkozó népességről a következő megállapításokat tehetjük:

- 1) Arányuk a városi lakosság körében nem érte el az 5%-ot, aminek hátterében azt állt, hogy a városnak nem volt sok földművelésre és állattenyésztésre alkalmas földterülete, így a felnőtt lakosság zöme iparral és kereskedelemmel foglalkozott.
- 2) Az összeírtak differenciálódása azt mutatja, hogy a városban három mezőgazdasági ág formálódott ki: a földművelés, az állattenyésztés és a szőlőművelés. Az első kettő mind a négy városrész területén képviseltette magát, míg a szőlőtermesztéssel csak a felső- és az alsóvárosi lakosság foglalkozott.
- 3) Az összeírtak zöme nem rendelkezett saját megművelésre alkalmas földterülettel, amit a városban lévő nagyszámú napszámos, és kevés számú földműves jelenléte is igazol. Egy földművesre átlagosan 4,83 napszámos jutott.
- 4) A mezőgazdaságban tevékenykedők egy kis része (pásztorok, csőszök) állami és városi alkalmazott volt.
- 5) A mezőgazdaságban tevékenykedők nem tudták kielégíteni a teljes lakosság szükségleteit, ezért a gabonafélék nagy részét a környező vármegyékből importálták, amit a pékek és sörfőzők példái is igazolnak.
- 6) Eszéktől eltérően több szabad királyi város életében a mezőgazdaság fontos szerepet játszott, a földművelés csakúgy mint az állattenyésztés. A korszakban erre a legjobb példa Szeged, amit már a 18. század második felében, a mezőgazdasági termelésből élők aránya is megmutatott. A források szerint a mezőgazdaságban tevékenykedők aránya 1777-ben körülbelül 75% volt, míg a város „legagrárabb” területei a külvárosok voltak.¹⁰⁵⁷ A 19. század elején területén, Eszéktől eltérően, az állattenyésztésnek fontos szerepe volt, ami például az 1806-os állatállományában is megmutatkozott. Területén 85.005 különböző állatot (igásökör, juh, ló, szarvasmarha, sertés) tartottak.¹⁰⁵⁸ Nem mellőzhető Kassán se a mezőgazdaság fontossága, ugyanis a város foglalkozás szerkezete azt mutatja, hogy a város területén 1801-ben a lakosság 27,8%-a tevékenykedett a mezőgazdaságban.¹⁰⁵⁹

---

¹⁰⁵⁷ Rákos-Vass 1985. 192.

¹⁰⁵⁸ Rákos-Vass 1985. 199.

¹⁰⁵⁹ Czach 1997. 134.

11. 2. 6. Fegyverviselők

Eszék 1687-es oszmánok alóli felszabadítása óta a katonaság a város mindennapjainak a része lett. A városban lévő katonák a belsővárosi erődítményben és a felsővárosi laktanyákban voltak elszállásolva. A katonaság jelentős hatással bírt a városra és a lakosságra is. Háborúk esetén a fegyverviselők jelenléte megerősödött a városban, ami befolyásuk és hatalmuk növekedésével járt együtt. Ennek következtében a katonai és a civil városi hatalom közötti erőviszonyok felbillentek, ami gyakran összetűzéseket eredményezett. A katonaság szükségletei a városi népesség számára is nagy anyagi terhet jelentettek. Ez elsősorban az ételmezésükre vonatkozott, de háború esetén a házakban is el kellett szállásolniuk őket.

A városban lévő katonaságról eddig kevés adattal rendelkezünk, szisztematikus kutatások eddig még nem folytak velük kapcsolatban. Ennek oka a forrásadottság is lehet. Egyrészt a város birtokában lévő 18. századra vonatkozó források zöme a 19. század közepén megsemmisült, másrészt pedig a rájuk vonatkozó források az osztrák levéltárakban keresendők. A városban állomásozó katonaságról az első adatok a II. József uralkodása során készült összeírásból ismertek, bár azok is töredékesek. A katonák csak a Felső és a Belső Városban tartózkodtak. A felsővárosi laktanyában a Greven ezred katonái voltak elszállásolva. Ellátásuk mind a három városrész és a környező falvak (Szarvas, Tenja, Erdőd, Csepin, Rétfalu stb.) feladata volt, akiknek ételmezésükről és lovaik ellátásáról is gondoskodniuk kellett. A Belső Városban Pálffy János ezredének gyalogosai voltak, de az ő ellátásuk már az állam feladata volt.¹⁰⁶⁰ 1786-ban a Felső Városban 105 katona tartózkodott, a Belsőben pedig hat század gyalogos. A felsővárosi laktanyán belül katonai kórház is működött. A katonák egészségügyi ellátása a katonaorvos feladata volt. A védelmi funkciók biztosítása mellett a katonaság feladatai közé tartozott a körlevelek megírása is, amelyek a katonai szökevényekre vonatkozó adatokat (leírásokat) tartalmazták.¹⁰⁶¹

Az 1814-es összeírás is közöl a fegyverviselőkre vonatkozó adatokat, akiknek a bejegyzésénél háromféle gyakorlatot tapasztalunk. 1) Ha a bejegyzett személy katona (*miles*) volt, akkor az összeírók csak narratív formában jegyezték be az egyéni számlálóivekbe, de a kategorizációjuk minden szempontból elmaradt – az összeírás egyetlen rubrikájában sem jelölték be őket. 2) A város és vármegye szolgálatában álló fegyverviselőket és alkalmazottaikat az összeírók kategorizálták, az esetek többségében a nemesek szolgái közé sorolták őket. 3) A

---

¹⁰⁶⁰ Sršan 2002. 80., 106.

¹⁰⁶¹ Sršan 2002. 81–83.

kiszolgált katonák jelölésére az instrukció sajátos rubrikát írt elő, amelyben a családi állapotokra való tekintettel (házas/egyedülálló) kellett felvenni őket.

Az 1814-es összeírás bejegyzései szerint a város területén összesen 141 személy köthető a fegyverviseléshez, ami a felvett népesség 1,50%-át teszi ki. Szolgálatukra való tekintettel három csoportba különíthetők el: 1) fegyverviselők, 2) katonai alkalmazottak, 3) kiszolgált katonák, amit a 45-ös táblázat adatai foglalnak össze.

Táblázat 45.

*Katonai szolgálatban vagy a katonaságnak dolgozó személyek, Eszék, 1814*¹⁰⁶²

	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesen</i>
fegyverviselők	45	15	4	33	97
katonai alkalmazottak	6	1	0	1	8
kiszolgált katonák	18	3	2	12	35
Összesen	70	19	6	46	141

A táblázat adataiból látható, hogy a város területén az aktív fegyverviselők voltak túlsúlyban, a bejegyzettek 69,05%-át alkották. Szolgálatukra való tekintettel három csoportba különíthetők el: 1) katonák, 2) városi fegyverviselők, 3) vármegyei fegyverviselők. A felsoroltak között a katonák voltak a legnépesebb csoport. Összesen 73 személyt jegyeztek be. Közülük csak öt személy volt háztartásfő, a többiek pedig a családok fiai voltak, így az utóbbiakról azt feltételezhetjük, hogy az összeírás alatt a kötelező katonai szolgálatot teljesítették. Átlagos életkoruk 21,89 év. Tizenhármuknál az összeírás ismerteti, hogy melyik ezredben szolgáltak: 7-en Jellacsichében, egy-egy személy pedig a Hohenzollern, Palatinalis, Kerper, Duka, Franz Carl és a Radetzky ezredben. Három katonáról az összeírás ismerteti, hogy a katonaságon belül milyen feladatokat láttak el. A belsővárosi Joannes Divald a Hohenzollern ezred felső helytartója (*superior locumtenens*), Luck Lallanczy kapitány (*colonellus*), az alsóvárosi Joannes Langenstein pedig tüzér (*piroborsalius*) volt.

A városi fegyverviselők közé összesen 13 személyt sorolhatunk. A legnépesebb csoport a városi pandúroké (*panduro civitatis*) volt. A város területén összesen 9-et jegyeztek fel. A városi fegyverviselők közé sorolandó még a város parancsnoka (*civitatis vigiliarum magister*), a belsővárosi Augustinus Moeke, és a felsővárosi Josephus Hesz, aki kiszolgált

¹⁰⁶² HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

városi pandúr (*emeritus panduro civitatis*) és nemesi felkelő (*insurgens*) volt. A város területén két nemesi felkelőt (*insurgens*) is feljegyeztek, a felsővárosi Jacobus Lebanovichot és Paulus Gerstnert. A vármegye szolgálatában összesen 8 fegyverviselő állt. Mindegyikük felsővárosi lakos volt. Négyen vármegyei pandúrok (*panduro comitatus*), hárman huszárok (*hussarus comitatus*) voltak. A vármegye házában (*domus comitatus*) élő Alysius Hampl Verőce vármegye helyőrségének parancsnoka (*Comitatus Veröczensis vigiliarum magister*) volt. Az összeírásban szerepel három olyan pandúr is, akikről nem lehet tudni, hogy ki foglalkoztatta őket.

A katonai alkalmazottak közé összesen nyolc személyt sorolhatunk. Többségük a vármegye szolgálatában állt. Ketten vármegyei hajdúk voltak (*comitatus haido*), egy vármegyei felügyelő (*deurio comitatus*) volt. Franciscus Szycs a vármegye börtönőre volt, Joannes Hartlt pedig vámosként (*teloniator civitatis*) foglalkoztatta a város. Andreas Pinterich az erődítmény gulyásaként dolgozott, Ignatius Heger katonai molnárként (*pistor militaris*), Christianus Slatinsky pedig a Vacen erzed csörgődobosa (*tympanotriba*) volt.

A városban összesen 35 kiszolgált katonát jegyezték fel, amivel a fegyverviselőkön belül a második legnépesebb csoportot alkották. Átlagos életkoruk 45,16 év volt, és minden városrészben feltűntek. Házassági állapotukra nézve 19-en egyedülállóak, 16-an pedig házasok voltak. 80%-uk helybeli volt, heten pedig vidékiek. Ketten Verőce vármegyéből (Ladislavci, Csepin) érkeztek, szintén ketten a Magyar Királyság területéről (Somberek, Pozsony), egy-egy fő pedig Horvátországból és Krajnából. Bejegyzésüket tekintve 17 fő csak *capitulans emeritiként* szerepel az összeírásban, míg a többiekénél szerepel a foglalkozásukra és státuszukra való bejegyzés is. Hárman iparral és ugyanennyien mezőgazdasággal foglalkoztak. Hárman szolgának álltak, ketten pedig a társadalom peremére kerültek, mert nevük mellett a koldus kifejezés szerepel. Az egyéb foglalkozások közé három személy sorolandó, akik között a vámos, az erődítmény gulyása és a segédszakács szerepel.

Az összeírásban szereplő eszéki fegyverviselőkről az alábbi következtetések vonhatók le:

- 1) Az összeírók közülük csak azokat a személyeket jegyezték fel, akik privát házakban éltek, az esetek többségében a családok fiait, míg a kaszárnnyában lévő katonákat az összeírás utasításainak értelmében nem vették fel, ezért pontos számukat nem tudjuk megállapítani.
- 2) Eszéken az aktív katonai szolgálatban álló családok fiai, illetve a városi és vármegyei rendre felügyelő pandúrok voltak túlsúlyban.
- 3) A fegyverviselők második legnagyobb csoportját a kiszolgált katonák alkották. A bejegyzések révén arra a következtetésre jutunk, hogy a katonai szolgálat befejeztével, megélhetésük

biztosítása érdekében kiegészítő tevékenységgel is foglalkozniuk kellett, ami között az ipar, a mezőgazdasági tevékenység és a szolgálatba állás dominált.

11. 2. 7. Egyháziak

Az *Instructiones* előírásaival szemben az eszéki népességösszeírók az összeírásba feljegyezték világi papokat is. Regisztrálásuk nem volt szisztematikus, mert a városban szolgáló világi papok közül csak a belsővárosi plébánost és két káplánját, illetve az alsóvárosi ortodox pópát és káplánját jegyezték fel. Hogy mi állhat ennek hátterében, a források alapján nem lehet megválaszolni. Meglehet, ők nem elleneztek nevük nyilvántartásba vételét a népesség felvétele során. A legtöbb egyházi személy mint családok fiai került az összeírásba. Ennek oka az összeírók precizitásában kereshető, akik minél pontosabb adatokat szerettek volna szolgáltatni a városban élő népességről és a háztartások nagyságáról. Ők csak az egyéni számlálóivekben szerepelnek, és csak narratív formában jelennek meg. Az összeírók egyik rubrikába se sorolták be őket. Eltérő gyakorlatot alkalmaztak az összeírók a szerzetesrendekkel szemben, mert rendházaikban csak az őket segítő civileket jegyezték fel, a rendtagokat viszont nem.

A Belső Város területén összesen négy egyházi személyt és egy sekrestyést írtak össze. A belsővárosi plébánián a helyi plébánost, Joannes Josephaczt és két káplánját, Martinus Komendót és Joannes Seliskart jegyezték fel. Josephacz pozsegi születésű volt. Filozófiát Zágrábban, teológiát pedig Páviában és Zágrábban tanult. Maksimilian Vrhovec szentelte pappá Zágrábban, és 1807-ben került az eszéki belsővárosi plébánia élére.¹⁰⁶³ Jó teológiai ismeretei ellenére Mandić püspök elégedetlen volt magatartásával, főleg, ami a plébánia pénzügyeinek vezetését illette. Az anyagiak egy részét saját maga számára használta fel, és a magisztrátus tudta nélkül, kedve szerint változtatta meg a stóla- és harangozódíjat, illetve a különböző igazolásokért kifizetendő összegeket. Emiatt a városi előljáróság panaszt tett a helyi ordináriusnál, akinek intézkednie kellett papjával szemben.¹⁰⁶⁴ Komendo a Magyar Királyság területéről származott, és 1812-től volt a belsővárosi plébánia egyik káplánja. Gimnáziumi tanulmányait Kalocsán fejezte be. A papi végzettséghez szükséges filozófiai és teológiai tanulmányokat Diakováron végezte. Joannes Seliskar is a diakovári teológián fejezte be tanulmányait, és szintén Josephacz munkáját segítette.¹⁰⁶⁵ Az összeírás a Belső Város területén említést tesz Georgius Hartmannról is, aki a vármegyében lévő Semelci plébánosa volt.

---

¹⁰⁶³ Sršan 2007. 133.

¹⁰⁶⁴ Sršan 2007. 133.

¹⁰⁶⁵ Sršan 2007. 135.

A Belső Várostól eltérően a Felső Városban nem jegyezték fel a helyi plébánost, hanem csak az egyházi szolgálatban lévő családok fiait. Összesen hat papot és egy ferences szerzetest említenek a háztartások összeírása során. A világi papok: Georgius Lukacsevih, Josephus Kellek, Antonius Benak, Stephanus Krasnik, Simeon Ivkovich és Georgius Andrischich, aki a Brodi ezredben lévő Gudinciban szolgált. Franciscus Strixanovich fia Sigismundus a Kapisztráni Szent János ferences rendtartomány szerzetese volt.¹⁰⁶⁶

Az összeírók hasonlóan jártak el az alsóvárosi római katolikus plébánia esetében is, ugyanis az akkori plébánost, Fabianus Parmacsevichet nem találjuk az összeírásban. Tanulmányait a pécsi teológián végezte, és a Pécsi Püspökségen szentelték pappá.¹⁰⁶⁷ Káplánja Stephanus Szakally volt, aki a Zala vármegyei Kanizsáról származott, viszont teológiai tanulmányait a zágrábi akadémián fejezte be.¹⁰⁶⁸ Az 1814-es összeírásban, az Alsó Városban hét egyházi szolgálatot végző személyt és egy sekrestyést találunk. A katolikus plébánosoktól eltérően az összeírók feljegyezték az ortodox pópát, Alexander Stojanovchot és káplánját, Petrus Petrovichot. A városban egy ortodox diakónus is volt. A katolikus papok mind a családok fiaiként lettek bejegyezve. Az összeírás Catharina Kirchmayer fiát, Josephust, Gregorius Martinovih fiát, Simeont, Martha Shimokovich fiát, Franciscust és Josephus Agyichot említi. Az alsóvárosi plébánia sekrestyése Ignatius Vaisz volt.

Az összeírás alapján a városban lévő két szerzetesrendről nem tudunk meg semmilyen adatot. A rájuk vonatkozó adatokat az 1813-as kánoni látogatások feljegyzéseiben találjuk. A vizitációs anyag szerint a városban 9 ferences szerzetes volt, akikről a helyi plébános, Josephacz jó véleménnyel volt. Tevékenységük a gimnáziumi oktatásra terjedt ki, illetve gyóntatások alkalmával segítettek a belsővárosi plébánosnak.¹⁰⁶⁹

11. 2. 8. A társadalom peremén: koldusok és szegények

Minden társadalomban megjelentek a társadalom szélére került személyek, akik munkaképtelenségük következtében nem tudták megteremteni a megélhetésükhöz szükséges anyagiakat, így túlélésük mások jóakarától függött. Ide sorolhatók a koldusok és nincstelenek, akik a megélhetésüket koldulással próbálták biztosítani. Az eszéki koldusokról az 1786-os évből származnak az első adataink. Számuk akkor az egész város területén 20 fő volt. Nehéz életkörülményeik hátterében idős koruk és rossz egészségügyi állapotuk állt. Közöttük találunk va-

---

¹⁰⁶⁶ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442.

¹⁰⁶⁷ Sršan 2007. 239.

¹⁰⁶⁸ Sršan 2007. 239.

¹⁰⁶⁹ Sršan 2007. 135.

kokat, fizikailag rokkantakat, bénákat és sántákat is, ami munkaképtelenségüket eredményezte. A város területén csak a helybeliek koldulhattak, hetente egyszer. A kéregetést csak szombatokként engedélyezték. Vásárokat nem látogathattak, és vidéken sem koldulhattak. A város koldusait a várostól kapott jelük viselése által lehetett felismerni.¹⁰⁷⁰

1812-ben összeírták a város koldusait. Csak az kerülhetett a magisztrátus által vezetett listára, aki teljesen munkaképtelen volt. Magukon továbbra is jelet kellett viselniük, ami alapján igazolni tudták, hogy helybeliek. A lakosság házaiba nem mehettek be, kizárólag ablakaik alatt kéregethettek.¹⁰⁷¹ Az 1814-es összeírás is tartalmaz adatokat a város szegényeiről. Az összeírásban összesen 9 *mendicus*, azaz koldus szerepel, ami az 1786-os évhez viszonyítva csökkenést mutat. Közülük ketten nők, heten pedig férfiak voltak.¹⁰⁷² Az összeírás szerint koldusok csak a Felső és az Alsó Város területén éltek, mert a Belső Város és az Újváros területén egyet sem írtak össze. Kettőjüknek saját háza volt, míg heten másnál laktak. Átlagos életkoruk 63,75 év volt, ami arra utal, hogy a város koldusai idős koruk miatt voltak munkaképtelenek. A legidősebb közöttük a 90 éves Philippus Cselenkovich volt, a legfiatalabb a 35 éves Martinus Dombolich, aki státusza szerint kiszolgált katona volt. Státuszából ítélve Dombolichot egy katonai sérülés tehetett munkaképtelenné.¹⁰⁷³

---

¹⁰⁷⁰ Sršan 2002. 89., 109., 145

¹⁰⁷¹ Sršan 2012. 207.

¹⁰⁷² HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442, 443.

¹⁰⁷³ HR-DAOS-6.1.6.1.3, knj. 443.

12. Az eszéki polgárság

12. 1. A polgárjog és elnyerésének feltételei

A Magyar Királyság területén a polgárjog¹⁰⁷⁴ és az azzal együtt járó privilégiumok a késő középkorban, a szabad királyi városokkal, az úgynevezett *civium unitas*-szal egyidejűleg jelentek meg.¹⁰⁷⁵ A polgárok, vagy – ahogy az eszéki forrásokban is szerepelnek – *civesek*, *Burgerek*, „*a polgárjogot elnyertek közösségét*” alkották.¹⁰⁷⁶ A polgárság volt a kollektív jogok és privilégiumok, illetve a közös terhek viselője egy adott társadalmon belül.¹⁰⁷⁷ A szabad királyi városi rang elnyerésével azonban a polgári státusz nem terjedt ki automatikusan az egész lakosságra.¹⁰⁷⁸ Ezt jól ábrázolja Eszék kiváltságlevelének 25. pontja is, amely a városban élő lakosság között pontos különbséget tesz, és három kategóriába sorolja őket: polgárok, városlakók és jövevények.¹⁰⁷⁹ Azonban mindhárom csoportnak, a köztük fennálló különbségek ellenére, azon kellett fáradoznia, hogy példamutató és törvénytisztelő magatartással, s a királynak bizonyított hűséggel megtartsák a nekik ítelt privilégiumokat.¹⁰⁸⁰

A polgársághoz tartozás tudata, ahogy Bácskai írja, „*volt a városi lakosság identitás-tudásának legfőbb meghatározója*”.¹⁰⁸¹ A polgárjog megszerzésével ugyanis az egyének más privilegizált csoportok tagjai is lehettek, mint a céhek vagy a testvériségek.¹⁰⁸² Azt mondhatjuk, hogy a polgárjog megszerzése egyfajta „kapu” volt a többi, társadalmon belül létező és működő csoportba való bejutáshoz. Annak ellenére, hogy a polgárjog minden szabad királyi városban élő egyénre kiterjedhetett volna, a gyakorlat kissé másnak bizonyult – a lakosságnak csak kisebb csoportja élhetett vele, hiszen az elnyeréséhez különböző előírásoknak kellett megfelelni.

---

¹⁰⁷⁴ A polgárjogot Werbőczy *Hármaskönyvében* a következő módon definiálja: „*Polgári jog pedig az, a melyet minden nép vagy minden polgári társaság isteni és emberi okból magának alkotott, és nevezzük: polgári jognak, mintegy a polgári társaság tulajdon jogának. Ezt hármal értelemben vehetjük. Először általában; és ez az, a melyet minden polgári társaságban általánosan megtartanak. Másodszor különösen; és ez az, melyet minden nép vagy minden polgári társaság isteni és emberi okból tulajdonaként magának alkotott. Harmadszor, kitüntőleg, tudniillik a római jog kitüntetésére, a melyet birodalmi jognak is nevezünk.*“ Werbőczy 1514.: http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (2020. 09. 20., 14.15.)

¹⁰⁷⁵ A *civium unitas* fogalmat Werbőczy vezette be.

¹⁰⁷⁶ Bácskai 2002. 43.

¹⁰⁷⁷ Lovas 2020a. 15., Szende 2006. 85., Werbőczy 2005. 389.

¹⁰⁷⁸ A polgár szó jelentésének változásait lásd.: Szende 2006., Bácskai 2002.

¹⁰⁷⁹ Sršan 2009. 65. Ez nem egy eszéki specifikum, megjelenik más szabad királyi városok okleveleiben is. Amikor Székesfehérvár szabad királyi városi rangra emeltetett, az 1702-es diploma ugyanúgy különíti el a város lakosságát, mint ahogy ez az eszékiben is olvasható. Kovács 2013. 123.

¹⁰⁸⁰ Sršan 2009b. 65.

¹⁰⁸¹ Bácskai 2002. 44.

¹⁰⁸² Bácskai 2002. 44.

Ha valaki felvételt szeretett volna nyerni a városi polgárság soraiba, meg kellett felelnie néhány előírásnak, amik közül a vagyoni háttér és megfelelő képzettség, a felekezeti hovatartozás, a házas élet és a példás magatartás emelendők ki.¹⁰⁸³ A személynek egyéni szabadsággal kellett rendelkeznie (nem kerülhetett senki fennhatósága alá), és nem lehetett más szabad királyi város polgára.¹⁰⁸⁴ Ami a vagyoni háttérrel illeti, a polgárjogot megszerezni vágyó rendelkezhetett ingatlannal a város területén, vagy olyan foglalkozást kellett űznie, amely állandó jövedelmet biztosított neki – űzhetett ipart, foglalkozhatott kereskedelemmel vagy szellemi tevékenységgel. Polgárjogban csak a római és görögkatolikus, illetve ortodox vallásúak részesülhettek.¹⁰⁸⁵ Az eszéki kiváltságlevél 16. pontja kimondta, hogy ingatlannal a város területén csak az említett felekezet tagjai rendelkezhetek, így a polgárság közé zsidók és a protestánsok nem kerülhettek, mivel a vagyoni háttérre vonatkozó kritériumot nem tudták teljesíteni. A házas családi állapot az egyének nagykorúságának volt a jele – *„az egyén ekkor érte el önálló cselekvőképessége és felelőssége vagyoni és társadalmi értelemben is a lehető legnagyobb mértéket: függetlenedhetett a szülői háztól és törvényes utódok felnevelésére vált alkalmassá”*.¹⁰⁸⁶ Az erkölcsös életvitelt nemcsak az eszékiektől, hanem a városba külföldről vagy a szomszédos városokból érkezett egyénektől is elvárták. Mivel ők a magisztrátus számára addig ismeretlenek voltak, a városba tanúsítványokkal érkeztek, amellyel törvényes voltak és tisztességes életvitelüket bizonyíthatták.¹⁰⁸⁷

Az eszéki városi polgárságba való felvétel körülményeit a kiváltságlevél nem szabta meg, de a folyamatot nyomon lehet követni a magisztrátus jegyzőkönyveiben. A polgárjog elnyerése többlépcsős folyamat volt: az egyének a városi magisztrátusnál kezdeményezhették ezt az erre vonatkozó kérelmük benyújtásával. A városi előjáróság a beérkezett kérelmeket ülésein megtárgyalta, és tájékozódott az egyének holléte és magatartása felől. Ha a kandidátus a fent felsorolt szempontoknak eleget tett, a magisztrátustól pozitív választ kapott. Ezt követte az eskütétel, amire az esetek többségében a városházán, a magisztrátus tagjai előtt került sor. Abban az esetben, ha az egyént betegség gyötörte, saját házában, a magisztrátus által kiküldött delegáció előtt is letehetette azt. Ezt bizonyítja Mathias Wagner példája is, aki rossz egészségügyi állapotára hivatkozva nem tudott jelen lenni az eskütételen, ezért kérte, hogy küldjenek ki hozzá két delegáltat, akik előtt leteheti az esküt. A magisztrátus eleget tett kérésének,

---

¹⁰⁸³ Lovaš 2020a. 17., Sikirić 1996. 103., Kovács 2013. 127., Szende 2006. 87.

¹⁰⁸⁴ Sikirić 1996. 103.

¹⁰⁸⁵ Sikirić 1996. 103., Lovaš 2020. 17.

¹⁰⁸⁶ Szende 2006. 86–87.

¹⁰⁸⁷ Szende 2006. 87.

és a polgárjogot végül saját házában nyerte el.¹⁰⁸⁸ Az eskütétel után az egyének pecséttel ellátott igazolást kaptak új státuszokról, nevük pedig bekerült a polgárkönyvbe.

A polgárok közé való bejutás nem volt ingyenes. Az egyéneknek – társadalmi státuszuktól függően – a városi pénztárba előre meghatározott összegű, egyszeri taxát kellett befizetniük. Az eszéki polgárkönyv első oldalán a „tagságdíj” három csoportra terjed ki – 25 forintnyi járadékot kellett fizetni a nemeseknek, 8 forintot a kereskedőknek és kézműveseknek, 4 forintot pedig a polgárok fiainak.¹⁰⁸⁹ A díj kifizetése alól az első magisztrátus tagjai 1809-ben mentesítették magukat, amit a „*városi ügyek intézésében tett fáradozásuk elismeréseként és jeleként*” magyaráztak.¹⁰⁹⁰

Az eszéki magisztrátus nem minden kérelmet bírált el pozitívan. Minden olyan ügyben, amely során az egyének magatartásával vagy hollétével kapcsolatban kételyek merültek fel, vagy a kandidátusok bírósági perek részesei voltak, negatív döntést hoztak, amit a jegyzőkönyvek bejegyzései is tanúsítanak. A forrásokból kiolvasható az is, hogy egyesek a polgári kérelem beadása pillanatában miért nem méltók a polgári státusz odaítélésére. Joannes Janichnak például írásos bizonyítékot kellett benyújtania az általa folytatott kereskedelmi tevékenységeiről, Antonius Shimkovich pedig, ahogy a forrás írja, „*ismert volt rossz életviteléről*”.¹⁰⁹¹ Franciscus Brandsteter egyszerre több ügy miatt is alkalmatlannak bizonyult: nem rendelkezett ingatlannal, nem űzött ipart, és egy peres ügybe is belekeveredett.¹⁰⁹² A kérelmek negatív elbírálása nem azt jelentette, hogy az egyének a jövőben nem kérelmezheték újra a polgári státusz megszerzését, hanem azt, hogy a döntést a magisztrátus elhalasztja addig, míg az egyének a kért bizonyítékokat be nem szolgáltatják, vagy viselkedésük nem javul. Ezt bizonyítja Brandsteter példája is, akit 1813-ban végül Eszék teljes jogú polgára lett.¹⁰⁹³

A polgári státusz jogokkal és kötelességekkel járt, amelyek közül érdemes kiemelni néhányat. A polgárok részt vehettek a város vezetésében, választójoggal rendelkeztek, és a városi vezetésen belül különböző funkciókat láthattak el.¹⁰⁹⁴ Az eszéki polgárokat, mint a többi szabad királyi város polgárait is, kötelezte az általános adó és földadó, valamint a városi és katonai terhek fizetése, de mentesek voltak a harmincad és a vám fizetése alól, ha az árut a Habsburg Birodalmon belül szállították. A polgároknak joguk volt kocsmákat és mészárszé-

---

¹⁰⁸⁸ Sršan 2009e. 227., 277., Lovaš 2019. 136.

¹⁰⁸⁹ A díjakat az 1799. szeptember 25-én közzétett körlevél definiálta. „(...) *pro Gremialibus Civium filiis in 4 Ft., pro Opificibus et Mercatores intra et extra Regnum in 8 Ft., pro Nobilibus et Distractionibus in 25 Ft. defixam*”. HR-DAOS-6.1.6.5, knj. 460.

¹⁰⁹⁰ Sršan 2009e. 221.

¹⁰⁹¹ Sršan 2012. 167.

¹⁰⁹² Sršan 2012. 397.

¹⁰⁹³ HR-DAOS-6.1.6.5, knj. 460.

¹⁰⁹⁴ Sršan 2009e. 221.

keket tartani, vadászni és halászni. A város területén gyógyszertárakat, boltokat és más nyilvános helyeket nyithattak. Jogi szempontból is védve voltak. Bírósági ítélet nélkül saját vagy más adóssága miatt senki sem börtönözhetette be őket.¹⁰⁹⁵

12. 2. Az eszéki polgárok az 1814-es összeírásban és a polgárkönyvekben

Az eszéki polgárok az 1814-es népességösszeíráson kívül megjelennek a városi magisztrátus által vezetett két polgárkönyvben is, amelyek a polgári esküt letevő személyek névsorát és adatait tartalmazzák. A forrásoknak köszönhetően lehetővé válik az összeírásban megjelenő, és a polgárok közé sorolt személyek adatainak az ellenőrzése és pótlása. A conscriptióban a polgárok besorolására a *Cives et Opifices* című alrovat volt kialakítva, ugyanakkor egyes személyek foglalkozása mellett megjelenik a *cives* kifejezés is, amivel az összeírók feltehetőleg ki akarták hangsúlyozni, hogy az egyén polgárjoggal is rendelkezett. Az említett alrovat az iparral, kereskedelemmel és földműveléssel foglalkozó polgárok bejegyzésére szolgált, viszont a népességösszeírás feldolgozása során szembetűnik, hogy a polgárjoggal rendelkező tisztségviselők és honoráciorok az összeírásban sehol sem jelennek meg polgárként. Egyetlen olyan utalást sem találunk, ami esetükben a polgári státusz birtoklását feltételezné. Ez azonban a magisztrátus tagjaira nézve elképzelhetetlen volt. A másik észrevétel a *cives* jelző használatával függ össze. Nem minden személynél jelenik meg, aki a *polgárok és kézművesek* rubrikába lett besorolva, ami azt a gyanút kelti, hogy talán nem minden ide sorolt személy volt automatikusan polgár is, amit a polgárkönyvek végül alá is támasztottak. Ez okból szükségesnek mutatkozott az alrovatba besorolt egyének adatait ellenőrizni. Tehát minden személyt, akit az összeírók az említett alcsoportba kategorizáltak, kikerestünk a polgárkönyvekben is, hogy biztosak lehessünk abban, hogy Eszék szabad királyi város teljes jogú polgára volt.

A polgárok számának szempontjából az összeírás adatait pótolnunk kellett. A polgárság soraiba kellett sorolnunk azokat a városi vezetőket és honoráciorokat, akik 1814-ben polgárjoggal rendelkeztek, és megtaláltuk őket a város polgárkönyveiben. A *Polgárok nyilvántartásában* megjelenő *Natio* rovatnak köszönhetően megállapítható az eszéki polgárok származási helye is. Ez okból az összeírást egy újabb oszloppal bővítettük, amelybe a polgárkönyvben szereplő *Natio* című rovat adatait másoltuk át, hogy megállapíthassuk, hogy a városi vezetőség számára a külföldi származás diszkrimináló kritérium volt-e a polgárjog odaítélésénél vagy sem. Az adatok ellenőrzése során néhány polgárnak titulált személyt nem talál-

---

¹⁰⁹⁵ Sršan 2009b. 54., 56., 58., 63., Lovaš 2019. 19.

tunk a polgárkönyvekben, aminek két magyarázata lehet. Vagy a polgárkönyvbe felejtették el beírni őket, vagy az összeírók tévesen írták be a *cives* megjegyzést. A három forrás adatainak összevetését és összefoglalását a 46-os táblázatban mutatjuk.

Táblázat 46.

*A kézművesek és polgárok száma az 1814-es összeírásban,
és a polgárjoggal rendelkezők városrészenként, Eszék, 1814¹⁰⁹⁶*

	<i>Polgárok és kézművesek c. alrovatba besorolt személyek száma az összeírásban</i>	<i>A „cives“ megjegyzéssel ellátott személyek száma az összeírásban</i>	<i>A polgárjogot elnyer személyek száma a polgárkönyvekben 1814-ig</i>
Felső Város	206	94	110
Belső Város	60	19	48
Újváros	13	10	13
Alsó Város	278	180	210
Összesen	557	303	381

A táblázat adataiból két fontos következtetés vonható le. Nem minden eszéki férfi rendelkezett polgárjoggal, annak ellenére, hogy a polgárok és kézművesek című alrovatba kategorizálták őket az összeírók, továbbá, hogy a *cives* megjegyzést az összeírók nem következetesen használták. Ugyanis a polgárkönyv és az összeírás összevetése során sokkal több eszéki polgár rendelkezett polgárjoggal, mint ahányszor a *cives* megjegyzés szerepel a személyek foglalkozása mellett. Érdekes megfigyelni, hogy kilenc fő esetében az összeírók használták a *cives* jelzőt, de a személyek csak 1815 után tették le a polgári esküt.¹⁰⁹⁷ Tehát a források összevetése és leellenőrzése szükségesnek bizonyult. A levont tanulságok alapján csak azok a személyek lesznek bevonva a vizsgálatba, akikről biztosan megállapíthattuk, hogy 1814-ig, tehát az összeírásig polgárjoggal rendelkeztek, és megtaláltuk őket az eszéki polgárkönyvekben is. Rajtuk kívül a vizsgálatba be kell vonni azokat a polgárokat is, akik a hivatalnokok és honoráciorok közé lettek sorolva, de rendelkeztek polgárjoggal. Tehát 1814-ben a városban összesen 403 eszéki rendelkezett polgárjoggal, ami a teljes lakosságnak mindössze 4,30%-a.¹⁰⁹⁸ Eszék a polgárok ará-

¹⁰⁹⁶ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443., HR-DAOS-6.1.6.5, knj. 460.

¹⁰⁹⁷ Meglehet, hogy a polgári státusz elnyeréséről előbb értesítették az egyéneket, míg a polgáreskü letételére később került sor. Az sem zárható ki, hogy az egyéneket később jegyezték be a polgárkönyvbe.

¹⁰⁹⁸ A polgárok számára vonatkozó adat ismert Zágráb esetében, ahol 1751 és 1799 között Sikirić szerint összesen 866 polgárt jegyezték fel, míg Jukić 1118 egyént említ. Sikirić 1996. 111., Jukić 2016. 89.

nyát illetően az egyes magyarországi szabad királyi városokhoz viszonyítva alattuk maradt. Győrért az arányuk 5,7% volt, míg Kassán 5,3 és 6,1% között mozgott.¹⁰⁹⁹

12. 3. Az eszéki polgárok általános demográfiai jellemzői és foglalkozás szerinti elkülönülésük

Az összeírásban szereplő és a polgárkönyvben is megjelenő 403 eszéki polgár minden városrészben képviseltette magát. 53,34%-uk alsóvárosi, 29,20%-uk felsővárosi, 13,86%-uk belsővárosi, 3,60%-uk pedig újvárosi lakos volt. A városrészek teljes népességszámát és a köztük megjelenő polgárokat a 47-es táblázat foglalja össze.

Táblázat 47.

A városrészek teljes népesség száma és a polgárok aránya városrészek szerint, Eszék, 1814¹¹⁰⁰

	<i>Népesség szám</i>	<i>Polgárok száma</i>	<i>Polgárok aránya (%)</i>
Felső Város	3787	118	3,12
Belső Város	813	56	6,89
Újváros	534	14	2,62
Alsó Város	4226	215	5,09
Összesen	9360	403	4,30

A táblázat adataiból látható, hogy a polgárok aránya a városrészek teljes népesség számában sehol sem éri el a 10%-ot. A legtöbb polgári státusszal rendelkező lakosa a Belső Városnak volt (6,89%), amit az Alsó Város követett (5,09%). A Felső Városnak lakosság számához mérten kevés polgára volt, ami a lakosság foglalkozásával is összefügghet. Míg a belsővárosi és az alsóvárosi lakosság zöme iparból és kereskedelemről élt, addig a felsővárosiak között nagy arányban voltak jelen napszámosok és földművesek, akik feltehetőleg a polgárjog megszerzéséhez szükséges anyagi kritériumoknak nem tudtak megfelelni. Az újvárosi lakosság mindössze 2,62%-a tette le a polgári esküt.

A bejegyzettek 73,69%-a római katolikus, 26,31%-a pedig ortodox vallású volt, ami a városban lévő felekezetek közötti arányt tükrözi. Az eszéki lakosság 3/4-e római katolikus vallású volt, 1/4-e pedig ortodox. Az Újváros kivételével mindkét felekezet tagjai megtalálha-

¹⁰⁹⁹ Tóth 2009. 87.

¹¹⁰⁰ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

tók a másik három városrészben, azzal a kitételrel, hogy az ortodoxok többsége alsóvárosi polgár volt, hiszen abban a városrészben koncentrált az eszéki ortodox lakosság zöme. A polgárok felekezeti hovatartozását városrészenként a 48-as táblázat foglalja össze.

Táblázat 48.

Az eszéki polgárok felekezeti eloszlása városrészek szerint, Eszék, 1814¹¹⁰¹

	<i>római katolikus</i>	<i>ortodox</i>	<i>Összesen</i>
Felső Város	112	6	118
Belső Város	53	3	56
Újváros	14	0	14
Alsó Város	118	97	215
Összesen	297	106	403

A polgárok 90,32%-a volt házas, 4,96%-a egyedülálló és 4,72%-a özvegy. Átlagos életkoruk 46,61 év. Az összeírás nem közöl a származásukra vonatkozó adatot, a *Polgárok nyilvántartása* viszont igen, így meg lehet vizsgálni, hogy a városban a polgáresküt letevők között milyen arányban jelentek meg külföldiek. A polgárkönyvben szereplő *Natio* rovat értelmezése több problémát is felvet. Ennek oka, hogy a 19. század elején a nemzet, mint mai értelemben vett identitás nem létezett. Így a forrásban megjelenő kifejezések, mint a „*bohemus*”, „*germanus*”, „*austriacus*”, „*hungarus*” stb. nem feltétlenül a nemzeti hovatartozást, hanem a személyek földrajzi származását jelölték.¹¹⁰² Ezt jól illusztrálja Ludovicus Vrabec példája is, aki a polgárkönyvben horvátként (*croata*) jelenik meg,¹¹⁰³ de tudjuk róla, hogy a Horvátországban lévő Kaproncából származott. Az ő esetében a horvát jelölés földrajzi vonatkozású lehet.¹¹⁰⁴ Ezt igazolja a helyi polgárok jelölése is, akiket eszékiként (*eszekiensis*) és szlavónként (*slavonita*) jelölnek a *Natio* rubrikában.

Az eszéki polgárok származására való tekintettel a polgárkönyv 18 különböző bejegyzést tartalmaz: boszniai, baranyai, cseh, eszéki, gotscheni, horvát, illír, itáliai, macedón, magyar, morva, nasicei, német, osztrák, római birodalombeli, stír, stájer és szlavón. Öt polgár származási helyét nem lehet megállapítani, mert az erre vonatkozó rubrika a polgárkönyvben kitöltetlen maradt. A származási helyek arányát a 49-es táblázat foglalja össze.

¹¹⁰¹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

¹¹⁰² Vö. Czoch 2011. 157.

¹¹⁰³ Lovaš 2020a. 104.

¹¹⁰⁴ Sršan 2009a. 40.

Táblázat 49.

Az eszéki polgárok származási helye, Eszék, 1814¹¹⁰⁵

<i>származási hely</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
boszniai	1	0,25
baranyai	1	0,25
cseh	10	2,48
eszéki	66	16,38
gotscheni	3	0,74
horvát	4	0,99
illír	3	0,74
itáliai	3	0,74
macedón	3	0,74
magyar	30	7,44
morva	3	0,74
nasicei	1	0,25
német	24	5,96
osztrák	30	7,44
római birodalombeli	3	0,74
stíriai	2	0,50
stájer	1	0,25
szlavón	210	52,11
ismeretlen	5	1,24
Összesen	403	100,00

Eszék szabad királyi város polgársága zömét (66,73%) a helybeli szláv lakosság alkotta. 52,11%-uk szlavón, 16,35%-uk eszéki, 0,99%-uk horvát, egy személy pedig nasiceiként jelenik meg. A helyi ortodox lakosság többségét szlavónként jegyezték be, míg a lokális horvátok eszékiként szerepelnek a polgárkönyvben. Lehet, hogy a magisztrátus ezzel is hangsúlyozni szeretne volna a két felekezet közötti különbséget. A magyarok és az osztrákok egyenlő arányban részesültek a polgárjogban (7,44%), a németek aránya 5,96%, a cseheké pedig 2,48%.¹¹⁰⁶ Ha ehhez hozzáadjuk még az illíreket, Gotschen, Morvaország, Stíria, Stájerország, Itália, Baranya és a Római Birodalom területéről származókat, akkor szembevetendő, hogy a külföldiek zöme közép- és kelet-európai országokból származik. A dél-

¹¹⁰⁵ HR-DAOS-6.1.6.5, knj. 460.

¹¹⁰⁶ A németek jelenléte a 18. század folyamán észlelhető a nasicei uradalomban is, akik II. Pejacevih József alatt telepedtek le. Jelenlétük észlelhető volt más szlavóniai uradalmak területén, így a diakováriban is. (Vrbanus 2016b. 119–120.)

kelet-európai országokból származó külföldiek, amelyek még az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt voltak, a város polgárkönyvében ritkán jelennek meg. 1814-ig csak két ortodox macedón kereskedőt és egy bosnyák fogadózt regisztráltak, és arányuk nem haladja meg az 1%-ot sem.

Ha a polgárok származását vizsgáljuk városrészenként, akkor a külföldiek letelepedése szempontjából a Felső Város volt a legnyitottabb városrész. Területén 1814-ig 14 különböző területről érkező személyt regisztráltak. A helybeli szláv lakosság mellett a külföldiek között a csehek (6), magyarok (6) és osztrákok (6) voltak túlsúlyban. Hasonló volt a helyzet a Belső Városban is, ahol a magyarok mellett (11) a német nyelvterületekről érkezők alkották a külföldi származású városi polgárság zömét. Közöttük 9 osztrákot és 5 németet jegyeztek fel. Az Alsó Város területén összesen 11 származási hely szerepel. Az összes városrész között itt regisztrálták a helyi származású polgárok zömét. A külföldiek között az osztrákok (15), magyarok (8) és csehek (3) domináltak. Az Újvárosban 5 magyar, 3 német és 2 római birodalombeli személy szerezte meg a polgárjogot, ami azt jelenti, hogy ebben a városrészben több külföldi polgár tette le a polgári esküt, mint eszéki. Ha az eszéki polgárok származási helyét más szabad királyi városok polgárainak származási helyével szeretnénk összehasonlítani, akkor azt láthatjuk, hogy Székesfehérvár (62%), Modor (64%) és Sopron (65%) polgárainak származási helyéhez hasonló képet mutat, ahol szintén a helyben születettek domináltak.¹¹⁰⁷ Tőlük eltérően voltak olyan városok is, amelyekben a bevándorlók alkották a polgárok többségét, és a helybeli születésű lakosság csekély számban jelent meg közöttük, mint például Újvidéken (17%), Pesten (26%) és Kassán (37%).¹¹⁰⁸

Az eszéki polgárok foglalkozásuk szerint négy nagy csoportba különíthetők el: 1) hivatalnokok és honoráciorok; 2) iparosok; 3) kereskedők; 4) mezőgazdaságban tevékenykedők. 1814-ig a polgárság többségét az iparosok alkották (71,22%). Őket követték a kereskedők (19,85%), illetve a hivatalnokok és a honoráciorok (5,97%). A polgárjogot elnyerők csak 1,24%-a foglalkozott mezőgazdasággal. Hét polgár foglalkozása ismeretlen maradt.

---

¹¹⁰⁷ Az adatok jól összehasonlíthatók Eszékkel, mert a kutatás az 1800. és 1804. közötti adatokat öleli fel. Czoch 2011. 158. Lásd: Bácskai 2002. 128.

¹¹⁰⁸ Czoch 2011. 158.

Táblázat 50.

Az eszéki polgárok foglalkozás szerinti elkülönülése, Eszék, 1814¹¹⁰⁹

<i>Foglalkozás</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
hivatalnok és honorácior	24	5,96
iparos	287	71,22
kereskedő	80	19,85
mezőgazdaságban tevékenykedő	5	1,24
ismeretlen	7	1,74
Összesen	403	100,00

Az eszéki iparosok 48,32%-a rendelkezett polgárjoggal, ami arra enged következtetni, hogy a saját tevékenységük mellett érdekeltek voltak a városhoz tartozó ügyek lebonyolításában is.¹¹¹⁰ Arányuk az összes polgár között 71,77%, ami nem meglepő, hiszen az iparosok voltak a város férfi népessége között a legnépesebb csoport. Az iparral foglalkozó polgárok minden iparágat képviseltek, de legtöbben a ruházati iparban (88 fő), szolgáltatóiparban (52 fő) és élelmiszeriparban (37) tevékenykedtek. Ez megegyezik a három legtöbb képviselővel rendelkező eszéki iparággal, azzal a kitételrel, hogy bár a szolgáltatóiparban tevékenykedett a legtöbb iparos, a polgárok számában csak a második helyen képviseltették magukat. A többi iparágban tevékenykedő iparos polgári státusza a következő módon oszlott meg: bőripar (27 fő), fémipar (22 fő), építőipar (21 fő), faipar (19 fő), egyéb iparág (10 fő), textilipar (5 fő), vegyipar (4 fő), agyagipar (1 fő).

A város kereskedőinek aránya a polgárok között 19,85% volt, viszont a város összes kereskedőjéhez mérten arányuk meghaladja a 70%-ot (70,07%). A polgárok között a mercaturát folytató kereskedők domináltak. Összesen 63-an rendelkeztek polgári státusszal. Őket követik a spekulánsok (8 fő), kiskereskedők (5) és questorok (4 fő). A honoráciorok 73,91%-a városi hivatalnok és tisztségviselő volt, akiknél a polgári státusz munkavégzésük és funkciójuk betöltésének előfeltétele volt. Közöttük megtalálható hat szakértelmiségi is – öt orvos és egy tanár. Az őstermelők aránya az eszéki polgárok között elenyésző. Arányuk a városi polgárok között összesen 1,24%. Eszéktől eltérően viszont voltak olyan városok, ahol a mezőgazdaságban tevékenykedők aránya magas volt a városi polgárság köreiben. A magyar-

¹¹⁰⁹ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 441–443.

¹¹¹⁰ A budai kézművesek társadalmi helyzetére lásd: Géra 2012. 401–425. A pozsonyi polgárokról lásd: Tóth 2009. Kassáról lásd: Czoch 1997.

országi szabad királyi városok közül ide sorolandó Székesfehérvár, Sopron és Buda –ez utóbbiban az szőlőművelők aránya elérte a 30%-ot.¹¹¹¹

Az eszéki polgárokkal kapcsolatban az alábbi következtetések vonhatók le:

- 1) A város lakosságának csak egy csekély hányada részesült a polgári kiváltságjogokban, ami a feudális korszak egyik meghatározó jele. A teljes népességnek csak 4,30%-a került a polgárok jegyzékébe.
- 2) A polgárok származási helyére való tekintettel arra következtethetünk, hogy a polgári státusz odaítélése nyitott volt a külföldről érkező népesség előtt is, tehát az erkölcsi és az anyagi kritériumok elsőbbséget élveztek a származással szemben.
- 3) A polgárok foglalkozás szerinti megoszlása arról tanúskodik, hogy minden foglalkozási csoport érdekelt volt képviseltetni magát a városi vezetésben és döntéshozatalban. Közöttük kiemelendők az iparosok és a kereskedők, míg a városi tisztségviselők és hivatalnokok esetében munkájuk végzésének előfeltétele volt a polgárjog megszerzése.

---

¹¹¹¹ Bácskai 2002. 128.

13. Összegzés

Eszék a 19. század elején azon kevés mezőváros közé sorolható, amelynek hosszas tárgyalások után sikerült megszereznie a szabad királyi városi címet. Rajta kívül a 18. század második felében ez még nyolc városias településnek sikerült, amely közül négy (Zombor, Pécs, Szabadka, Újvidék) a város közelében vagy távolabbi szomszédságában helyezkedett el. A későbbi szabad királyi rangra való emelés mellett ezeknek a településeknek több közös jellemzőjük volt, ezek közül kiemelkedik a lakosság szám.¹¹¹² E tekintetben a 19. század első felének Eszéke csak részben illett e városok közé. Népszámszámát illetően – az 1814-es népességösszeírás szerint 9360 nem nemes lelket számlált – a magyarországi városok népességének ranglétrájának a vége felé helyezkedett el, ugyanis több szabad királyi város a 9–10.000-es népességszámot már a II. József-féle összeírás alatt elérte. Horvátországi viszonylatban viszont ezzel a lélekszámmal a Horvát–Szlavón Királyság legnagyobb lakosság számú városává nőtte ki magát, maga mögé utasítva Zágrábot és Varasdót is.

Az 1814-es népességösszeírásnak köszönhetően a területén élő népesség demográfiai jellemzői is megismerhetővé váltak. E tekintetben a korszak néhány szabad királyi városával azonos jellemzőket mutat. Más városok társadalmához hasonlóan Eszéken is a fiatal korszerkezettű népesség dominált. A római katolikus lakosság túlsúlyát és az ortodoxok arányát illetően hasonló volt Szegedhez, míg a férfi lakosság felülreprezentáltsága tekintetében Pesthez. A korszak szabad királyi városainak háztartásairól alkotott képbe beleillik Eszék is. Területén az egyszerű, vagyis nukleáris családok háztartások voltak többségben. Ezek túlnyomó részét, Kassához hasonlóan, a gyermekkel rendelkező nukleáris családok alkották. A magyarországi településekhez hasonlóan Eszéken is megmutatkoztak a népcsoportok különböző háztartástípusainak modelljei. A belsővárosi németeket a háztartásfőség átadása és a nem rokonnal való együttélés jellemezte, míg a délszlávokat (horvátok, szerbek) a háztartásfőség megtartása és a többcsaládos együttélés (a nagycsaládos együttélés inkább a városban élő ortodox közösségekre volt jellemző).

A városlakók zömét a helybeliek alkották, amit a népességösszeírás is igazolt. A 18. századtól eltérően, amikor a város vonzó célpont volt a Birodalom német nyelvterületről érkező bevándorlói számára, a 19. század második évtizedében a városban tartózkodó idegenek aránya (tehát azok, akik a Magyar Királyság területén kívülről érkeztek) nem érte el a város lakosságának 1,5%-át sem. Azok, akik mégis megjelentek a városban, munkavállalás és a kézművesség

---

¹¹¹² Bácskai 2002. 89.

kitanulása miatt érkeztek. A város vonzáskörzete inkább a környező megyékre és településre terjedt ki, amiről az Eszékre érkező inasok és legények származási helye tanúskodik. Zömük a baranyai és szlavóniai falvakból érkezett a városba. A szűk vonzáskör háttérében az állhat, hogy szomszédságában több szabad királyi város is volt, amelyek közül nem egy (pl. Pécs, Zombor, Újvidék) kereskedelmi központ is volt, s így nagyobb vonzáskörrel bírt.

Az eszékieket a helyben tartózkodás jellemezte. Az esetükben kirajzásról nem beszélhetünk, ugyanis kevés helybeli hagyta el a város területét, ha pedig mégis ideiglenesen távol volt, akkor többségük ebben, vagy a szomszédos vármegyékben tartózkodott. Az Eszékre jellemző be- és elvándorlási trendek nem voltak egyediek a korszakban. E tekintetben Szegedhez hasonló jellemzőkkel bírt, ahol a 19. század első felében a város népességét a közelében élő betelepültek (Duna-Tisza köze, Jászság, Tiszántúl) növelték, míg a várost elhagyó szegediek többsége a környékbeli településekre vándorolt.¹¹¹³

A korszakban Eszék társadalma a rendiség szempontjából – a többi szabad királyi városhoz hasonlóan – a rendi kiváltságokkal rendelkező, és rendi kiváltságokkal nem rendelkező csoportokra különíthető el. Az első kategóriába kerültek a honoráciorok és polgárok, akiknek együttes aránya a teljes népességben 6% körüli volt. Ha mellettük figyelembe vesszük a városban élő nemeseket és az összes egyházi szolgálatot végző személyt, akiknek arányát a forrásokból sajnos nem tudjuk egészen pontosan megállapítani, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a városlakók több mint 80%-a a rendi kiváltságokkal nem rendelkezők csoportját alkotta, tehát egyszerű városlakók voltak. Ide sorolandók a céhen kívüli iparosok és kereskedők, földművelők, a munkáltatójuk háztartásában élő legények, inasok, szolgák, szolgálók, a szezonális munkát végző napszámosok és a kiszolgált katonák is. Ez sem számított helyi sajátosságnak, amit Bácskai Vera kutatásai is igazolnak, a 19. század első felében ez az arány a szabad királyi városok 2/3-át jellemezte.¹¹¹⁴

A népességösszeírásban szereplő jogi kategóriák nem tükrözték a városi lakosság foglalkozás-szerkezetét, amely által választ lehetett volna kapni a város gazdasági jellemzőire. Ezt az elemzést az A-ívben szereplő foglalkozások pontos bejegyzése tette lehetővé. A régióban lévő, relatíve későn szabad királyi rangra emelt településeket (Zombor, Újvidék) a mezőgazdasági termelés és az árucseré fontossága jellemezte. Ezekről a városoktól a korszakban Eszék részben eltérő képet mutat. A város területén a 18. századhoz hasonlóan a két vezető gazdasági ág az ipar és a kereskedelem volt, amit a mezőgazdaság követett. Hasonló tendenciákat mutatott Kassa és Győr is, ahol az adófizetők több mint 35%-a kézműves volt, és terü-

---

¹¹¹³ Kováts 1985. 132., 138.

¹¹¹⁴ Bácskai 2002. 148.

letükön, Eszékhez hasonlóan, szerteágazó ipari tevékenység folyt. Szegedtől eltérően, ahol a mezőgazdaságon belül a földművelésnek és az állattenyésztésnek is fontos szerepe volt a városlakók megélhetésében, a megművelésre alkalmas földterület hiánya miatt a mezőgazdasági munka az eszéki lakosság csak egy kis részének tudta biztosítani az egzisztenciáját. A város második vezető gazdasági ága a kereskedelem volt, amelyet jó földrajzi fekvése miatt a 19. század elején továbbra is ki tudott használni. A város területén differenciált kereskedelmi aktivitás folyt, amelynek fő képviselői továbbra is az ortodoxok voltak, de a 18. századhoz képest, a mercaturát folytató kereskedők soraiban egyre nagyobb számban jelentek meg a katolikusok is. A korszakban Eszékhez hasonlóan Szegednek is differenciált kereskedelme volt, de a 19. század elején a rác kereskedők visszaszorultak területén (állatkereskedelem visszaesése, gabona térhódítása), helyüket a magyarok és zsidók vették át.¹¹¹⁵

A város társadalmában kiemelkedő szerepe volt a polgárságnak. A státusz elnyerésének fontossága a régi polgárság értelmében egyrészt a privilégiumok megszerzését, másrészt pedig a társadalomba való beilleszkedést biztosította, a helybelieknek és a bevándorlóknak egyaránt. Az eszéki városi magisztrátus – Pesthez hasonlóan – a nem helyben születetteket sem zárta ki a polgárjog odaítéléséből. A dolgozatban használt források statikus jellegük miatt nem alkalmasak a polgárok életútjainak az elemzéséhez,¹¹¹⁶ de ahhoz elegendőek, hogy vizsgáljuk a városi társadalmon belül az egyéni dinamizmust, amit a forrásban szereplő státuszuk ír le a legjobban. Az eszéki polgárok köréből is fel lehet sorolni több olyan személyt, akinek a státusza időközben változott vagy egyszerre több státuszt töltött be. Ennek illusztrálásához a forrásokból csak néhány példát említek; a felsővárosi Franciscus Branstadter 1809-ben a polgárjog elnyerése idején kocsmáros és viaszkészítő volt, míg az 1814-es összeírásban fogadóként vették számba; az alsóvárosi Michael Kerquara, aki 1814-ben fogadós volt, a polgárjog megszerzésének évében (1818) már spekuláns; a szintén alsóvárosi Georgius Kispatics az összeírás évében halász, de a polgári eskü letétele idejében (1818) már szintén spekuláns.¹¹¹⁷ Ez a néhány példa is jól tükrözi az eszéki polgárok társadalmi dinamizmusát, státusváltását, ami a korszakban a többi szabad királyi város polgárságát is jellemezte. A felhozott példák az eszékiek vállalkozói magatartását tükrözik, amely Benda szerint a polgárosodás folyamatának egyik alkotóeleme.¹¹¹⁸ Olyan polgárokról beszélhetünk, akik döntésképesek, és számolnak a korszak piaci mechanizmusaival, amihez a korabeli konjunkturális viszonyok pozitívan járultak hozzá.

---

¹¹¹⁵ Farkas-L. Csajági-Rákos 1985. 398.

¹¹¹⁶ Lásd: Tóth 2009.

¹¹¹⁷ HR-DAOS-6.1.6.1, knj. 442–443., HR-DAOS-6.1.6.5, knj. 460.

¹¹¹⁸ Bendára hivatkozik Tóth 2009. 194.

Egy kérdés még megválaszolatlan maradt: milyen is Eszék a 19. század elején? Arra már választ adtunk, hogy milyen Eszék a korszak többi szabad királyi városához képest. Most azt kell megválaszolni, hogy milyen a 18. századi önmagához képest. A város 18. századi képéhez képest nem látunk érdemi változásokat sem a város arculatában, sem a városrészek funkcióiban, sem azok jellemzőiben. A városrészek egyéni karakterei a 19. század elején továbbra is erősebbnek bizonyultak annál, hogy a szabad királyi státusz elnyerése után megváltoztassák arculatukat, és hozzájáruljanak az egységes város képének a megteremtéséhez. Ha a város egészét vesszük górcső alá, akkor a 18. századhoz képest népességnövekedést észlelünk. A 18. századhoz képest, a 19. század elején a nem nemes lakosság köréből két társadalmi csoport emelkedett ki: a polgárok és a honoráciorok, akiknek a város életében a késő rendi időszak után végbemenő modern polgárosodásához kellene majd hozzájárulnia. A város gazdasági szerkezetében nem történt érdemi változás, csak az iparosok és a kereskedők száma növekedett meg. A város gazdaságát továbbra is az ipar és a kereskedelem határozta meg. A polgárok körében már érzékelhető a polgár fogalom változása, amelyben egyre nagyobb szerepet kapott az individualizmus, a racionalizmus és a piaci szükségletek kielégítéséhez szükséges alkalmazkodási készség. Hogy a város milyen gyorsan tudott átalakulni egy modern polgári társadalommá, erre majd a jövőbeli kutatások tudnak választ adni.

Jelen kutatást nem tekintem befejezettnek, ugyanis az Eszékkel kapcsolatos eddigi vizsgálatok során ez csupán az első olyan kísérlet volt, amely a város népességének és társadalmának a bemutatására helyezte a hangsúlyt. Az Eszéki Állami Levéltárban még több olyan összeírás található, amelynek feldolgozása egyelőre várat magára. A rendi korszakból az 1828-as gazdasági összeírás és az 1839-es nem nemes összeírás is ilyen, amelynek rubrikái teljes mértékben megegyeznek az 1814-es összeírással, illetve a már modern összeírásnak tekintendő 1857-es conscriptio. A felsorolt források együttes feldolgozásával komplex képet nyerhetnék a város népességének és társadalmának a jellemzőiről a 19. század első felében.

14. Mellékletek

Melléklet 1. *A távollevő helybeliek kategóriánk szerinti eloszlása városrészenként, 1814*

	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesen</i>
Királyságon belül	29	5	4	66	104
Királyságon kívül	5	4	0	5	14
Ismeretlen helyen	22	2	7	40	71
Összesen	56	11	11	111	189

Melléklet 2. *Az extraneusok megoszlása csoportonként és városrészenként, 1814*

	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesen</i>	<i>%</i>
Házzal rendelkező	5	0	0	0	5	4,31
Tartózkodó	51	27	2	31	111	95,69
Összesen	56	27	2	31	116	100,00

Melléklet 3. *A Magyar Királyság területén lévő eszékiek foglalkozási eloszlása, Eszék, 1814*

<i>Foglalkozás</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
a) értelmiségi	1	1,82
tanár	1	
b) Önálló iparos, kereskedő	2	3,64
molnár	1	
kereskedő	1	
c) legény	22	40,00
bőrműves	1	
bőrkikészítő	1	
kalapkészítő	1	
aranyműves	1	
csizmadia	2	
szűrszabó	1	
kereskedő	11	
molnár	2	
varga	1	
kádár	1	

d) inas	14	25,45
kereskedő	8	
bőrműves	1	
ezüstműves	1	
inas (ismeretlen)	1	
csizmadia	2	
kalapkészítő	1	
e) tanuló	4	7,27
f) munkás	1	1,82
sóletétemény őrzője	1	
g) ismeretlen	11	20,00
Összesen	55	100,00

Melléklet 4. *A Szlavóniában lévő eszékiek foglalkozás szerinti eloszlása, Eszék, 1814*

<i>Foglalkozás</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
a) Értelmiségi	6	20,00
tanár	1	
számvevő	1	
sóhivatal alkalmazottja	1	
diakovári uradalom ispánja	1	
verőcei uradalom ispánja	1	
orvos sebész	1	
b) Önálló iparos, kereskedő	2	6,67
kocsmáros	1	
gabonakereskedő	1	
c) Legény	5	16,67
kőműves	1	
fazekas	1	
csizmadia	1	
kereskedő	1	
szabó	1	
d) Inas	9	30,00
inas (ismeretlen)	1	
fazekas	1	
fémes	1	
kádár	4	
csizmadia	1	
kereskedő	1	
e) Tanuló	1	3,33
f) Ismerelen	7	23,33
Összesen	30	100,00

Melléklet 5. *A Határőrvidék területén lévők foglalkozásának eloszlása*

<i>Foglalkozás</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
a) legény	7	58,33
kőműves	2	
kapcakészítő	1	
kádár	1	
szűrszabó	1	
mészáros	1	
kereskedő	1	
b) inas	4	33,33
csizmadia	1	
inas (ismeretlen)	1	
kereskedő	2	
c) látogató	1	8,33
Összesen	12	100,00

Melléklet 6. *Az Eszéken lévő idegenek foglalkozás szerinti eloszlása*

<i>Foglalkozás</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
a) értelmiségi	1	0,86
káplán	1	
b) önálló iparos	17	14,66
kocsis	11	
kocsmáros	2	
pék	2	
magtár kádárja	1	
szláv cinöntő	1	
c) legény	74	63,79
ács	1	
kereskedő	4	
pék	1	
mészáros	1	
mészáros és fodrász	1	
kőműves	2	
legény (ismeretlen)	64	
d) inas	8	6,90
inas (ismeretlen)	8	
e) tanuló	3	2,59
f) munkás	2	1,72

kertész	2	
g) szolgál	1	0,86
h) ismeretlen	10	8,62
Összesen	116	100,00

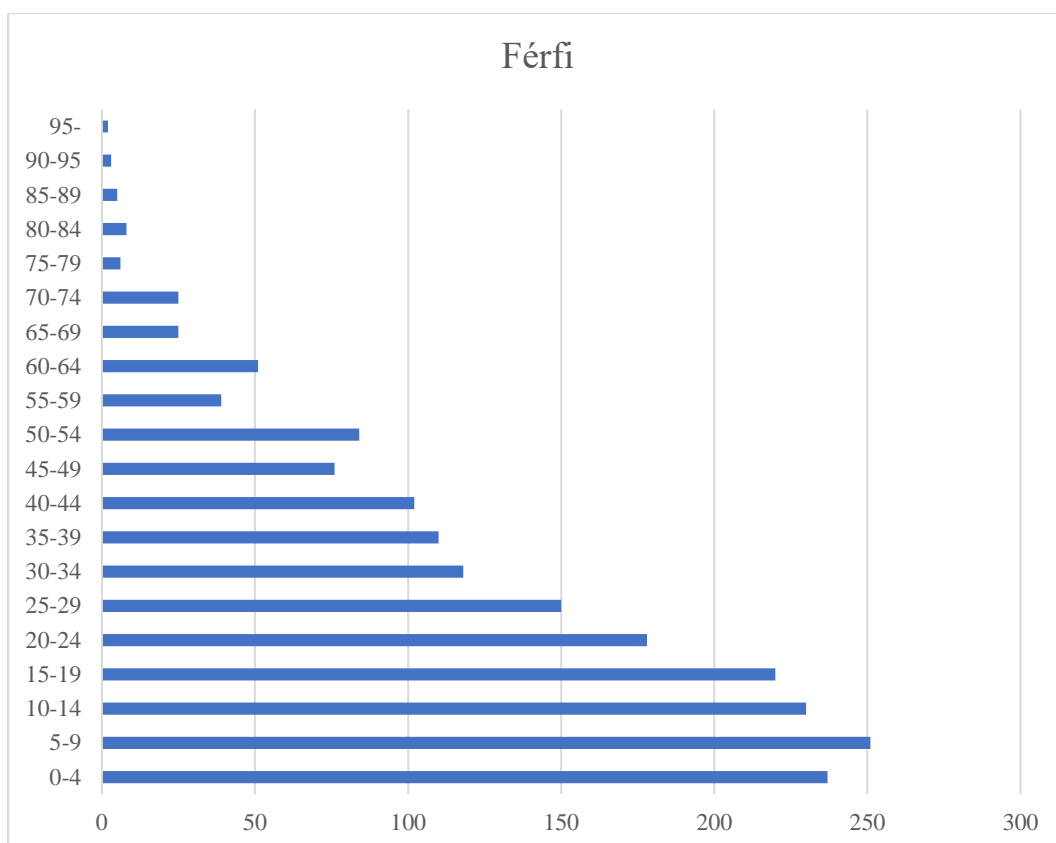
Melléklet 7. Az ismeretlen helyen lévő eszékiek foglalkozás szerinti eloszlása

<i>Foglalkozás</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
a) önálló iparos	1	1,41
kesztyűkészítő	1	
b) legény	49	69,01
asztalos	1	
csizmadia	6	
köteles	1	
szűrszabó	1	
szabó	6	
kádár	7	
ács	2	
kerékgyártó	1	
kőműves	1	
kereskedő	3	
szíjkészítő	1	
szűcs	4	
kalapos	1	
varga	4	
takács	1	
kapcakészítő	1	
vaskészítő	1	
fésűs	1	
puskakészítő	1	
bőrkikészítő	3	
lakatos	1	
legény (ismeretlen)	1	
c) inas	1	1,41
szűrszabó	1	
d) napszámos	1	1,41
e) tanuló	1	1,41
f) ismeretlen	18	25,35
Összesen	71	100,00

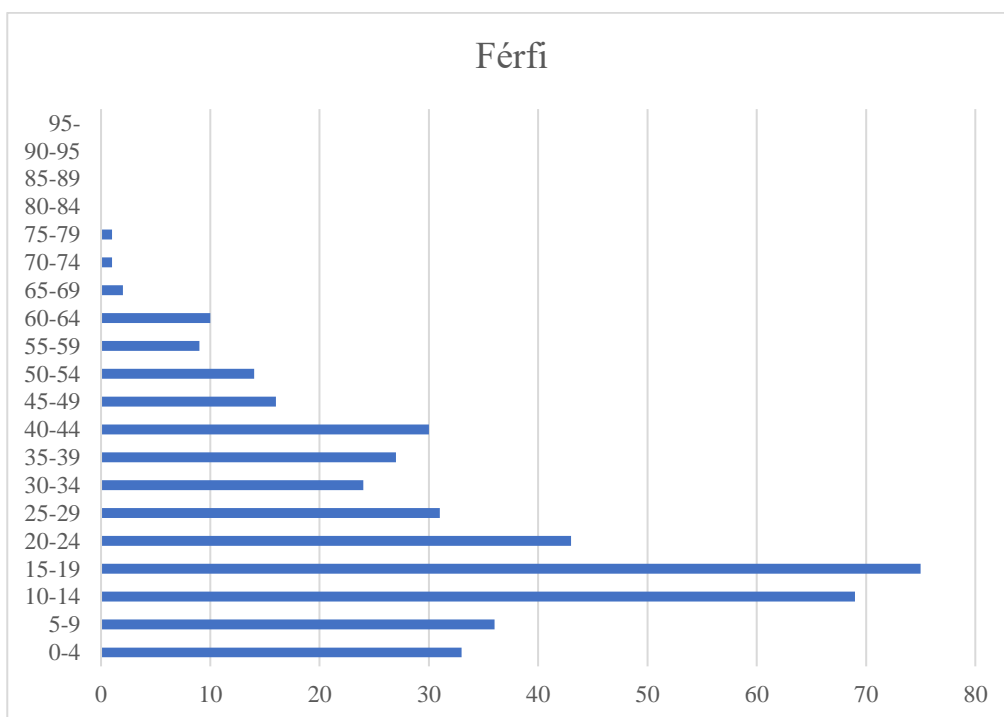
Melléklet 8. *Eszék férfi lakosság korcsoportok és városrészek szerinti megoszlása, Eszék, 1814*

<i>Korcsoport</i>	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Allódium</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesen</i>	<i>%</i>
0-4	237	33	41	250	561	11,80
5-9	251	36	36	252	575	12,10
10-14	230	69	31	261	591	12,43
15-19	220	75	22	282	599	12,60
20-24	178	43	16	203	440	9,26
25-29	150	31	11	168	360	7,57
30-34	118	24	13	124	279	5,87
35-39	110	27	16	112	265	5,57
40-44	102	30	14	125	271	5,70
45-49	76	16	13	74	179	3,77
50-54	84	14	19	95	212	4,46
55-59	39	9	5	36	89	1,87
60-64	51	10	5	66	132	2,78
65-69	25	2	2	25	54	1,14
70-74	25	1	1	22	49	1,03
75-79	6	1	1	7	15	0,32
80-84	8	0	1	13	22	0,46
85-89	5	0	0	3	8	0,17
90-95	3	0	0	1	4	0,08
95-	2	0	0	1	3	0,06%
Összesen (ismert korúak):	1920	421	247	2120	4708	99,03
Ismeretlen (korúak):	18	6	0	20	44	0,97
Összesen (ismert + ismeretlen korúak)	1938	427	247	2140	4752	100,00

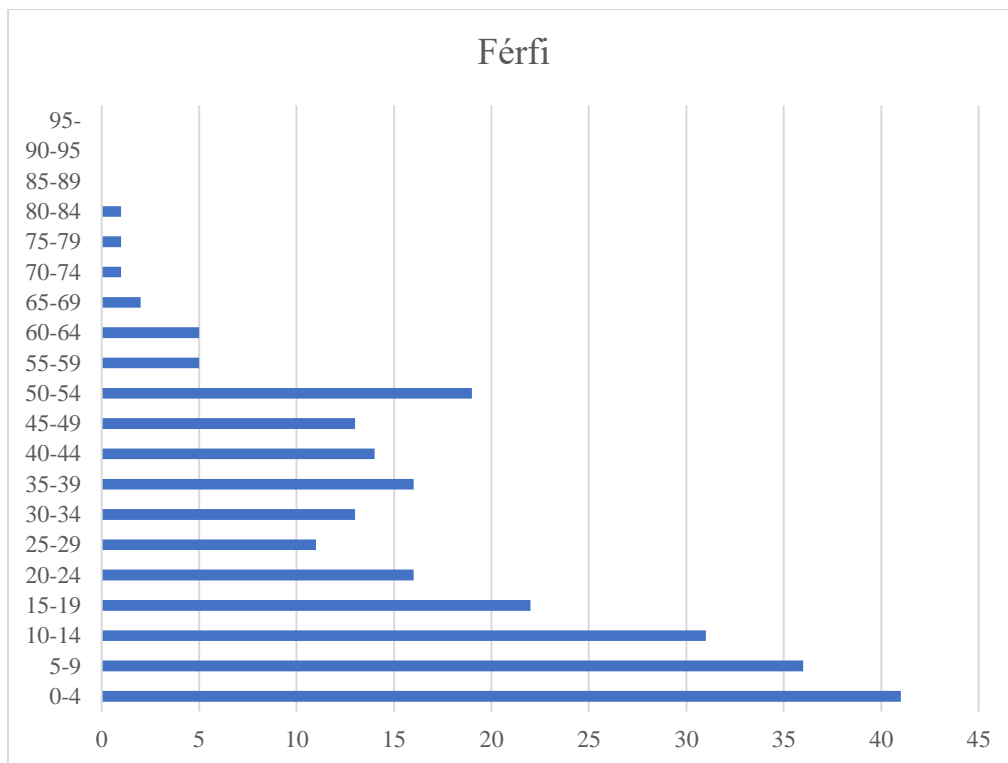
Melléklet 9. *A Felső Város korfája, férfi lakosság, Eszék, 1814*

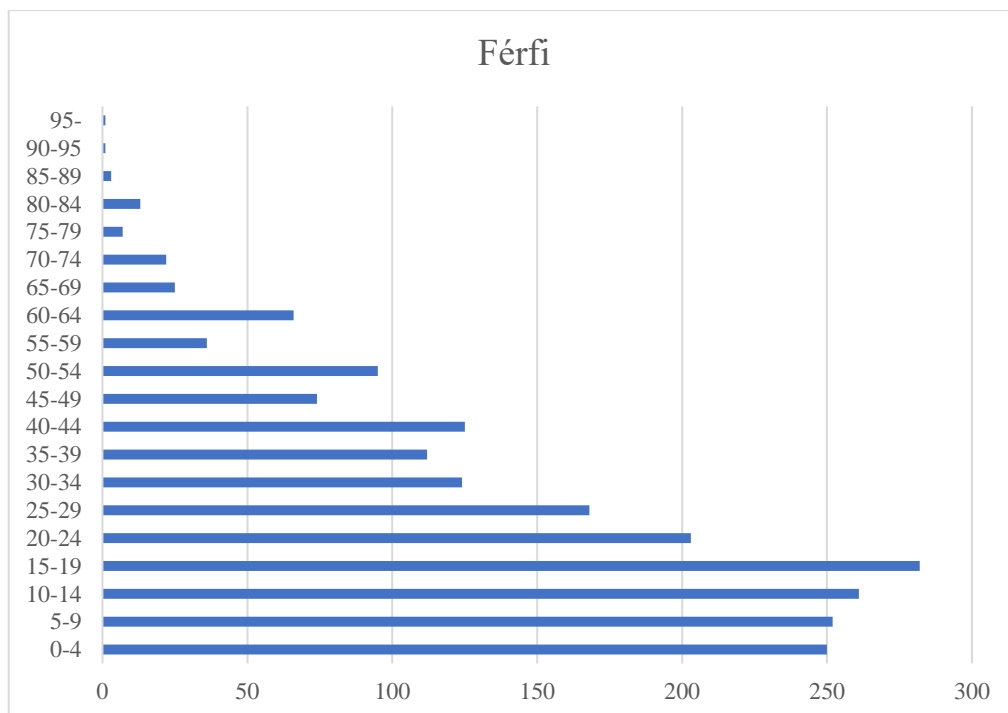
Melléklet 10. *A Belső Város korfája, férfi lakosság, Eszék, 1814*

Melléklet 11. Az Újváros korfája, férfi lakosság, Eszék, 1814

Melléklet 12. Az Alsó Város korfája, férfi lakosság, Eszék, 1814

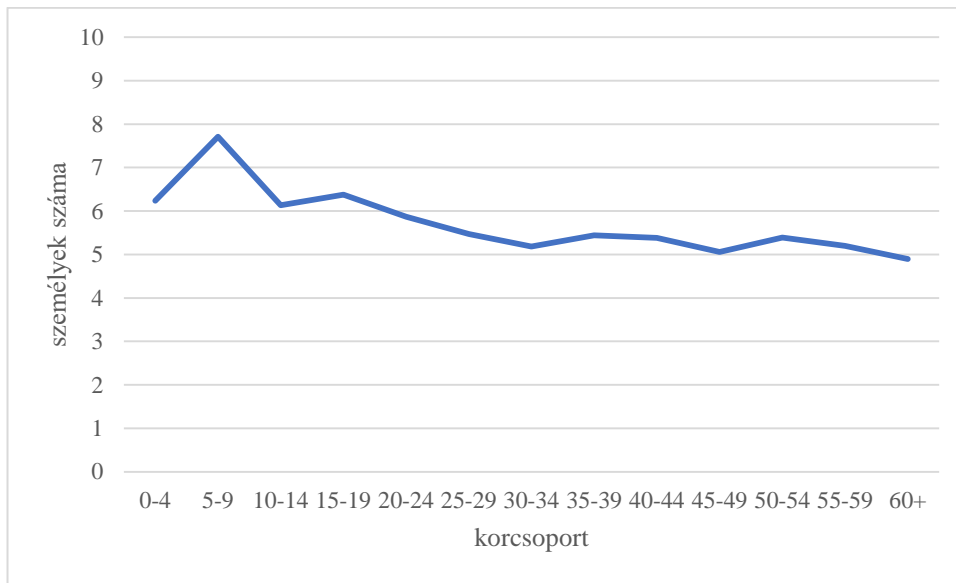

Melléklet 13. Az egyének és a háztartások megoszlása városrészenként a háztartások mérete szerint, 1814

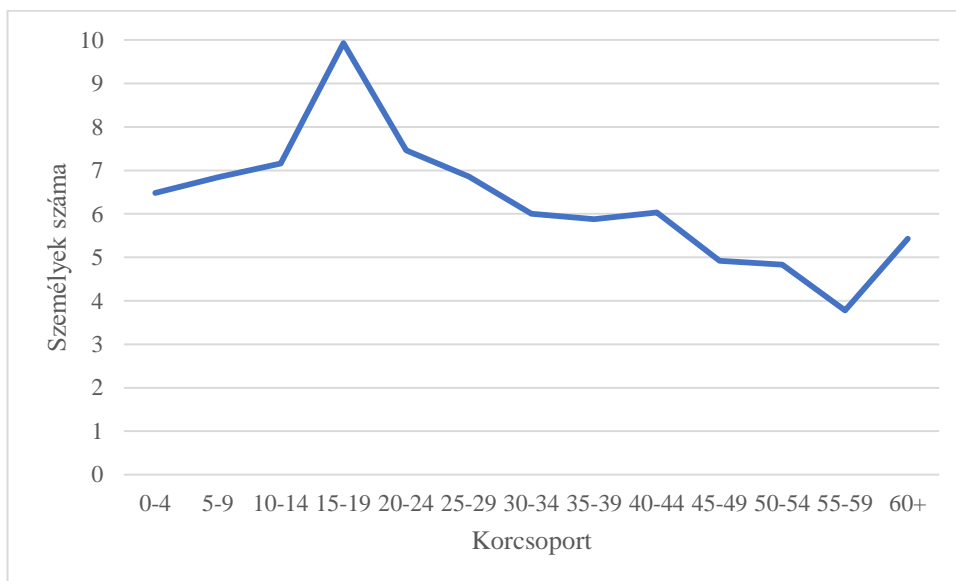
	<i>Felső Város</i>		<i>Belső Város</i>		<i>Újváros</i>		<i>Alsó Város</i>	
	<i>Háztartások</i>		<i>Háztartások</i>		<i>Háztartások</i>		<i>Háztartások</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
1 személy	27	3,60	9	5,84	3	2,91	27	3,17
2 személy	79	10,53	24	15,58	13	12,62	102	11,97
3-4 személy	230	30,67	44	28,57	28	27,18	280	32,86
5-6 személy	227	30,27	27	17,53	33	32,04	256	30,05
7-8 személy	120	16,00	23	14,94	18	17,48	109	12,79
9-10 személy	48	6,40	16	10,39	5	4,85	50	5,87
10-nél több személy	19	2,53	11	7,14	3	2,91	28	3,29
Összesen	750	100,00	154	100	103	100,00	852	100

	<i>Felső Város</i>		<i>Belső Város</i>		<i>Újváros</i>		<i>Alsó Város</i>	
	<i>Egyének</i>		<i>Egyének</i>		<i>Egyének</i>		<i>Egyének</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
1 személy	27	0,71	9	1,11	3	0,56	27	0,64
2 személy	158	4,17	48	5,9	26	4,87	204	4,83
3-4 személy	814	21,49	155	19,07	103	19,29	994	23,52
5-6 személy	1234	32,59	145	17,84	185	34,64	1383	32,73
7-8 személy	879	23,21	172	21,16	134	25,09	809	19,14
9-10 személy	450	11,88	149	18,33	48	8,99	469	11,1
10-nél több személy	225	5,94	135	16,61	35	6,55	340	8,05
Összesen	3787	100,00	813	100	534	100,00	4226	100

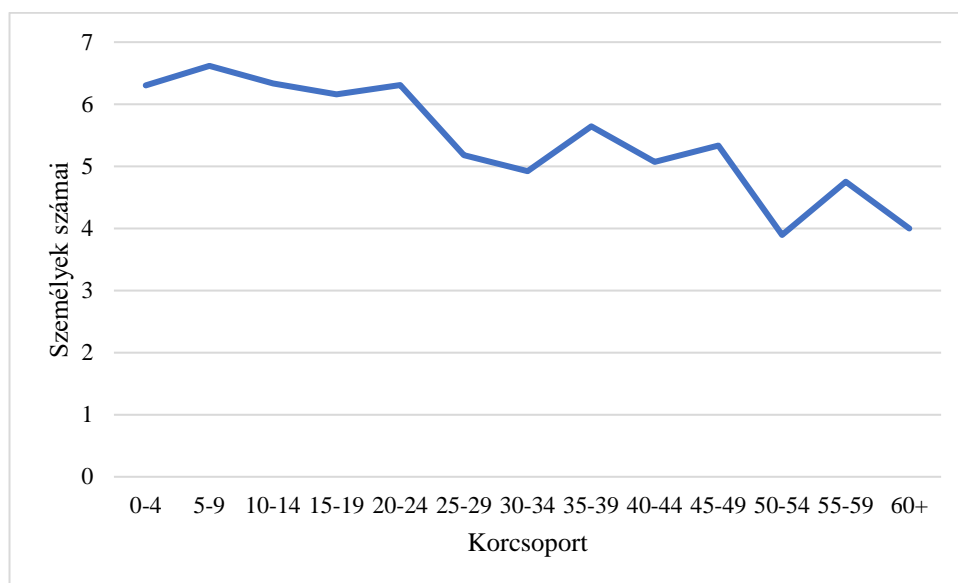
Melléklet 14. *A felsővárosi háztartások átlagos nagysága a férfiak korcsoportja szerint, Eszék 1814*

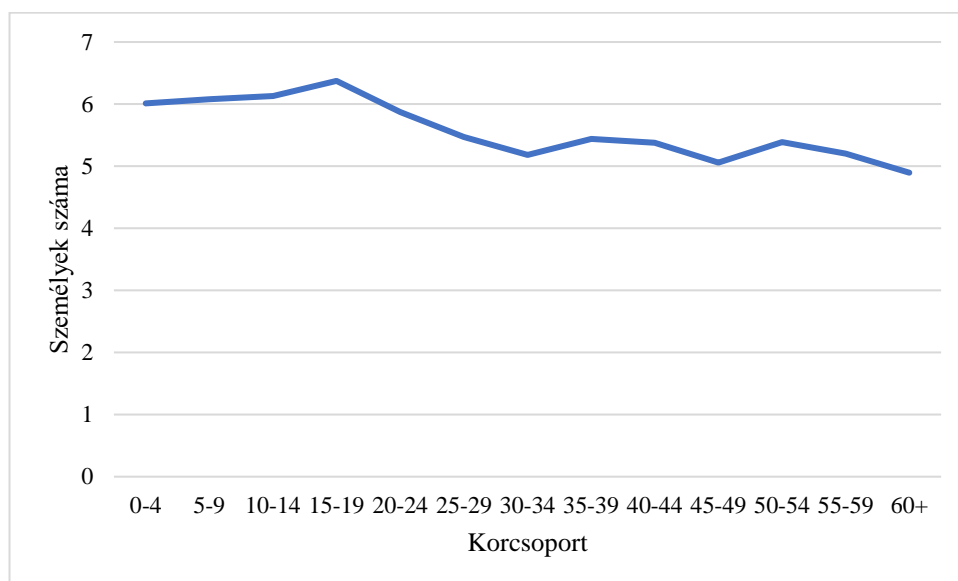
Melléklet 15. *A belsővárosi háztartások átlagos nagysága a férfiak korcsoportja szerint, Eszék, 1814*

Melléklet 16. Az úJVárosi háztartások átlagos nagysága a férfiak korcsoportja szerint, Eszék, 1814

Melléklet 17. Az alsóvárosi háztartások átlagos nagysága a férfiak korcsoportja szerint, Eszék, 1814

Melléklet 18. *A felsővárosi háztartások besorolása a módosított lasletti módszer szerint, Eszék, 1814*

<i>Típus</i>		<i>N</i>	<i>Összesen típusonként</i>	<i>%</i>
1. Egyedül él			27	3,60
1a	özvegy férfi/özvegy nő	5		
1b	nőtlen, hajadon, ismeretlen	22		
			29	3,87
2. Nem család háztartás				
2a	együtt élő testvérek	6		
2b	egyéb együtt élő rokon	0		
2c	együtt élő nem rokon	23		
			517	68,93
3. Nukleáris családi háztartás				
3a	házaspár gyermek nélkül	68		
3b	házaspár gyermekkel	384		
3c	özvegy férfi gyermekkel	19		
3d	özvegy nő gyermekkel	46		
			130	17,33
4. Kiterjesztett családi háztartás				
4a.1	felmenő rokonnal (idősebb háztartásfő)	27		
4a.2	felmenő rokonnal (fiatalabb háztartásfő)	37		
4b	lelenő rokonnal	8		
4c	oldalági rokonnal	31		
4d.1	az a-c kombinációi (idősebb háztartásfő)	21		
4d.2	az a-c kombinációi (fiatalabb háztartásfő)	6		
			45	6,00
5. Többcsaládos háztartások				
5a	családos felmenő rokon(ok)	6		
5b.1	családos lemenő rokon(ok) (törzscsalád)	29		
5b.2	családos lemenő rokon(ok) (nagy család)	1		
5c	családos oldalági rokon(ok)	4		
5d	házaspár testvérek (frérechek)	2		
5e	egyéb többcsaládos háztartások	3		
		2	2	0,27
6. Besorolatlan				
Összesen		750		100,00

Melléklet 19. *A belsővárosi háztartások besorolása a módosított lasletti módszer szerint, Eszék, 1814*

<i>Típus</i>		<i>N</i>	<i>Összesen típusonként</i>	<i>%</i>
1. Egyedül él			9	5,84
1a	özvegy férfi/özvegy nő	2		
1b	nőtlen, hajadon, ismeretlen	7		
2. Nem család háztartás			20	12,99
2a	együtt élő testvérek	2		
2b	egyéb együtt élő rokon	3		
2c	együtt élő nem rokon	15		
3. Nukleáris család háztartás			110	71,43
3a	házaspár gyermek nélkül	23		
3b	házaspár gyermekkel	62		
3c	özvegy férfi gyermekkel	5		
3d	özvegy nő gyermekkel	20		
4. Kiterjesztett család háztartás			15	9,74
4a.1	felmenő rokonnal (idősebb háztartásfő)	0		
4a.2	felmenő rokonnal (fiatalabb háztartásfő)	3		
4b	lelenő rokonnal	4		
4c	oldalági rokonnal	6		
4d.1	az a-c kombinációi (idősebb háztartásfő)	1		
4d.2	az a-c kombinációi (fiatalabb háztartásfő)	1		
5. Többcsalád háztartások			0	0,00
5a	család felmenő rokon(ok)	0		
5b.1	család lemenő rokon(ok) (törzscsalád)	0		
5b.2	család lemenő rokon(ok) (nagy család)	0		
5c	család oldalági rokon(ok)	0		
5d	házas testvérek (frérechek)	0		
5e	egyéb többcsalád háztartások	0		
6. Besorolatlan		0	0	0,00
Összesen		154		100

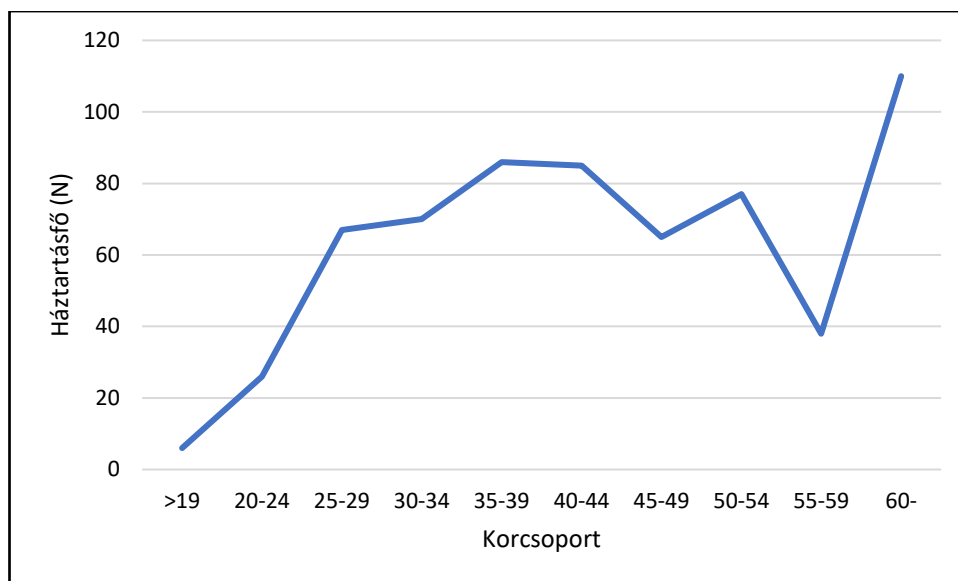
Melléklet 20. Az újbárosi háztartások besorolása a módosított lasletti módszer szerint, Eszék, 1814

Típus		N	Összesen típusonként	%
1. Egyedül él			3	2,91
1a	özvegy férfi/özvegy nő	2		
1b	nőtlen, hajadon, ismeretlen	1		
2. Nem család háztartás			1	0,97
2a	együtt élő testvérek	0		
2b	egyéb együtt élő rokon	0		
2c	együtt élő nem rokon	1		
3. Nukleáris család háztartás			79	76,70
3a	házaspár gyermek nélkül	11		
3b	házaspár gyermekkel	64		
3c	özvegy férfi gyermekkel	0		
3d	özvegy nő gyermekkel	4		
4. Kiterjesztett család háztartás			14	13,59
4a.1	felmenő rokonnal (idősebb háztartásfő)	0		
4a.2	felmenő rokonnal (fiatalabb háztartásfő)	3		
4b	lelenő rokonnal	2		
4c	oldalági rokonnal	4		
4d.1	az a-c kombinációi (idősebb háztartásfő)	5		
4d.2	az a-c kombinációi (fiatalabb háztartásfő)	0		
5. Többcsalád háztartások			4	3,88
5a	család felmenő rokon(ok)	0		
5b.1	család lemenő rokon(ok) (törzscsalád)	4		
5b.2	család lemenő rokon(ok) (nagy család)	0		
5c	család oldalági rokon(ok)	0		
5d	házaspár testvérek (frérechek)	0		
5e	egyéb többcsalád háztartások	0		
6. Besorolatlan		2	2	1,94
Összesen		103		100,00%

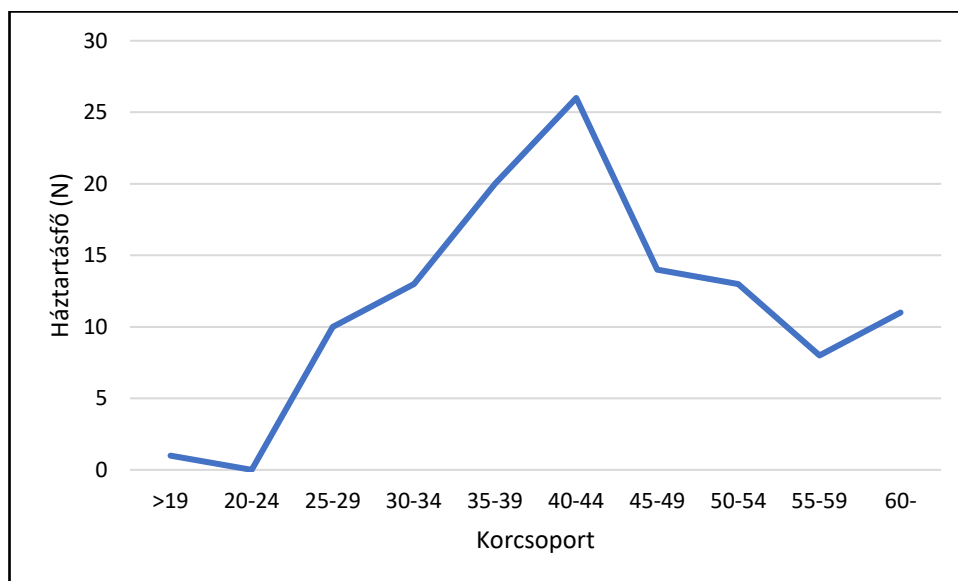
Melléklet 21. Az alsóvárosi háztartások besorolása a módosított lasletti módszer szerint,
Eszék, 1814

Típus		N	Összesen típusonként	%
1. Egyedül él			27	3,17
1a	özvegy férfi/özvegy nő	7		
1b	nőtlen, hajadon, ismeretlen	20		
2. Nem család háztartás			32	3,76
2a	együtt élő testvérek	5		
2b	egyéb együtt élő rokon	3		
2c	együtt élő nem rokon	24		
3. Nukleáris családi háztartás			596	69,95
3a	házaspár gyermek nélkül	79		
3b	házaspár gyermekkel	412		
3c	özvegy férfi gyermekkel	19		
3d	özvegy nő gyermekkel	86		
4. Kiterjesztett családi háztartás			147	17,25
4a.1	felmenő rokonnal (idősebb háztartásfő)	37		
4a.2	felmenő rokonnal (fiatalabb háztartásfő)	18		
4b	lelenő rokonnal	10		
4c	oldalági rokonnal	53		
4d.1	az a-c kombinációi (idősebb háztartásfő)	20		
4d.2	az a-c kombinációi (fiatalabb háztartásfő)	9		
5. Többcsaládos háztartások			44	5,16
5a	családos felmenő rokon(ok)	7		
5b.1	családos lemenő rokon(ok) (törzscsalád)	24		
5b.2	családos lemenő rokon(ok) (nagy család)	8		
5c	családos oldalági rokon(ok)	2		
5d	házaspár testvérek (frérechek)	0		
5e	egyéb többcsaládos háztartások	3		
6. Besorolatlan		6	6	0,70
Összesen		852		100,00

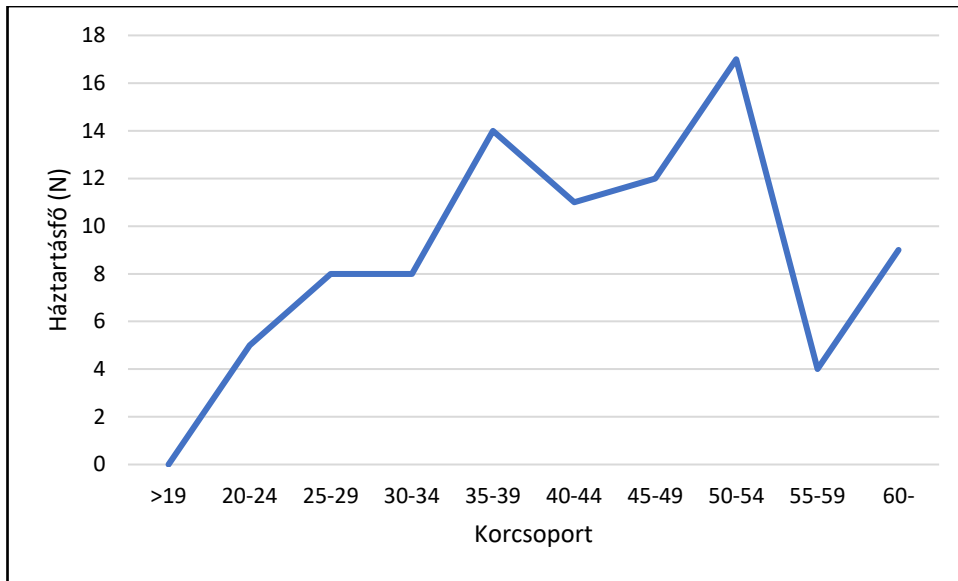
Melléklet 22. *A felsővárosi férfi háztartásfők korcsoport szerinti megoszlása, Eszék, 1814*

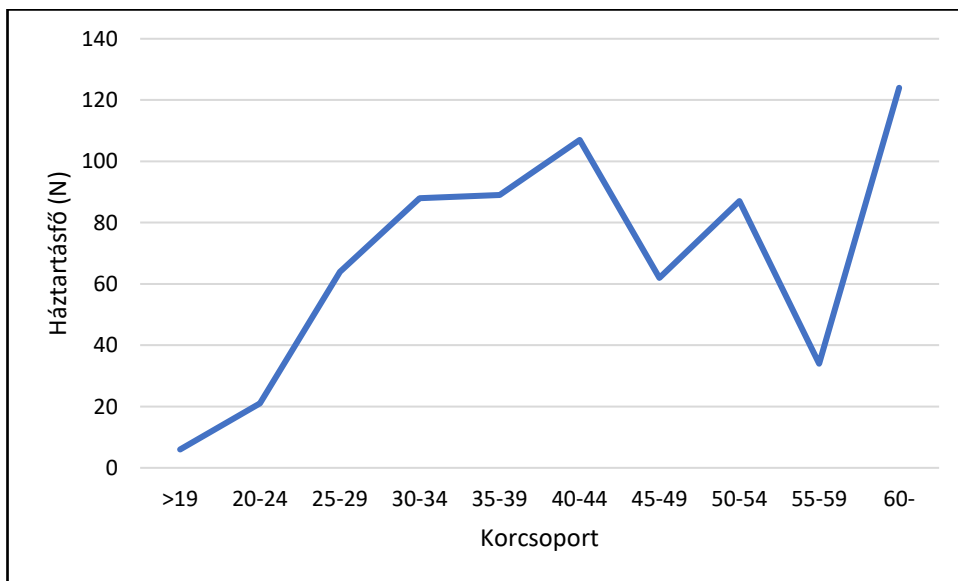
Melléklet 23. *A belsővárosi férfi háztartásfők korcsoport szerinti megoszlása, Eszék, 1814*

Melléklet 24. Az újbárosi férfi háztartásfők korcsoport szerinti megoszlása, Eszék, 1814

Melléklet 24. Az alsóvárosi férfi háztartásfők korcsoport szerinti megoszlása, Eszék, 1814

Melléklet 26. A felsővárosi férfi háztartásfők felekezet szerinti megoszlása, Eszék, 1814

háztartások főbb típusai	Felekezet					
	izraelita	római kato- likus	ortodox	református	evangélikus	ismeretlen val- lású
1	0	11	0	0	0	1
2	1	13	1	0	0	3
3	2	458	5	0	1	5
4	0	86	1	0	0	1
5	0	41	0	0	0	1
6	0	2	0	0	0	0
Összesen	3	611	7	0	1	11
%	0,47	96,52	1,11	0,00	0,16	1,74

Melléklet 27. A belsővárosi férfi háztartásfők felekezet szerinti megoszlása, Eszék, 1814

háztartások főbb típusai	Felekezet					
	izraelita	római kato- likus	ortodox	református	evangélikus	ismeretlen vallású
1	0	6	0	0	0	0
2	0	5	1	0	0	5
3	0	84	3	0	1	2
4	0	12	0	0	0	0
5	0	0	0	0	0	0
6	0	0	0	0	0	0
Összesen	0	107	4	0	1	7
%	0,00	89,92	3,36	0,00	0,84	5,88

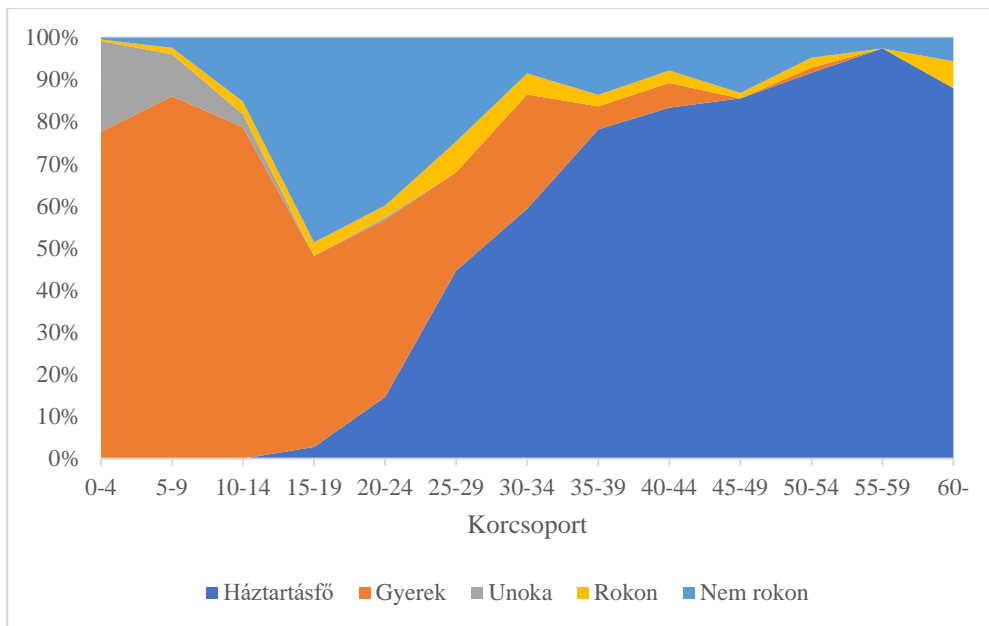
Melléklet 28. Az újvárosi férfi háztartásfők felekezet szerinti megoszlása, Eszék, 1814

háztartások főbb típusai	Felekezet					
	izraelita	római kato- likus	ortodox	református	evangélikus	ismeretlen val- lású
1	0	0	0	0	0	0
2	0	0	0	0	0	0
3	0	73	0	0	0	2
4	0	10	0	0	0	0
5	0	4	0	0	0	0
6	0	0	0	0	0	1
Összesen	0	87	0	0	0	3
%	0,00	96,67	0,00	0,00	0,00	3,33

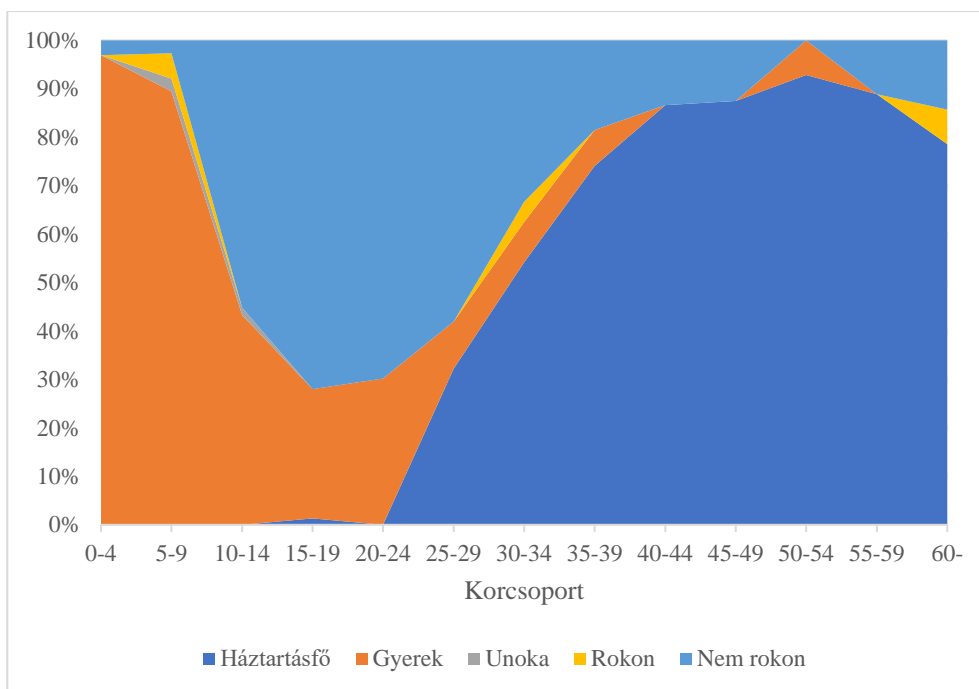
Melléklet 29. Az alsóvárosi férfi háztartásfők felekezet szerinti megoszlása, Eszék, 1814

háztartások főbb típusai	Felekezet					
	izraelita	római kato- likus	ortodox	református	evangélikus	ismeretlen val- lású
1	0	4	9	0	0	1
2	0	11	9	0	0	4
3	1	305	201	1	0	2
4	1	47	50	0	0	1
5	0	13	27	0	0	1
6	0	1	2	0	0	0
Összesen	2	381	298	1	0	9
%	0,29	55,14	43,13	0,14	0,00	1,30

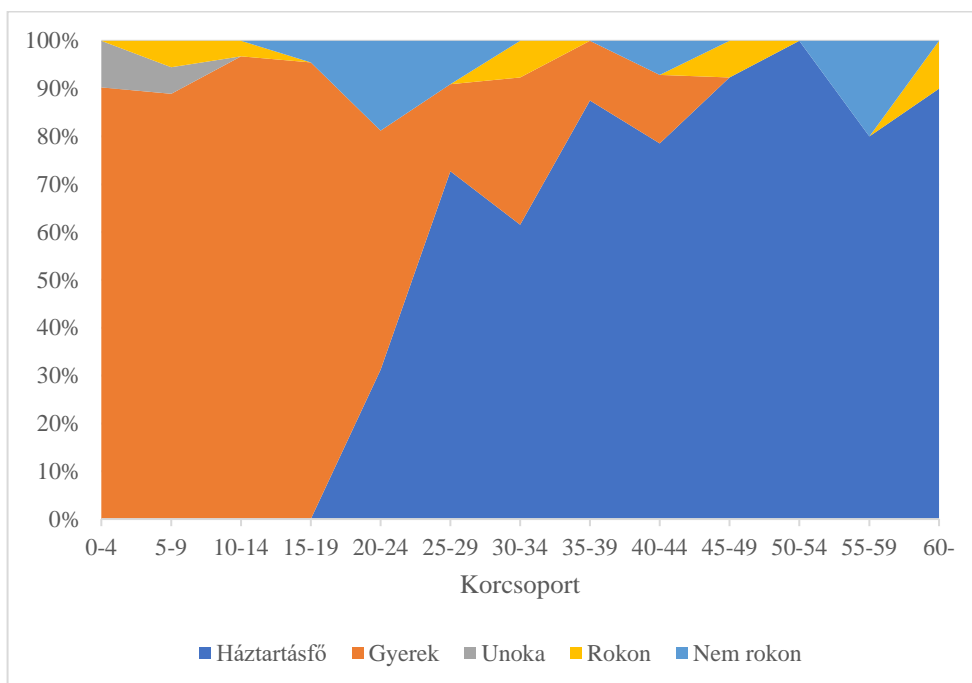
Melléklet 30. A felsővárosi férfiak feltételezett életciklusa, Eszék, 1814

Melléklet 31. *A belsővárosi férfiak feltételezett életciklusa, Eszék, 1814*

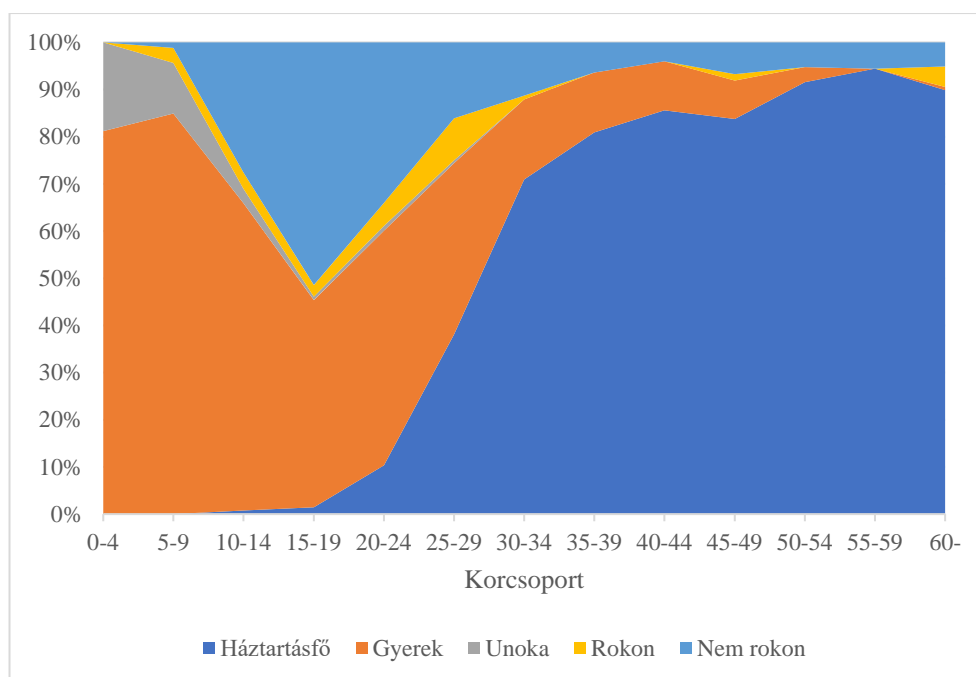

Melléklet 32. *Az újvárosi férfiak feltételezett életciklusa, Eszék, 1814*

Melléklet 33. Az alsóvárosi férfiak feltételezett életciklusa, Eszék, 1814

Melléklet 34. A jelen lévő eszéki férfi népesség minősítése városrészenként, Eszék, 1814

Férfiak minősítése	Felső Város	Belső Város	Újváros	Alsó Város	Összesen	%
Honoráciorok és kiemelt állású személyek	33	18	1	16	68	1,54
Polgárok és kézművesek	206	60	13	278	557	12,62
Nemesek szolgái	28	12	2	9	51	1,16
Parasztok	0	0	0	0	0	0,00
Házass, ház nélküli zsellérek, kertészek	615	148	77	710	1550	35,12
Családok fiai	888	124	135	934	2081	47,16
Besorolatlan	38	25	4	39	106	2,40
Összesen	1808	387	232	1986	4413	100,00

Melléklet 35. Az iparosok száma iparáganként városrészek szerint, Eszék, 1814

<i>Iparág</i>	<i>Felső Város</i>	<i>Belső Város</i>	<i>Újváros</i>	<i>Alsó Város</i>	<i>Összesen</i>
1. agyagipar	3	0	0	2	5
fazekas	3	0	0	2	
2. bőripar	30	2	0	24	56
bőrkikészítő	5	0	0	5	
tímár	4	1	0	1	
nyeregkészítő	2	0	0	2	
szíjkészítő	5	0	0	3	
szűcsmester	14	1	0	13	
3. élelmiszer- ipar	22	10	0	76	108
tönkölykészítő	1	0	0	0	
sörfőző	2	0	0	2	
halász	13	0	0	43	
mészáros	2	2	0	7	
molnár	2	0	0	21	
pék	2	8	0	3	
4. építőipar	6	5	11	28	50
kőműves	3	1	0	9	
ács	1	1	10	9	
üveges	2	1	0	2	
fedélkészítő	0	0	0	7	
festő	0	2	1	1	
5. faipar	19	6	1	15	41
asztalos	8	1	0	5	
esztergályos	1	1	0	1	
kádár	6	4	1	6	
kerékgyártó	4	0	0	3	
6. fémipar	18	8	2	18	46
aranyműves	1	2	0	7	
cinöntő	1	0	0	1	
fémes	1	1	0	0	
lakatos	1	0	0	1	
gyűrűkészítő	1	0	0	0	
késkészítő	1	0	0	0	
kovács	6	3	1	6	
szögkészítő	1	0	0	0	
órás	1	2	0	0	
puskakészítő	2	0	1	2	
sarkatnyútkészítő	1	0	0	0	
vörösrézműves	1	0	0	1	

7. ruházati ipar	82	8	5	107	202
csizmadia	30	0	0	22	
gombkészítő	4	2	0	4	
harisnyaszövő	1	0	0	0	
kalapos	7	0	0	4	
kapcakészítő	8	0	0	13	
szabó	21	4	2	18	
szűrszabó	2	0	0	33	
varga	8	2	3	13	
kesztyűs	1	0	0	0	
8. szolgáltató ipar	115	31	34	99	279
fogadós	17	14	5	16	
borbély	0	0	0	2	
gyógyszerész	1	1	0	0	
hajós	7	0	0	10	
kocsis/fuvaros	19	4	1	35	
kocsmáros	19	9	2	18	
tartományi fuvaros	50	1	26	17	
fodrász	1	0	0	0	
kéményseprő	1	1	0	0	
kávéfőző	0	1	0	1	
9. textilipar	15	0	1	10	26
köteles	5	0	1	7	
paplankészítő	1	0	0	0	
posztós	1	0	0	0	
takács	7	0	0	3	
vászonkészítő	1	0	0	0	
10. vegyiipar	1	1	0	3	5
szappangyártó	1	1	0	3	
11. egyéb iparág	14	2	0	4	20
dohánykészítő	3	0	0	0	
fésűs	5	0	0	2	
kosárfonó	2	0	0	0	
kútásó	1	0	0	0	
rostás	2	0	0	0	
viaszkészítő	1	0	0	2	
nyomdász	0	1	0	0	
ragasztó készítő	0	1	0	0	
Összesen	325	73	54	386	838

Melléklet 36. Az 1814-es összeírásban szereplő foglalkozások latin és magyar megfelelői

<i>Latin</i>	<i>Magyar</i>
actualis pyrobolarius	tűzér
agricola	földműves
alica confector	tönköly készítő
alutarius	bőrkikészítő
ancilla	szolgáló
ancilla cubicularius	szobalány
annonarius adjunctus	élestarti tiszt segéd
annularius	gyűrűkészítő
archyvarius comitatus Veroczensis	Verőce vármegye levéltárosa
arcularius	asztalos
armentarius	csordás
armentarius civitatis	városi csordás
asciarius	ács
aurifaber	aranyműves
auriga	kocsis/fuvaros
auriga provincialis	tartományi fuvaros
braxator	sörkészítő
bubulcus	gulyás
bubulcus fortificationis	az erődítmény gulyása
bubulcus regius	királyi gulyás
caehalis	céhes
calcarius Sopronio	soproni vörösrézöntő
campi custos	csősz
cancellista comitatus	vármegyei írnok
canonicus Diakovarino	diakovári kanonok
capellanus	káplán
carcerum custos comitatus	vármegyei börtönőr
casarnae ispector	kaszárnya felügyelő
caupo	kocsmáros
cavearius	kávéfőző
cellarius	pincemester
centonifex	paplankészítő
cerdo	tímár
ceroplasta	viaszkészítő
chyrotecharius	kesztyűs
chyirurgus	sebész
chyirurgus civitatis	városi sebész
chyirurgus militari	katonai sebész
civitatis cancellista	városi írnok
civitatis capitaneus	városi kapitány
civitatis cassa camerarius	városi kamarás

civitatis magasinarius	városi raktáros
civitatis mediastrinus	városi szolga
civitatis panduro	városi pandúr
civitatis panduro, emeritus insurgens	városi pandúr, örökös felkelő
civitatis registrator	városi nyilvántartó
civitatis senator	városi tanácsstag
civitatis vicenotarius	városi aljegyző
civitatis vigilarum magister	városi parancsnok
clavorum confector	szöges
clericus	klerikus
comitatus jurator	vármegyei jogász
comitatus locumtenens	vármegye helytartó
contraagens cassa in Libera Regia Civitatis Essekiensis	ellenőr (városi)
cooperator	káplán
corbium magister	kosárfonó
coturnarius	csizmadia
cribrarius	rostás
crispator	fodrász
cultrifex	késkészítő
cuprifaber	vörösrézműves
custos	felügyelő
decurio comitatus	vármegyei felügyelő
depositarii salis custor	só letétemény őrzője
diaconus	diakónus
diversitor	fogadós
doctor chyrurgia	sebész doktor
domicella	házzal rendelkező
dominii factor	uradalmi szolga
domus inspector	házfelügyelő
educillator	kocsmáros
emeritus capitulans	kiszolgált katona
emeritus cassa perceptor civittis Essek	Eszék város kiérdemesült pénzárnoka
emeritus filatorii inspector	kiérdemesült selyemkötő felügyelő
emeritus posta magister	kiérdemesült posta mester
emeritus provisor	kiérdemesült igazgató
emeritus registrator Cottus Veroczensis	Verőce vármegye kiérdemesült nyilvántartója
epocillator	kocsmáros
expeditor civitatis	városi ügyintéző
faber ferarius	kovács
faber serarius	lakatos
fabrici serici inspector	selyemgyár felügyelő
famulus	szolga

figulus	fazekas
filatorii inspector	selyemfelügyelő
Franciscanus Provincia Capistranensis	ferences Kapisztráni Rendtartomány
frumentarius in Dominio Diakovar	gabonakereskedő a diakovári uradalomban
frumentarius in Dominio Valpo	gabonakereskedő a valpói uradalomban
funifex	köteles
funifex illyricus	illír köteles
gausapearius	szűrszabó
generalis cassa Comitatus Veroczensis viceperceptor	Verőce vármegye fő adószedője
geometra Comitatus Verocensis	Verőce vármegye földmérője
glitor	ragasztó készítő
gramaticus professor ordinarius	tanár
haido comitatus	vármegye hajdúja
honorarius civitatis fiscalis	fizetett városi ügyvéd
horopeus	órás
hortulanus	kertész
hussaro comitatus	vármegyei huszár
hypotecarius	zálogosító
indictor civitatis	városi szószóló
infirmorum inspector	jogászyakornok
inquilinus	házas zsellér
inquilinus diversorii arendator	zsellér, fogadó bérlő
inspector domus	házfelügyelő
inspectoratus contraagens	felügyelőség ellenőre
institor	kiskereskedő
instructor	oktató
insurgens	fegyveres felkelő
jubilatus colonellus	kiszolgált hadnagy
jubilatus superior locumtenens	kiszolgált helytartó
Judlia assesor una exactor	szolgabíró
justitio vindicatio minister	jogvédelmi segéd
laminarius	fémes
lanio	mészáros
linarius	vászonkereskedő
lixa	markotányos
locumtenens	helytartó
lorarius	szíjkészítő
ludimagister	tanító
marquens	markotányos
mendicus	koldus
mercator	kereskedő
mercator inquilinus	kereskedő zsellér

miles	katona
molitor	molnár
mororum inspector	selyemfelügyelő
murarius	kőműves
musicus	zenész
nauta	hajós
nodularius	gombkötő
notarius	jegyző
notarius opidi Nasice	Nasice mezőváros jegyzője
obequitator officialiis	hivatalos kerülő
officialis	hivatalnok
officialis dominalis	uradalmi hivatalnok
operarius	napszámos
opilio	juhász
ordinarius civitatis notarius	jegyző
panduro	pandúr
panduro civitatis	városi pandúr
panduro comitatus	vármegyei pandúr
pannitonsor	posztós
parochus	plébános
parochus Szemelcensis	szemelcei plébános
pauper	szegény
pecorum custos	juhász
pectinifex	fésűs
pellio	szűcs
pharmacopola	gyógyszerész
physicus comitatus et civitatis	vármegyei és városi orvos
physicus comitatus Veroczensis	vármegyei orvos
pictor	festő
pilleator	kalapos
piscator	halász
pistor	pék
pistor annonarius	magtár pékje
porcorum custos	kanász
posta magister	posta mester
posta officialis	posta hivatalnok
praeceptor	tanító
proelium instructor	haditanácsadó
profesionalem arcularii exercens	hivatásos asztalos gyakornok
professor	tanár
provisor	felügyelő
pupillo curator	árva felügyelő
putearius	kútásó

questor	kereskedő
rationista	számvevő
rotarius	kerékgyártó
ruricola	földműves
sacerdos	pap
sacerdos parochus	plébános pap
sacrista	sekrestyés
salarisatus sylvarum obequitator	erdőkerülő
salis officii ponderator	sóhivatal mérője
salis praelicano in Teresovac	sóhivatal alkalmazottja Teresovacon
sartor	szabó
sartor hungarus	magyar szabó
schola graphicus professor	grafikus iskola tanára
sclopetarius	puskakészítő
senator	tanácsstag
senator civitatis	városi tanácsstag
serici fabrica rationum dictor	selyemgyár számvevője
serici practicans	selyemkészítő gyakornok
servus	szolga
servus culinaris	segédszakács
servus domus scholarii	szolga az iskolában
servus parochi	szolga a parókián
smigmator	szappangyártó
sodalis	segéd
spaciciminarius	kéményseprő
spanus in Dominio Diakovar	diakovári uradalom ispánja
spanus in Dominium Veroce	verőcei uradalom ispánja
speculans	felügyelő
speculans circumforaneus custos	felügyelő, vándorkereskedő
stanarius Slavus	szláv cinöntő
stanifusor	cinöntő
strator	fenntartó
studens medicinae	orvostan hallgató
studiosus	tanuló
subcamerarius civitatis	városi alkamarás
sutor	varga
tabacarius	dohánykészítő
tabellarius	levélhordó
tegumentarius	fedélkészítő
teloniator	vámos
teloniator civitatis	városi vámos
textor	takács
tibialium textor	harisnya szövő

torneator	esztergályos
tympanotriba	csörgődobos
typographus	nyomdász
tyro	inas
udonarium officium exercetus	kapcakészítő gyakornok
udonarius	kapcakészítő
urbalis grossi perceptor	városi pénzek beszedője
urbarii prefectus	földbíró
uxoratus	házas
vice judex nobilium	nemesek albírója
vietor	kádár
vigiliarum magister comitatus veroczensis	Verőce vármegye helyőrségének parancsnoka
vinicola	szőlőműves
vitriarius	üveges

15. Bibliográfia

Levéltári források

- DAOS, Instructiones pro Ignobilium Conscriptione 1810.
HU MNL OL E 156 - a. - Fasc. 173. - No. 001 / c. https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc173_no001_c/?list=eyJxdWVyeSI6ICJlc3playJ9 (2020. 06. 12., 18.00)
- HR-DAOS-10. Gradsko poglavarstvo Osijek, Zbirka isprava, br. 37/1898, knj. 1187.
HR-DAOS-6.1.1.1.1. knj. 4., N. 2383/2318. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-10, Gradsko poglavarstvo Osijek, Zbirka isprava, br. 37/1898, knj. 1187
- HR-DAOS-6.1.1.1.1. knj. 4., N. 2383/2318. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.1.1. Zapisnici zajedničkih upravno-gospodarskih sjednica (1813), knj. 4.
- HR-DAOS-6.1.6.1.1, knj. 441. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1. Upravni i gospodarski poslovi, Podserija 1.6 Popisi i evidencije stanovništva, 1.6.1.1 Poimenični popis Unutarnji i Novi grad (1814), knj. 441
- HR-DAOS-6.1.6.1.2, knj. 442. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1. Upravni i gospodarski poslovi, Podserija 1.6 Popisi i evidencije stanovništva, 1.6.1.2 Poimenični popis Gornji grad (1814), knj. 442
- HR-DAOS-6.1.6.1.3, knj. 443. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1. Upravni i gospodarski poslovi, Podserija 1.6 Popisi i evidencije stanovništva. 1.6.1.3 Poimenični popis Donji grad (1814), knj. 443
- HR-DAOS-6.1., knj. 444-446. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1. Upravni i gospodarski poslovi, Podserija 1.6 Popisi i evidencije stanovništva, 1.6.1. Opći popisi z 1814. godine, knj. 444-446
- HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 606. (N. 1513. Oporuka Gyuro Strixanovitsa, 1811. május 2.) Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 2. Sudbeni poslovi, Podserija 2.3 Ostavine, 2.3.1 Prijepisi oporuka, knj. 606
- HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 606. (N. 1902. Oporuka Martina Berdara, 1811. november 12.) Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 2. Sudbeni poslovi, Podserija 2.3 Ostavine, 2.3.1 Prijepisi oporuka, knj. 606

- HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 606. (N. 1611. Oporuka Paulusa Poszavecza, 1810. november 4.) Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 2. Sudbeni poslovi, Podserija 2.3 Ostavine, 2.3.1 Prijepisi oporuka, knj. 606
- HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 607. (N. 101. Oporuka Michela Kramera, 1842. június 18.) Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 2. Sudbeni poslovi, Podserija 2.3 Ostavine, 2.3.1 Prijepisi oporuka, knj. 607
- HR-DAOS-6.2.2.3.1. knj. 606. (N. 309. Oporuka Milicze udovicze pokoinog Pavla Klingicsa, 1810. február 13.) Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 2. Sudbeni poslovi, Podserija 2.3 Ostavine, 2.3.1 Prijepisi oporuka, knj. 606
- HR-DAOS-6.1.1.1.1., knj. 2-18. (1809-1814) Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.1.1. Zapisnici zajedničkih upravno-gospodarskih sjednica (1809-1814), knj. 2-18
- HR-DAOS-6.1.1.1.2., knj. 19./1815. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.1.2. Zapisnici zajedničkih upravno-gospodarskih sjednica (1815), knj. 19.
- HR-DAOS-6.2.2.3.2., kut. 1037. (N. 349, Oporuka Josephusa Pavishitsa, 1810. március 28.) Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 2. Sudbeni poslovi, Podserija 2.3 Ostavine, 2.3.2 Oporuke, kut. 1037.
- HR-DAOS-6.1.1.4, knj. 136-142. (1809-1815) Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.4 Kazala upravnih i gospodarskih predmeta (1809-1815), knj. 136-142.
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 65. 273/1814. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1814), kut. 65
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 42. 474/1812. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1812), kut. 42
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 63. 2318/1813. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1813), kut. 63

- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 31. 143/1811. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1811), kut. 31
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 32. 538/1811. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1811), kut. 32
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 39. 2055/1811. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1811), kut. 39
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 43. 743/1812. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1812), kut. 43
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 45. br. 1108/1812. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1812), kut. 45
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 45. br. 1271/1812. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1812), kut. 45
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 69. 988/1814. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1814), kut. 69
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 78. 319/1815. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1815), kut. 78
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 78. 319/1815. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1815), kut. 78
- HR-DAOS-6.1.1.5, kut. 21-89. (1809-1814) Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1., Podserija 1.1. Rad središnjih tijela na poslovima uprave i gospodarstva, 1.1.5 Upravni i gosodarski predmeti (1809-1814), kut. 21-89

- HR-DAOS-6.1.6.5, knj. 460. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-6, Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka; Serija 1. Upravni i gospodarski poslovi, Podserija 1.6 Popisi i evidencije stanovništva, 1.6.5. Upisnik građana, knj. 460
- HR-DAOS-500, knj. 850. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-500, Zbirka matičnih knjiga, Osijek Donji grad, rkt MKR (1777-1809), knjiga 850.
- HR-DAOS-500, knj. 864. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-500, Zbirka matičnih knjiga, Osijek Gornji grad, rkt U (1777-1817), knjiga 864.
- HR-DAOS-500, knj. 806. Državni arhiv u Osijeku (Eszéki Állami Levéltár), Arhivski fond: HR-DAOS-500, Zbirka matičnih knjiga, Osijek Tvrđa, rkt U (1796-1831), knjiga 850.

Nyomtatott források

- Dávid–Faragó–Fügedi 1975. Dávid Zoltán – Faragó Tamás – Fügedi Erik (összeállították): Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–1787. Történeti statisztikai tanulmányok 3. 1975.
- Gözsy 2012. Conscriptio ecclesiarum et parochiarum comitatus Baraniensis et comitatus Tolnensis anno 1733. (bevezető tanulmányt írta és a forrásokat közreadja: Gözsy Zoltán) PHF, 2012.
- Grubišić 2010. Grubišić, Ante (szerk.): Diploma Elibertationis Liberae Regiaeque Civitatis Essekiensis. Muzej Slavonije Osijek. Osijek, 2010.
- Lovaš 2020a. Lovaš, Eldina (szerk. és a bevezető tanulmányt írta): Građani Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809.–1850. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2020.
- Mažuran 1965. Mažuran, Ive: Najstariji zapisnik Općine Osijek – Tvrđa od 1705. do 1746. godine. Historijski arhiv. Osijek, 1965.
- Memoari baruna Franje Trencka 2015. Buczynski, Alexander – Vrbanus, Milan – Kljajić Orban, Mica. (szerk.) Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod, 2015.
- Njari 2019. Njari, Denis (a forrást átírta és a kiadás sajtó alá rendezte): Popis katoličkog stanovništva u istočnoj Slavoniji 1767. godine. (A Kelet-Szlavónia katolikus lakosság 1767. évi összeírása.) Državni arhiv u Osijeku – Pečuški biskupijski arhiv. Pečuh–Osijek, 2019.
- Reformkor előtti dokumentumok 1802. Naponként való jegyzései az 1802-dik esztendőben Felséges Második Ferentz Római Császár, Magyar, és Tseh Ország Koronás Királya által Posony szabad királyi városában Pünkösöd havának napján rendeltt, ’s ugyan azon esztendőben Mind Szent havának napjában befejeztetett. Pozsony, 1802.
- Reformkor előtti dokumentumok 1811–1812. Felséges Első Ferentz austriai császár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kasszony havának 25-dik napjára rendeltetett Magyarország gyűlésének jegyző könyve (Pozsony, 1811–1812).
- Šišić 1958. Šišić, Ferdo (szerk.): Zaključci Hrvatskog Sabora 1631–1693. 1. kötet. Zagreb, 1958.

- Smičiklas 1891. Smičiklas, Tade: Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku: (1640–1702.): u prilogu karta Slavonije u vrijeme požarevačkog mira. Knjiga 2. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1891.
- Sršan 1992. Sršan, Stjepan (szerk.): Zapisnik Općine Osijek – Tvrđa od 1770. do 1786. godine. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Historijski arhiv u Osijeku. Osijek, 1992.
- Sršan 1993a. Sršan, Stjepan: Osječki ljetopis. Povijesni arhiv u Osijeku. Osijek, 1993.
- Sršan 1997. Sršan, Stjepan (szerk.): Kanonske vizitacije Osijeka 1732.–1761. Povijesni arhiv u Osijeku. Osijek, 1997.
- Sršan 2000. Sršan, Stjepan (szerk.): Zapisnici Općine Osijek. Prothocollum des Stadt – Rathes zu Esseg 1794. – 1809. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2000.
- Sršan 2002. Sršan Stjepan: Kotar Osijek 1786. godine. Građa za povijest Osijeka i Slavonije, knj. 13. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2002.
- Sršan 2007. Sršan, Stjepan (fordította és szerk.): Kanonske vizitacije, Osijek i okolica. knj. 5. Državni arhiv u Osijeku – Biskupija Đakovačka i Srijemska. Osijek, 2007.
- Sršan 2009b. Sršan, Stjepan (szerk.): Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809: Libera regiaeque civitas Essek 1809. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2009.
- Sršan 2009e. Sršan, Stjepan (szerk.): Prvi zapisnik slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. godine. DAOS. Osijek, 2009.
- Sršan 2011a. Sršan, Stjepan (szerk.): Podnesci Općine Donji grad Osijek 1742. – 1759. godine. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2011.
- Sršan 2011b. Sršan, Stjepan (szerk.): Zaspinici političkih i gospodarsvenih odluka Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka za 1810. i 1811. godinu. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2011.
- Sršan 2012. Sršan, Stjepan (szerk.): Političko-gospodarski zapisnici Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka od 3. siječnja do uključivo 31. prosinca 1812. godine. DAOS. Osijek, 2012.
- Sršan–Dobrica 2014. Sršan, Stjepan – Ladislav, Dobrica (szerk.): Srijemska županija – Zapisnici sjednica 1745.–1759. Knjiga 1. Državni arhiv u Vukovaru – Hrvatski državni arhiv. Vukovar, 2014.
- Taube 2012. Von Taube, Friedrich Wilhelm: Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema (fordította: Sršan, Stjepan). Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2012.

Szakirodalom

- Acsádi 1957. Acsádi György: Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In: A történeti statisztika forrásai (szerk. Kovácsics József). Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 224–241.
- Andorka–Faragó 1984. Andorka Rudolf – Faragó Tamás: Az iparosodás előtti (XVIII.–XIX. századi) család – és háztartásszerkezet vizsgálata. Agrártörténeti Szemle, 3–4. sz. 402–437.
- Andorka–Faragó 2001. Andorka Rudolf – Faragó Tamás: Gyermek, család, történelem. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó. Budapest, 2001.

- Andorka 1975. Andorka Rudolf: Paraszti családszervezet a XVIII. – XIX. században. Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban. *Etnographia*. LXXXVI. 2–3. sz. 1975. 340–365.
- Andorka 2006. Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Budapest, 2006.
- Babics 1931. Babics András: Adalékok Pécs város küzdelméhez a szabad királyi város rangért: Pécs és földesura viszonya a XVIII. század első felében. Pécs-baranyai Múzeum-Egyesület. Pécs, 1931.
- Babics 1937. Babics András: Pécs város szabad királyi rangra emelésének története 1703–1780. Rábaközi Nyomda és Lapkiadó Vállalat. Sopron, 1937.
- Bácskai 2002. Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris Kiadó. Budapest, 2002.
- Bácskai 2006. Bácskai Vera: Várostartörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe (szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József). Osiris Kiadó. Budapest, 2006. 260–282.
- Bácskai 2007a. Bácskai Vera: Győr társadalmi összetétele a 18. században. Városok és polgárok Magyarországon II – Várostartörténeti tanulmányok 8. Budapest, 2007. 417–446.
- Bácskai 2007b. Bácskai Vera: Fehérvár fejlődése a 18. században és a 19. század elején. Városok és polgárok Magyarországon II – Várostartörténeti tanulmányok 8. Budapest, 2007. 447–468.
- Bácskai 2007c. Bácskai Vera: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében. Városok és polgárok Magyarországon I – Várostartörténeti tanulmányok 8. Budapest, 2007. 171–200.
- Bácskai–Nagy 1984. Bácskai Vera – Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1984.
- Bačić–Mačković 2009. Bačić, Slaven – Mačković, Stevan: Diploma Slobodnog kraljevskog grada Maria Theresiopolis od 1779. godine, Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 10. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2009. 394 – 412.
- Bak 1980. Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatása: 1743–1778: Tisztségviselők, alkalmazottak. ELTE. Budapest, 1980.
- Beluszky 1965. Beluszky Pál: A magyar városok szerepköre. Statisztikai Szemle 1965. 544–561.
- Benda 2002. Benda Gyula: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen. 1757–1851. Történeti demográfiai évkönyv. KSH–NKI. Budapest, 2002. 109–143.
- Benda 2006. Benda Gyula: Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris Kiadó. Budapest, 2006.
- Benda 2008. Benda Gyula: Zsellérből polgár – társadalmi változások egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma 1740–1849. L’Harmattan. Budapest, 2008.
- Berecz 2019. Berecz Anita: Választók és válaszottak. Eger polgársága a 19. században. (doktori disszertáció) EKE. Eger, 2019
- Berkeszi 1900. Berkeszi István: Temesvár szabad királyi város kis monographiája. Urhmann Henrik Könyvnyomdája. Temesvár, 1900.
- Berkner 1972. Berkner, Lutz: The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. *The American Historical Review*. Vol. 77. 1972. 398–418.
- Beuc 1969. Beuc, Ivan: Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj 1527–1945. Arhiv Hrvatske. Zagreb, 1969.

- Bodosi 1993. Bodosi Mihály: Dunántúli 18. századi pestisjárványok különös tekintettel Somogyra. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 24. Kaposvár, 1993.
- Borak 1987. Borak, Hadrijan: Kapucini. In: Osijek. Katolička Crkva jučer i danas (szerk. Šuljak, Andrija). Biskupski ordinarijat. Đakovo, 1987.
- Borossy 2005. Borossy András: Famulusok Magyarországon a 14. században. Aetas 20. évf. 4. sz. 2005. 41–77.
- Bösendorfer 1909. Bösendorfer, Josip: Kraljevska povelja kojom se Osijek povisuje na stepen SLOB. I KRALJ. GRADA. Osijek, 1909.
- Bösendorfer 1910. Bösendorfer, Josip: Crtice iz slavonske povijesti. Osijek, 1910.
- Bösendorfer 1916a. Bösendorfer, Josip: „Historia domestica” konventa kapucinskoga u gornjem Osijeku (god. 1702. – 1859.). Starine. knj. 35. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1916. 199–238.
- Bösendorfer 1916b. Bösendorfer, Josip: Diarum sive prothocollum venerabilis conventus s. Crucis Inventae Essekini intra muros ab anno 1686. usque ad annum 1851. Starine. knj. 35. Jugoslavenska akademija nauka. Zagreb, 1916. 2–198.
- Bösendorfer 1929. Bösendorfer, Josip. „Kako je Osijek postao sl. i kr. grad”. Narodna starina. Vol. 8. No. 18. 1929. 33–40.
- Bösendorfer 1933. Bösendorfer, Josip: Franjevci u Osijeku. Osijek, 1933.
- Bösendorfer 1936. Bösendorfer, Josip: Osječka ljekaruša. Zbornik Mursa. Osijek, 1936.
- Bösendorfer 1942a. Bösendorfer Josip: Die Spanier in Osijek. Osječki zbornik. br. 1. Muzej Slavonije Osijek. Osijek, 1942. 55–56.
- Bösendorfer 1942b. Bösendorfer Josip: Što znademo o prvim sucima (iudices, Richter) u komorskom Osijeku. Osječki zbornik, br. 1. Osijek, 1942. 45–48.
- Bösendorfer 1948a. Bösendorfer, Josip: Pravoslavni element kao sekundarni faktor oblikovanja građanskog staleža u Osijeku. Osječki zbornik 2–3. Osijek, 1948. 48–101.
- Bösendorfer 1948b. Bösendorfer, Josip: Što znademo o prvim sucima (judices, Richter) u komorskom Osijeku? Osječki zbornik br. 2–3. Osijek, 1948. 254.
- Bösendorfer 1950. Bösendorefer, Josip: Agrarni odnosi u Slavoniji. Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti u umjetnosti. Zagreb, 1950.
- Božić Bogović 2009. Božić Bogović, Dubravka: Demografska slika Osijeka od 1809. godine. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 10 (2009). 201–216.
- Božić Bogović 2013. Božić Bogović, Dubravka: Rođenje, brak i smrt – Stanovništvo južne Baranje u 18. stoljeću. Ogranak Matice hrvatske u Belom Manastiru – Centar za kulturu Grada Belog Manastira. Beli Manastir, 2013.
- Božić Bogović–Lovaš 2014. Božić Bogović, Dubravka – Lovaš, Eldina: Demografski pokazatelji u matičnoj knjizi umrlih reformirane župe Vardarac u 18. stoljeću. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Vol. 32. 2014. 171–198.
- Božić Bogović–Lovaš 2019. Božić–Bogović, Dubravka – Lovaš, Eldina: Stanovništvo reformirane vjeroispovijesti u južnoj Baranji 1750. – 1850. Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Mađarsko kulturno društvo „Népkör”. Slavonski Brod–Osijek, 2019.
- Božić–Drljača–Jelaš 2016. Božić–Drljača, Vesna – Jelaš, Danijel: Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1850. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2016.

- Buday 1916. Buday Dezső: Magyarország honorácior osztályai. Eggenberger féle könyvkiadóvállalat. 1916.
- Buczynski 1997a. Buczynski, Alexander: Gradovi Vojne krajine. Zagreb, 1997.
- Buczynski 1997b. Buczynski, Alexander: Gradovi Vojne krajine. Zagreb, 1997.
- Burić 1985. Burić, Mirko: Az eszéki mészáros céh. In: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1984. november 20–21. (szerk. Nagybákay Péter – Német Gábor) Veszprém, 1985. 232–234.
- Criscuolo 2004. Criscuolo, Vincenzo: Početak, razvoj i širenje kapucina u Europi – osnovne povijesne crte do utemeljenja osječkog samostana. In: Tri stoljeća kapucina u Osijeku, 1703. – 2003. i Općina gornji grad do ujedinjenja 1702. – 1786. (szerk. Martinčić, Julijo – Hackenberger, Dubravka). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku. Osijek, 2004. 25–32.
- Csáky 1999. Csáky Imre: Pest szabad királyi város címeres kiváltságlevele, 1703. Híd Marketing és Térképészet Kft. Budapest, 1999.
- Csizmadia 1982. Csizmadia Andor: Pécs városjoga a város felszabadulásakor. In: Tanulmányok Pécs város történetéből. Pécs város szabad királyi rangra emelésének 200. évfordulója alkalmából rendezett II. várostörténeti konferencia előadásai 1980. november 14. (szerk. Sándor László). Baranya Megyei Levéltár. Pécs, 1982. 30–42.
- Cvekan 1985. Cvekan, Paško: Osječki franjevci. Osijek, 1985.
- Cvitanović–Pastović 2018. Cvitanović, Lea – Pastović, Dunja: Opchinska naredba od zločinstavah i njihovih pedepsah iz 1788. kao kaznenopravni izvor u Hrvatskoj i Slavoniji: sustav kazni i pravila o njihovom izricanju. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Vol. 39. No. 2. 2018. 857–893.
- Czap 1983. Czap, Peter: „A Large Family: the Peasant's Greatest Wealth“: Self Households in Mishino, Russia, 1814–1858. Family Forms in Historic Europe. (Wall and etc. eds.) 1983. 105–151.
- Czoch 1997. Czoch Gábor 1997. Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében. (doktori disszertáció) ATELIER. Budapest, 1997.
- Czoch 2011. Czoch Gábor: Egy kutatás első tapasztalatai a magyarországi rendi polgárság társadalmi viszonyairól a 19. század első felében Adatok a polgárok származáshelyéről. In: A város és társadalma: tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére (szerk. H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád). Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület. Budapest, 2011. 153–163.
- Čapo 1991. Čapo, Jasna: Vlastelinstvo Cernik: gospodarstvene i demografske promjene na hrvatskome selu u kasnome feudalizmu. Institut za etnologiju i folkloristiku. Zagreb, 1991.
- Čapo Žmegač 1996. Čapo Žmegač, Jasna: Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj. Narodna umjesnot: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku. Vol. 33. No. 2. 1996. 179–195.
- Čokolić 2004. Čokolić, Attila: Kapucinski red kao faktor razvoja novovjekovne sakralne arhitekture u srednjoeuropskom prostoru s naglaskom na barokni sklop Kapucinskog samostana sred Gornjeg grada u Osijeku. In: Tri stoljeća kapucina u Osijeku, 1703. – 2003. i Općina gornji grad do ujedinjenja 1702. – 1786. (szerk. Martinčić, Julijo – Hackenberger, Dubravka). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku. Osijek, 2004. 47–86.

- Čoralić–
Vrbanus 2013. Čoralić, Jadranka – Vrbanus, Milan: Gospodarstvo. In: U potrazi z
amirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću (szerk. Čoralić,
Lovorka). Matica hrvatska. Zagreb, 2013. 127–128.
- Ćosić 2000. Ćosić, Stjepan: Dubrovnik under French rule (1810–1814). Dubrovnik
annales. No. 4. 2000. 103–142.
- Dányi–Dávid
1960. Dányi Dezső – Dávid Zoltán (összeállította): Az első magyarországi nép-
számlálás (1784–1787) KSH Könyvtára – MÜM Levéltári Osztálya. Bu-
dapest, 1960.
- Dányi 1980. Dányi Dezső: Az első magyar népszámlálás és előzményei. Történeti Sta-
tisztikai Tanulmányok 4. 1980. 189–215.
- Dányi 1985. Dányi Dezső: Az első magyarországi népszámlálás kétszáz éves évfordu-
lójára. Történeti Demográfiai Füzetek 2. 1985. 71–97.
- Darko 2004. Darko, Vitek: Prilog poznavanju demografske slike osječkoga Gornjega
grada u XVIII. stoljeću. Povijesni prilozi 27. Zagreb, 2004. 91–98.
- Dávid 1963. Dávid Zoltán: A városi népesség nagysága Magyarországon. Történeti
Statisztikai Közlemények 1963–1964. 110–127.
- Dávid 1968. Dávid Zoltán: Az agrárstatisztika forrásai: a II. József féle kataszteri fel-
mérés. Statisztikai Szemle 8–9. 1986. 892–897.
- Kolar-
Dimitrijević–
Wagner 2007. Kolar-Dimitrijević, Mira – Wagner, Elizabeta: Vodenice u Hrvatskoj (18.
– 20. stoljeće) kao primjer odnosa između ljudi i rijeka/potoka.
Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest
okoliša. Vol. 3. No. 1. 2007. 83.120.
- Dóka 1981. Dóka Klára: Buda kézművesei 1828-ban. Történelmi szemle 1981. 24.
évf. 1. sz. 1981. 100–113.
- Dóka 2011. Dóka Klára: Az 1805–1813. évi céhreform. In: Tanulmányok Pest megye
monográfiájához 3. Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 6.
(szerk. Ujj György) Budapest, 2011. 115–120.
- Dominkovits
2010. Dominkovits Péter: Vármegyei vezetők, közigazgatási feladatok. In: Me-
gyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püs-
pökség 1009. évi adománylevele tiszteletére (szerk. Hermann István –
Karlinszky Balázs). A Veszprém Megyei levéltár kiadványi 22. Vesz-
prém, 2010. 421–444.
- Eckhart 1922. Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Má-
ria Terézia korában, Budavári Tudományos Társaság, 1922. [https://
mtda.hu/books/eckhart_ferenc_a_becsi_udvar_gazdasagi_politikaja_
Optimized.pdf](https://mtda.hu/books/eckhart_ferenc_a_becsi_udvar_gazdasagi_politikaja_Optimized.pdf) (13. 10. 2020., 17.47)
- Ember 1988. Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század
közepén. Budapest, 1988.
- Eperjessy
1985. Eperjessy Géza: A reformkori város ipara. In: Szeged története 2. (szerk.
Farkas József). Somogyi-könyvtár. Szeged, 1985. 333–358.
- Eperjessy
1988. Eperjessy Géza: A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori
Magyarországon. Budapest, 1988.
- Eperjessy–
Farkas 1985. Eperjessy Géza – Farkas József: Az iparosok differenciálódása, vagyoni
helyzete. In: Szeged története 2. (szerk. Farkas József). Somogyi-
könyvtár. Szeged, 1985. 373–379.
- Erceg 1981. Erceg, Ivan: Passardijev popis stanovništva i njegovih obaveza u Osijeku.
Acta historicoeconomica Iugoslaviae. Vol. 8 (1). Zagreb, 1981. 109–166.
- Faragó 1991. Faragó Tamás: Népszámlálási adatok a falusi iparról (1857–1910). In:
VII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém 1990. november 12–
14. MTA VEAB. Veszprém, 1991. 13–24.

- Faragó 1997. Faragó Tamás: Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (1896–1995). Millecentenáriumi előadások. Központi Statisztikai Hivatal, Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága. Budapest, 217–239.
- Faragó 2001. Faragó Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – Változatok John Hajnal tézisére. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv. KSH NKI. Budapest, 19–63.
- Faragó 2002. Faragó Tamás: II. József népszámlálása Borsod megyében (1786). Elemzési kísérlet. Történeti demográfiai évkönyv 3. 2002. 39–74.
- Faragó 2003a. Faragó Tamás: Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. Történeti demográfiai évkönyv 4. 2003. 33–87.
- Faragó 2003b. Faragó Tamás: Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásainak tükrében. (Kísérlet a régió statisztikai leírására.) Történeti demográfiai évkönyv 4. 2003. 129–177.
- Faragó 2005. Faragó Tamás: Életciklusok és családmodellek egy magyarországi városban a 18–19. században. Demográfia 48(4). 415–435.
- Faragó 2006. Faragó Tamás: Történeti demográfia. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe (szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József). Osiris Kiadó. Budapest, 2006. 304–342.
- Faragó 2008. A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században. Várostörténeti tanulmányok 9. NKA. Budapest, 2008.
- Faragó–Öri 2008. Faragó Tamás – Öri Péter (összeállította): Az 1784–1787 évi népszámlálás II. Az Alföld, a Délvidék és a Dunántúl népességi adatai. Budapest, 2008.
- Faragó 2011. Faragó Tamás: Bevezetés a történeti demográfiába: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch02s02.html#ftn.id505892 (2020. 9. 19., 9.07)
- Farkas 2012. Farkas Bertalan: Szabadka szabad királyi város századjai. Életjel. Szabadka, 2012.
- Farkas–L. Csajági–Rákos 1985. Farkas József – L. Csajági Réka – Rákos István: A város kereskedőtársadalma. In: Szeged története 2. (szerk. Farkas József). Somogyi-könyvtár. Szeged, 1985. 391–404.
- Farkaš 1997. Farkaš, Dubravka: Prvi statut grada Osijeka 1698. godine. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje. br. 4. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 1997. 157–169.
- Fattuska 2001. Fattuska János: Tata II. József igazgatási reformjaiban. Annales Tataienses II. A mezőváros, mint uradalmi központ (szerk. Fattuska János – Fülöp Éva – ifj. Gyuszi László). Mecénás Közalapítvány. Tata, 2001. 61–82.
- Felhő 1957. Felhő Ibolya: A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek. In: A történeti statisztika forrásai. (szerk. Kovacsics József) Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 200–223.
- Fényes 1839. Fényes Elek: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben 5. Pest, 1839.
- Ficović 1990. Ficović, Ivo: Dubrovačko kazalište u doba francuske okupacije. Arhivski vjesnik No. 34. 1990. 87–93.
- Firinger 1942. Firinger, Kamilo: Napoleonovi vojnici u Osijeku. Osječki zbornik, br. 1. Hrvatski državni muzej u Osijeku. Osijek, 1942. 29–34.

- Firinger 1948. Firinger, Kamilo: Popis osječkog pučanstva iz god. 1814. Osječki zbornik. Br. 2–3. 277–278.
- Firinger 1962. Firinger, Kamilo: Jedno stoljeće osječkog svilarstva (1761–1861). Arhivski vjesnik. Vol. 4–5. No. 1. 1962. 295–321.
- Firinger 1967. Firinger, Kamilo: Satovi i urari u Osijeku u 18. i na početku 19. stoljeća. Osječki zbornik. 1967. 167–183.
- Firinger 1971. Firinger, Kamilo: Magistarska instrukcija za grad i tvrđavu Osijek od 18. VII. 1690. Osječki zbornik. br. 13. Muzej Slavonije Osijek. Osijek, 1971. 161–167.
- Firinger–Utvić 1970. Firinger, Kamilo – Utvić, Vladimir: Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1739–1930. Osijek, 1970.
- Forgó 2013. Forgó András: „Vajon az igaz katolikusnak szabad-é a hamis vallásban lévőket megszenvedni?” Katolikus tolerancia a jozefinizmus korában. In Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon (szerk. Bárány Dániel), ELTE BTK Folklore Tanszék. Budapest, 2013. 154–177.
- Franjetic 1947. Franjetic, Radoslav: Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (nsc.hr) (2021. 01. 12., 15.21)
- Frkin 2004. Frkin, Vatroslav: Knjižnica kapucinskog samostana u Osijeku. „Kronika kapucinskog samostana u Osijeku“. In: Tri stoljeća kapucina u Osijeku, 1703. – 2003. i Općina gornji grad do ujedinjena 1702. – 1786. (szerk. Martinčić, Julijo – Hackenberger, Dubravka). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku. Osijek, 2004. 33–41.
- Fügedi 1966. Fügedi Erik: A 18. századi léleköszeírások története. Demográfia 9. évf. 3. sz. 1966. 366–380.
- Gabričević 2002. Gabričević, Ante: Stanovništvo Varaždina tijekom minulih stoljeća. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zavod za znanstveni rad – Varaždin. Zagreb–Varaždin, 2002.
- Gaćina–Ivanković 1996. Gaćina, Sonja – Ivanković, Grgur Marko: Planovi i vedute Osijeka. Muzej Slavonije. Osijek, 1996.
- Gavrilović 1968. Gavrilović, Slavko: Razgraničenje između Vojne granice i civilne teritorije u Sremu i Slavoniji sredinom XVIII. veka. Godišnjak Matice hrvatske 6. Vinkovci, 1968.
- Gavrilović 1969. Gavrilović, Slavko: Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podunavlje XVIII i XIX stoleća. Posebna izdanja SANU knj. 433. Odeljenje društvenih nauka knj. 67. Beograd, 1969.
- Gavrilović 1974. Gavrilović, Slavko: Srem od kraja XVII. do sredine XVIII. veka. Novi Sad, 1974.
- Gavrilović 1986. Gavrilović, Slavko: Hajdučija u Sremu u XVIII i početkom XIX. veka, knj. 11. SANU. Beograd, 1986.
- Gavrilović 1996. Gavrilović, Slavko: Građa za o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII veka – Carinarnice. knj. II. SANU. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Drugo odeljenje – Spomenici na tuđim jezicima knj. XXXIII. Beograd, 1996.
- Gavrilović 2008. Gavrilović, Slavko: Građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj u XVIII veku – Carinarnice. knj. III. SANU. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Drugo odeljenje – Spomenici na tuđim jezicima knj. XL. Beograd, 2008.

- Gavrilović–
Jakšić–
Pecinjački
1985. Gavrilović, Slavko – Jakšić, Ivan – Pecinjački, Sreta: Građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII veka – Carinarnice i kontumaci. knjiga I. SANU. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Drugo odeljenje – Spomenici na stranim jezicima knj. XXIV. Beograd, 1985.
- Gelo–Krivošić
1990. Gelo, Jakov – Krivošić, Stjepan: Razvitak stanovništva na tlu Hrvatske. Ejononski fakultet Zagreb. Zagreb, 1990.
- Géra 2012. Géra Eleonóra: Iparosok társadalmi helyzetének alakulása az újratelepült Budán. Az iparosok képviselői szerve, a Külső Tanács. Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv 7. Budapest, 2012. 401–424.
- Géra 2014. Géra Eleonóra: Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején. Könyvpont – L'Harmattan. Budapest, 2014.
- Gőzsy 2008. Gőzsy, Zoltán: Egy Somogy megyei mezőváros lehetőségei és korlátai a 18. században. Szigetvár mezőváros története 1689 és 1798 között. (doktori disszertáció) PTE. Pécs, 2008.
- Gőzsy 2009. Gőzsy Zoltán: Szigetvár és dél-somogyi kereskedők a 18. század elején. Somogy megye múltjából 2008 – Levéltári Évkönyv 39. Kaposvár, 2009. 41–46.
- Gőzsy 2012. Gőzsy Zoltán: Szigetvár története a 18. században. Szigetvár Kultúr- és Zöld Zóna Egyesület – Szigetvári Várbaráti Kör. Szigetvár, 2012.
- Granasztói
1989. Granasztói György: A dunai térség városodása (XVI–XVIII. század). 32. évf. 3–4 sz. 1989. 157–187.
- Gulyás 2008. Gulyás László Szabolcs: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. Századok 142. évf. 1. sz. 2008. 437–462.
- Gyáni 1978. Gyáni Gábor: A várostörténetírás új irányzata (New Urban History). Történelmi szemle 21. évf. 3–4. sz. 1978. 588–600.
- Gyáni 1983. Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Magvető Kiadó. Budapest, 1983.
- Gyáni 1997. Gyáni Gábor: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. Századok Új folyam 4. szám. 1997. 55–67.
- Gyimesi 1975. Gyimesi Sándor: Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest, 1975.
- Gyimesi 2014. Gyimesi Réka: Mohácsi háztartás-rekonstrukció – az 1869-es népszámlálási felvételi íveinek feldolgozása. Demográfia 57. (2–3) 2014. 183–212.
- Hafizović
2016. Hafizović, Fazileta: Požeški sandžak i osmanska Slavonija. Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Slavonski Brod, 2016.
- Hajdú 1982. Hajdú Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982.
- Hajdú 1983. Hajdú Lajos: A közjó szolgálatában. Nemzet és emlékezet. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1983.
- Hajdú 2013. Hajdú Zoltán: „A Délvidék lehatárolásának és közigazgatási beosztásának változásai a XI.-XVIII. században, [http://www. regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/305/1/hajdu_delvidek_2013.pdf](http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/305/1/hajdu_delvidek_2013.pdf) (23. 2. 2020., 10.21)
- Hajnal 1965. Hajnal, John: European Marriage Patterns in Perspective. In: Glass, David V. – Eversley, David E. C. (Eds): Population in History. Essays in Historical Demography. Edward Arnold. London, 101–143.
- Hajnal 1982. Hajnal, John: Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. Population and Development Review (8) No. 3. 1982. 449–494.
- Hammel 1972. Hammel, Eugene A.: Zadruga as Process. In: Household and Family in Past Time. (szerk. Laslett, Peter – Wall, Richard) Cambridge University Press. Cambridge, 1972. 335–373.

- Hammel 1975. Hammel, E. A. 1975: Reflections on the Zadruga. *Ethnologia Slavica* VII. 1975. 141–151.
- Hammel–Laslett 1974. Hammel, Eugene A. – Laslett, Peter: Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures. *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 16. (1974) 73–103.
- Hammel–Wachter 1996a. Hammel, A. Eugene – Wachter, W. Kenneth: Vrednovanje slavonskog popisa stanovništva iz 1688. godine. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*. Vol. 26. No. 19. 1996. 109–150.
- Hammel–Wachter 1996b. Hammel, A. Eugene – Wachter, W. Kennet: Evaluating the Slavonian Census of 1698. Part I. Structure and Meaning. *European Journal of Population* 12. 1996. 145–166.
- Hammel–Wachet 1996c. Hammel, A. Eugene – Wachter, W. Kenneth: Evaluating the Slavonian Census of 1698. Part II. A Microsimulation Test and Extension of the Evidence. *European Journal of Population* 12. 1996. 295–326.
- Harris 2006. Harris, Robin: Povijest Dubrovnika. *Suvremena sinteza iz europskog motrišta*. Zagreb, 2006.
- Heckenast 1996. Heckenast, Gusztáv: Kézművesképzés a középkori Magyarországon. In: *A magyar iskola első évszázadai = Die Ersten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn: 996–1526*. (szerk. G. Szende Katalin – Szabó Péter) Győr, 1996. 93–96.
- Horbec 2009. Horbec, Ivana: Homo principis et homo statuum – banska služba za vladavine Marije Terezije. *Povijesni prilozi*. Vol. 37. No. 37. 2009. 283–315.
- Horbec 2010. Horbec, Ivana: Slavonske županije između Banske Hrvatske i Mađarske: uspostava civilne vojne uprave i pitanje poreznog sustava u 18. stoljeću. *Arhivski vjesnik*. Vol. 53. No 1. 2010. 177–196.
- Horvat 1936. Horvat, Rudolf: Slavonija: povijesne rasprave, crtice i bilješke. Knjiga 1. *Tisak Tipografije*. Zagreb, 1936.
- Horváth 2012. Horváth Gergely Krisztián: Bécs vonzásában. *Az agrárpiacosodás feltételrendszerre Moson vármegyében a 19. század első felében*. Balassi Kiadó. Budapest, 2013.
- Hoško 1987. Hoško, Emanuel: Franjevci. In: *Osijek, Katolička Crkva jučer i danas*. (szerk. Šuljak, Andrija) Biskupski ordinarijat. Đakovo, 1987.
- Husz 2000. Husz Ildikó: Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológia Szemle* 10 (2). 81–104.
- Husz 2002. Husz Ildikó: Család és társadalmi reprodukció a 19. században. *Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Osiris Kiadó. Budapest, 2002.
- Iványi 1991. Iványi Iván: Szabadka szabad királyi város története. Franklin Ny. Budapest, 1991.
- Jelaš 2009. Jelaš, Danijel: Funkcioniranje gradske uprave i statuti Osijeka 1809.–1945. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 10. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2009. 65–79.
- Jukić–Katušić 2013. Jukić, Ivana – Katušić, Maja: Svakodnevlje. In: *U potrazi z amirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*. (szerk. Čoralić, Lovorka) Matica hrvatska. Zagreb, 2013. 233–258.
- Jukić 2016. Jukić, Ivana: Građanin slobodnog kraljevskog grada: primjer Zagreba. In: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru*. (szerk. Čoralić, Jadranka – Horbec, Ivana – Katušić, Maja – Klaužer, Vedran – Novosel, Filip – Radoš, Ruža) Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2016. 88–96.

- Kalesny 1988. Kalesny, František: Kézművesipar és céhszervezetek az észak-szlovákiai Rajec mezővárosban a 16–19. században. In: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1984. november 20–21. (szerk. Nagybákay Péter – Németh Gábor) Veszprém, 1985. 235–241.
- Kaszás 1996. Kaszás Marianne: Céhek, ipartársulatok, ipartestületek iratai. Levéltári módszertani és oktatási füzetek 2. Budapest, 1996.
- Kállay 1972. Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Akadémia Kiadó. Budapest, 1972.
- Karaman 1958. Karaman, Igor: Osnovni podaci i neke napomene o Slavonsko-srijemskom veleposjedu. Zbornik za društvene nauke, sv. 20. MS. Novi Sad, 1958. 37–58.
- Karaman 1962. Karaman, Igor: Postanak i značenje privremenog urbara za Hrvatsku iz god. 1755. Radovi Filozofskog fakulteta: Odsjek za povijest. Vol. No. 4. 1962. 51–77.
- Katus 2009. Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület. Pécs, 2009.
- Katušić 2013. Katušić, Maja: Pregled političkih zbivanja. In: U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću. (szerk. Čoralić, Jadranka) Matica hrvatska. Zagreb, 2013. 3–26.
- Keller 2010. Keller Márkus: A kelet-közép-európai változat. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. században Magyarországon. Korall 42. 2010. 103–130.
- Klaić 1915. Klaić, Vjekoslav: Die Kroatische Pragmatische Sanktion. Aus dem „Rad Jugoslavenske Akademije (Band 206.) übersetzt von Georg Szabo. Zagreb, 1915.
- Klaić 2015. Klaić, Vjekoslav: Slobodni i kraljevski grad Zagreb. Zagreb, 2015.
- Kljajić 2001. Kljajić, Josip: Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 6, Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2001. 193–222.
- Korade 1987. Korade, Mijo: Isusovci. In: Osijek. Katolička Crkva jučer i danas (szerk. Šuljak, Andrija). Biskupski ordinarijat. Đakovo, 1987.
- Korunić 2013. Korunić, Petar: Stanovništvo Hrvatske 1802. godine. Historijski zbornik. Vol. 66. No. 1. 2013. 47–99.
- Kosanović 1973/75. Kosanović, Nikola: Osječki cehovi i cehovski spomenički predmeti. Osječki zbornik br. 14–15. 1973/75. 243–275.
- Kovács 2013. Kovács Eleonóra: A városi polgárság genealógiai kutatásának legfontosabb forrásai. In: Genealógia 2 – A történelem segédtudományai 1. (szerk. Tarsoly Kollega István – Kovács Eleonóra – Pandula Attila – Vitek Gábor) Tarsoly Kiadó. Budapest, 2013. 121–135.
- Kováts 1985. Kováts, Zoltán: Népesedési viszonyok. In: Szeged története 2. (szerk. Farkas József). Somogyi-könyvtár. Szeged, 1985. 107–148.
- Kubinyi 2009. Kubinyi András: A királyi székhely és a főváros. A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). In: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I. – Várostörténeti tanulmányok 10. Budapest, 2009. 241–268.
- Kušen 2004. Kušen, Dražen: Kronika kapucinskog samostana u Osijeku. In: Tri stoljeća kapucina u Osijeku, 1703. – 2003. i Općina gornji grad do ujedinjena 1702. – 1786. (szerk. Martinčić, Julijo – Hackenberger, Dubravka). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku. Osijek, 2004. 33–41.

- L. Csajági 1985. L. Csajági Réka: A város ipara a XVIII. században. In: Szeged története 2. (szerk. Farkas József). Somogyi-könyvtár. Szeged, 1985. 301–315.
- L. Csajági-Rákos 1985. L. Csajági Réka – Rákos István: A kézművesek számszerű megoszlása. In: Szeged története 2. (szerk. Farkas József). Somogyi-könyvtár. Szeged, 1985. 316–322.
- Laslett 1972. Laslett, Peter: Introduction: The History of the Family. U Household and Family in Past Time. (szerk. Laslett, Peter – Wall, Richard) Cambridge University Press. Cambridge, 1972. 1–89.
- Laslett 1977. Laslett, Peter: Family Life and Illicite Love in Earlier Generations. Cambridge University Press. Cambridge, 1977.
- Laslett 1979. Laslett, Peter: A család és a háztartás: történeti megközelítések. Világtörténet 4. sz. 1979. 6–37.
- Laslett 1983. Laslett, Peter: Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In: Family Forms in Historic Europe. (szerk. Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter) Cambridge University Press. Cambridge–New York, 513–587.
- Lazanin 2007. Lazanin, Sanja: Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća. Migracijske i etičke teme. Vol. 23. No. 3. 2007. 225–249.
- Lentić 1979. Lentić, Ivo: Osijek – središte zlatarstva Slvonije u 18. stoljeću. Osječki zbornik. Br. 17. 1979. 275–288.
- Lopašić 1902. Lopašić, Radoslav: Izvještaj cesarskih povjerenika za uređenje Slavonije, generala grofa Karla Caraffe di Stigliano i savjetnika Andre Thebalda pl. Mayera, podneseno cesarskoj komori. In: Slavonski spomenici za XII. vjek: pisma iz Slavonije u XII. vjeku (1633. – 1709.). Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1902. 142–152.
- Lovaš 2015. Lovaš, Eldina: Katoličko stanovništvo Zmajevca u drugoj polovici 18. stoljeća (1755.–1800.). Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Vol. 15. No. 1. 2015. 111–132.
- Lovaš 2016. Lovaš, Eldina: Reformirano stanovništvo Zmajevca u prvoj polovici 19. stoljeća (1827.–1850.). Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Vol. 16. No. 1. 2016. 165–198.
- Lovaš 2017. Lovaš, Eldina: Disciplina populi dei – papok, szerzetesek és hívők két eszéki kánoni látogatás tükrében. In: Fialat kutatók és doktoranduszok VII. nemzetközi teológuskonferenciájának tanulmánykötete (szerk. Kiss Gábor). PHF. Pécs, 2017. 89-96.
- Lovaš 2019. Lovaš, Eldina: Osječko građanstvo u Upisniku građana od stjecanja slobodnog i kraljevskog statusa do prvog popisa neplemenitog stanovništva (1809.–1814.). Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Vol. 19. No. 1. 2019. 129–158.
- Lovaš 2020b. Lovaš, Eldina: „Budući da je smrt coveka istinita, csas pak smrti nepoznat“ – oporučitelji i oporučna ostavština u oporukama osječkoga stanovništva zapisanima na hrvatskom jeziku (1809.–1850.). Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Vol 20. No. 1. 2020. 93–114.
- Lovaš–Jelaš 2020. Lovaš, Eldina – Jelaš, Danijel: Članovi uprave Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. godine. Arhivski vjesnik. Vol. 63. No. 1. 2020. 179–206.

- Lukács 2017. Lukács Anikó: Nemzeti divat Pesten a 19. században. Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 6. Budapest, 2017.
- Maksay 1957. Maksay Ferenc: Urbáriumok. In: A történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics József). Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 119–144.
- Mályusz 1933. Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Budapest, 1933.
- Marijanović 1996. Marijanović, Stanislav: Srpska pravoslavna Crkva. In: Od turskog do suvremenog Osijeka. Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti u Osijeku. Gradsko poglavarstvo Osijek. Školska knjiga. Osijek, 1996. 80–81.
- Matić 1937. Matić, Tomo: Osječka humanistička gimnazija od osnutka do godine 1848. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1937.
- Mažuran 1974. Mažuran, Ive: Stanovništvo Osijeka 1693–1703. Historijski arhiv u Osijeku. Osijek, 1974.
- Mažuran 1981. Mažuran Ive: Počeci djelovanja Osječkog magistrata i njegovi prihodi i rashodi 1697. godine. Anali Centra Jugoslavenske akademije 1. Osijek, 1981. 39–63.
- Mažuran 1994. Mažuran, Ive: Srednjovjekovni Turski Osijek. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Gradsko poglavarstvo Osijek. Školska knjiga. 1994.
- Mažuran 1988. Mažuran, Ive: Popis naselja i stanovništvo u Slavoniji 1698. godine. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1988.
- Mažuran 1989. Mažuran, Ive: Izvješće Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine. Historijski arhiv. Osijek, 1989.
- Mažuran 1991a. Mažuran, Ive: Popis Darde i nekih naselja u Baranji 1695. odnosno 1698. godine. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 1. Državni arhiv u Osijeku. 1991. 11–35.
- Mažuran 1991b. Mažuran, Ive: Rat za oslobođenje Slavonije ispod osmanske vladavine od 1684. do 1691. godine. In: Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje (szerk. Čalić, Dušan – Berber, Đuro) sv. 1. Jugoslavenska akademija znanosti u umjetnosti. Zagreb–Osijek, 1991. 101–131.
- Mažuran 1991c. Mažuran, Ive: Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do 16. stoljeća“. In: Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje zbornik radova, Vinkovci, 22. i 23. listopada 1987. (szerk. Čalić, Dušan – Berber, Đuro) sv. 1. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 1991. 17–66.
- Mažuran 1993. Mažuran, Ive: Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku. Osijek, 1993.
- Mažuran 1996a. Mažuran Ive: Osijek prvih godina nakon osmanske vladavine. In: Od turskog do suvremenog Osijek. Hrvatska akademija znanosti u umjetnosti. Zavod za znanstveni rad. Školska knjiga. 1996. 3–18.
- Mažuran 1996b. Mažuran, Ive: Tri komorska grada. Od turskog do suvremenog Osijek, Hrvatska akademija znanosti u umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, Školska knjiga. Zagreb–Osijek, 1996. 20–26.
- Mažuran 1996c. Mažuran, Ive: Osijek u 18. stoljeću. Od turskog do suvremenog Osijeka. Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek. Školska knjiga. Osijek, 1996. 21–54.
- Mažuran 1996d. Mažuran, Ive: Osijek od 1809. do 1848. godine. In: Od turskog do suvremenog Osijek. Hrvatska akademija znanosti u umjetnosti. Zavod za znanstveni rad. Školska knjiga. Osijek, 1996. 87–112.

- Mažuran 2000. Mažuran, Ive: Grad i tvrđava Osijek. Grafika. Osijek, 2000.
- McGowan 1983. McGowan, Bruce: Sirem sancagi mufassal tahrir defteri. Ankara, 1983.
- Meszlényi 1934. Meszlényi Antal: A jozefinizmus kora Magyarországon 1780–1846 Budapest, 1934.
- Mihalović 1994. Mihalović, Katica: Slobodni i kraljevski grad Karlovac. Povijesni arhiv – Gradsko poglavarstvo. Karlovac, 1994.
- Mišković 1979. Mišković, Milorad: Istorija zvona srpskih pravoslavnih crkava u Osijeku; Prilog proučavanju istorije grada Osijeka. Glasnik: Službeni list Srpske pravoslavne crkve 60. 1979. 244–261.
- Mitterauer 1975. Mitterauer, Michale: Familiengröße – Familientypen – Familienzyklus. Probleme quantitativer Auswertung von österreichischen Quellenmaterial. Historische Familien forschung und Demographie. Geschichte und Gesellschaft 1. Jahrgang. Heft 2–3. 1975. 226–256.
- Mitterauer 1979. Mitterauer, Michale: Családnagyság – családtípusok – családciklus. Az osztrák forrásanyag mennyiségi kiértékelésének problémái. Világtörténet 4. sz. 38–70.
- Moačanin 1982. Moačanin, Nenad: Osječki ili Požeški sandžak. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Vol. 12. 1982. 35–40.
- Moačanin 1997. Moačanin, Nenad: Osijek u turskim izvorima. Povijesni prilozi. Vol. 16. No. 16. 1997. 33–56.
- Moačanin 2001. Moačanin, Nenad: Hrvatska i Osmansko Carstvo u 17. stoljeću. Radovi za znanstveni rad Varaždin No. 12–13. 2001. 25–29.
- Moačanin 2016. Moačanin, Nenas: Osmanski Osijek: novi pristup. Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti. No. 525=51. 2016. 83–106.
- Nagy 1975. Nagy Lajos: Budapest története 1790–1848. In Budapest története III. A török kiűzetéstől a márciusi forradalomig. Budapest, 1975. 255–517.
- Nimac 2012. Nimac, Stipe: Župa u razdoblju tridentske, jozefinističke i francuske reforme. Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti. Vol. 67. No. 2. 2012. 239–252.
- Novak 2013. Novak, Zrinka: Crkva i vjerske prilike. In: U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću. (szerk. Čoralić, Jadranka) Matica hrvatska. Zagreb, 2013. 169–194.
- Ódor 1997. Ódor Imre: Osijek u doba cara i kralja Josipa II. 1786. godine. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 4. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 1997. 170–183.
- Őri 2002. Őri Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. Történeti demográfiai évkönyv 3. 2002. 39–74.
- Őri 2003. Őri Péter: Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. Történeti demográfiai évkönyv 4. 2003. 89–127.
- Őri 2012. Őri Péter: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa. Demográfia 55. évf. (2012) 4. sz. 292–315.
- Őri–Pakot 2014. Őri, Péter – Pakot, Levente: Residence Patterns in Nineteenth Century Hungary: Evidence from the Hungarian Mosaic Sample. Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 20. Hungarian Demographic Research Institute. 1–45.
- Őri–Pakot 2016. Őri Péter – Pakot Levente: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A MOSAIC-adatbázis elemzésének első eredményei. Korall 65. (2016) 164–192.

- Oross 2019. Oross András: Európa GÉniusza. Savoyai Eugén élete és kora (1663–1736). Kronosz Kiadó. Pécs, 2019.
- Pakot 2012. Pakot Levente: Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében. *Demográfia* 2012. 55. évf. 4. sz. 268–291.
- Petrić 2000. Petrić, Hrvoje: Koprivnica na razmeđu epoha (1765–1870). Nakldna kuća „DR. FELETAR“. Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Koprivnica–Zagreb, 2000.
- Piplović 2012. Piplović, Stanko: Graditeljstvo u Dalmaciji za francuske uprave. *Adrias: zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*. No. 18. 2012. 75–102.
- Popović 1937. Popović, Dušan J.: O Cincarima: prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva. Štamparija Drag. Gregorića. Beograd, 1937.
- Popović 2007. Popović, Dušan, J.: Cincari. MISL. Zagreb, 2007.
- Pozsgai 2000. Pozsgai Péter: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I. *Korall* 2. 2000. 23–42.
- Pozsgai 2001. Pozsgai Péter: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. *Történeti Demográfiai Évkönyv*. 2001. 265–281.
- Pozsgai 2006. Pozsgai Péter: Családok és háztartások. Tolna megye társadalma a 19. század közepén. (doktori disszertáció) ELTE. Budapest, 2006.
- Pozsgai 2008. Pozsgai Péter: „Helybeliek“ és „idegenek“. Községi illetőség Tolna vármegyében az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstroma alapján. *Korall* 34. 2008. 68–101.
- Rákos-Vass 1985. Rákos István – Vass Előd: Állattenyésztés. In: *Szeged története 2.* (szerk. Farkas József). Somogyi-könyvtár. Szeged, 1985. 193–209.
- Rill 2001. Rill, Robert: Jozefinski vojni zemljovidni na prostoru Republike Hrvatske. In: *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća: Virovitička županija* (szerk. Horbec, Ivana – Jukić, Ivana). Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2001. 25–30.
- Roksandić 1988. Roksandić, Drago: *Vojna Krajina = La Croatie militaire: krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*. ŠK. Zagreb, 1988.
- Sarosác 1965. Sarosác György: A mohácsi kerámia és története. *Dunántúli Dolgozatok* 6. Pécsi Janus Pannoniusz Múzeum. Pécs, 1965.
- Sikirić 1996. Sikirić, Zvezdana: *Građani Slobodnog i Kraljevskog grada Zagreba prema Knjizi građana (1733–1799)*. Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Vol. 29. No. 1. 1996. 103–128.
- Simon 2010. Simon Katalin: *Mesterségből hivatás. Sebész-mesterek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig*. *Korall* 42. 2010. 77–102.
- Skenderović 2009. Skenderović, Robert: *Uspostava granica Pečuške biskupije u Slavoniji tijekom prve polovice 18. stoljeća*. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. Vol. 9. No. 1. 2009. 407–429.
- Skenderović 2003. Skenderović, Robert: *Kuga u Požeškoj kotlini 1739. godine*. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. Vol. 3 No. 1. 2003. 157–170.
- Skenderović 2005. Skenderović, Robert: *Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770*. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. Vol. 5. No. 1. 2005. 115–143.

- Skenderović 2010. Skenderović, Robert: Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine („Tabella Impopulationis pro Anno 1773). Povijesni prilozi. Vol. 29. No. 39. 2010. 73–92.
- Skenderović 2012. Skenderović, Robert: Najstarija matična knjiga brodske Župe Presvetog Trojstva (1701. – 1735.). Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije. Srijema i Baranje. Slavonski Brod, 2012.
- Skenderović 2013. Skenderović, Robert: Demografska gibanja. In U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću (szerk. Čoralić, Lovorka). Matica hrvatska. Zagreb, 2013. 53–68.
- Slukan Altić 2001. Slukan Altić, Mirela: Razvoj i osobine habsburške vojne kartografije. In: Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća: Virovitička županija (szerk. Horbec, Ivana – Jukić, Ivana). Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2001. 9–15.
- Sonkoly 2001. Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században. L'Harmattan Kiadó. Budapest, 2001.
- Sršan 1984. Sršan, Stjepan: Popis i procjena 35 sela vukov. okruga iz 1722. godine. Anali Zavoda JAZU u Osijeku. Br. 3. 1984. 231–263.
- Sršan 1986. Sršan, Stjepan: Pregled gospodarskog i demografskog stanja Vukovarskog vlastelinstva 1728–1736. godine. Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae. Vol. 13. Zagreb, 1986. 189–228.
- Sršan 1987. Sršan, Stjepan: Matične knjige za područje Historijskog arhiva u Osijeku. Arhivski vjesnik. Vol. 31. No. 1. 1987. 89–102.
- Sršan 1989. Sršan, Stjepan (szerk.): Inventar arhivske građe gradskog poglavarstva u Osijeku. Sveučilište u Osijeku, Historijski arhiv u Osijeku. Osijek, 1989.
- Sršan 1989. Sršan, Stjepan: Slavonija i Srijem 20-ih i 30-ih godina 18. stoljeća. Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, knj. 7. Jugoslavenska akademija znanosti u umjetnosti. Zagreb–Osijek, 1989. 77–97.
- Sršan 1991. Sršan, Stjepan: Najstariji hrvatski zapisnik općine Osijek Gornji grad 1771. – 1773. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 1. Osijek, 1991. 51–96.
- Sršan 1993b. Sršan, Stjepan: Najstariji zapisnik Općine Osijek – Gornji grad 1771.–1773. g. (nastavak iz 1. broja). Glasnik arhiva Slavonije i Baranje 2. Historijski arhiv u Osijeku. Osijek, 1993. 109–146.
- Sršan, 1996c. Sršan, Stjepan: Povijest Osijeka: sažeti pregled. Povijesni arhiv u Osijeku. Osijek, 1996.
- Sršan 1996d. Sršan, Stjepan: Osječka gimnazija od 1729. – 1945. Gimnazije u Osijeku 1729. – 1945. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za znanstveni rad Osijek. Osijek, 1996. 15–26.
- Sršan 2001a. Sršan, Stjepan: Popis sandžaka Požega 1579. Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001.
- Sršan 2001b. Sršan, Stjepan: Uprava i arhivsko gradivo u istočnoj Hrvatskoj od kraja 17. stoljeća do 1745. godine. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje. br. 6. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2001. 9–19.
- Sršan 2009a. Sršan, Stjepan: Kako je Osijek 1809. godine postao slobodan i kraljevski grad. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje. Br. 10. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2009. 15–34.
- Sršan 2009c. Sršan, Stjepan: Građanstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka od 1809. do 1848. godine. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje. Br. 10. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2009. 117–126.

- Sršan 2009d. Sršan, Stjepan: Gradonačelnici slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1945. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje. Br. 10. Državni arhiv u Osijeku. Osijek, 2009. 80–116.
- Sršan–Stojčić 1989. Sršan, Stjepan – Stojčić, Tihomir: Libera regiaque civitas Essek 1809. (Slobodni kraljevski grad Osijek 1809). Muzej Slavonije. Osijek, 1989.
- Szántay 2010. Szántay Antall: II. József gondolatai a vármegyékről. In: Megyetörténet, Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére – A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22 (Szerk. Hermann István – Karlinszky Balázs) Veszprém, 2010. 467–484.
- Szende 2006. Szende Katalin: Polgárnak lenni. A polgárjog megszerzésének elvei és gyakorlata a késő-középkori Sopronban. Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv 1. Budapest, 2006. 85–107.
- Szójártó M. 2010. Szójártó M. István: Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére (szerk. Hermann István – Karlinszky Balázs). A Veszprém Megyei levéltár kiadványai 22. Veszprém, 2010. 445–466.
- Szita 1991. Szita, László: Oslobodenje Slavonije i Osijeka od Turaka. Glasnik arhiva Slavonije i Baranje. br. 1. Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 1991. 189–205.
- Szücs 1872. Szücs István: Szabad királyi Debreczen város történelme. ifj. Csáthy Károly Gazd. Akad. Könyvtár. Debrecen, 1872.
- Šanjek 2009. Šanjek, Franjo: Unijatska crkva i pravoslavlje u Hrvatskoj. In Povijest Hrvata, Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskoga rata (szerk. Valentić, Mirko – Čoralić, Jadranka). knj. 2. Školska knjiga. Zagreb, 2009. 183–187.
- Šišić 1896. Šišić, Ferdo: Županija Virovitička u prošlosti. Osijek, 1896.
- Škafar 2004. Škafar, Vinko: Kapucini Slovenci u osječkom kapucinskom samostanu. In Tri stoljeća kapucina u Osijeku, 1703. – 2003. i Općina gornji grad do ujedinenja 1702. – 1786. (szerk. Martinčić, Julijo – Hackenberger, Dubravka) Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku. Osijek, 2004. 118–139.
- Šuljak 1987. Šuljak, Andrija: Katolička Crkva u oslobođenom Osijeku. In: Osijek. Katolička Crkva jučer i danas. (szerk. Šuljak, Andrija) Biskupski ordinarijat. Đakovo, 1987.
- T. Mérey 1986. T. Mérey Klára: Az iparban dolgozók statisztikai adataiból kibontható néhány történeti probléma vizsgálata. Történelmi szemle 26. évf. 3–4. sz. 1983. 416–435.
- Teleki 1796. Teleki Domonkos: Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországnak rövid esmértetésével együtt. (balassikiado.hu) (2021. 01. 23. 10.06)
- Thirring 1903. Thirring Gusztáv: Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. MTA. Budapest, 1903.
- Thirring 1931. Thirring Gusztáv: 1931. II. József magyarországi népszámlálásai. Magyar Statisztikai Szemle 9. No. 2. 1931. 112–134.
- Thirring 1935a. Thirring Gusztáv: Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. Magyar Statisztikai Szemle 13. No. 1. 1935. 1–11.
- Thirring 1935b. Thirring Gusztáv: Egy alföldi falu népességi viszonyai II. József korában. Magyar Statisztikai Szemle 13. No. 9. 1935. 753–760.

- Thirring 1935c. Thirring Gusztáv: Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. Magyar Statisztikai Szemle 13. No. 5. 1935. 369–381.
- Thirring 1938. Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938.
- Tominac 2010. Tominac, Nikola: Hrvatske krajiške pukovnije u francusko-habsburškom ratu 1809. godine. Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijesti kulturu. Vol. 37. No. 1. 2010. 99–118.
- Tominac 2011. Tominac, Nikola: Hrvatske krajičke pukovnije u francusko-habsburškom ratu 1809. godine (II), Marmontov rat u Lici i Dalmaciji. Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijesti kulturu. Vol. 38. No. 1. 2011. 167–191.
- Torranová 1988. Torranová Éva: Lőcse kézművesipara és kézművesei az 1550–1680-as polgárkönyv bejegyzései alapján. In: VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1988. november 15–16. (szerk. Nagybakay Péter – Németh Gábor) Veszprém, 1989. 233–239.
- Tóth 1989. Tóth Zoltán: Szekszárd és társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1989.
- Tóth 1996. Tóth Árpád: Hivatali szakszerűség és a rendi minták követése. Tanulmányok Budapest Múltjából 25. (1996) 27–60.
- Tóth 2009. Tóth Árpád: Polgári stratégiák: életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Kalligram Kiadó. Pozsony, 2009.
- Tóth 2015. Tóth Árpád: Nemesség, polgárság és honorácior értelmiség határán: városi tisztségviselők a késő rendi társadalom korszakában. Századok 146. évfolyam, 5. szám, 2015. 1093–1112.
- Tuza 2016. Tuza Csilla: Állami céhszabályozás, céhpolitika III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt. (doktori disszertáció) ELTE. Budapest, 2016.
- Uzelac 2017. Uzelac, Zlatko: Tvrđava Osijek i začetak strateškog lanca gradova – tvrđava princa Eugena Savojskog prije rata 1716. 1717. Osječki zbornik. Vol. 33. No. XX. 2017. 29–44.
- Valentić 2001. Valentić, Mirko: Iz povijesti Virovitičke županije. In: Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća: Virovitička županija (szerk. Horbec, Ivana – Jukić, Ivana). Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2001. 41–67.
- Varga 2010. Varga, Szabolcs: Je li 1526. godine postojala utvrda u Osijeku? Scrinia Slavonica: Godišnjak za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Vol. 10. No. 1. 2010. 567–580.
- Vekarić–Benyovksy–Buklijaš–Levak–Lučić–Mogorović–Primorac 2000. Vekarić, Nenad – Benyovsky, Irena – Buklijaš, Tatjana – Maurizio, Levak – Lučić, Nikša – Mogorović, Marija – Primorac, Jakša: Vrijeme ženidbe i ritam poroda. Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća. HAZU. Zagreb–Dubrovnik, 2000.
- Vitek 2004a. Vitek, Darko: Osijek u XVIII. stoljeću – od zasebnih gradskih jedinica do jedinstvenog grada. (doktori disszertáció) FFZG. Zagreb, 2004.
- Vitek 2004b. Vitek, Darko: Administrativni položaj osječkog Gornjeg grada. In: Tri stoljeća kapucina u Osijeku, 1703. – 2003. i Općina gornji grad do ujedinjena 1702. – 1786. (szerk. Martinčić, Julijo – Hackenberger, Dubravka). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku. Osijek, 2004. 330–338.

- Vitek 2005a. Vitek, Darko: U pozadini izgradnje osječke tvrđe. Povijesni prilozi. br. 28. Institut za povijest. Zagreb, 2005. 161–172.
- Vitek 2005b. Vitek, Darko: Pravni položaj Osijeka u XVIII. stoljeću. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. Vol. 5. No. 1. 2005. 99-114.
- Vitek 2013. Vitek, Darko: Vlastelinstva i nova vlastelinstva. In *U potrazi za mirom i blagostanjem, Hrvatske zemlje u 18. stoljeću* (szerk. Čoralić, Jadranka). Matica hrvatska. Zagreb, 2013. 288–291.
- Vranješ-Šoljan 2008. Vranješ-Šoljan, Božena: Prvi opći popis stanonovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija propisanih obilježja. *Časopis za suvremenu povijest*. Vol. 40. No. 2. 2008. 517–543.
- Vrbanus 2009. Vrbanus, Milan: Borba Pečuške biskupije za crkvenu desetinu u Slavoniji od oslobođenja od osmanske vlasti do 1761. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. Vol. 9. No. 1. 2009. 430–464.
- Vrbanus 2012. Vrbanus, Milan: Proizvodnja pšenice, ječma i zobi u osječkom okrugu od 1707. do 1712. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. Vol. 12. No. 1. 2012. 27–94.
- Vrbanus 2016a. Vrbanus, Milan: Osječki pivari: In *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru*. (szerk. Čoralić, Jadranka – Horbec, Ivana – Katušić, Maja – Klaužer, Vedran – Novosel, Filip – Radoš, Ruža) Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2016. 364–372.
- Vrbanus 2016b. Vrbanus, Milan: U gradu i na selu: njemački kolonisti u Slavoniji. In *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru*. (szerk. Čoralić, Jadranka – Horbec, Ivana – Katušić, Maja – Klaužer, Vedran – Novosel, Filip – Radoš, Ruža) Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2016. 118–126.
- Vrbanus 2018. Vrbanus, Milan: Osječki trgovci na budimskoj tridesetnici 1716. i 1717. godine. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. Vol. 18. No. 1. 2018. 99–128.
- Vrbanus–Skenderović 2016. Vrbanus, Milan – Skenderović, Robert: Trgovački promat na tridesetnici Brod od 19. studenog 1719. do kraja lipnja 1721. godine. *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. Vol. 16. No. 1. 2016. 91–146.
- Vrbošić 2010. Vrbošić, Josip: Povijesni kontekst nastanka instituta slobodnog i kraljevskog grada 1809. godine. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*. No. 26. 2010. 9–20.
- Werbőczy 1514. Werbőczy István: *Tripartitum: Hármaskönyv* http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (2020. 09. 20., 14.15.)
- Werbőczy 2005. Werbőczy, Stephen: *The Customary Law of the Renowed Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts, The „Tripartitum“ = Tripartitum Opus iuris consuetudinarii regni Hungariae*. (szerk. Bak M., János – Banyó, Péter – Rady, Martyn). Budapest, 2005.
- Zoričić 1896. Zoričić, Milovan: Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju. *Rad JAZU CXXV*. 1896. 50–197.
- Živaković-Kerže 2009. Živaković-Kerže, Zlata: Od vodenica na Dravi do osječkih (paro)mliнова (Osvrt na prijelaz obrta u industriju – 19. i prva polovica 20. stoljeća. *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*. No. 25. 2009. 87–101.

16. Térképek, táblázatok és ábrák jegyzéke

Térkép 1. – *Verőce vármegye (Comitatus Veröczensis) határai*

Térkép 2. – *Eszék és a szomszédságában lévő települések: Rétfalu, Csepin, Tenya, Szarvas*

Térkép 3. – *A Belső Város területe és fortifikációja az erődítményekkel (1715)*

Térkép 4. – *A három eszéki kamarai város Szlavóni Első Katonai Felmérésén (1781–1783)*

Táblázat 1. – *A három kamarai város jellemzőinek összefoglalása, Eszék*

Táblázat 2. – *Az 1722-es kamarai összeírás adatai városrészenként, Eszék*

Táblázat 3. – *A Passardi-féle összeírás adatai városrészekre bontva, Eszék, 1753*

Táblázat 4. – *A három kamarai városra vonatkozó népességadatok az 1786-os összeírásban, Eszék*

Táblázat 5. – *Példa a többcsaládos háztartás beírási módjához, A ív, Eszék, 1814*

Táblázat 6. – *Eszék városrészenkénti és teljes lakosság szám adatai és jellemzői, 1814*

Táblázat 7. – *Eszék lakosságának tartózkodás helye szerinti megoszlása, 1814*

Táblázat 8. – *A távollevő eszéki férfiak tartózkodási helye, Eszék, 1814*

Táblázat. 9. – *A távollevő helybeliek foglalkozás szerinti megoszlása, Eszék, 1814*

Táblázat 10. – *A királyság területein kívül lévő eszékiek tartózkodási helye, Eszék, 1814*

Táblázat 11. - *Az ismeretlen helyen lévő eszéki segédek foglalkozása, Eszék, 1814*

Táblázat 12. – *A nemek aránya városrészenként, Eszék, 1814*

Táblázat 13. – *A férfi lakosság életkoronként, Eszék, 1814*

Táblázat 14. – *A férfiak felekezeti megoszlása városrészenként, Eszék, 1814*

Táblázat 15. – *Az egyének és a háztartások megoszlása a háztartások mérete szerint, Eszék, 1814*

Táblázat 16. – *Az eszéki háztartások száma, eredeti és módosított minta, Eszék, 1814*

Táblázat 17. – *A háztartások besorolása a módosított lasletti típusok szerint, Eszék, 1814*

Táblázat 18. – *A háztartások főbb típusai szerinti népességmegoszlás és átlagos háztartásméret, Eszék, 1814*

Táblázat 19. – *A háztartásfők nemek szerinti megoszlása a háztartásszerkezet főbb típusain belül, Eszék, 1814*

Táblázat 20. – *A háztartásszerkezet főbb kategóriái és a férfiak korcsoport szerinti eloszlása, Eszék, 1814*

- Táblázat 21. – *Háztartásszerkezet a férfi háztartásfők felekezete szerint, Eszék, 1814*
- Táblázat 22. – *Háztartásszerkezet a háztartásfők társadalmi-foglalkozási helyzete szerint, Eszék, 1814*
- Táblázat 23. – *Önálló földműves háztartásfők korcsoport szerinti eloszlása, Eszék, 1814*
- Táblázat 24. – *A jelen lévő férfi népesség minősítése az összeírás alovatai szerint, Eszék, 1814*
- Táblázat 25. – *Az összeírásban szereplő összes honorácior és hivatalnok eloszlása, Eszék, 1814*
- Táblázat 26. – *Az eszéki férfi iparos lakosság eloszlása az összeírás alovatai szerint, Eszék, 1814*
- Táblázat 27. – *Az iparágak száma és városrészek szerinti eloszlása, Eszék, 1814*
- Táblázat 28. – *Az eszéki céhes és nem céhes iparosok eloszlása iparáganként az összeírás tükrében, Eszék, 1814*
- Táblázat 29. – *Az eszéki céhes és nem céhes iparosok eloszlása, Eszék, 1814*
- Táblázat 30. – *Az eszéki kereskedők besorolása az 1814-es összeírásban, Eszék, 1814*
- Táblázat 31. – *Az eszéki kereskedők felekezet szerinti megoszlása az egyes városrészekben, Eszék, 1814*
- Táblázat 32. – *Az eszéki kereskedők differenciálódása városrészek szerint, Eszék, 1814*
- Táblázat 33. – *Az eszéki férfi szolgák, segédek és inasok besorolása az 1814-es összeírásban*
- Táblázat 34. – *A szolgák és szolgálók száma városrészenként, Eszék, 1814*
- Táblázat 35. – *Az eszéki szolgák származási helye, Eszék, 1814*
- Táblázat 36. – *Az eszéki szolgák munkaadóinak foglalkozás szerinti megoszlása, Eszék, 1814*
- Táblázat 37. – *Az eszéki jelenlévő inasok származási helye, Eszék, 1814*
- Táblázat 38. – *A városban tartózkodó segédek származási helye, Eszék, 1814*
- Táblázat 39. – *Az eszéki városrészek mezőgazdasági tevékenységre alkalmas földterületei 1753-ban*
- Táblázat 40. – *Az eszéki háztartásfők állatállománya a Passardi-féle összeírás adatai szerint, Eszék 1753*
- Táblázat 41. – *Az eszéki lakosság mezőgazdasági területének eloszlása városrészenként, Eszék, 1786*
- Táblázat 42. – *Az eszéki lakosság állatállománya városrészenként, Eszék, 1786*
- Táblázat 43. – *Az eszéki földművelő népesség összetétele, Eszék, 1786*
- Táblázat 44. – *Az eszéki mezőgazdasággal foglalkozó népesség eloszlása, Eszék, 1814*
- Táblázat 45. – *Katonai szolgálatban vagy a katonaságnak dolgozó személyek, Eszék, 1814*

Táblázat 46. – *A kézművesek és polgárok száma az 1814-es összeírásban, és a polgárjoggal rendelkezők városrészenként, Eszék, 1814*

Táblázat 47. – *A városrészek teljes népességszáma és a polgárok aránya városrészek szerint, Eszék, 1814*

Táblázat 48. – *Az eszéki polgárok felekezeti eloszlása városrészek szerint, Eszék, 1814*

Táblázat 49. – *Az eszéki polgárok származási helye, Eszék, 1814*

Táblázat 50. – *Az eszéki polgárok foglalkozás szerinti elkülönülése, Eszék, 1814*

Ábra 1. – *Eszék feltételezett népességszáma városrészenként a kamarai összeírások alapján (1698–1763)*

Ábra 2. – *A férfi lakosság besorolása városrészenként az 1786-os összeírásban, Eszék*

Ábra 3. – *A távollevő helybeliek megoszlása tartózkodási helyük szerint, Eszék, 1814*

Ábra 4. – *Az Eszéken lévő idegenek származási helye, Eszék, 1814*

Ábra 5. – *Eszék, férfiak korfája, 1814*

Ábra 6. – *Eszék férfi lakosságának felekezeti megoszlása, 1814*

Ábra 7. – *A háztartások átlagos nagysága a férfiak kora szerint, Eszék, 1814*

Ábra 8. – *A férfi háztartásfők korcsoport szerinti megoszlása, Eszék, 1814*

Ábra 9. – *A férfiak feltételezett életciklusa, Eszék, 1814*

Ábra 10. – *A nők szerepe a háztartásokban*